UG EC S6-03 (DSC/DSE)

চাৰি বছৰীয়া স্নাতক পাঠ্যক্রম

(চি. বি. চি. এচ এন. ই. পি-২০২০ অনুসৰি)

ষষ্ঠ ষাণ্মাসিক

অর্থনৈতিক পদ্ধতি আৰু পৰিকল্পনা

অর্থনীতি

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

বিষয় বিশেষজ্ঞ মণ্ডলী

অধ্যাপক মাধুর্য প্রসাদ বেজবৰুৱা, অর্থনীতি বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
অধ্যাপক ৰাতুল মহন্ত, অর্থনীতি বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
অধ্যাপক ৰাজশ্রী বেদমাত্তা, অর্থনীতি বিভাগ, আই.আই.টি. গুৱাহাটী

পাঠ্যবিষয়ৰ সমন্বয়ৰক্ষী ঃ ড° শর্মিষ্ঠা ৰাণী বৰুৱা, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

প্রস্তুতি গোটৰ সদস্য

অধ্যায়	*লেখক*
১	স্বপ্না দাস, অর্থনীতি বিভাগ, শংকৰদেৱ মহাবিদ্যালয়, লখিমপুৰ
২, ৩	ড° জয়ন্ত সাউদ, অর্থনীতি বিভাগ, ডিব্রু কলেজ
৪	ড° জিতু তামুলী, অর্থনীতি বিভাগ, ত্যাগবীৰ হেম বৰুৱা মহাবিদ্যালয়, জামুগুৰিহাট
৫	ড° ডোলা বৰকটকী, KKHSOU
৬	অধ্যাপক জয়দীপ বৰুৱা, KKHSOU
৭, ৮	ড° ৰাণী মুদিয়াৰ ডেকা, অৱসৰপ্রাপ্ত সহযোগী অধ্যাপক, অর্থনীতি বিভাগ, দিছপুৰ কলেজ
৯, ১২	সুভাষিশ গগৈ, ডিগবৈ কলেজ
১০, ১১	ড° ঈশানু কলিতা
১৩	ধৃতিৰাজ শর্মা, গৱেষক ছাত্র, কটন বিশ্ববিদ্যালয়
১৪	বেগম ফাটিমা আহমেদ (গৱেষক ছাত্রী, KKHSOU আৰু ড° উৎপল ডেকা, KKHSOU

সম্পাদনা ঃ

বিষয়বস্তু সম্পাদনা	ঃ	ড° পৰাগ দত্ত (অধ্যায় ১-৫, ৭-১৩) ড° শর্মিষ্ঠা ৰাণী বৰুৱা, (অধ্যায় ১৪)
ভাষা সম্পাদনা	ঃ	ড° ৰাণী মুদিয়াৰ ডেকা, অৱসৰপ্রাপ্ত সহযোগী অধ্যাপক, অর্থনীতি বিভাগ, দিছপুৰ কলেজ
গাঁথনিক সম্পাদনা	ঃ	ড° শর্মিষ্ঠা ৰাণী বৰুৱা, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

প্রকাশ ঃ জুলাই, ২০২৬

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ এই স্ব-শিক্ষণ সামগ্রী ক্রিয়েটিভ কমন্স এটিবিউচন-নন-কমার্চিয়েল-শ্বেয়াৰএলাইক ৪.০ লাইচেন্স (আন্তঃৰাষ্ট্রীয়) ঃ http//creativecommons.org/licences/by-nc-sa/4.0 ৰ অধীনত উপলব্ধ কৰা হৈছে। http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ হৈ পঞ্জীয়কৰ দ্বাৰা মুদ্রিত আৰু প্রকাশিত।

মুখ্য কার্যালয় ঃ পাটগাঁও, ৰাণীগেট, গুৱাহাটী-৭৮১০১৭
নগৰ কার্যালয় ঃ ৰেচম নগৰ, খানাপাৰা, গুৱাহাটী-৭৮১০২২
Web : www.kkhsou.in

বিষয়সূচী

পৃষ্ঠা নং

অধ্যায় ১ ঃ অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ অর্থ ৭-১৫

অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ অর্থ আৰু সংজ্ঞা; অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ; অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ প্রকাৰসমূহ; অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ কার্যাৱলী।

অধ্যায় ২ ঃ পুঁজিবাদ ১৬-২৫

পুঁজিবাদৰ সংজ্ঞা; পুঁজিবাদৰ বিৱর্তন বা ক্রমবিকাশ; পুঁজিবাদৰ অনুষ্ঠান-প্রতিষ্ঠান; পুঁজিবাদৰ বৈশিষ্ট্য; পুঁজিবাদৰ দোষ-গুণসুবিধা-অসুবিধা।

অধ্যায় ৩ ঃ প্রাক্-পুঁজিবাদ অর্থনৈতিক পদ্ধতি ঃ সামন্তবাদ ২৬-৩৮

সামন্তবাদৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ; সামন্তবাদী সমাজৰ সংগঠনসমূহ; সামন্তবাদত উৎপাদনৰ প্রণালী; সামন্তবাদ আৰু পুঁজিবাদ; সামন্তবাদৰ পতনৰ কাৰকসমূহ।

অধ্যায় ৪ ঃ পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাৰ অধীনত দৰ- প্রক্রিয়া ৩৯-৪৮

দৰ-প্রক্রিয়াৰ ধাৰণা ঃ দৰ-প্রক্রিয়াৰ অর্থ, দৰ-প্রক্রিয়াৰ সুবিধাসমূহ; দৰ-প্রক্রিয়াৰ কার্য-প্রণালী; দৰ-প্রক্রিয়াৰ কার্যাৱলী; দৰ-প্রক্রিয়াৰ সফলতাৰ বাবে প্রয়োজনীয় চর্তসমূহ; অর্থনৈতিক সমস্যাসমূহ দূৰীকৰণৰ আহিলাৰ ৰূপত দৰ-প্রক্রিয়া; দৰ প্রক্রিয়াৰ সীমাবদ্ধতাসমূহ।

অধ্যায় ৫ ঃ সমাজবাদ ৪৯-৫৭

সমাজবাদৰ বোধ; সমাজবাদৰ বিৱর্তন; সমাজবাদৰ বৈশিষ্ট্য; সমাজবাদৰ সুবিধা বা গুণাৱলী; সমাজবাদৰ অসুবিধা বা দোষসমূহ।

অধ্যায় ৬ ঃ সমাজবাদৰ অধীনত সম্পদৰ আবণ্টন আৰু উদগনি ৫৮-৬৯

সমাজবাদৰ অধীনত সম্পদ আবণ্টনৰ সমস্যা ঃ সমাজবাদৰ অধীনত সম্পদ আবণ্টনৰ পদ্ধতি, সমাজবাদৰ অধীনত সম্পদ আবণ্টনৰ নীতি; সমাজবাদী অর্থনীতিত উদগণিৰ প্রসংগ ঃ সমাজবাদী অর্থনীতিত উদগণিৰ প্রকাৰ, সমাজবাদী অর্থনীতিত উদগনিৰ ভূমিকা, সমাজবাদী অর্থনীতিত উদগনিৰ সীমাবদ্ধতা।

অধ্যায় ৭ ঃ মিশ্র অর্থনীতি ৭০-৮১

মিশ্র অর্থনীতি ঃ অর্থ, মিশ্র অর্থনীতিৰ যুক্তিযুক্ততা, মিশ্র অর্থনীতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ, মিশ্র অর্থনীতিৰ পদ্ধতিৰ সাম্প্রতিক স্থিতি; মিশ্র অর্থনীতিৰ গুণ আৰু দোষসমূহ।

অধ্যায় ৮ ঃ ভাৰতত মিশ্র অর্থনীতি ৮২-৯৪

ভাৰতত মিশ্র অর্থনীতিৰ বিৱর্তন ঃ বৃটিছৰ শাসন কাল, ভাৰতত ৰাজহুৱা খণ্ড আৰু ব্যক্তিগত খণ্ড, অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা; মিশ্র অর্থনীতিৰ কার্য-ক্রমনিকা ঃ বজাৰ-প্রক্রিয়াৰ কার্য-ক্রমনিকা, ৰাষ্ট্রৰ হস্তক্ষেপ, অর্থনীতিৰ পৰিৱর্তিত ধাৰা; ভাৰতত মিশ্র অর্থনীতিৰ ভৱিষ্যৎ।

অধ্যায় ৯ ঃ পৰিকল্পনা ঃ অর্থ আৰু বৈশিষ্ট্য ৯৫-১০৩

অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ সংজ্ঞা; অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্রয়োজনীয়তা; পৰিকল্পনাৰ প্রস্তুতি আৰু সফল পৰিকল্পনাৰ বাবে প্রয়োজনীয় চর্তসমূহ; পৰিকল্পিত অর্থনীতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ; পৰিকল্পনা আৰু বিকাশ; অতিৰিক্ত পঠন।

অধ্যায় ১০ ঃ পৰিকল্পনাৰ প্ৰকাৰসমূহ - ১ ১০৪-১১৬

অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ উদ্দেশ্যসমূহ; অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰকাৰসমূহ ঃ গাঁথনিগত পৰিকল্পনা, কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনা, ভৌতিক বা কায়িক পৰিকল্পনা, বিত্তীয় পৰিকল্পনা, সুদূৰ প্ৰসাৰী বা দীৰ্ঘম্যাদী পৰিকল্পনা, হ্ৰাস্বম্যাদী পৰিকল্পনা।

অধ্যায় ১১ ঃ পৰিকল্পনাৰ প্ৰকাৰসমূহ -২ ১১৭-১৩১

অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ; অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰকাৰসমূহ ঃ নিৰ্দেশনামূলক পৰিকল্পনা, প্ৰোৎসাহনমূলক পৰিকল্পনা, কেন্দ্ৰীভূত পৰিকল্পনা, বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনা, গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনা, অধিনায়কত্ববাদী পৰিকল্পনা, ভৌতিক/কায়িক পৰিকল্পনা, বিত্তীয় পৰিকল্পনা।

অধ্যায় ১২ ঃ অনুন্নত দেশত পৰিকল্পনা ১৩২-১৩৮

অনুন্নত বা উন্নয়ণশীল দেশৰ অৰ্থ; অনুন্নত দেশত পৰিকল্পনাৰ প্ৰয়োজনীয়তা; সফল পৰিকল্পনাৰ প্ৰাক্-চৰ্তসমূহ।

অধ্যায় ১৩ ঃ ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা ১৩৯-১৫৮

অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ অৰ্থ, অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰকাৰ; ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ ইতিহাস; ভাৰতত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ যুক্তিযুক্ততা; ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগ ঃ উদ্দেশ্য আৰু কাৰ্যাৱলী; ভাৰতৰ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাসমূহৰ সফলতা আৰু বিফলতা; ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগৰ বিলুপ্তিৰ কাৰণ; নিটি আয়োগ ঃ নিটি আয়োগৰ গঠন, নিটি আয়োগৰ সাতটা স্তম্ভ, নিটি আয়োগৰ উদ্দেশ্য, নিটি আয়োগৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত সূচক।

অধ্যায় ১৪ ঃ নিটি আয়োগ (NITI Ayog) ১৫৯-১৭২

নিটি আয়োগৰ কাৰ্য-ক্ষমতাসমূহ; নিটি আয়োগৰ লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্য; নিটি আয়োগৰ কাৰ্যৱলী; নিটি আয়োগৰ সংবিধান; নিটি আয়োগৰ ধ্বজাবাহী পদক্ষেপসমূহ; নিটি আয়োগৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰ্যসূচী।

পাঠ্যবিষয়ৰ পৰিচয়

"অর্থনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু পৰিকল্পনা" (Economic System and Planning) নামৰ এই পাঠ্যক্রমটো এই বিশ্ববিদ্যালয়ৰ স্নাতক (BA) অর্থনীতি কার্যসূচীৰ অন্যতম মুখ্য (core) পাঠ্যক্রম। পূর্বৱর্তী যাণ্মাসিক (semester) সমূহত আপোনালোকক ইতিমধ্যে অর্থনীতিৰ বিভিন্ন ধাৰণা, যেনে ব্যষ্টিবাদী অর্থনীতি (Microeconomics) আৰু সমষ্টিবাদী অর্থনীতি (Macroeconomics) ৰ সৈতে চিনাকি কৰাই দিয়া হৈছে। বিভিন্ন দেশত অর্থনৈতিক কার্যকলাপসমূহ কেনেকৈ সংগঠিত আৰু পৰিচালিত হয় তাক বুজিবলৈ, বিভিন্ন অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ প্রকৃতি আৰু কার্যকাৰীতা তথা অর্থনৈতিক উন্নয়নত পৰিকল্পনাৰ ভূমিকা সম্পর্কে অধ্যয়ন কৰাটো অপৰিহার্য। শিক্ষার্থীসকলক বিভিন্ন অর্থনৈতিক ব্যৱস্থা, ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য, সুবিধা, সীমাবদ্ধতা আৰু বৃদ্ধি তথা উন্নয়নৰ ক্ষেত্রত অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ গুৰুত্বৰ বিষয়ে এক সর্বাংগীণ বুজাবুজি প্রদান কৰাৰ উদ্দেশ্যে এই পাঠ্যক্রমটো প্রস্তুত কৰা হৈছে।

এই পাঠ্যক্রমটো চৈধ্যটা অধ্যায়ৰে গঠিত। প্রথম অধ্যায়টোৱে অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ অর্থ আৰু ধাৰণাটোৰ সৈতে পৰিচয় কৰাই দিয়ে। ইয়াত অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ সংজ্ঞা, প্রকাৰ, বৈশিষ্ট্য আৰু মৌলিক কার্যৱলী আলোচনা কৰা হৈছে। দ্বিতীয় অধ্যায়টো পুঁজিবাদৰ সৈতে জড়িত। ইয়াত পুঁজিবাদী অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ অর্থ, ক্রমবিকাশ, প্রতিষ্ঠান, বৈশিষ্ট্য, গুণ আৰু দোষসমূহ আলোচনা কৰা হৈছে। তৃতীয় অধ্যায়ত প্রাক-পুঁজিবাদী অর্থনৈতিক ব্যৱস্থা: সামন্তবাদ পৰীক্ষা কৰা হৈছে। এই অধ্যায়টোৱে সামন্তবাদৰ বৈশিষ্ট্য, সামন্তবাদী সমাজৰ সংগঠন, সামন্তবাদৰ অধীনত উৎপাদন প্রণালী, পুঁজিবাদৰ সৈতে ইয়াৰ সম্পর্ক আৰু ইয়াৰ পতনৰ বাবে দায়ী কাৰকসমূহ ব্যাখ্যা কৰে। চতুর্থ অধ্যায়ত পুঁজিবাদৰ অধীনত দৰ প্রক্রিয়াৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। ইয়াত দৰ প্রক্রিয়াৰ অর্থ, কার্যপদ্ধতি, কার্যৱলী, ইয়াৰ সফলতাৰ বাবে প্রয়োজনীয় চর্ত আৰু সীমাবদ্ধতাসমূহ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। পঞ্চম অধ্যায়ত সমাজবাদৰ ধাৰণা, ইয়াৰ ক্রমবিকাশ, বৈশিষ্ট্য, গুণ আৰু দোষসমূহৰ বিষয়ে চিনাকি কৰাই দিয়া হৈছে। ষষ্ঠ অধ্যায়ত সমাজবাদৰ অধীনত সম্পদ আবণ্টন আৰু প্রেৰণা বা উৎসাহৰ গুৰুত্বপূর্ণ বিষয়সমূহ পৰীক্ষা কৰা হৈছে, য'ত সমাজবাদী অর্থনীতিত দক্ষ সম্পদ বিতৰণ আৰু প্রেৰণাৰ প্রত্যাহ্বানসমূহ আলোকপাত কৰা হৈছে। সপ্তম অধ্যায়টো মিশ্র অর্থনীতিৰ ওপৰত কেন্দ্রিত, য'ত ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য, সুবিধা আৰু সীমাবদ্ধতাসমূহ আলোচনা কৰা হৈছে। অষ্টম অধ্যায়ত বিশেষভাৱে ভাৰতৰ মিশ্র অর্থনীতি পৰীক্ষা কৰা হৈছে, ইয়াৰ ক্রমবিকাশ, কার্যকাৰীতা আৰু ভৱিষ্যতৰ সম্ভাৱনাসমূহৰ খতিয়ান লোৱা হৈছে।

নৱম অধ্যায়ত অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ ধাৰণাটো চিনাকি কৰাই দিয়া হৈছে। ইয়াত পৰিকল্পনাৰ অর্থ আৰু প্রয়োজনীয়তা, পৰিকল্পনা প্রণয়ন, সফল পৰিকল্পনাৰ বাবে প্রয়োজনীয় চর্ত, পৰিকল্পিত অর্থনীতিৰ বৈশিষ্ট্য আৰু পৰিকল্পনা তথা উন্নয়নৰ মাজৰ সম্পর্ক আলোচনা কৰা হৈছে। দশম অধ্যায়ত 'পৰিকল্পনাৰ প্রকাৰ — ১' আলোচনা কৰা হৈছে, যাৰ পৰিসৰত গাঁথনিগত আৰু কার্যগত পৰিকল্পনা, বস্তুগত আৰু বিত্তীয় পৰিকল্পনা, আৰু দীর্ঘম্যাদী (প্রেক্ষাপট) তথা হ্রস্বম্যাদী পৰিকল্পনা, লগতে ইহঁতৰ গুণ আৰু দোষসমূহ অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে। একাদশ অধ্যায়ত 'পৰিকল্পনাৰ প্রকাৰ — ২' ৰ জৰিয়তে আলোচনা আগবঢ়াই নিয়া হৈছে, য'ত নির্দেশনামূলক আৰু প্রৰোচনামূলক পৰিকল্পনা, কেন্দ্রীকৃত আৰু বিকেন্দ্রীকৃত পৰিকল্পনা, আৰু গণতান্ত্রিক তথা সর্বাত্মক পৰিকল্পনা সামৰি লোৱা হৈছে। দ্বাদশ অধ্যায়ত অনুন্নত দেশসমূহৰ পৰিকল্পনাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হৈছে। ইয়াত এনে অর্থনীতিত পৰিকল্পনাৰ প্রয়োজনীয়তা আলোকপাত কৰা হৈছে আৰু সফল পৰিকল্পনাৰ বাবে প্রাক-চর্তসমূহ আলোচনা কৰা হৈছে। ত্রয়োদশ অধ্যায়ত ভাৰতৰ অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা পৰীক্ষা কৰা হৈছে, যাৰ ভিতৰত পৰিকল্পনাৰ ইতিহাস, পৰিকল্পনা আয়োগ, বিভিন্ন পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাৰ উদ্দেশ্য, সাফল্য আৰু ব্যর্থতা, আৰু পৰিকল্পনা আয়োগ বিলুপ্ত কৰাৰ কাৰণসমূহ অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে। অন্তিম অধ্যায়টোৱে নীতি আয়োগ (NITI Aayog), ইয়াৰ লক্ষ্য, উদ্দেশ্য, কার্যৱলী আৰু সাংগঠনিক গাঁথনিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে।

এই অধ্যায়সমূহ অধ্যয়ন কৰাৰ সময়ত আপোনালোকে গুৰুত্বপূর্ণ ধাৰণা আৰু কাৰিকৰী শব্দসমূহ স্পষ্ট কৰিবলৈ ব্যাখ্যামূলক বাকচ (explanatory boxes) লাভ কৰিব। স্বতন্ত্র চিন্তাধাৰা আৰু ধাৰণাসমূহৰ প্রয়োগক উদগনি যোগাবলৈ বিভিন্ন ক্রিয়াকলাপ (activities) অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে। "অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ" (আহক জানো) শাখাসমূহে আলোচিত বিষয়সমূহৰ সৈতে জড়িত অতিৰিক্ত তথ্য আৰু অন্তর্দৃষ্টি প্রদান কৰে। প্রতিটো শাখাৰ শেষত, আপোনালোকৰ বুজাবুজিৰ মূল্যায়ন কৰাত সহায়ক হোৱাকৈ "অগ্রগতি খতিয়ান" (Check Your Progress) প্রশ্নসমূহ অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে। প্রতিটো শাখা সম্পূর্ণ কৰাৰ পিছত এই প্রশ্নসমূহৰ উত্তৰ দিয়া আৰু অধ্যায়টোৰ শেষত দিয়া উত্তৰসমূহৰ সৈতে আপোনালোকৰ উত্তৰসমূহ মিলাই চোৱাটো বাঞ্ছনীয়। ই আপোনালোকক নিজৰ অগ্রগতিৰ মূল্যায়ন কৰাত আৰু বিষয়টোৰ বুজাবুজি সুদৃঢ় কৰাত সহায় কৰিব।

অধ্যায় ১ঃ অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ অর্থ

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য
১.২ পৰিচয়
১.৩ অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ অর্থ আৰু সংজ্ঞা
১.৪ অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ
১.৫ অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ প্ৰকাৰসমূহ
১.৬ অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ কার্যাৱলী
১.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১.৮ অধিক জানিবলৈ
১.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
১.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- অর্থনৈতিক পদ্ধতি আৰু ইয়াৰ প্ৰাথমিক বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে ধাৰণা গঢ় দিব পাৰিম
- বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ জ্ঞান লাভ কৰিম
- অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ প্ৰাথমিক কার্যাৱলীৰ বিষয়ে ধাৰণা কৰিব পাৰিম।

১.২ পৰিচয়

যিকোনো এক পদ্ধতি বা প্ৰণালীৰ ব্যাখ্যা বিভিন্ন বিজ্ঞানে নিজস্ব দৃষ্টিভংগীৰে আগবঢ়াইছে। উদাহৰণ স্বৰূপে, জীৱ-বিজ্ঞানে 'মানৱ-শৰীৰ'টোক এটা পদ্ধতি (System) বুৰি গণ্য কৰে, জ্যোতিৰ্বিজ্ঞানে সূর্য, নক্ষত্ৰ, গ্ৰহ সমন্বিতে গোটেই বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডক এক পদ্ধতি বুলি অভিহিত কৰিছে। অর্থবিজ্ঞানত আমি জানো যে অভাৱ অসীম আৰু এই অভাৱ পূৰণ কৰিব পৰা সম্পদসমূহ সসীম বা সীমিত। যেতিয়া কোনো এজন ব্যক্তিয়ে উৎপাদনৰ উপাদানসমূহৰ সহায়ত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ দ্ৰব্য আৰু সেৱা উৎপাদন কৰি অসীম অভাৱসমূহ পূৰণ কৰাৰ প্ৰয়াস কৰে, তেতিয়া এক বৃহৎ সংখ্যক অনুষ্ঠানৰ সৈতে তেওঁ সম্পর্ক স্থাপন কৰে আৰু এনেবোৰ অনুষ্ঠানৰ সমষ্টিয়েই হৈছে 'অর্থনৈতিক পদ্ধতি'। বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ দ্ৰব্য আৰ সেৱাৰ উৎপাদন, বিনিময়, বিতৰণ, তথা উপভোগ কার্যৰ সৈতে সম্পর্ক থকা অসংখ্য মূর্ত আৰু অমূর্ত অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠানৰ সমষ্টিয়েই হৈছে অর্থনৈতিক পদ্ধতি। যিকোনো সংহতিৰ ব্যক্তিসকলৰ মাজত অর্থনৈতিক সম্পর্ক স্থাপন কৰাৰ বাবে ই হৈছে এটা আন্তঃসংযোগী প্ৰক্ৰিয়া (Network)।

অর্থনৈতিক পদ্ধতি হৈছে অর্থনৈতিক সম্পদসমূহ আহৰণ আৰু বিতৰণ কৰাৰ এক মাধ্যম বা উপায়। সম্পদৰ স্বত্বাধিকাৰ আৰু বিতৰণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি অর্থনৈতিক পদ্ধতিসমূহক 1 নং তালিকাত দেখুওৱা ধৰণে তিনিটা বিভিন্ন ভাগত ভগোৱা হৈছে-

অর্থনৈতিক পদ্ধতি	১। পুঁজিবাদী অর্থনীতি
	২। সমাজবাদী অর্থনীতি
	৩। মিশ্ৰ অর্থনীতি

তালিকা নং 1 ঃ অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ প্ৰকাৰসমূহ

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ অর্থনৈতিক পদ্ধতি বুলিলে কি বুজোৱা হয়?

প্রশ্ন নং ২ঃ সাম্প্রতিক বিশ্বত কেই প্রকাৰ অর্থনৈতিক পদ্ধতি আছে?

১.৩ অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ অর্থ আৰু সংজ্ঞা

বিশ্বৰ সকলোবোৰ অর্থনীতিৰ সন্মুখতেই সম্পদৰ দুষ্প্রাপ্যতা আৰু অভাবৰ সীমাহীনতাই হৈছে এক পৰিচিত সমস্যা। প্রতিখন সমাজেই নিজৰ নিজৰ এলেকাত উপলব্ধ হোৱা সীমিত সম্পদসমূহৰ সর্বোৎকৃষ্ট ব্যৱহাৰ হোৱাটো নিশ্চিত কৰিব লাগে। এই দুই অর্থনৈতিক সমস্যাৰ বাবেই সকলোবোৰ অর্থনীতিয়েই তিনিটা মৌলিক সমস্যাৰ সৈতে সংপৃক্ত হৈ পৰে। সেই কেইটা হ'ল-

১। কি কি উৎপাদন কৰিব?

২। কেনেকৈ উৎপাদন কৰিব?

৩। কাৰ বাবে উৎপাদন কৰিব?

অর্থনৈতিক পদ্ধতিয়ে এনে এক আনুষ্ঠানিক তথা আইনী আবেষ্টনীক নির্দেশ কৰে, য'ত মানুহে নিজৰ অর্থনৈতিক কামকাজবোৰ সম্পন্ন কৰে। অর্থনৈতিক পদ্ধতি হৈছে কেতবোৰ নীতি-নিয়ম, বিধি-বিধানৰ সংহতি, যিয়ে অর্থনীতি এখনত সম্পদসমূহ ব্যৱহাৰ কৰি দ্রব্য আৰু সেৱাসমূহৰ কিদৰে উৎপাদন, বিনিময়, বিতৰণ আৰু উপভোগ কৰা হ'ব, তাক নিয়ন্ত্রণ কৰে।

অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ সংজ্ঞা ঃ

শ্রীমতী জোৱান ৰবিনচনে (Mrs. Joan Robinson) লিখিছে ঃ 'যিকোনো অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ বাবে প্রয়োজনীয় হৈছে বিধি-বিধানৰ এক সংহতি, সেইবোৰৰ নায্যতা দিব পৰাকৈ এটি মতাদর্শ আৰু তাক আগবঢ়াই নিয়াৰ প্রয়াস কৰিবলৈ ব্যক্তিৰ মাজত এক বিবেক' (Any Economic system requires a set of rules, an ideology to justify them, and a conscience in the individual which makes him strive to carry it out).

লাউকচ্ৰ (Loucks) মতে 'অর্থনৈতিক পদ্ধতি এটাত সেই অনুষ্ঠানসমূহ থাকে, যিবোৰ নির্দিষ্ট ব্যক্তি বা দেশ বা দেশসমূহৰ সংহতিয়ে পছন্দ কৰি লয় বা গ্রহণ কৰে আৰু যাৰ মাধ্যমত মানুহৰ অভাৰ পূৰণৰ বাবে প্রয়োজনীয় সম্পদসমূহ ব্যৱহাৰ কৰে' (Economic system consists of given people or nation or group of nations has chosen or accepted as the means through which resources are utilised for the satisfaction of human wants)।

গ্রাউচি (Gruchy) ৰ মতে 'অর্থনৈতিক পদ্ধতি হৈছে মানবীয় সম্পর্কৰ এক বিৱর্তনশীল ধাৰা বা অবয়ৱ, যিটোৱে ব্যক্তিগত আৰু ৰাজহুৱা প্রয়োজনীয়তা পূৰণ কৰাৰ বাবে দুষ্প্রাপ্য সম্পদ ব্যৱহাৰেৰে দ্রব্য আৰু সেৱা ক্রয়ৰ বিষয়টো বিবেচনা কৰে' (Economic system is an evolving pattern or complex of human relations which is concerned with the disposal of scarce resources for the purchase of satisfying various private and public needs for goods and services)।

কার্ল লেণ্ডৱেৰৰ মতে (Care Landauer) 'অর্থনৈতিক পদ্ধতি হৈছে' সেই আহিলাসমূহৰ সমষ্টি, যাৰ দ্বাৰা অর্থনৈতিক কামকাজৰ বিকল্প লক্ষ্যসমূহৰ মাজৰ পৰা অগ্রাধিকাৰ নির্ণয় কৰা হয় আৰু সেই লক্ষ্যপূৰণৰ অর্থে ব্যক্তিৰ আর্থিক কামকাজসমূহৰ সমন্বয় সাধন কৰা হয়' (Economic system is the sum total of the devices by which preferences among alternatives purposes of economic activity is determined and by which individual activities are co-ordinated for the achievement of these purposes)।

ওপৰোক্ত সংজ্ঞাসমূহৰ সাৰাংশ আমি এনেদৰে প্ৰকাশ কৰিব পাৰোঁ যে অৰ্থনৈতিক পদ্ধতি হৈছে বিভিন্ন অৰ্থনৈতিক সংগঠন বা অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠানৰ সমষ্টি যি মানুহৰ অভাৱ পূৰণ কৰিব পৰা দুষ্প্ৰাপ্য সম্পদসমূহৰ উচিত ব্যৱহাৰৰ সৈতে জাতি। বিশ্বৰ যিকোনো এখন দেশে যিকোনো অৰ্থনৈতিক পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। কিন্তু, যিধৰণৰ অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাই গ্ৰহণ নকৰক কিয়, সেইবোৰৰ এক ভিত্তি বা আনুষ্ঠানিক পৃষ্ঠভূমি অথবা মতাদৰ্শগত স্থিতি থাকিব লাগে।

১.৪ অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ

অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা ধৰণৰ -

- অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিয়ে আৰ্থিক সম্পদসমূহৰ স্বত্বাধিকাৰ আৰু বিতৰণ ব্যৱস্থাটোৰ নিৰ্দেশ কৰে।
- এই পদ্ধতিয়ে অৰ্থনীতি এখনৰ দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ উৎপাদন, বিতৰণ, উপভোগ আৰু বিনিময়ৰ বাবে ব্যৱহৃত সম্পদৰ ব্যৱহাৰৰ সৈতে সম্পৰ্ক থকা অৰ্থনৈতিক সিদ্ধান্তসমূহ পৰিচালিত কৰে।
- অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিটো মানৱ সৃষ্ট এক পৰিঘটনা।
- ই হৈছে কিছুমান নীতিৰ সংহতি, যিয়ে অৰ্থনৈতিক সমস্যাসমূহ সমাধান কৰাৰ ব্যৱস্থা দিয়ে। অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিৰ সহায়ত যিকোনো দেশে উৎকৃষ্টতাৰে আৰু সুদক্ষভাৱে সম্পদ আবণ্টন কৰিব পাৰে যাতে সমস্যাৰবোৰ হ্ৰাস কৰিব পৰা যায়।
- অৰ্থনৈতিক পদ্ধতি এটাই তিনিটা সমস্যা সমাধানৰ ব্যৱস্থা লয়- কি কি উৎপাদন কৰা হ'ব, কিদৰে উৎপাদন কৰা।
- অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিটো হৈছে এক কাৰিকৰী- কৌশল প্ৰণালী, যিয়ে এখন নিৰ্দিষ্ট সমাজত দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ উৎপাদন, বিতৰণ, আৰু উপভোগৰ সৈতে মোকাবিলা কৰে।

১.৫ অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিৰ প্ৰকাৰসমূহ

অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিটো এখন দেশৰ আৰ্থিক পৰিৱেশতন্ত্ৰৰ এক অত্যাৱশ্যকীয় উপাদান। অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিয়ে দেশ এখনৰ অৰ্থনৈতিক পৰিৱেশত প্ৰভাৱ পেলায়, যিহেতু ই সকলোবোৰ অৰ্থনৈতিক সিদ্ধান্ত আৰু নীতি গ্ৰহণকো প্ৰভাৱিত কৰে। সাম্প্ৰতিক বিশ্বত আমি নিম্নলিখিত অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিসমূহ পাওঁ-

ক) পুঁজিবাদী অৰ্থনীতি
খ) সমাজবাদী অৰ্থনীতি
গ) মিশ্ৰ অৰ্থনীতি

পুঁজিবাদী অৰ্থনীতি ঃ

পুঁজিবাদী অৰ্থনীতি হৈছে এনে এক অৰ্থনৈতিক পদ্ধতি, য'ত দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ উৎপাদৰ সাধনসমূহ চৰকাৰৰ পৰিৱৰ্তে ব্যক্তিগত প্ৰতিষ্ঠানৰ মালিকীস্বত্বৰ অধীনত থাকে। চৰকাৰৰ দায়িত্ব হৈছে বজাৰ নিয়মীয়াকৰণ কৰা আৰু ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ অধিকাৰক ৰক্ষণাবেক্ষণ দিয়া। পুঁজিবাদী অৰ্থনীতিত ব্যক্তি আৰু ব্যৱসায়ীসকল লাভ আহৰণৰ প্ৰত্যাশাৰে অনুপ্ৰাণিত হয় আৰু তেওঁলোকৰ অৰ্থনৈতিক সিদ্ধান্ত লোৱাৰ স্বাধীনতা থাকে। চাহিদা আৰু যোগানৰ স্বাধীনতা থাকে। চাহিদা আৰু যোগানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ দৰ নিৰ্দ্ধাৰিত হয়।

বিশ্বব্যাপী সৰহসংখ্যক উন্নত দেশতেই এক প্ৰভাৱশালী অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিৰ ৰূপত পুঁজিবাদৰ প্ৰচলন হৈছিল। আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰ, জাপান, ইংলেণ্ড, জাৰ্মানী, হংকং, ছিংগাপুৰ আদি হৈছে কেতবোৰ পুঁজিবাদী অৰ্থনীতিৰ দেশৰ দৃষ্টান্ত।

পুঁজিবাদী অর্থনীতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ ঃ

- ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্বৰ উপস্থিতি হৈছে পুঁজিবাদী অর্থনীতিৰ তাৎপর্যপূর্ণ বৈশিষ্ট্য। ইয়াত উৎপাদনৰ উপাদানসমূহৰ স্বত্বাধিকাৰী হৈছে ব্যক্তিগত পর্যায়ৰ আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডৰ অধীনতেই চাহিদা আৰু যোগানৰ পাৰস্পৰিক ক্রিয়াৰ দ্বাৰা দৰ নিৰূপিত হয়।
- পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত অর্থনীতিৰ নিয়ন্ত্রক হৈছে বজাৰ প্রক্রিয়া।
- পুঁজিবাদী অর্থনীতিত ব্যৱসায়-বাণিজ্য আৰু উদ্যোক্তাসকল মূলতঃ লাভৰ প্রত্যাশাৰে পৰিচালিত।
- পুঁজিবাদী অর্থনীতিত চৰকাৰী হস্তক্ষেপ ন্যুনতম।
- এনে ব্যৱস্থাত উপভোক্তাসকলেও নিজৰ পছন্দ অনুসৰি দ্রব্য-সেৱা উপভোগ কৰাৰ অর্থনৈতিক স্বাধীনতা ভোগ কৰে।
- পুঁজিবাদী অর্থনীতিৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য হৈছে আয়-অসমতাৰ উপস্থিতি।

পুঁজিবাদী অর্থনীতিৰ সুবিধা ঃ

- **অর্থনৈতিক দক্ষতা ঃ** প্রতিযোগিতা আৰু উদ্ভাৱনশীলতাক উৎসাহিত কৰা পুঁজিবাদী অর্থনৈতিক পদ্ধতিয়ে আর্থিক দক্ষতা বৃদ্ধিৰ প্রয়াস কৰে।
- **অর্থনৈতিক উন্নয়ন ঃ** উদ্যমিতা আৰু বিনিয়োগ বৃদ্ধিৰ জৰিয়তে পুঁজিবাদী পদ্ধতিয়ে অর্থনৈতিক উন্নয়ন বৃদ্ধি কৰিব পাৰে।
- **ব্যক্তিগত স্বাধীনতা ঃ** পুঁজিবাদী অর্থনীতিত ব্যক্তিয়ে উচ্চ মাত্রাৰ ব্যক্তিগত আৰু অর্থনৈতিক স্বাধীনতা ভোগ কৰিব পাৰে।
- **উপভোক্তাৰ পছন্দ ঃ** পুঁজিবাদী অর্থনীতিত ব্যক্তিয়ে নিজৰ পছন্দ অনুসৰি বিভিন্ন প্রকাৰৰ দ্রব্য আৰু সেৱা ক্রয় কৰি নিজৰ সন্তুষ্টি বঢ়াব পাৰে।
- **উদ্ভাৱন আৰু প্রগতি ঃ** নতুন সামগ্রী, সেৱা আৰু কাৰিকৰী কৌশল উদ্ভাৱনৰ বাবে উদ্যোক্তা, ব্যৱসায়ীসকলক পুঁজিবাদী অর্থনীতিত উদ্ভাৱন আৰু প্রগতি বাঢ়ে।
- **আর্ন্তজাতিক বাণিজ্য ঃ** পুঁজিবাদী অর্থনীতিত আন্তজার্তিক বাণিজ্য আৰু বিনিয়োগক উৎসাহিত কৰা হয়, ফলত অর্থনৈতিক উন্নয়ন আৰু বিকাশ ত্বৰান্বিত হয়।

পুঁজিবাদীৰ অসুবিধা ঃ

- **অর্থনৈতিক অসমতা ঃ** পুঁজিবাদী অর্থনীতিয়ে আয় আৰু সম্পদৰ অসমতাৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে, কাৰণ, ইয়াত অর্থনৈতিক স্বাধীনতা থকা বাবে ব্যক্তি আৰু ব্যৱসায়ীসকলে নিজৰ ক্ষমতা অনুসৰি আয় উপার্জন কৰিব পাৰে।
- **বজাৰ বিফলতা ঃ** পুঁজিবাদী অর্থনীতিত সম্পদৰ সুদক্ষ আবণ্টনত কেতিয়াবা, বিশেষকৈ একচেটীয়া বৈশিষ্ট্যৰ বজাৰ হ'লে অথবা বাহ্যিকতাৰ প্রভাৱত বজাৰত বিফলতাই দেখা দিব পাৰে।
- **পৰিৱেশৰ প্রভাৱ ঃ** পুঁজিবাদী অর্থনীতিয়ে কেতিয়াবা পৰিৱেশৰ বহনক্ষমতা উপেক্ষা কৰি অর্থনৈতিক উন্নয়নৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিয়ে, যিটোৱে প্রদূষণ, সম্পদৰ অৱক্ষয় আদিৰ দ্বাৰা পৰিৱেশত নঞৰ্থক প্রভাৱ পেলাব পাৰে।
- **বাণিজ্য চক্র ঃ** যিহেতু পুঁজিবাদী অর্থনীতিত বাণিজ্য চক্র অনিবার্য এক ঘটনা, তাৰ ফলত নিয়োগ অনিশ্চয়তা আদি অর্থনৈতিক অনিশ্চয়তাৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে।
- **বিশ্ব-অর্থনৈতিক অসমতা ঃ** উন্নত আৰু উন্নয়নশীল দেশবোৰৰ মাজৰ সম্পদ আৰু সম্পত্তিৰ অসম বিতৰণৰ ফলত পুঁজিবাদী অর্থনীতিয়ে বিশ্বজোৰা অর্থনৈতিক অসমতা সৃষ্টি কৰাৰ সম্ভাৱনা থাকে।

সমাজবাদী অর্থনীতি ঃ

সমাজবাদী অর্থনীতি পুঁজিবাদী অর্থনীতিৰ সম্পূর্ণ বিপৰীত। সমাজবাদী অর্থনীতি হৈছে এনে এক পদ্ধতি

য'ত সমাজৰ প্ৰয়োজন সাপেক্ষে ৰাষ্ট্ৰৰ স্বত্বাধিকাৰত থকা উপাদানসমূহ ব্যৱহাৰ কৰি দ্ৰব্য আৰু সেৱা উৎপাদন কৰা হয়। এনে অৰ্থনীতিত ৰাষ্ট্ৰ বা চৰকাৰৰ কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষই নাগৰিকসকলৰ মাজত সম্পদৰ সমবিতৰণৰ লক্ষ্যৰে অৰ্থনৈতিক সিদ্ধান্তসমূহ গ্ৰহণ কৰে। সমাজবাদী অৰ্থনীতিক নিৰ্দেশাত্মক বা কমাণ্ড অৰ্থনীতি বুলিও কোৱা হয়।

চীনদেশ, কিউবা, উত্তৰ কোৰিয়া, ভিয়েটনাম, লাওচ আদি হৈছে সমাজবাদী অৰ্থনীতিৰ দৃষ্টান্ত, য'ত চৰকাৰৰ দ্বাৰা উৎপাদনৰ সাধনসমূহ নিয়ন্ত্ৰণ কৰা হয়।

সমাজবাদী অৰ্থনীতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ ঃ

- **সম্পদৰ সমূহীয়া মালিকীস্বত্ব ঃ** সমাজবাদী অৰ্থনীতিত উৎপাদনৰ সকলোবোৰ মাধ্যম সমূহীয়া মালিকীস্বত্বৰ অধীনত ৰখা হয় আৰু নাগৰিকৰ স্বাৰ্থৰক্ষাৰ্থে ৰাষ্ট্ৰই ইয়াক নিয়ন্ত্ৰণত ৰাখে।
- **কেন্দ্ৰীয় অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা ঃ** সমাজবাদী অৰ্থনীতিত কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনা কমিটী এখন থাকে, যিয়ে দেশখনৰ আৰ্থ-সামাজিক লক্ষ্যসমূহ পূৰণৰ অৰ্থে দীৰ্ঘকাল আৰু হ্ৰস্বকালৰ পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰে।
- **সম্পূৰ্ণ পৰিকল্পিত অৰ্থনীতি ঃ** সকলোবোৰ সমাজবাদী অৰ্থনীতিয়েই স্বাভাৱিকতেই সম্পূৰ্ণভাৱে পৰিকল্পিত অৰ্থনীতি।
- **আয়ৰ সমবিতৰণ ঃ** সমাজবাদী অৰ্থনীতিৰ এইটো হৈছে এক বিশেষ বৈশিষ্ট্য। নাগৰিকসকলৰ মাজত সমানভাৱে আয় বিতৰণ কৰাটোহে হৈছে সমাজবাদী অৰ্থনীতিৰ মূল লক্ষ্য।
- **বজাৰ শক্তিৰ অনুপস্থিতি ঃ** সমাজবাদী অৰ্থনীতিৰ বজাৰ শক্তিক যথেষ্ট কম গুৰুত্ব দিয়া হয়। এনে অৰ্থনীতিত উৎপাদনৰ মাধ্যমসূহ জনকল্যানৰ নিমিত্তে ৰাষ্ট্ৰই নিজৰ অধীনস্থ কৰি ৰাখে।

সমাজবাদী অৰ্থীতিৰ সুবিধা ঃ

- **উচ্চস্তৰৰ নিয়ন্ত্ৰণ ঃ** সমাজবাদী অৰ্থনীতিত অৰ্থনীতিখনত চৰকাৰৰ যথেষ্ট নিয়ন্ত্ৰণ থাকে, যাৰ ফলত সম্পদৰ সুদক্ষ আবণ্টন সম্ভৱ হয়।
- **সম্পদৰ সমবিতৰণ ঃ** সমাজবাদী অৰ্থনীতিৰ পদ্ধতিটোৱে সম্পদ আৰু সম্পত্তিৰ সমবিতৰণৰ হকে কাম কৰে আৰু সমাজখন অধিক সমতাৰ দিশে আগবাঢ়ি যায়।
- **সামাজিক কল্যণ ঃ** সমাজবাদী অৰ্থনীতিত সমাজৰ কল্যাণৰ বিষয়ত অধিক গুৰুত্ব দিয়া হয়, য'ত চৰকাৰে স্বাস্থ্য সেৱা, শিক্ষা আৰু অন্যান্য প্ৰাথমিক প্ৰয়োজনীয়তাসমূহ নাগৰিকৰ সহজলভ্য কৰি তোলে।
- **আৰ্থিক সুস্থিৰতা ঃ** সমাজবাদী অৰ্থনীতিত অৰ্থনৈতিক সুস্থিৰতা বৰ্তি থাকে। অৰ্থনীতিখনৰ পৰিকল্পিত প্ৰকৃতিৰ বাবে উপযুক্তভাৱে সম্পদৰ আবণ্টনৰ দ্বাৰা ই অৰ্থনৈতিক অস্থিৰতা প্ৰতিৰোধ কৰিব পাৰে।
- **দ্ৰুত আৰ্থিক বিকাশ ঃ** বিজ্ঞানসন্মত পৰিকল্পনা আৰু সম্পদৰ উপযুক্ত ব্যৱহাৰৰ বাবে সমাজবাদী অৰ্থনীতিত দ্ৰুত আৰ্থিক বিকাশ সম্ভৱ হয়।
- **বহনক্ষমতাযোগ্য বিকাশ ঃ** সমাজবাদী অৰ্থনীতিত পুনৰ্নবীকৰণ কৰিব নোৱাৰা প্ৰাকৃতিক সম্পদ যেনে, কয়লা, প্ৰেট্ৰ'লিয়াম, বনানি আৰু ভূমি সংৰক্ষণৰ পৰিকল্পনা কৰি প্ৰাকৃতিক সম্পদবোৰ ভৱিষ্যৎ প্ৰজন্মৰ বাবে সঞ্চয় কৰি ৰাখিব পাৰে আৰু বহনক্ষমতাযোগ্য বিকাশ হোৱাত সহায় কৰিব পাৰে।

সমাজবাদী অৰ্থনীতিৰ অসুবিধাসমূহ ঃ

- **ক্ষমতাৰ কেন্দ্ৰীকৰণ ঃ** সমাজবাদী অৰ্থনীতিত ৰাষ্ট্ৰৰ লগতেই সকলো ক্ষমতা কেন্দ্ৰীভূত হৈ থাকে আৰু ৰাষ্ট্ৰই সকলো গুৰুত্বপূৰ্ণ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। যিহেতু এনে অৰ্থনীতিত ব্যক্তিগতভাৱে কোনেও অৰ্থনৈতিক সিদ্ধান্ত লোৱাৰ অৱকাশ নাথাকে, গতিকে ক্ষমতাৰ অপব্যৱহাৰ হোৱাৰ আশংকা থাকে।
- **দক্ষতাহীনতা ঃ** যিহেতু কেৱল কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষইহে সকলোবোৰ অৰ্থনৈতিক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে, সেয়েহে, কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনাৰ গতি লেহেমীয়া আৰু অদক্ষ হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে।

- **উপভোক্তাৰ স্বাধীনতাৰ অভাৱ ঃ** সমাজবাদী অর্থনীতিত উপভোক্তাৰসকলৰ স্বাধীনতা যথেষ্ট সীমিত। নিজৰ পছন্দ অনুসৰি উপভোক্তাই দ্রব্য-সামগ্রী ভোগ কৰিব নোৱাৰে। দ্রব্য বা সেৱাৰ দৰ চৰকাৰে নির্ণয় কৰে আৰু উপভোক্তাই সেই সন্দর্ভত কোনো মাত মাতিব নোৱাৰে।
- **নতুনত্ব উদ্ভাৱনৰ অভাৱ ঃ** সমাজবাদী অর্থনীতিত যিহেতু প্রতিযোগিতা নাই, তাত নতুনত্ব উদ্ভাৱনৰ বা দ্রব্য-সেৱাৰ গুনাগুণ উন্নত কৰাৰ বাবে কোনো অভিপ্রায় নাথাকে।
- **সীমিত আর্থিক উন্নয়ন ঃ** সমাজবাদী অর্থনীতিত ভিত্তি লাভ আহৰণৰ অভিপ্রায় নহয়। গতিকে, লাভৰ প্রত্যাশা অবিহনে অর্থনৈতিক উন্নয়ন সীমিত হ'ব পাৰে আৰু বর্দ্ধিত জনসংখ্যাৰ চাহিদা ধৰি ৰখাটো অর্থনীতিৰ বাবে কঠিন হ'ব পাৰে।
- **আমোলাতন্ত্র আৰু ৰঙাফিটাৰ মেৰপেচ ঃ** সমাজবাদী দেশবোৰৰ অর্থনীতি আমোলাতান্ত্রিক হয়। কাৰণ, পৰিকল্পনাৰ প্রতিটো খোজৰ খুঁটি-নাটি আমোলাৰ দ্বাৰা সেউজ-সংকেত পাব লাগিব, য'ত ৰঙাফিটাৰ মেৰপেচৰ সৃষ্টি হয়। গতিকে, এনে অর্থনীতিত জনসাধাৰণক অধিক পৰিশ্রম কৰাৰ বাবে অনুপ্রেৰণা দিয়াত এই ব্যৱস্থা ব্যর্থ হয়।

মিশ্র-অর্থনীতি

মিশ্র অর্থনীতি এনে এক ব্যৱস্থা য'ত পুঁজিবাদী আৰু সমাজবাদী অর্থনীতি উভয়তেই বৈশিষ্ট্য সন্নিবিষ্ট হৈ থাকে। এনে পদ্ধতিত উৎপাদনৰ উপাদানসমূহৰ ব্যক্তিগত আৰু ৰাজহুৱা উভয় খণ্ডতেই মালিকীস্বত্ব থাকে। উৎপাদনৰ মাধ্যমসমূহ ব্যক্তিগত প্রতিষ্ঠান, ৰাজহুৱা বা চৰকাৰী অনুষ্ঠানৰ মালিকীস্বত্ব থাকে। মিশ্র অর্থনীতিত ব্যক্তিগত খণ্ড ৰাজহুৱা খণ্ড একেলগে থাকে আৰু অর্থনৈতিক সিদ্ধান্ত গ্রহণত উভয়ে গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা গ্রহণ কৰে।

ভাৰতবর্ষ মিশ্র অর্থনীতিৰ দেশ হিচাপে সর্বত্র পৰিচিত। কানাডা, জার্মানী, জাপান, ছুইডেন, ইংলেণ্ড আদি হৈছে এনে দেশ যিয়ে মিশ্র অর্থনীতি অনুসৰণ কৰে আৰু অর্থনৈতিক সিদ্ধান্ত গ্রহণত চৰকাৰ আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডই প্রধান ভূমিকা পালন কৰে।

মিশ্র-অর্থনীতিৰ বৈশিষ্ট্য ঃ

- ব্যক্তিগত খণ্ড, ৰাজহুৱা বা চৰকাৰী খণ্ড আৰু যৌথ খণ্ড- এই তিনিওটা খণ্ডৰ মিশ্র অর্থনীতিত প্রত্যক্ষ কৰা যায়। যৌথখণ্ড চৰকাৰৰ আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডই নিয়ন্ত্রণ কৰে, য'ত চৰকাৰৰ অংশীদাৰীত্ব ন্যূনতম ৫১ শতাংশ থাকে।
- মিশ্র অর্থনীতিত উৎপাদনৰ মাধ্যমসমূহৰ মালিকীস্বত্ব চৰকাৰ আৰু ব্যক্তিগত উদ্যোক্তা উভয়ৰে হাততেই থাকে।
- মিশ্র অর্থনীতিত সকলো ব্যক্তিৰেই দ্রব্য-সামগ্রী উৎপাদন কৰাৰ, সম্পত্তি ৰখাৰ, নিজৰ জীৰিকাৰ অৱলম্বন পছন্দ কৰাৰ আর্থিক স্বাধীনতা থাকে।
- মিশ্র অর্থনীতিত থকা কেন্দ্রীয় পৰিকল্পনা আয়োগে পৰিকল্পনা প্রস্তুত কৰে আৰু তিনিওটা খণ্ডই এনে আর্থিক পৰিকল্পনাকেই অনুসৰণ কৰিব লাগে।
- মিশ্র অর্থনীতিৰ প্রধান লক্ষ্য হৈছে সমাজ কল্যান। দেশত দৰিদ্রতা আৰু নিবনুৱা সমস্যা হ্রাস কৰাটো হৈছে ইয়াৰ অন্যতম লক্ষ্য। সমাজত থকা অসমতাৰ হকে যুঁজ দি দেশৰ জনসাধাৰণৰ মাজত থকা অসমতা দূৰ কৰিবলৈ ই লক্ষ্য বান্ধি লয়।

মিশ্র অর্থনীতিৰ সুবিধা ঃ

- **ব্যক্তিগত খণ্ডলৈ উৎসাহ ঃ** মিশ্র অর্থনীতিয়ে ব্যক্তিগত খণ্ডক উৎসাহিত কৰে, যি দেশত মূলধন গঠনত সহায়ক হয়।
- **নমনীয়তা ঃ** যিহেতু মিশ্র অর্থনীতিয়ে চৰকাৰী আৰু বেচৰকাৰী উভয় খণ্ডৰেই সুফল সমন্বিত কৰে, গতিকে, তাত উচ্চ মাত্রাৰ নমনীয়তা পৰিলক্ষিত হয়।

- **নতুনত্ব উদ্ভাৱন ঃ** ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বাবে অনুকূল পৰিৱেশ সৃষ্টি কৰি আৰু ৰাজহুৱা দ্রব্য-সেৱা উৎপাদনত বিনিয়োগ কৰি মিশ্র অর্থনীতিয়ে নতুনত্ব উদ্ভাৱন আৰু উদ্যমিতাকো আগবঢ়াই নিয়ে।
- **স্থিৰতা ঃ** মিশ্র অর্থনীতিত চৰকাৰী নিয়ন্ত্রণৰ লগত বজাৰৰ দৰ-প্রক্রিয়াকো সংযোজিত কৰা হয়, যাৰ ফলত বাণিজ্য-চক্রৰ শংকা আৰু অনিশ্চয়তা হ্রাস কৰিব পাৰি।
- **সমাজ-কল্যান ঃ** ফলপ্রসূ অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা ৰূপায়নৰ দ্বাৰা মিশ্র অর্থনীতিয়ে উচ্চ স্তৰৰ সমাজ কল্যান আহৰণ কৰিব পাৰে।
- **সমতাপূর্ণ উন্নয়ন ঃ** মিশ্র অর্থনীতিয়ে দেশত ভাৰসাম্য ৰক্ষা কৰা উন্নয়নক আগবঢ়াই নিব পাৰে।
- **স্বাধীনতা ঃ** মিশ্র অর্থনীতিত অর্থনৈতিক স্বাধীনতা আৰু পেছাগত স্বাধীনতা বাহাল থকা বাবে ব্যক্তিয়ে নিজৰ পছন্দৰ পেছা বাচি ল'ব পাৰে। উৎপাদক সকলৰো উৎপাদন তথা উপভোগৰ ক্ষেত্রত সিদ্ধান্ত লোৱাৰ স্বাধীনতা থাকে।
- **সম্পদৰ সর্বোত্তম ব্যৱহাৰ ঃ** মিশ্র অর্থনীতিত ৰাজহুৱা আৰু ব্যক্তিগত -উভয় খণ্ডই সম্পদৰ সদ্ব্যৱহাৰ তথা সর্বোত্তম ব্যৱহাৰৰ বাবে কাম কৰে।

মিশ্র অর্থনীতিৰ অসুবিধাসমূহ ঃ

- **ব্যক্তিগত আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ ভাৰসমতাৰ প্রত্যাহ্বান ঃ** ব্যক্তিগত প্রতিষ্ঠান আৰু চৰকাৰী হস্তক্ষেপৰ মাজত উপযুক্ত ভাৰসমতা বর্তাই ৰখাটো হৈছে মিশ্র অর্থনীতিৰ বাবে এক প্রধান প্রত্যাহ্বান। ভাৰসমতা সঠিক নহ'লে ব্যক্তিগতখণ্ড আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ মাজত অস্থিৰতাৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে।
- **ৰাজনৈতিক হেঁচা ঃ** মিশ্র অর্থনীতিত ৰাজনৈতিক হেঁচা হৈছে এক তাৎপর্যপূর্ণ বিষয়, যিহেতু ই কার্যদক্ষতা হ্রাস আৰু অর্থনীতিৰ বিকৃতকৰণ কৰিব পাৰে।
- **ৰাজকোষীয় প্রত্যাহ্বান ঃ** মিশ্র অর্থনীতিত আধাৰশিলা নির্মাণ, সামাজিক কল্যানমূলক কার্য আঁচনি তথা অন্যান্য দ্রব্য সেৱাৰ বাবে যথেষ্ট পৰিমাণৰ চৰকাৰী বিনিয়োগৰ প্রয়োজন হয়। তেনে ক্ষেত্রত, বিশেষকৈ চৰকাৰী ব্যয় আৰু কৰ-ৰাজহৰ মাজত যদি সামঞ্জস্য নাথাকে, তেতিয়া ৰাজকোষত সমস্যাৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে।
- **অনুপযুক্ত পৰিকল্পনা ঃ** মিশ্র অর্থনীতিত সামগ্রিক পৰিকল্পনাৰ অভাৰ পৰিলক্ষিত হয়, ফলস্বৰূপে ই কার্যদক্ষতাহীনতালৈ গতি কৰে।
- **অর্থনৈতিক সিদ্ধান্ত গ্রহণত লেহেমীয়া ঃ** মিশ্র অর্থনীতিত আর্থিক সিদ্ধান্ত গ্রহণৰ গতি, বিশেষকৈ ৰাজহুৱা খণ্ডত, লেহেমীয়া হোৱাটো স্বাভাৰিক। এনে লেহেমীয়া গতিয়ে অর্থনীতিৰ কামকাজ সুচাৰুৰূপে চলাই নিয়াত বাধা দিয়ে।
- **দুর্নীতি আৰু ক'লাবজাৰ ঃ** মিশ্র অর্থনীতি দুর্নীতি আৰু ক'লা বজাৰৰ উপস্থিতি তেনেই স্বাভাৰিক।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ঃ ব্যক্তিগত স্বাধীনতাৰ প্রসঙ্গত পুঁজিবাদত তলত কোনটো বিষয়ত প্রাথমিকভাৱে লক্ষ্যনীয়?

ক) সামাজিক সমতা ৰক্ষতাবেক্ষনত সীমাবদ্ধতা

খ) ব্যক্তিসকলক বজাৰত নিজৰ পছন্দমতে চলিবলৈ দিয়াত গুৰুত্ব প্রদান

গ) সমূহীয়া সিদ্ধান্তৰ দ্বাৰা পৰিচালিত

ঘ) কেন্দ্রীয় পৰিকল্পনাৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্রিত

প্রশ্ন নং ৪ঃ মিশ্র অর্থনীতিৰ দুটা সুবিধা উল্লেখ কৰক।

১.৬ অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ প্ৰাথমিক কার্যাৱলী

সকলো প্ৰকাৰৰ অর্থনৈতিক পদ্ধতিয়েই নিম্নোল্লেখিত কার্যাৱলী ৰূপায়ন কৰিব লাগে—

- **কি উৎপাদন কৰা হ'ব ঃ** ইয়াৰ দ্বাৰা সমাজখনত কি কি দ্ৰব্য-সামগ্ৰী আৰু সেৱা কিমান পৰিমাণত উৎপাদন কৰিব লাগিব, তাকেই বুজোৱা হয়। কোনো সমাজেই যিমান ইচ্ছা সিমান পৰিমাণৰ দ্ৰব্য-সেৱা নিজেই উৎপাদন কৰিব, কোনটো এৰিব, সেই বিষয়ে সিদ্ধান্ত লোৱা হ'ব। প্ৰত্যেক অর্থনীতিতেই এটা নির্দিষ্ট সময়ত কি কি দ্ৰব্য-সেৱী কিমান পৰিমাণত উৎপাদন কৰিব, সেই বিষয়ে সিদ্ধান্ত কৰিবলগীয়া হয়।
- **কিদৰে উৎপাদন কৰিব ঃ** উপভোক্তাই বিচৰা দ্ৰব্য-সেৱাৰ কি ধৰণে কি কি সম্পদ বা উপাদান ব্যৱহাৰ কৰা হ'ব, তাকেই এই প্ৰশ্নৰে বুজোৱা হয়। ই হৈছে দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ উৎপাদনৰ বাবে গ্ৰহণ কৰিবলগীয়া কৌশল পছন্দ কৰাৰ বিষয়। শ্ৰম-নিবিড় কৌশল আৰু মূলধন নিবিড় কৌশল হৈছে যিকোনো অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ অধীনত বহুলভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা দুটা উৎপাদন কৌশল। প্ৰতিটো অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাই কোনটো বিকল্প কৌশল অনুকূল হ'ব তাৰ সিদ্ধান্ত ল'বলগীয়া হয়।
- **কাৰ বাবে উৎপাদন কৰা হব ঃ** সমাজখনত সদস্যসকলৰ মাজত কিদৰে উৎপাদিত দ্ৰব্য-সেৱা বিতৰণ কৰা হ'ব, তাকেই এই প্ৰশ্নটোৱে ইঙ্গিত দিয়ে। অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ বাবে ই এক অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম। সমাজৰ কোনটো শ্ৰেণীৰ বাবে কি কি উৎপাদন কৰা হ'ব আৰু উৎপাদিত বিভিন্ন দ্ৰব্য-সেৱা সমাজৰ বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ মাজত কিদৰে ভগাই দিয়া হ'ব, সেই বিষয়ে প্ৰত্যেক অর্থনৈতিক পদ্ধতিতেই সিদ্ধান্ত ল'বলগীয়া হয়।
- **অর্থনৈতিক উন্নয়ন আৰু বিকাশ ঃ** বিশেষকৈ অনুন্নত সমাজত অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ এটি গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম হৈছে অর্থনৈতিক উন্নয়নৰ বাবে কাম কৰা। অর্থনীতিখন প্ৰতিপালন কৰি জনসাধাৰণৰ গড় জীৱন ধাৰণৰ মান উন্নত কৰাৰ কৌশল প্ৰতিটো অর্থনৈতিক পদ্ধতিতেই গ্ৰহণ কৰা হয়।
- **অর্থনৈতিক স্থিৰতা ঃ** যিকোনো অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাই নির্দিষ্ট পৰিমাণৰ সামগ্ৰীৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি আবণ্টন কৰিব লাগে। সময়ে সময়ে দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ সহায়ত ৰেচনিং কৰা হয়। ৰাজকোষীয় আৰু মুদ্ৰানীতি ব্যৱহাৰ কৰি প্ৰতিটো অর্থনৈতিক পদ্ধতিতেই আর্থিক কামকাজৰ উত্থান-পতন নিয়ন্ত্ৰণত ৰখাৰ কাৰিকৰী কৌশল থাকে।

১.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- অর্থনৈতিক পদ্ধতি হৈছে এনে এক ব্যৱস্থা, যিয়ে অর্থনৈতিক সম্পদসমূহ ধাৰণ কৰে আৰু বিতৰণ কৰে।
- সাম্প্ৰতিক বিশ্বত তিনি প্ৰকাৰৰ অর্থনৈতিক পদ্ধতি আছে ঃ পুঁজিবাদী অর্থনীতি, সমাজবাদী অর্থনীতি আৰু মিশ্ৰ অর্থনীতি।
- পুঁজিবাদী অর্থনীতি হৈছে এনে এক অর্থনৈতিক ব্যৱস্থা, য'ত উৎপাদনৰ সাধনসমূহ চৰকাৰৰ পৰিৱর্তে ব্যক্তিগত প্ৰতিষ্ঠানে নিজৰ মালিকীস্বত্বৰ অধীনত ৰাখে আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰ, জাপান, ইংলেণ্ড, জার্মানী, হংকং, ছিংগাপুৰ আদি হৈছে পুঁজিবাদী অর্থনীতিৰ কেতবোৰ উদাহৰণ।
- সমাজবাদী অর্থনীতি হৈছে এনে অর্থনীতি য'ত সমাজৰ প্ৰয়োজন অনুসৰি দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ উৎপাদনৰ অর্থে ৰাষ্ট্ৰৰ অধীনস্থ উৎপাদনৰ উপাদানসমূহ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। চীনদেশ, কিউবা, উত্তৰ কোৰিয়া, ভিয়েটনাম, লাওচ আদি সমাজবাদী অর্থনীতিৰ কেতবোৰ উদাহৰণ।
- মিশ্ৰ অর্থনীতি হৈছে এনে অর্থনীতি য'ত পুঁজিবাদ আৰু সমাজবাদ উভয়ৰে বৈশিষ্ট্য থকা দেখা যায়। ভাৰত, কানাডা, জার্মানী, জাপান, ছুইডেন, ইংলেণ্ড আদি এনে দেশৰ উদাহৰণ, যিয়ে মিশ্ৰ অর্থনীতি অনুসৰণ কৰে।
- কি কি উৎপাদন কৰা হ'ব, কিদৰে উৎপাদন কৰা হ'ব আৰু কাৰ বাবে উৎপাদন কৰা হ'ব,- সেই বিষয়ে

সিদ্ধান্ত লোৱা, অর্থনৈতিক উন্নয়ন, বিকাশ অন্য আৰু অর্থনৈতিক সুস্থিৰতা ৰক্ষা কৰা ইত্যাদি হৈছে অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ প্রাথমিক কাম।

১.৮ অধিক জানিবলৈ

1) Tyagi, D.B. (1986). Economic system, Meerat : Jai Prakash Nath & co.
2) Desai, S.S.M (1987), Economic System. Bombay: Himalaya publishing House.
3) Orr, Tamra B. (2012), Understanding Economic System: New York: The Rosem publishing Group. Inc.

১.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ অর্থনৈতিক পদ্ধতি হৈছে এনে এক মাধ্যম যাৰ দ্বাৰা আর্থিক সম্পদসমূহ ধাৰণ আৰু বিতৰণ কৰা হয়। ই হৈছে এক আন্তঃসংযোগী প্রক্রিয়া, যিয়ে এটা সংহতিৰ ব্যক্তিসকলৰ মাজত সম্পর্ক স্থাপন কৰে।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সাম্প্রতিক বিশ্বত তিনি প্রকাৰৰ অর্থনৈতিক পদ্ধতি আছে। পুঁজিবাদী, সমাজবাদী আৰু মিশ্র অর্থনীতি।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ (খ) ব্যক্তিসকলক বজাৰত নিজৰ পছন্দমতে চলিবলৈ দিয়াত গুৰুত্ব প্রদান।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ মিশ্র অর্থনীতিৰ দুটা সুবিধা হৈছে ঃ

(ক) মিশ্র অর্থনীতিয়ে দেশত ব্যক্তিগত খণ্ডক উদগনি দিয়ে, যিয়ে দেশৰ মূলধন গঠন বৃদ্ধিত সহায় আগবঢ়ায়।

(খ) সুদক্ষতাৰে অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা ৰূপায়নৰ জৰিয়তে মিশ্র অর্থনীতিয়ে উচ্চস্তৰীয় সমাজ কল্যান আহৰণ কৰিব পাৰে।

১.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

চুটি প্রশ্নসমূহ (প্রতিটো উত্তৰ ১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখিব)

প্রশ্ন নং ১ ঃ সমাজবাদী অর্থনীতিৰ কেতবোৰ সুবিধা উল্লেখ কৰক।

প্রশ্ন নং ২ ঃ পুঁজিবাদে কিদৰে অর্থনৈতিক উন্নয়নলৈ অৰিহণা যোগায়?

প্রশ্ন নং ৩ ঃ মিশ্র অর্থনীতিৰ প্রত্যাহ্বানসমূহ কি কি?

দীঘলীয়া প্রশ্নসমূহ (প্রতিটো উত্তৰ ৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখিব)

প্রশ্ন নং ১ ঃ ভাৰতৰ অর্থনৈতিক বিকাশৰ প্রেক্ষাপটত মিশ্র অর্থনীতিৰ সুবিধা আৰু অসুবিধাবোৰ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন নং ২ ঃ পুঁজিবাদী অর্থনীতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি? মিশ্র অর্থনীতি কিদৰে পুঁজিবাদী আৰু সমাজবাদী অর্থনীতিতকৈ পৃথক?

*** ***** ***

অধ্যায় ২ঃ পুঁজিবাদ

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য
২.২ পৰিচয়
২.৩ পুঁজিবাদৰ সংজ্ঞা
২.৪ পুঁজিবাদৰ বিৱৰ্তন বা ক্ৰমবিকাশ
২.৫ পুঁজিবাদৰ অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠান
২.৬ পুঁজিবাদৰ বৈশিষ্ট্য
২.৭ পুঁজিবাদৰ দোষ-গুণসুবিধা-অসুবিধা
২.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
২.৯ অধিক জানিবলৈ
২.১০ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
২.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

২.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- কিদৰে পুঁজিবাদৰ সংজ্ঞা দিয়া হয়
- সময়ৰ লগে লগে কিদৰে পুঁজিবাদৰ বিৱৰ্তন হ'ল
- পুঁজিবাদৰ সংজ্ঞা দিবলৈ হ'লে ব্যক্তিগত সম্পত্তি, বজাৰ আৰু প্ৰতিষ্ঠান সমূহ হৈছে প্ৰধান অনুষ্ঠান
- পুঁজিবাদৰ মূল বৈশিষ্ট্যনো কি কি
- পুঁজিবাদৰ দোষ-গুণ বা সুবিধা-অসুবিধাবোৰনো কি কি?

২.২ পৰিচয়

পুঁজিবাদ হৈছে এনে চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্যসম্পন্ন এক অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থা, য'ত সম্পত্তিৰ স্বত্ব আৰু নিয়ন্ত্ৰণৰ অদিকাৰ ব্যক্তি বা ব্যক্তিগত খণ্ডৰ হাতত ন্যস্ত থাকে আৰু য'ত কাৰখানা, খনি, পৰিবহনৰ মাধ্যম, যেন- ৰে'লপথ আদি মূলধনী সম্পদৰ দৰ বা মূল্য মুক্ত বজাৰৰ চাহিদা আৰু যোগানৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়। পুঁজিবাদৰ মূল বৈশিষ্ট্য হৈছে এয়ে যে ইয়াত লাভ আহৰণৰ প্ৰত্যাশাৰে ব্যক্তি তথা ব্যৱসায়ীসকল নিজস্ব স্বাৰ্থ-প্ৰনোদিত কাম-কাজত লিপ্ত হয়। আদাম স্মিথে (Adam Smith) কোৱাৰ দৰে আৰ্থিক লেনদেনসমূহ পাৰস্পৰিক স্ব-স্বাৰ্থৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়, যিয়ে ব্যাপক অৰ্থনৈতিক সমৃদ্ধিৰ দিশে গতি কৰে। পুঁজিবাদী অৰ্থনীতিত কামত নিয়োজিত শ্ৰমিকসকলক মজুৰি দিয়া হয় আৰু প্ৰতিযোগিতামূলকভাৱে সম্পদৰ মূল্য সুদক্ষতাৰে আবণ্টন কৰি ব্যক্তিগত স্বত্বাধিকাৰীসকলে মূলধনী লাভ অৰ্জন কৰি লয়। সম্প্ৰতি, পুঁজিবাদী অৰ্থব্যৱস্থা এক প্ৰভাৱশালী অৰ্থব্যৱস্থা হোৱাৰ উপৰিও ই হৈছে দুটা প্ৰধান ঐতিহাসিক আৰ্থিক পন্থাৰ অন্যতম, আনটো হৈছে সমাজবাদ, য'ত উৎপাদনৰ আহিলাসমূহৰ স্বত্বাধিকাৰী হৈছে ৰাষ্ট্ৰ (State) আৰু য'ত প্ৰতিষ্ঠানসমূহে লাভ বা মুনাফা অৰ্জনৰ পৰিৱৰ্তে সমাজৰ সৰ্বাত্ম কল্যানৰ উদ্দেশ্যৰে কাম কৰে।

ওঠৰ শতিকাৰ দ্বিতীয়ার্দ্ধৰ পিচত আমেৰিকা তথা পশ্চিম ইউৰোপৰ দেশসমূহত উন্মোচিত হোৱাৰে পৰাই

আজি পর্যন্ত পুঁজিবাদ এক অর্থনৈতিক ব্যৱস্থা হিচাপে লক্ষ্যনীয় পৰিৱর্তনৰ মাজেৰে বিকশিত হৈছে। বহল অর্থত এনেদৰে ক'ব পৰা যায় যে ১৮১৫ চন (নেপ'লিয়নৰ যুদ্ধৰ শেষত আৰু ১৯১৪ চনৰ (প্রথম বিশ্বযুদ্ধৰ আৰম্ভণিত) সময়চোৱাত ই এক 'স্ব-নিয়ন্ত্রিত অবাধ পুঁজিবাদ (Laissez Faire Capitalism) হিচাপে প্রচলিত আছিল। ১৯১৪ চন, বিশেষকৈ ১৯২৯-৩৩ চনৰ মহামন্দাৰ পিচত পশ্চিমৰ দেশবোৰত, আনকি আমেৰিকাতো পুঁজিবাদৰ যি ৰূপ প্রচলিত হ'লগৈ, তাক 'ব্যৱস্থাপনাযুক্ত পুঁজিবাদ' বা 'নির্দেশিত পুঁজিবদ' অথবা 'নিয়ন্ত্রিত পুঁজিবাদ', 'কল্যানকামী পুঁজিবাদ' বুলি ক'ব পৰা যায়।

২.৩ পুঁজিবাদৰ সংজ্ঞা

পুঁজিবাদৰ সর্বজনগ্রহণযোগ্য সংজ্ঞা বা সার্বজনীন সংজ্ঞা পোৱা টান। পুঁজিবাদ সম্পর্কে এইটো একেবাৰেই স্পষ্ট নহয় যে ই গোটেই সমাজখনৰেই চাৰিত্রিত বৈশিষ্ট্য নে সমাজখনৰ এক মহত্বপূর্ণ উপাদান নে এক বিশেষ প্রকাৰৰ সামাজিক নির্দেশা ! আনকি, ছোভিয়েট ইউনিয়নৰ দৰে বিশদভাৱে পুঁজিবাদৰ বিৰোধী ধাৰণাৰ ভিত্তিক গঢ় লৈ উঠা সমাজতো কেতিয়বা পুঁজিবাদী লক্ষণ দেখা যায় বুলি যুক্তি আগবঢ়োৱা হয়। নেন্সী ফ্রেজাৰ (Nancy Fraser) ৰ মতে সৰহ সংখ্যক বিজ্ঞালোকেই পুঁজিবাদ (Capitalism) শব্দটো এক শুদ্ধ সংজ্ঞায়িত ধাৰণাতকৈ এক আলংকাৰিক ৰূপক হিচাপেহে ব্যৱহাৰ কৰিছে। যিসকল পণ্ডিত পুঁজিবাদৰ সমালোচনাতো নিস্পৃহ, তেওঁলোকে পুঁজিবাদ শব্দটোকেই ব্যৱহাৰ কৰা নাই আৰু কিছুমানে ইয়াৰ বৈজ্ঞানিক নায্যতাৰ বিষয়ে প্রশ্ন কৰিছে। মূলসুঁতিৰ অর্থনীতিবিদসকলে এই শব্দটোৰ ব্যৱহাৰ প্রায় বাদেই দিছিল, তেনেতে ডেৰেন অচ্মগ্লু (Daren Acemoglu)ৰে ইয়াক সম্পূর্ণকৈ পৰিহাৰ কৰা উচিত বুলি উপদেশ দিলে। গতিকে, কার্লমার্ক্সৰ অনুসৰণকাৰী আৰু পুঁজিবাদৰ সমালোচকসকলে গঢ় দিয়া ধাৰণা অনুসৰিয়েই আমি পুঁজিবাদক বুজি পাওঁ।

আদাম স্মিথ (১৭২৩-১৭৯০), যিজনক মুক্ত বজাৰৰ অগ্রণী প্রবক্তাসকলৰ অন্যতম এগৰাকী বুলি স্বীকৃতি দিয়া হয়, প্রায়েই পুঁজিবাদৰো পিতৃ হিচাপেও তেওঁকেই বিবেচনা কৰা হয়। স্মিথৰ কামসমূহ এহাতে বিশ্বায়নৰ লাভালাভ আৰু প্রত্যাহ্বান সম্পর্কীয় অর্ন্তদৃষ্টি, আনহাতে মানৰীয় মর্যাদাৰ সংৰক্ষণৰ বাবে অবিচলিত অঙ্গীকাৰযুক্ত হোৱা হেতুকে ওঠৰ শতিকাৰ দৰেই আজিও প্রাসংগিকত হৈ আছে।

উৎপাদন আৰু সম্পদ বিতৰণৰ বিকেন্দ্রীকৃত তথা প্রতিযোগিতামূলক সংগঠনৰ উপস্থিতিৰ চাৰিত্রিক বৈশিষ্ট্যসম্পন্ন অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাই হৈছে পুঁজিবাদ। সমাজবাদ বা সামন্তবাদৰ দৰে পুঁজিবাদত কেন্দ্রীভূত ৰাজনৈতিক পদ্ধতিৰে সিদ্ধান্ত লোৱা নহয়, তাৰ পৰিৱর্তে ব্যক্তি তথা ব্যৱসায়ীয়ে স্বেচ্ছাই লোৱা সিদ্ধান্ত পুঁজিবাদ নির্ভৰশীল। এই ব্যৱস্থাত কাৰখানা, আহিলাপাতি, যন্ত্রপাতি, কেঁচামান আদি উৎপাদনৰ উপকৰণসমূহৰ স্বত্বাধিকাৰী হৈছে পুঁজিপতিসকল, যিয়ে সম্পদসমূহৰ সংগঠন আৰু ব্যৱস্থাপনা কৰে। পুঁজিপতিসকলে মজুৰিৰ বিনিময়ত শ্রমিকক নিয়োজিত কৰি উৎপাদনৰ সাধনসমূহ চলাবলৈ দিয়ে, কিন্তু, তেওঁলোকক সাধনসমূহৰ মালিকীস্বত্ব নিদিয়ে। শ্রমিকৰ শ্রমৰ দ্বাৰা উপার্জিত লাভৰ অংশও তেওঁলোকে নাপায়, পুঁজিবাদীৰ সম্পত্তি হিচাপেহে ৰৈ যায়। অধ্যাপক R.T. Bye ৰ সংজ্ঞা অনুসৰি পুঁজিবাদ হৈছে 'এনে এক অর্থনৈতিক ব্যৱস্থা, য'ত মুক্ত প্রতিষ্ঠান, প্রতিযোগিতা, সম্পত্তিৰ ব্যক্তিগত মালিকানা প্রচলিত থকা দেখা যায়।' এই সংজ্ঞাটিয়েও পুঁজিবাদৰ প্রধান বৈশিষ্ট্যসমূহৰ ইঙ্গিত দিয়ে।

অধ্যাপক লক (Prof. Loucks) ৰ মতে, 'পুঁজিবাদ এনে এক অর্থনৈতিক সংগঠন যুক্ত পদ্ধতি, যাৰ বৈশিষ্ট্য হৈছে ব্যক্তিগত লাভৰ প্রত্যাশাৰে মানৱ-সৃষ্ট তথা প্রকৃতি প্রদত্ত মূলধনসমূহৰ ব্যৱহাৰ কৰা আৰু ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্ব ভোগ কৰা।' একেদৰে ফার্গুজনে আৰু ক্রেপচেও (Ferguson and Kerpa) লিখিছে যে 'বিশুদ্ধ অর্থত মুক্ত প্রতিষ্ঠানযুক্ত পুঁজিবাদ হৈছে এনে এক ব্যৱস্থা, য'ত ব্যক্তিগত স্বত্বাধিকাৰ থাকে আৰু অর্থনৈতিক সিদ্ধান্তসমূহ ব্যক্তিগতভাৱে লোৱা হয়।'

ম্যাকনেল (McConnell) ৰ দৃষ্টিভংগী অনুসৰি 'মুক্ত বজাৰ বা পুঁজিবাদী অর্থনৈতিক এক স্বয়ংক্রিয়, স্ব-নিয়ন্ত্রিত অর্থব্যৱস্থা বুলিব পাৰি, যি ব্যক্তিৰ নিজস্ব স্বার্থ-প্রণোদিত কার্য আৰু প্রতিযোগিতাৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্রিত হয়।'

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ পুঁজিবাদৰ মূল বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি আৰু সমাজবাদৰ পৰা ই কিদৰে পৃথক?

প্রশ্ন নং ২ঃ পুঁজিবাদ 'অবাধ পুঁজিবাদ'ৰ পৰা কিদৰে 'ব্যৱস্থাপনাযুক্ত পুঁজিবাদ'লৈ বিবর্তিত হ'ল?

প্রশ্ন নং ৩ঃ পুঁজিবাদৰ বিষয়ে সর্বজনগ্রহণযোগ্য কিয় পোৱা নাযায় আৰু পুঁজিবাদ সম্পর্কে বিজ্ঞসকলৰ মতামত লিখক?

২.৪ পুঁজিবাদৰ বিবর্তন

পুঁজিবাদ হৈছে এনে এক অর্থনৈতিক ব্যৱস্থা য'ত দ্রব্য আৰু সেৱা উৎপাদনকাৰী উপাদানসমূহৰ মালিকীস্বত্ব ব্যক্তি আৰু ব্যৱসায়ীৰ হাতত ন্যস্ত থাকে। সময়ৰ লগে-লগে এই ব্যৱস্থাটো বিকশিত হৈছে। ইয়াত পুঁজিবাদৰ বিবর্তনৰ তিনিটা প্রধান স্তৰ দিয়া হৈছেঃ

(i) প্রথম স্তৰ ঃ বণিকবাদ (Mercantilism) ৰ পৰা বাণিজ্যিত পুঁজিবাদলৈ (Commercial Capitalism)

প্রাৰম্ভিক অৱস্থাত পুঁজিবাদক বাণিজ্যবাদ বা বনিকবাদ বুলিও মাজে সময়ে কোৱা হৈছিল। সেই সময়ত বনিক বা সদাহৱসকল যথেষ্ট প্রভাৱশালী আছিল। তেওঁলোকে যুক্তি দর্শাইছিল যে তেওঁলোকেৰ ব্যৱসায়ে চৰকাৰক লাভবান কৰাইছিল যদিওৱা সোন আৰু ৰূপ দেশৰ বাহিৰলৈ ওলাই গৈছিল। বাণিজ্যবাদ দৰ আৰু মজুৰিৰ ক্ষেত্রত কিছু পৰিমাণে চৰকাৰী নিয়ন্ত্রণৰ ওপৰত নির্ভৰশীল আছিল। ইয়াৰ পিচত আহিল বাণিজ্যিক পুঁজিবাদ, সামস্প্রিত পুঁজিবাদ বুলিলে আমাৰ যি ধাৰণা, তাৰেই নিকট ধাৰণা এই পুঁজিবাদ। তাৰেই নিকট ধাৰণা এই পুঁজিবাদ। এইটো স্তৰত ব্যয়সায় বাণিজ্যৰ ওপৰত চৰকাৰৰ বিশেষ কঠোৰ নিয়ন্ত্রণ নাছিল। তাৰ পৰিৱর্তে চাহিদা আৰু যোগানৰ দ্বাৰাহে দৰ আৰ মজুৰি নির্দ্ধাৰণ কৰা হৈছিল। চৰকাৰৰ দায়িত্ব ৰাষ্ট্রীয় নিৰাপত্তা প্রদান, আইনৰ সুৰক্ষা প্রদান আৰ ৰাজহুৱা কাম সম্পন্ন কৰাৰ ক্ষেত্রত সীমিত আছিল। ব্যৱসায়ীসকলৰ মাজত থকা প্রতিযোগিতাই অর্থনীতিখনক সমৃদ্ধ হোৱাত সহায় কৰিছিল।

(i) দ্বিতীয় স্তৰ ঃ বাণিজ্যিক পুঁজিবাদৰ পৰা ঔদ্যোগিক পুঁজিবাদলৈ-

উদ্যোগ বিপ্লৱে পুঁজিবাদলৈ এক বৃহৎ পৰিৱর্তন আনে। উৎপাদন কার্যত যন্ত্রপাতিৰ ব্যৱহাৰ বাঢ়িবলৈ ধৰে। কাৰখানাসমূহ দ্রব্য-সামগ্রী নির্মাণৰ মূল ঠাই হয়গৈ। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে দ্রব্য-সামগ্রী উৎপাদনৰ পৰিসৰ বৃদ্ধি পায়, কিন্তু, ইয়েই অনেক লোকৰ কর্মস্থলৰ স্থিতি কঠোৰ কৰি তোলে।

ঔদ্যোগিক পুঁজিবাদৰ অন্যতম ফল স্বৰূপে বহুতো লোকৰ জীৱন ধাৰণৰ মান উর্দ্ধমুখী হ'বলৈ ধৰে। কাৰণ, উৎপাদনৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি হোৱাৰ বাবে অধিক মানুহে সেই দ্রব্যবোৰ কিনিবলৈ সক্ষম হৈছিল। অৱশ্যে, বাণিজ্যিক উত্থান-পতনৰ চক্রৰ সালসলনি হৈ থকা বাবে ঔদ্যোগিক পুঁজিবাদে অর্থনৈতিক অস্থিৰতাৰো সৃষ্টি কৰিছিল।

(iii) তৃতীয় স্তৰ ঃ ঔদ্যোগিক পুঁজিবাদৰ পৰা ৰাষ্ট্র নির্দেশিত পুঁজিবাদলৈ-

১৯৩০ চনৰ মহামন্দা (Great Depression) ৰ ফলস্বৰূপে অর্থনীতি পতন ইমানেই বেছি হৈছিল যে বহুত পুঁজিবাদৰ সুস্থিৰতাৰ ওপৰত প্রশ্ন তুলিছিল। এনে প্রশ্নলৈ সহাৰি জনাই চৰকাৰোৰে অর্থনৈতিক কামকাজৰ ক্ষেত্রত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিবলৈ ললে। পেন্সন, নিবনুৱা ভাট্টা প্রদানকে আদি কৰি বিভিন্ন সামাজিক কল্যাণমূলক আঁচৰি চৰকাৰে ল'বলৈ ধৰিলে। শ্রমিক আৰু উপভোক্তাসকলক সুৰক্ষা দিয়াৰ নিমিত্তে ব্যৱসায়ীসকলককো নিয়ন্ত্রণ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে।

চৰকাৰসমূহৰ এই নতুন ভূমিকাৰ বাবেই এইটো স্তৰত পুঁজিবাদক মাজে সময়ে ৰাষ্ট্ৰ পুঁজিবাদ বুলি কোৱা হৈছিল। সম্প্ৰতি, পুঁজিবাদ ব্যক্তিগত ব্যৱসায় আৰু প্ৰতিযোগিতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। অৱশ্যে, লগে লগে চৰকাৰে সমাজ কল্যানমূলক আঁচনিৰ ৰূপায়ন কৰা তথা অৰ্থনীতিখন নিয়ন্ত্ৰিত ৰূপত ৰখাতো ভূমিকা লৈছিল।

২.৫ পুঁজিবাদৰ অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠান

পুঁজিবাদ সম্পৰ্কে গঢ় লৈ উঠা মতবাদৰ ভিন্নতাৰ বাবে সাধাৰণভাৱে হোৱা কথাবতৰাত ইয়াৰ অৰ্থও ভিন্ন হয়গৈ? অৱশ্যে, অৰ্থবিজ্ঞানত পুঁজিবাদ হৈছে উৎপাদন আৰু বিতৰণ ব্যৱস্থা পৰিচালন কৰা স্পষ্ট সংগঠনৰ বৈশিষ্ট্যযুক্ত এক বিশেষ অৰ্থনৈতিক পদ্ধতি। ব্যক্তিগত সম্পত্তি, বজাৰ, প্ৰতিষ্ঠান, ইত্যাদিবোৰ হৈছে পুঁজিবাদৰ সংজ্ঞায়িত মূল সংগঠন বা অনুষ্ঠান।

(i) **ব্যক্তিগত সম্পত্তি ঃ** ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ অৰ্থ হৈছে ব্যক্তিক নিজাকৈ উপভোগ কৰাৰ, আনক বাদ দি নিজৰ দখলত থকা স্বত্ব হস্তান্তৰ কৰিব পৰাৰ অধিকাৰক মান্যতা দিয়া। ইতিহাসত ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ক্ষেত্ৰ বা সীমা সম্পৰ্কে ভিন্ন ব্যাখ্যা যায়, এসময়ৰ চিকাৰী সংগ্ৰাহকসকলৰ সীমিত মালিকীস্বত্বৰ পৰা বৰ্তমানৰ আধুনিক সমাজৰ সৰ্বাত্মক স্বত্ব পৰ্যন্ত ইয়াৰ ব্যাখ্য আছে। লক্ষ্যনীয় কথা যে কোনো কোনো প্ৰসঙ্গত ব্যক্তি বিশেষকো, যেনে, দাস বা গোলামসকলকো ব্যক্তিগত সম্পত্তি হিচাপে বিবেচনা কৰা হৈছিল।

(ii) **বজাৰ ঃ** পাৰস্পৰিত লাভ আহৰণ কৰিবলৈ বিচৰা ব্যক্তিসকলৰ মাজত দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ স্বেচ্ছাই কৰা বিনিময়ৰ বাবে বজাৰ হৈছে এক মঞ্চ বা মাধ্যম। চুৰি কাৰ্য বা উপহাৰ প্ৰদান কাৰ্য আদিৰ মাধ্যমত হোৱা হস্তান্তৰৰ বিপৰীতে বজাৰত হোৱা বিনিময় কাৰ্যত পাৰস্পৰিক বিনিময়, স্বেচ্ছামূলক অংশগ্ৰহণ আৰু প্ৰতিযোগিতামূলক দৰৰ উপস্থিতি বাঞ্চনীয়।

(iii) **প্ৰতিষ্ঠান ঃ** প্ৰতিষ্ঠানসমূহ হৈছে উৎপাদনৰ সংগঠিত সত্তা বা অনুষ্ঠান, যিবোৰৰ প্ৰধান চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্য হৈছে মূলধনী দ্ৰব্যৰ ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্ব, শ্ৰমিকৰ নিযুক্তি আৰু বজাৰত দ্ৰব্য তথা সেৱা বিক্ৰীৰ জড়িয়তে লাভৰ প্ৰত্যাশ্য কৰা। ব্যক্তিগত সম্পত্তি আৰু বজাৰৰ ঐতিহাসিক নজিৰ আছে যদিও প্ৰতিষ্ঠানসমূহ হৈছে পুঁজিবাদী অৰ্থনীতিৰ শেহতীয়া বিকাশৰ নমুনা।

বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ প্ৰতিষ্ঠান, যেনে- ৰেষ্টোৰা, বেংক, কৃষিপাম, ঔদ্যোগিক গোট আদিয়ে পুঁজিবাদী অৰ্থনীতি অৰিহনা আগবঢ়ায়। তদুপৰি, অন্যান্য প্ৰকাৰৰ উৎপাদনশীল সংগঠন, যেনে- পৰিয়ালকেন্দ্ৰিক ব্যৱসায়, মুনাফাবিহীন সংস্থা, সমবায় সমিতি তথা চৰকাৰী অনুষ্ঠানেও পুঁজিবাদত নিজ নিজ ভূমিকা পালন কৰে, যদিও অৰ্থনৈতিক দৃষ্টিভংগীৰে চালে সেইবোৰ তেনেই নগন্য।

থোৰতে ক'বলৈ হ'লে পুঁজিবাদক ব্যক্তিগত সম্পত্তি, বজাৰ আৰু প্ৰতিষ্ঠানৰ আন্তঃক্ৰিয়াৰে সংজ্ঞায়িত কৰিব পাৰি, যিয়ে একত্ৰ হৈ আধুনিক অৰ্থনৈতিক পদ্ধতি বা ব্যৱস্থাৰ ৰাজহাড় স্বৰূপ হৈ পৰিছে।

২.৬ পুঁজিবাদৰ বৈশিষ্ট্য

পুঁজিবাদৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা ধৰণৰ ঃ

(i) **প্ৰতিগৰাকী ব্যক্তিয়েই হৈছে নিজ নিজ আগ্ৰহ বা ৰুচিৰ সৰ্বোৎকৃষ্ট বিচাৰক ঃ** প্ৰতি গৰাকী ব্যক্তিকেই নিজৰ নিজৰ আগ্ৰহৰ সৰ্বোৎকৃষ্ট বিচাৰক বুলি ধৰি লোৱা হয় আৰু সেয়েহে উপভোক্তা অথবা উৎপাদক হিচাপে, অথবা, সঞ্চয়কাৰী বা বিনিয়োগকাৰী হিচাপে প্ৰতি গৰাকীকে মুক্তভাৱে কাম কৰিবলৈ এৰি দিয়া উচিত। উপভোক্তা অথবা উৎপাদক হিচাপে ব্যক্তিয়ে কি কৰিব লাগিব বা নালাগিব, সেই বিষয়ে ৰাষ্ট্ৰ বা প্ৰশাসকে কোনো নিৰ্দেশনা দিব নালাগে।

(ii) **উপভোক্তাৰ সাৰ্বভৌমত্ব ঃ** পুঁজিবাদত উপভোক্তাৰ সাৰ্বভৌমত্বৰ অৰ্থ হৈছে এয়ে যে উপভোক্তাসকলে নিজৰ অসীম স্বাধীনতা উপভোগ কৰি নিজৰ পছন্দ মতে স্ব-উপাৰ্জিত আয় খৰচ কৰিব পাৰে। আকৌ, উপভোক্তাৰ স্বাধীন- পছন্দৰ অগ্ৰাধিকাৰৰ ভিত্তিতেই অগনন উৎপাদকে কি কি উৎপাদন কৰিব বা নকৰিব সেই সম্পৰ্কে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে।

(iii) **দৰ- প্ৰক্ৰিয়াৰ মুক্ত কাৰ্যাৱলী ঃ** স্বাধীনভাৱে কাৰ্যক্ষম দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ জড়িয়তে উপভোক্তা-গ্ৰাহকসকলে নিজৰ নিজৰ অগ্ৰাধিকাৰ ব্যক্ত কৰিব পাৰে। উপভোক্তাসকলে অধিক পছন্দৰ সামগ্ৰীৰ বাবে বেছিকৈ আৰু কম পছন্দৰ সামগ্ৰীৰ বাবে কমকৈ দাম দিবলৈ সাজু হৈ থাকে। এনেদৰে, দৰ-প্ৰক্ৰিয়াটোৱে সম্পদ আবণ্টনৰ ক্ষেত্ৰত এক ইংগিত বহনকাৰী পদ্ধতিৰ ৰূপত কাম কৰে।

(iv) **লাভৰ অভিপ্ৰায় আৰু ব্যক্তিগত প্ৰতিষ্ঠানৰ স্বাধীনতা ঃ** পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত সকলোধৰণৰ উৎপাদন কাৰ্যৰ আঁৰত ব্যক্তিগত লাভ বা মুনাফা সৰ্বাধিক কৰাৰ উদ্দেশ্য বা অভিপ্ৰায় থাকে। কাজেই উপভোক্তাসকলৰ অধিক পছন্দৰ দ্ৰব্য-সামগ্ৰী অধিক পৰিমাণে আৰু কমপছন্দৰ সামগ্ৰী কম পৰিমাণে উৎপাদন কৰিবলৈ উৎপাদকসকল আগ্ৰহী হয়, যাতে ব্যক্তিগত লাভৰ পৰিমান সৰ্বাধিক হয়। বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বিকল্প ব্যৱহাৰত সম্পদ আবণ্টন কৰাৰ ক্ষেত্ৰত পুঁজিবাদৰ ব্যক্তিগত লাভৰ অভিপ্ৰায়ে বেচ শক্তিশালী অনুঘটকহৈ প্ৰভাৱান্বিত কৰে।
এনেদৰে, স্বতন্ত্ৰভাৱে কাৰ্যক্ষম দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই এহাতে উপভোক্তা গ্ৰাহকৰ সন্তুষ্টি সৰ্বোচ্চ হোৱাৰ নিশ্চিতি প্ৰদান কৰে আৰু আনহাতে সমাজৰ দুস্প্ৰাপ্য সম্পদৰ সুদক্ষ ব্যৱহাৰ সুনিশ্চিত কৰে।

(v) **ব্যক্তিগত সম্পত্তি প্ৰতিষ্ঠান ঃ** উৎপাদনকৰ্তা আৰু উদ্যোক্তাসকলৰ স্বাধীনতাৰ প্ৰেক্ষাপটত উৎপাদনৰ আহিলাসমূহৰ মালিকীস্বত্বৰ ব্যক্তিগত অস্তিত্ব থাকে বুলি অনুমান কৰি লোৱা হয়। পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ প্ৰতিষ্ঠান (ভূমি, মূলধন আৰু উৎপাদনৰ অন্যান্য উৎস) সমূহ অলংঘনীয়। পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাৰ অধীনত ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ স্বত্বাধিকাৰীসকলে নিজৰ সম্পত্তি নিজৰ ইচ্ছা অনুসৰি ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে আৰু এনে সম্পত্তি ব্যৱহাৰত ৰাষ্ট্ৰৰ কোনো বাধা নাথাকে।

(vi) **প্ৰতিযোগিতাৰ উপস্থিতি ঃ** উপভোক্তা আৰু উৎপাদকৰ মাজৰ প্ৰতিযোগিতাৰ উপস্থিতি হৈছে পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য। উপভোক্তাসকলে দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ পৰা সৰ্বাধিক সন্তুষ্টি আহৰণ কৰাৰ বাবে প্ৰাণপনে চেষ্টা কৰে আৰু উৎপাদকসকলে সৰ্বাধিক ব্যক্তিগত লাভ আহৰণৰ প্ৰচেষ্টা চলায় -এই সক্ৰিয় প্ৰতিযোগিতাৰ মাজতেই দৰ-প্ৰক্ৰিয়াটোৰ কাৰ্যাৱলীৰ দক্ষতা নিৰ্ভৰ কৰে। সক্ৰিয় প্ৰতিযোগিতাই উপভোক্তাৰ সৰ্বোত্তম সন্তুষ্টি আৰু সমাজৰ দুষ্প্ৰাপ্য সম্পদৰ সুদক্ষ আবণ্টন উভয়েৰে নিশ্চিতি প্ৰদান কৰে।

(vii) ব্যক্তিগত স্বাৰ্থ আৰু সমাজৰ কল্যানৰ সমন্বয় ঃ যদিও প্ৰতিযোগিতামূলক লাভ সৰ্বোচ্চ কৰাৰ বাবে কাম কৰে, (যেনে, নতুন কোনো দ্ৰব্য উৎপাদন কৰি অথবা নতুন পদ্ধতি উদ্ভাৱন কৰি কম খৰচত পুৰণি দ্ৰব্যকেই উৎপাদন কৰি প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত কম দৰত বিক্ৰী কৰি, অথবা কোনোৱে উৎকৃষ্ট ডাক্তৰ, চাৰ্জন বা স্থাপতিবিদ হোৱাৰ প্ৰয়াস কৰিলে) তেওঁ একে সময়তে অনাকাঙ্ক্ষিতভাৱে হ'লেও, আদাম স্মিথে কোৱাৰ দৰে নিয়তিৰ অদৃশ্য হাতৰ কৃপাত, সামূহিক কল্যান আহৰণতো অৰিহণা যোগায়। এনেদৰে, পুঁজিবাদী পদ্ধতিত প্ৰতিযোগিতামূলক ব্যৱস্থাপনাৰ অধীনত ব্যক্তিয়ে নিজৰ স্বাৰ্থ সিদ্ধিৰ হকে কাম কৰি যাওতে ব্যক্তি কল্যান আৰু সামূহিক কল্যানৰ মাজত নিখুঁত সমন্বয় স্থাপিত হয়। উভয়ৰে মাজত কোনো ধৰণৰ সংঘাতৰ অৱকাশ নাথাকে।

(viii) **ৰাষ্ট্ৰৰ দ্বাৰা হস্তক্ষেপহীনতা ঃ** যিহেতু পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত ব্যক্তিয়ে নিজৰ লাভ বা স্বাৰ্থৰ প্ৰতি গুৰুত্ব দি কামকাজ চলাই নিয়াৰ পিচতো স্বতঃস্ফূৰ্তভাৱে সৰ্বাধিক সমাজ-কল্যান সাধন হয়, যিহেতু ব্যক্তিগত কল্যান আৰু সামূহিক-কল্যানৰ মাজত কোনো ধৰণৰ সংঘাত নহয় আৰু যিহেতু প্ৰতিযোগিতামূলক পদ্ধতিত মুক্তভাৱে সক্ৰিয় দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই স্বয়ংক্ৰিয়ভাবেই উপভোক্তাৰ সন্তুষ্টি সৰ্বাধিক হোৱাৰ নিশ্চিতি দিয়ে তথা দুষ্প্ৰাপ্য সামূহিক সম্পদৰ সুদক্ষ আবণ্টন সুনিশ্চিত কৰে, সেয়েহ, জনসাধাৰণৰ আৰ্থিক কামকাজত ৰাষ্ট্ৰ বা চৰকাৰে হস্তক্ষেপ কৰাৰ

কোনো প্রশ্নৰ অৱকাশ নাথাকে। ৰাষ্ট্ৰ বা চৰকাৰৰ হস্তক্ষেপ অবিহনেই জনসাধাৰণক উপভোক্তা আৰু উৎপাদক, সঞ্চয়কৰ্তা আৰু বিনিয়োগকৰ্তা হিচাপে স্বাধীনভাৱে কাম কৰিবলৈ অৱকাশ দিব লাগে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ বনিকবাদৰ পৰা বাণিজ্যিক পুঁজিবাদলৈ প্ৰথম স্তৰৰ পুঁজিবাদৰ প্ৰধান চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি আছিল?

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ ঔদ্যোগিক বিপ্লৱে কিদৰে পুঁজিবাদৰ প্ৰকৃতিলৈ পৰিৱৰ্তন আনিছিল?

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ ৰাষ্ট্ৰ -নিৰ্দেশিত পুঁজিবাদ কি আৰু ই কিদৰে উদ্ভৱ হ'ল ?

২.৭ পুঁজিবাদৰ গুণ-দোষ/সুবিধা-অসুবিধাসমূহ

২.৭.১ পুঁজিবাদৰ গুণসমূহ ঃ

পুঁজিবাদৰ অনেক গুণ আৰু সুবিধা লক্ষ্য কৰ যায়—

(i) **উপভোক্তাকেন্দ্ৰিক উৎপাদন ঃ** পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত উৎপাদকসকলে উপভোক্তা-গ্ৰাহকৰ প্ৰয়োজনীয়তা আৰু পছন্দক অগ্ৰাধিকাৰ দিয়ে। ফলত, তেওঁলোকৰ ৰুচিযুক্ত দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ উৎপাদনৰ জৰিয়তে উপভোক্তাৰ সৰ্বোত্তম সন্তুষ্টি সুনিশ্চিত হয়।

(ii) **মূলধন গঠন বৃদ্ধি আৰু অৰ্থনৈতিক সমৃদ্ধি ঃ** পুঁজিবাদী অৰ্থনীতিত উত্তৰাধিকাৰী সূত্ৰে সম্পত্তিৰ অধিকাৰী হোৱা আৰু হস্তান্তৰ কৰাৰ স্বাধীনতা আছে। ইয়াৰ ফলত ব্যক্তিয়ে সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগ কৰিবলৈ উৎসাহ পায়আৰু ইয়ে মূলধন গঠনৰ হাৰ বৃদ্ধি কৰি অৰ্থনৈতিক সমৃদ্ধি উৰ্দ্ধমুখী কৰি তোলে।

(iii) **পছন্দৰ স্বাধীনতা ঃ** পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত উপাৰ্জন কৰা, সম্পত্তি বৰ্তাই ৰখা, পেছা বা কৰ্মসংস্থান পছন্দ কৰাকে আদি কৰ আৰ্থিক কাম-কাজ কৰাৰ স্বাধীনতা আছে। ইয়াৰ ফলত অৰ্থনীতিৰ বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত কোনো জোৰ-জবৰদস্তি নকৰাকৈয়ো মানৱ সম্পদৰ আবণ্টন সুদক্ষতাৰে সম্পন্ন কৰিব পাৰি।

(iv) **সম্পদৰ পৰিমিত ব্যৱহাৰ ঃ** উদ্যোক্তা তথা উৎপাদকসকলৰ প্ৰতিযোগিতাৰ ফলত সীমিত সম্পদসমূহ অপব্যয় নোহোৱাকৈ পৰিমিত হাৰত বা জোখত ব্যৱহাৰ কৰাটো সম্ভৱ হৈ উঠে। প্ৰতিগৰাকী উৎপাদকে মিতব্যয়িতাৰ সম্পদ ব্যৱহাৰ কৰি নিজৰ লাভৰ পৰিমাণ সৰ্বাধিক কৰাৰ প্ৰচেষ্টা কৰে।

(v) **সুদক্ষ উৎপাদন ঃ** প্ৰতিযোগিতাই উদ্যোক্তাসকলক কম খৰচত অথচ মানবিশিষ্ট সামগ্ৰী উৎপাদন কৰিবলৈ অনুপ্ৰাণিত কৰে। এই দক্ষতাৰ অভিযানে উৎকৃষ্ট উৎপাদন কৌশল গ্ৰহণ কৰায় আৰু প্ৰতিযোগিতামূলক দৰত মানবিশিষ্ট দ্ৰব্য উপভোক্তা-গ্ৰাহকে পোৱাটো নিশ্চিত কৰে।

(vi) **বৰ্ণাঢ্য উপভোক্তাৰ সামগ্ৰী ঃ** প্ৰতিযোগিতা কেৱল দৰৰ ক্ষেত্ৰতেই সীমাৱদ্ধ নাথাকি দ্ৰব্যৰ ডিজাইন, পেকিজিং, উপভোক্তাৰ বহল পৰিসৰৰ পছন্দ-ভিন্নতাৰ পৰা আশা কৰা সুফল আৰু তেওঁলোকৰ সৰ্বাত্মক সন্তুষ্টিলৈকে ব্যাপ্ত হৈ পৰে।

(vii) **স্ব-নিয়ন্ত্ৰিত প্ৰক্ৰিয়া ঃ** পুঁজিবাদী পদ্ধতিত দক্ষ উৎপাদকসকলে স্বাভাৱিকভাৱেই উচ্চ হাৰৰ লাভৰ দ্বাৰা পুৰস্কৃত হয়। আনহাতে, অদক্ষসকলে বজাৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ ফল ভুগিবলগীয়া হয়। ইয়াত কোনো বাহ্যিক প্ৰৰোচনা বা শাস্তিৰ প্ৰয়োজন নাথাকে।

(viii) **শংকা-বহনৰ ক্ষেত্ৰত উৎসাহ প্ৰদান আৰু উদ্ভাৱন ঃ** পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাই উদ্যোক্তাসকলক উচ্চ হাৰৰ লাভৰ আকাঙ্খাৰে শংকা বহন কৰি কঠোৰ নীতি ল'বলৈ অনুপ্ৰাণিত কৰে। ইয়ে প্ৰযুক্তিগত অগ্ৰগতি আৰু উদ্ভাৱনক

উৎসাহিত কৰি অর্থনৈতিক সমৃদ্ধিক গতি প্রদান কৰে।

(ix) **উদ্ভাৱনৰ সম্প্রচাৰ ঃ** উদ্যোক্তাসকলে সক্রিয়ভাৱে নতুন নতুন ধাৰণা আৰু উদ্ভাৱনৰ সন্ধান কৰে যাতে এক প্রতিযোগিতামূলক সুবিধা লাভ কৰিব পাৰে। এই উদ্ভাৱনী সংস্কৃতি তীব্রতাৰে সম্প্রসাৰিত হয়, নিয়োগ বাঢ়ে আৰু আয় সমৃদ্ধি হয়। পেটেণ্ট (Copyrights) আদি বৌদ্ধিক সম্পদৰ স্বত্বাধিকাৰৰ ধাৰণাবোৰ পুনৰ উদ্ভাৱনকেই অনুপ্রাণিত কৰি আগবঢ়াই নিয়ে।

(x) **নমনীয়তা ঃ** পুঁজিবাদে পৰিবর্তিত পৰিস্থিতিত অনুকূলনশীলতা প্রদর্শন কৰে। যুদ্ধৰ সময়ত হয়তো পৰিস্থিতিৰ মোকাবিলা কৰিবলৈ প্রয়োজনীয় নিয়ন্ত্রণবিধি আৰোপ কৰিব পাৰে, কিন্তু যুদ্ধৰ পিছৰ শান্তি ঘূৰি আহিলে পুনৰ অর্থনৈতিক কাম-কাজসমূহ মসৃনভাৱে পূর্বৰ অৱস্থালৈ ঘূৰি আহিব পাৰে।

মুঠতে, উপভোক্তাৰ সন্তুষ্টি, পছন্দৰ স্বাধীনতা, সম্পদৰ সুদক্ষ আবণ্টন আৰু উদ্ভাৱন বা নতুনত্ব প্রৱর্তন প্রতি থকা পুঁজিবাদৰ অনুকূল দৃষ্টিভংগীয়ে অর্থনৈতিক সমৃদ্ধি আৰু প্রাচুর্য আনে।

২.৭.২ পুঁজিবাদৰ দোষসমূহ

পুঁজিবাদৰ যিদৰে সমর্থক আছে, সেইদৰে সমালোচনা আৰু প্রত্যাহ্বানো আছে।

(i) **সম্পদ আৰু আয়ৰ অসমতা ঃ** পুঁজিবাদে প্রায়েই সম্পদ আৰু আয় অসমতা বঢ়োৱাৰ দিশত অগ্রসৰ হয়। ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ সমর্থক এই পদ্ধতিটোৱে সম্পদশালী লোকসকলক আৰু অধিক সম্পদ আহৰণ কৰিবলৈ আৰু বৃহৎ প্রতিষ্ঠান স্থাপন কৰিবলৈ সুবিধা প্রদান কৰে আনহাতে, শ্রমিক শ্রেণীটোৱে নিম্ন মজুৰি তথা সীমিত সম্পদৰ স্বত্বাধিকাৰী হৈ সংগ্রাম কৰি থাকিবলগীয়া হয়।

(ii) **শ্রেণীসংগ্রাম ঃ** সমালোচকসকলে যুক্তি দর্শাই কয় যে পুঁজিবাজে স্বাভাৱিকতেই ধনী সম্পদশালী শ্রেণী আৰু সম্পত্তিহীন মজদুৰ শ্রেণীৰ লোকৰ মাজত এক শ্রেণী সংঘাতৰ সৃষ্টি কৰায়। তেনেতে উত্তেজনাই শ্রমিকসকলৰ মাজত অস্থিৰতা ধর্মঘট আৰু অন্যান্য বিশৃঙ্খলাৰ জন্ম দিয়ে আৰু উৎপাদন তথা নিয়োগত ই নঞৰ্থক প্রভাৱ পেলায়।

(iii) **উচ্চ হাৰৰ সামাজিক ব্যয় ঃ** পুঁজিবাদী অর্থনীতিত সামাজিক কল্যান বিঘ্নিত কৰিহে লাভৰ প্রত্যাশা পূৰণ কৰিব পাৰি। ঔদ্যোগীকৰণ আৰু উন্নয়ণে পৰিৱেশ প্রদূষিত কৰিব পাৰে। শ্রমিকসকলৰ থকা ঠাই যথোপযুক্ত নোহোৱাত নগৰীয়া বস্তি অঞ্চলৰ সৃষ্টি হয় আৰু এইবোৰ সমাজৰ সামূহিক কল্যানৰ প্রতি মর্যাদাহীন ৰূপ প্রতিফলিত হয়।

(iv) **অত্যধিক প্রতিযোগিতা ঃ** যদিওবা পুঁজিবাদে গ্রাহকৰ পছন্দ আৰু বৈচিত্রক সুবিধাজনক বুলিয়েই প্রচাৰ কৰে, তথাপি, এইটোও লক্ষ্যনীয় যে মাত্রাধিক প্রতিযোগিতাই অপচয়ী বিজ্ঞাপন আদি আনি দিয়াৰ ফলস্বৰূপে উৎপাদন ব্যয় উর্দ্ধমুখী হ'বগৈ পাৰে আৰু তেতিয়া নিম্নমানৰ দ্রব্য-সামগ্রীৰ উৎপাদনে বিস্তাৰ লাভ কৰিব। উগ্র বিক্রী কৌশলৰ দ্বাৰা গ্রাহকসকল বিপথে পৰিচালিত হোৱাৰও সম্ভাৱনা থাকে।

(v) **অর্থনৈতিক অস্থিৰতা ঃ** পুঁজিবাদী অর্থনীতিসমূহ অস্থিৰতা প্রবন, কিয়নো, উত্থান-পতনৰ বাণিজ্য চক্র হৈছে ইয়াৰ চাৰিত্রিক বৈশিষ্ট্য। আর্থিক কামকাজৰ উত্থান-পতনে নিয়োগহীনতা, কাৰখানা বন্ধ আৰু সম্পদৰ ত্রুটীপূর্ণ আবণ্টন আদি সৃষ্টিৰে দীর্ঘকালত আর্থিক সমৃদ্ধিক বাধাগ্রস্থ কৰিব পাৰে।

(vi) **নিবনুৱা আৰু অর্দ্ধ-নিবনুৱা ঃ** পুঁজিবাদ গতিশীল প্রকৃতিৰ হোৱা স্বত্বেও কর্মসংস্থানহীনতা হৈছে এক অবিৰত সমস্যা। পৰিবর্তিত পৰিস্থিতিত বজাৰ প্রক্রিয়াটো তাৎক্ষণিকভাৱে খাপ খাব নোৱাৰাৰ ফলতেই বিশেষকৈ, অর্থনীতি যেতিয়া নিম্নগামী হয়, তেতিয়া শ্রমিকসকল নিবনুৱা অথবা অর্দ্ধ-নিবনুৱাত পৰিণত হ'বলগীয়া হয়গৈ।

(vii) **সামাজিক নিৰাপত্তাৰ অভাৱ ঃ** পুঁজিবাদী অর্থনীতত শ্রমিকসকলে প্রায়েই পেন্সন, দুর্ঘটনাজনিত অর্থসাহায্য আদি পর্যাপ্ত পৰিমানৰ সামাজিক নিৰাপত্তাৰ পৰা বঞ্চিত হৈ থাকিবলগীয়া হয়। গতিকে, কর্মহীনতা অথবা কর্মস্থলীত দুঘটনাজনিত পৰিস্থিতিৰ ফলত পৰিয়ালবোৰত আর্থিক অনাটনৰ সৃষ্টি হয়।

(viii) **লেহেমীয়া আৰু অসন উন্নয়ণ ঃ** পুঁজিবাদে যদিও অর্থনৈতিক স্বাধীনতাৰ গান গায়, তেনে পদ্ধতিত বিকাশৰ হাৰ লেহেমীয়া আৰু উন্নয়ণৰ হাৰো অসমান হ'বগৈ পাৰে। কোনো কোনো ক্ষেত্রত দ্রুতভাৱে উন্নয়ন সম্প্রসাৰিত হয় যদিও আনবোৰ ক্ষেত্র পিছ পৰি ৰয়, -ফলত দৰিদ্রতা আৰু অসমতাই বিস্তাৰ লাভ কৰে।

(ix) **শ্রমিকৰ শোষণ ঃ** পুঁজিবাদী দেশৰ শ্রমিকসকলক তেওঁলোকৰ উৎপাদনশীলতাতকৈ কম হাৰত মজুৰি দিয়া হয়, অনুকূল ক্ষতিপূৰণ দাবী কৰিব পৰাকৈ তেওঁলোকৰ দৰাদৰি ক্ষমতাৰো অভাৱ। মহিলা আৰু শিশুসকলক তেনেই কম মজুৰি দিয়া হয় আৰু তেওঁলোকৰ কর্মস্থলীৰ স্থিতি অতি শোচনীয়।

(x) **একচেটিয়া ব্যৱসায়ৰ আবির্ভাৱ ঃ** প্রতিযোগিতাৰ উপস্থিতি সত্বেও পুঁজিবাদত একচেটিয়া অনুশীলন বিকশিত হ'ব পাৰে, য'ত বৃহৎ প্রতিষ্ঠানে সমগ্র বজাৰ নিয়ন্ত্রণ কৰে, প্রতিযোগিতা ধ্বংস কৰে আৰু উপভোক্তাসকলকো শোষণ কৰিবলৈ লয়। ক্ষমতাৰ এই কেন্দ্রীকৰণে পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাটোৰ দক্ষতা আৰু নায্যতাক অৱমূল্যায়ন কৰে।

শেষত, ইয়াকে ক'ব পাৰি যে পুঁজিবাদে নতুনত্ব উদ্ভাৱন আৰু উন্নয়নক অনুপ্রাণিত কৰে, কিন্তু, ইয়াত থকা স্বাভাৱিক দুর্বলতা যেনে- অসমতা, অস্থিৰতা আৰু শোষণ আদিৰ বাবে নিৰবচ্ছিন্নভাৱে ইয়াক নিৰীক্ষণ কৰি যথাসম্ভৱ সংস্কাৰ সাধন কৰাটো প্রয়োজনীয়, তেতিয়াহে ই এক সমভাৱাপন্ন আৰু বহনক্ষম অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ নিশ্চিতি প্রদান কৰিব পাৰিব।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৭ ঃ পুঁজিবাদে কিদৰে নতুনত্ব উদ্ভাৱন আৰু প্রযুক্তিগত অগ্রগতিক অনুপ্রাণিত কৰিব পাৰে?

প্রশ্ন নং ৮ ঃ সামাজিক অসমতাৰ সৈতে সন্নিৰিষ্ট পুঁজিবাদৰ বিৰুদ্ধে থকা কেতবোৰ প্রধান সমালোচনা কি কি?

৩.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

(i) ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্ব, লাভ আহৰণৰ প্রত্যাশা, বজাৰ-নির্দেশিত সম্পদ-আবণ্টন আদি চাৰিত্রিক বৈশিষ্ট্যসম্পন্ন পুঁজিবাদী অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাটো হৈছে এনে এক ব্যৱস্থা যি সময়ৰ পৰিক্রমাত অবাধ পুঁজিবাদৰ পৰ ব্যৱস্থাপনা যুক্ত পুঁজিবাদলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে।

(ii) ভিন্ন সংজ্ঞা আৰু ভিন্ন ব্যাখ্যাৰে পুঁজিবাদ হৈছে এক বিবাদমান ধাৰণা। কোনো কোনোৱে পুঁজিবাদক ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্ব আৰু স্বেচ্ছামূলক সিদ্ধান্তৰ ভিত্তিক প্রতিষ্ঠিত উৎপাদন তথা সম্পদ বিতৰণৰ বিকেন্দ্রীকৃত পদ্ধতি বুলি গণ্য কৰে, আনহাতে, কোনো কোনোৱে শোষণ, অসমতা আদিৰ ওপৰত অধিক আলোকপাত কৰি সমালোচনাত্মক দৃষ্টিভংগীৰে চায়। দৃষ্টিভংগীৰ এনে ভিন্নতা সত্বেও সমাজ তথা অর্থনীতিত পুঁজিবাদৰ প্রভাৱ কোনেও নুই কৰিব নোৱাৰে আনকি, আদাম স্মিথৰ দৰে অর্থনীতিবিদক এনে ব্যৱস্থাৰ আদি প্রবক্তাৰূপে চিহ্নিত কৰা হৈছে।

(iii) পুঁজিবাদ বনিকবাদৰ পৰা বিবর্তিত হৈ বাণিজ্যিক পুঁজিবাদ, পুনৰ ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত হৈ ঔদ্যোগিক পুঁজিবাদ আৰু শেষত ৰাষ্ট্র নির্দেশিত পুঁজিবাদত ৰূপান্তৰিত হয়গৈ, যাৰ ফলত এহাতে উৎপাদনৰ ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্ব আৰু আনহাতে ৰাষ্ট্র বা চৰকাৰৰ বর্দ্ধিত নিয়ন্ত্রণ তথা হস্তক্ষেপ ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যৰূপে পৰিগণিত হয়।

(iv) পুঁজিবাদ হৈছে এনে এক অর্থনৈতিক পদ্ধতি যিটোক ব্যক্তিগত সম্পত্তি, বজাৰ আৰু প্রতিষ্ঠান আদিৰ উপস্থিতিৰে সংজ্ঞায়িত কৰা হৈছে, যিটো ব্যৱস্থাত ব্যক্তিক সম্পদ আহৰণ-বিনিময় আৰু নিজ মালিকীস্বত্বত ৰখাৰ অধিকাৰ আছে, য'ত বজাৰে স্বেচ্ছামূলক বিনিময় আৰু পাৰস্পৰিক লাভ আহৰণৰ সুযোগ-সুবিধা

দিয়ে আৰু য'ত প্ৰতিষ্ঠানসমূহে মূলধনী সামগ্ৰীৰ স্বত্বাধিকাৰী হৈ শ্ৰমিক নিয়োগ কৰি লাভ আহৰণৰ উদ্দেশ্যেৰে উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়া সংগঠিত কৰে।

(v) পুঁজিবাদৰ চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্য হৈছে ব্যক্তিৰ স্ব-নিয়ন্ত্ৰণ, উপভোক্তা-গ্ৰাহকৰ সাৰ্বভৌমত্ব, এক মুক্ত-স্বয়ংক্ৰিয় দৰ-প্ৰক্ৰিয়া, লাভৰ অভিপ্ৰায়ত পৰিচালিত ব্যক্তিগত প্ৰতিষ্ঠান, ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ অনুষ্ঠান, প্ৰতিযোগিতা, ব্যক্তিগত স্বাৰ্থ আৰু সামূহিক কল্যানৰ সমন্বয় আৰু অৰ্থনৈতিক কামকাজত ৰাষ্ট্ৰ বা চৰকাৰৰ হস্তক্ষেপহীনতা।

(vi) পুঁজিবাদে উপভোক্তাৰ সন্তুষ্টি বৃদ্ধি, পছন্দ কৰাৰ স্বাধীনতা আৰু অৰ্থনৈতিক সমৃদ্ধিৰ সুবিধা দিয়ে যদিও এনে ব্যৱস্থাত থকা অসমতা বা বৈষম্য আৰু অস্থিৰতাৰ বাবে ইয়াক অধিক অনুকূল আৰু বহনক্ষমতাযুক্ত পদ্ধতিৰূপে প্ৰতিষ্ঠিত কৰিবলৈ অবিৰত নিৰীক্ষণ আৰু উপযুক্ত সংস্কাৰ সাধনৰ প্ৰয়োজন।

২.৯ অধিক জানিবলৈ

1) Desai, S.S.M. (1989). *Economic Systems,* Bombay: Himalaya Publishing House.

2) Acemoglu D. & Robinson J. A. (2013). *Why Nations Fail: The Origin of Power, Prosperity and Poverty*, London: Profile Books.

২.১০ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ পুঁজিবাদৰ চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্য হৈছে এয়ে যে ইয়াত সম্পত্তি আৰু কাৰখান, খনি আৰু ৰেলপথ আদিৰ দৰে মূলধনজাতীয় সামগ্ৰীৰ ওপৰত ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্ব বাহাল থাকে। পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত লাভ আহৰণৰ মুখ্য অভিপ্ৰায়েৰে মুক্ত বজাৰৰ চাহিদা আৰু যোগানৰ দ্বাৰা দৰ নিৰূপণ কৰা হয়। তাৰ বিপৰীতে, সমাজবাদী ব্যৱস্থাত উৎপাদনৰ আহিলাসমূহৰ স্বত্বাধিকাৰ ৰাষ্ট্ৰ বা চৰকাৰৰ হাতত থাকে, আৰু ইয়াৰ প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ মূল লক্ষ্য লাভ আহৰণৰ পৰিৱৰ্তে সমাজৰ কল্যান সাধন কৰাহে ধৰি লোৱা হয়। পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত মজুৰিৰ বিনিময়ত শ্ৰমিকৰ শ্ৰম ক্ৰয় কৰা হয় আৰু ব্যক্তিগতভাৱে মালিকসকলে লাভ আহৰণ কৰে, যদিও প্ৰতিযোগীসকলৰ মাজত দক্ষতাৰে দৰৰ মাধ্যমেৰে সম্পদৰ আবণ্টন কৰা হয়।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ১৮১৫ চনৰ পৰা ১৯১৪ চনলৈ অবাধ পুঁজিবাদৰ প্ৰচলন আছিল, যি ব্যৱস্থাত অৰ্থনৈতিক কামকাজত চৰকাৰৰ কোনো হস্তক্ষেপেই নাছিল। প্ৰথম বিশ্বযুদ্ধৰ পিছত, বিশেষকৈ ১৯২৯-৩৩ চনৰ বিশ্ব মহামন্দাৰ পৰৱৰ্তী সময়ত পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাটো 'ব্যৱস্থাপনাযুক্ত পুঁজিবাদ' বা 'নিয়ন্ত্ৰিত পুঁজিবাদ'লৈ বিবৰ্তিত হ'লগৈ। এই ব্যৱস্থাটোত বজাৰসমূহ নিয়ন্ত্ৰণৰ ক্ষেত্ৰত চৰকাৰী হস্তক্ষেপ সংযোজিত হ'ল, যিয়ে অৰ্থনৈতিক সুস্থিৰতাৰ নিশ্চিতি আৰু সামূহিক কল্যান সমৰ্থিত কৰিলে। এই পৰিৱৰ্তনে অবাধ পুঁজিবাদে সুদক্ষতাৰে সম্পন্ন কৰিব নোৱাৰা অৰ্থনৈতিক অসমতা আৰু অন্যান্য প্ৰত্যাহ্বানৰ মোকাবিলা কৰিব পাৰিব বুলি লক্ষ্য নিৰ্ধাৰণ কৰি ল'লে।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ পুঁজিবাদৰ সৰ্বজনগ্ৰহণযোগ্য সংজ্ঞা পোৱা নাযায়, কিয়নো, পুঁজিবাদে সামগ্ৰিকভাৱে সমাজখনৰ বৰ্ণনা দিয়ে, নে এক বিশেষ নিৰ্দেশনাক বুজায়, নে কোনো গুৰুত্বপূৰ্ণ সামাজিক সত্বাক বুজায়,- সেয়া অস্পষ্ট। আনকি, ছোভিয়েট ইউনিয়নৰ নিচিনা পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাৰ বিৰোধিতা কৰা দেশবোৰেও পুঁজিবাদী চৰিত্ৰ প্ৰদৰ্শন কৰা দেখা যায় যুক্তি দিয়া হয়। নেপ্সী ফ্ৰেজাৰে সেয়েহে পুঁজিবাদক এক সংজ্ঞাৰদ্ধ ধাৰণাতকৈ আলংকাৰিক অভিধা বোলাহে উচিত বুলি কৈছে। পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাৰ সমালোচনাক তথা কালমাৰ্ক্সৰ অনুসৰণকাৰীসকলে পুঁজিবাদ সম্পৰ্কীয় আমাৰ ধাৰণাটো অধিক পৰিমাণে গঢ় দিছে। আনহাতে, ডেৰেন

অচ্‌মগ্নুৰ দৰে মূলসুঁতিৰ অৰ্থনীতিবিদ আৰু সমালোচনা এৰাই চলা পণ্ডিতপ্ৰবৰসকলে পুঁজিবাদ শব্দটো প্ৰায় বাদেই দিছে আৰু ইয়াৰ বৈজ্ঞানিক নায্যতাৰ ওপৰত প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰি সম্পূৰ্ণৰূপে ইয়াক পৰিহাৰ কৰিবলৈ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ পুঁজিবাদৰ প্ৰথম স্তৰটো, যিটো বনিকবাদ নামে পৰিচিত, বনিকসকলৰ দ্বাৰা যথেষ্ট পৰিমাণে প্ৰভাৱিত যদিও দৰ আৰু মজুৰিৰ ক্ষেত্ৰত চৰকাৰৰ কিছু পৰিমাণৰ নিয়ন্ত্ৰণ আছে। এই স্তৰটি যেতিয়া বাণিজ্যিক পুঁজিবাদলৈ পৰ্যবসিত হ'ল, ব্যৱসায়-বাণিজ্যত চৰকাৰী হস্তক্ষেপ হ্ৰাস হ'লগৈ আৰু বজাৰ চাহিদা আৰু যোগানেই দৰ তথা মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণত মুখ্য ভূমিকা ল'লে। চৰকাৰে ৰাষ্ট্ৰীয় সুৰক্ষা প্ৰদান, শান্তি-শৃঙ্খলাৰ ব্যৱস্থাপনা, ৰাজহুৱা কাম-কাজ সম্পন্ন কৰা ইত্যাদিবোৰত অধিক গুৰুত্ব দিবলৈ ললে আৰু ব্যৱসায়ৰ প্ৰতিযোগিতাই অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন আগবঢ়াই লৈ গ'ল।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ শিল্পবিপ্লৱে বাণিজ্যিক পুঁজিবাদক ঔদ্যোগিক পুঁজিবাদলৈ পৰ্যবসিত কৰে, যাৰ চাৰিত্ৰিত বৈশিষ্ট্য হৈছে উৎপাদন কাৰ্যত যন্ত্ৰপাতিৰ বৰ্দ্ধিত ব্যৱহাৰ আৰু প্ৰাথমিক উৎপাদন কেন্দ্ৰসমূহত কাৰখানাৰ বৰ্দ্ধিত সংখ্যা। ইয়ে দ্ৰব্য সামগ্ৰীৰ উৎপাদন তাৎপৰ্যপূৰ্ণভাৱে বৃদ্ধি কৰে, অনেকৰ জীৱন ধাৰণৰ মান উন্নত কৰে আৰু অনেকৰ বাবে কৰ্মস্থানৰ পৰিৱেশ শোচনীয় কৰিও পেলায়। আকৌ, ঔদ্যোগিক পুঁজিবাদে উত্থান আৰু পতনৰ বাণিজ্য-চক্ৰেৰে অৰ্থনৈতিক অস্থিৰতাৰ সৃষ্টি কৰে।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ৰজ্মুজ্ম চনৰ মহামন্দাই সৃষ্টি কৰা অৰ্থনৈতিক অস্থিৰতাৰ সহাৰি স্বৰূপে ৰাষ্ট্ৰ নিৰ্দেশিত পুঁজিবাদৰ উদ্ভৱ হয়। এইটো স্তৰত চৰকাৰে বিভিন্ন চৰকাৰী আঁচনি, যেনে, নিৰনুৱা ভাতা প্ৰদান, পেন্সন প্ৰদান আদিৰ ৰূপায়ণ কৰি তথা শ্ৰমিক-উপভোক্তাক নিৰাপত্তা প্ৰদানৰ উদ্দেশ্যেৰে ব্যৱসায়ীসকলক নিয়ন্ত্ৰণ কৰি অৰ্থনীতিত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিবলৈ লয়। এহাতে, ব্যক্তিগত ব্যৱসায় আৰু প্ৰতিযোগিতা মূল কেন্দ্ৰত থাকে যদিও নিয়ন্ত্ৰণকাৰী তথা সামূহিক কল্যান বৰ্তাই ৰখাৰ ক্ষেত্ৰত চৰকাৰৰ ভূমিকাও সুস্পষ্টভাৱে প্ৰস্ফুটিত হয়।

? ২.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

চমু প্ৰশ্নাৱলী (প্ৰায় ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখিব)

প্ৰশ্নৰ ১. আদাম স্মিথৰ দৃষ্টিভংগীয়ে কিদৰে পুঁজিবাদৰ মৌলিক নীতিলৈ অৱিহনা যোগাইছিল?

প্ৰশ্নৰ ২. পুঁজিবাদক সংজ্ঞায়িত কৰা মূল প্ৰতিষ্ঠানসমূহ কি কি আৰু ইয়াৰ কাৰ্যকৰীকৰণত এইবোৰে কিদৰে অৱিহণা যোগায়?

দীঘলীয়া প্ৰশ্নাৱলী (প্ৰায় ৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখিব)

প্ৰশ্নৰ ১. প্ৰতিযোগিতা আৰু উপভোক্তাৰ পছন্দৰ ক্ষেত্ৰত পুঁজিবাদৰ দৃষ্টিভংগীয়ে কিদৰে অৰ্থনৈতিক অস্থিৰতা আৰু সামাজিক ব্যয় বৃদ্ধিৰ দিশে গতি কৰে?

প্ৰশ্নৰ ২. সম্পদৰ আবণ্টন আৰু উপভোক্তাৰ সন্তুষ্টিৰ ক্ষেত্ৰত পুঁজিবাদৰ সুবিধাসমূহ কি কি?

*** ***** ***

অধ্যায় ৩ ঃ প্রাক্-পুঁজিবাদ অর্থনৈতিক পদ্ধতি ঃ সামন্তবাদ

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য
৩.২ পৰিচয়
৩.৩ সামন্তবাদৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ
৩.৪ সামন্তবাদী সমাজৰ সংগঠনসমূহ
৩.৫ সামন্তবাদত উৎপাদনৰ প্রণালী
৩.৬ সামন্তবাদ আৰু পুঁজিবাদ
৩.৭ সামন্তবাদৰ পতনৰ কাৰকসমূহ
৩.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৩.৯ অধিক জানিবলৈ
৩.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৩.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

৩.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- সামন্তবাদৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি
- সামন্তবাদী সমাজৰ সংগঠন বা সংস্থাবোৰ কি কি
- সামন্তবাদী ব্যৱস্থাত উৎপাদন প্রণালী কেনেধৰণৰ আছিল
- সামন্তবাদ কিদৰে পুঁজিবাদলৈ ৰূপান্তৰিত হ'ল
- সামন্তবাদৰ পতনৰ বাবে দায়ী মূল কাৰকসমূহ কি কি ?

৩.২ পৰিচয়

সামন্তবাদী ব্যৱস্থাটোৱে দশমৰ পৰা ত্রয়োদশ শতিকা ইউৰোপৰ মধ্যযুগীয় সমাজখনত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল, যিটো ব্যৱস্থাৰ মূল চাৰিত্রিক বৈশিষ্ট্যবোৰ হৈছে জায়গীৰ বা পাইকান না (Fiefs) নামৰ ভূ-খণ্ডৰ আবণ্টন আৰ স্থানীয় প্রশাসনৰ ভিত্তিত সংগঠিত হোৱা পদানুক্রমিক সংগঠনৰ উপস্থিতি। এই ব্যৱস্থাত এজন ভূমি-আধিপতি বা ভূ-স্বামীয়ে অন্য এজন নিম্নপদস্থ সামন্তক (Vassal) মিলিটাৰী বা আইনীসুৰক্ষা প্রদানৰ প্রতিশ্রুতি দিয়াৰ বিনিময়ত কোনো এক ভূ-খণ্ড বা জায়গীৰ অনুমোদন কৰে। প্রতিদান স্বৰূপে সামন্ত গৰাকীয়ে উৰ্দ্ধতন সামন্তগৰাকীক সামৰিক সুৰক্ষা অথবা উৎপাদিত সামগ্রীৰ কিয়দাংশ বা নগদ ধনেৰে সামন্ত সেৱা পৰিশোধ কৰে। এই সেৱা নিয়নিতভাৱে চৰি থাকে। ভূ-স্বামী আৰু নিম্ন পদাধিকাৰী সামন্ত উভয়েই স্বতন্ত্র ব্যক্তি। মন কৰিবলগীয়া যে সামন্তবাদ শব্দটোৱে সাধাৰণতে বন্ধকী শ্রমিক (দাস বা গ্রামীন প্রজা) আৰু উচ্চ পদাধিকাৰী ব্যক্তিৰ মাজৰ সম্পর্ক নির্দেশ নকৰে, যিসকলৰ ভূমিও তেওঁলোকে কাম কৰে।

যদিও 'সামন্তবাদ' (Feudalism) আৰু সামন্তসমাজ (Feudal Socity) শব্দৰ সঘন ব্যৱহাৰ ইতিহাসৰ পাঠবোৰত পৰিলক্ষিত হয়, ইয়াৰ নির্দিষ্ট অর্থ সম্পর্কে বিজ্ঞ পণ্ডিতসকল কেতিয়াও সর্বসম্মত সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব

পৰা নাই।

এই শব্দবোৰ প্রথমকে ষোল শতিকাৰ ইউৰোপৰ মধ্যযুগীয় সমাজৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল আৰু পিচত চীনদেশৰ ছৌ (Zhou) বংশীয় শাসনকাল (১০৪৬-২৫৬ খ্রীষ্টপূর্ব) আৰু জাপানৰ এডো (Edo) সময়ছোৱা (ৰছগ্বু-ৰজ্জুছজ্জু) আদি অন্যান্য ঠাইৰ নির্দিষ্ট সময়ক বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। মধ্যযুগত মানুহে সামন্তবাদ শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা নাছিল। আগলৈ যেতিয়া এক সংজ্ঞা সুনিশ্চিত কৰা হ'ল, তেতিয়াও শতিকা, ভিন্ন শতিকা আৰু অঞ্চল বিশেষৰ নিয়ম-কানুন তথা দস্তুৰৰ ভিন্নতাৰ বাবে ইউৰোপৰ দেশসমূহতো সামন্তবাদী ব্যৱস্থাটো একেই অর্থ বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা নগৈছিল। ফলত ইতিহাসবিদসকলৰ অনেকেই যুক্তি দর্শাইথে যে মধ্যযুগীয় সমাজখনক ভালদৰে বুজি পোৱাৰ বাবে সামন্তবাদৰ যথেষ্ট সীমিত উপযোগিতাহে আছে।

সামন্তবাদৰ প্রায়োগিক দিশসমূহ স্বীকাৰ কৰি অক্সফ'ৰ্ড ইংৰাজী অভিধান (The Oxford English Dictionary) এটি সুনির্দিষ্ট সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে, সেইমতে সামন্তবাদ হৈছে- 'মধ্যযুগীয় ইউৰোপৰ এনে এক প্রভাৱশালী সামাজিক ব্যৱস্থা, য'ত সামৰিক সুৰক্ষাসেৱাৰ বিনিময়ত অভিজাতসকলে ৰাজশক্তিৰ পৰা ভূমি গ্রহণ কৰে আৰু দাস-দাসীসকল বা ক্রীতদাসসকল অভিজাত শ্রেণীৰ প্রজাৰূপে বিবেচিত হয়, য'ত কৃষকসকলে (দাস বা গ্রামীন প্রজা) ভূ-স্বামীৰ অধীনত থকা মাটিত বাস কৰে আৰু সামৰিক সুৰক্ষা প্রদানৰ এক বিমূর্ত ধাৰণাৰ বিনিময়ত ভূ-স্বামীৰ হাতত শ্রম তথা উৎপাদিত দ্রব্যৰ এটা অংশ সশ্রদ্ধভাৱে অর্পন কৰে' (The dominant Social system in medieval Europe, in which the nobility held lands from the crown in exchange for military service and vassals were in turn tenants of the nobles, while the peasants (villeins or serfs) were obliged to live on their lord's and give him homagem labour and a share of the produce, notionally in exchange for military protection.)

৩.৩ সামন্তবাদৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ

ৰোমান সাম্রাজ্যৰ পতনৰ পিছত প্রায় পঞ্চম শতিকাৰ পৰ পোন্ধৰ শতিকা পর্যন্ত সমগ্র ইউৰোপতেই কার্যতঃ সামন্তবাদ বা সামন্তীয় প্রথাৰেই আধিপত্য অটুট আছিল। সামন্তবাদ বা সামন্ত প্রথাৰ প্রধান বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত দিয় ধৰণৰ -

সামন্ত প্রথাৰ অধীনত ইংলণ্ডত প্রচলিত অর্থনীতিৰ ৰেহ-ৰূপৰ বিশ্লেষণ চাই সামন্তবাদৰ চাৰিত্রিক বৈশিষ্ট্যৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰি। এই কথা লক্ষ্যনীয় যে উক্ত ব্যাখ্যা পঞ্চম শতিকাৰ পৰা পোন্ধৰ শতিকাৰ সময়ছোৱাত সামন্তবাদ প্রচলিত থকা অন্যান্য দেশৰ ক্ষেত্রতো কার্যকৰী হ'ব।

(i) সামন্ত প্রথা চলি থকা সময়ত ইংলণ্ডত জনসাধাৰণৰ মাজত ৰাষ্ট্রীয় একতা ৰাষ্ট্রীয়তাবোধৰ কোনো উপলব্ধি নাছিল বুলিবই পাৰি। ইংলণ্ডক জমিদাৰী কায়দাৰে ভাগ-ভাগ কৰা হৈছিল। আৰু প্রতিটো ভাগতে একো-একোজন ভূ-স্বামী আছিল। জনসাধাৰণৰ প্রধান পেশা আছিল কৃষিকর্ম আৰু সকলো ধৰণৰ ব্যৱহাৰিক উদ্দেশ্যত জমিদাৰী এলেকাৰ অধীনস্থ ভূমিৰ স্বত্বাধিকাৰী আছিল ভূমিৰ গৰাকী ভূ-স্বামী (যদিও ইংলণ্ডৰ ৰজাক ভূ-স্বামী গৰাকীয়ে প্রতিনিধিত্ব কৰিছিল, বাস্তৱ অর্থত ৰজাৰ কর্তৃত্ব তেনেই নগন্য আছিল)। ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছেই যে জনসাধাৰণৰ জীৱন ধাৰণৰ প্রধান বৃত্তি আছিল কৃষি কর্ম আৰু প্রতিভাগ জমিদাৰীয়েই যথাসম্ভৱ আত্মনির্ভৰশীল হোৱাৰ চেষ্টা কৰিছিল কাৰণ, পৰিবহন-যোগাযোগৰ মাধ্যমসমূহৰ স্থিতি সন্তোষজনক নাছিল, তথা প্রতিবেশী জমিদাৰী এলেকাসমূহৰ ভূ-স্বামীৰ মাজত শত্রুতা আৰু অবিৰত কল্যাণকামনা উভয়েই অব্যাহত আছিল।

(ii) জমিদাৰগৰাকীয়ে নিজৰ জমিদাৰী ভূমিত নিজৰ সামন্ত প্রজাৰ সহায়ত কৃষিকর্ম কৰে, এই সকলৰ কিছুসংখ্যকৰ কিছু অধিকাৰ থাকে যদিও বেছিভাগেই কৃতদাসহে। সেই সময়ত পৰম্পৰাগত পদ্ধতিৰে কৃষিকর্ম কৰা হৈছিল

আৰু জমিদাৰী এলেকাটো অথবা গাওঁখনকেই আত্মনির্ভৰশীল কৰি তুলিব বিচাৰিছিল, বিশেষকৈ কোনো নির্দিষ্ট খাদ্যশস্য উৎপাদনৰ ক্ষেত্রত। কৃষি কর্ম মুকলি ক্ষেত্রপদ্ধতিত কৰা হৈছিল। দুই বা তিনি ভাগত মাটিখিনি ভাগ-ভাগ কৰা হৈছিল। একো-একোটা খণ্ড এবছৰ ধৰি পতিত ভূমি কৰি ৰখা হৈছিল, যাতে উর্বৰতা অটুট থাকে। প্রাকৃতিকভাৱেই কৃষি উৎপাদনশীলতা যথেষ্ট কম আছিল।

(iii) সামন্ত প্রজা আৰু ক্রীতদাসসকলে নিজৰ ভূ-স্বামীসকলক বছৰেকীয়া কৰ হিচাপে সেৱা আগবঢ়োৱাতো বাধ্যতামূলক আছিল। প্রতিদানত ভূ-স্বামীয়ে তেওঁলোকক সাজ-পোচাক আৰু পোহপাল দিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। তলতীয়া প্রজাসকলে যাতে অযথা কষ্ট নাপায় বা দুর্ভোগ ভুগিবলগীয়া নহয় তাৰ প্রতি লক্ষ্য ৰখাটো ভূ-স্বামীৰ দায়িত্ব আছিল। এনেদৰে, জনসাধাৰণৰ মূল জীৱিকা উপার্জনৰ উৎস হিচাপে কৃষিকর্মই প্রভাৱশালী ৰূপত থাকি প্রতিটো জমিদাৰীক সুসংগঠিত আৰু আত্মনির্ভৰশীল কৰি ৰাখিছিল।

(iv) প্রতিখন জমিদাৰী আনকি প্রতিখন গাওঁতেই ক্ষুদ্র শিল্প-কাৰখানাও আছিল, য'ত উৎপাদিত কাপোৰ, পাত্র, বাচন-বর্তন অথবা কৃষি-কর্ম সজুলি আদি স্থানীয় বজাৰত বিক্রী কৰিছিল। যিহেতু বজাৰ কেৱল স্থানীয় আৰু সীমিতহে আছিল, সেইবাবে উৎপাদনসমূহ ঘৰুৱাকৈ ক্ষুদ্রমাত্রাত কৰা হৈছিল।

(v) যিহেতু গাওঁ অথবা জমিদাৰী এলেকাত বাসিন্দাসকলৰ প্রয়োজনীয় সকলো দ্রব্য-সামগ্রী উৎপাদন কৰি ল'ব নোৱাৰিছিল, সেয়েহে, নির্দিষ্ট ঠাই একোখনত নির্দ্ধাৰিত সময়ত সাপ্তাহিক বজাৰ বহিছিল। তদুপৰি, বছৰেকৰ মূৰত হোৱা মেলাবোৰত কৃষকসকলে উৎপাদিত উদ্ধৃত সামগ্রী বিক্রী কৰিছিল আৰু স্থানীয়ভাৱে উপলব্ধ নোহোৱা সামগ্রী, নিমখ, ধাতু, আদিৰ ক্রয়-বিক্রয় কৰা হৈছিল। বেছিভাগ দ্রব্য-সামগ্রীৰ দৰ পৰম্পৰাগতভাৱেই নির্ধাৰণ কৰা হৈছিল। সকলোধৰণৰ বাদ-বিবাদৰ মীমাংসা জমিদাৰী আদালতত কৰা হৈছিল। য'ত ভূ-স্বামী গৰাকীয়ে অধ্যক্ষতা কৰিছিল। যিহেতু ভূ-স্বামী গৰাকীৰ অপাৰ ক্ষমতা আছিল, সেয়েহে, কোনো ধৰণৰ অপৰাধৰ বাবে ফাঁচীৰ দৰে শাস্তিও দিছিল।

(vi) শস্য চপোৱা কাম শেষ হোৱাৰ পিচত জমিদাৰ ভূ-স্বামীসকলে প্রজাৰ কল্যানৰ বা পোহপালৰ ব্যৱস্থা অবিৰতভাৱে কৰি থাকিবলগীয়া হয়, প্রজাসকলেও নির্ধাৰিত দিনৰ বাবে ভূ-স্বামীসকলে খেতি কৰিবলৈ দিয়া মাটিৰ বিনিময়ত বাধ্যতামূলকভাৱে সামৰিক সু�ৰক্ষাৰ সেৱা আগবঢ়াব লাগে।

(vii) অবিৰত ৰাজনৈতিক অস্থিৰতা আৰু পাৰস্পৰিক কল্যানৰ ব্যৱস্থাপনা, পৰম্পৰাগত কৃষিৰ প্রাধান্য, থলুৱা বজাৰৰ বাবেহে মাথোন দ্রব্য উৎপাদন কৰিবলৈ থকা ক্ষুদ্র উদ্যোগ আদিৰ সৈতে হাজাৰ বছৰৰো অধিক কালজুৰি বর্তি থকা সামন্তবাদে ইউৰোপৰ দেশসমূহক বাস্তৱ অর্থত স্থবিৰ কৰি তুলিছিল। কৃষি তথা উদ্যোগৰ দক্ষতা তেনেই নিম্ন স্তৰৰ আছিল আৰু সৰহ সংখ্যক লোকেই বর্তমানৰ পশ্চিম ইউৰোপৰ মানুহৰ জীৱন ধাৰণৰ মানৰ তুলনাত অতি শোচনীয়ভাৱে জীৱন নির্বাহ কৰিবলগীয়া হৈছিল।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ মধ্যযুগৰ ইংলেণ্ডত বর্তি থকা সামন্তবাদৰ প্রধান বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি?

প্রশ্ন নং ২ঃ মধ্যযুগৰ ইউৰোপত সামন্তবাদী ব্যৱস্থাটোৱে কিদৰে অর্থনৈতিক কামকাজ প্রভাম্বিত কৰিছিল?

৩.৪ সামন্তবাদ সমাজৰ সংগঠনসমূহ

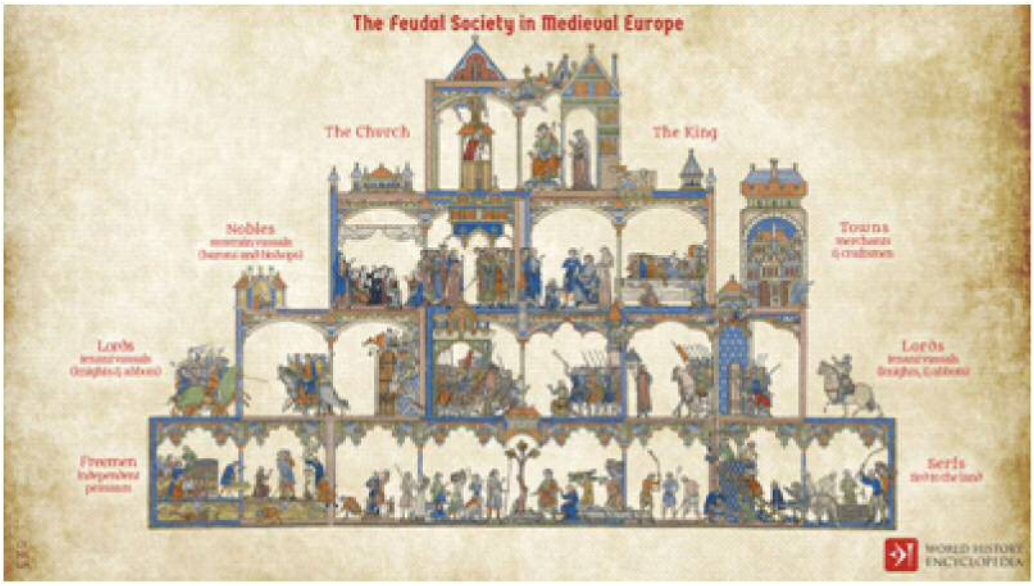
ক) দ্বাদশ শতিকাৰ ইংলেণ্ডত প্রৱর্তিত সামন্তবাদ তদান্তীন্তন ইউৰোপত বর্তি থকা সবাতোকৈ অধিক সংগঠিত আৰু প্রতিষ্ঠিত সামন্তবাদী প্রথা হিচাপে চিহ্নিত হৈছিল। নিজৰ অভিজাত পৰিষদ তথা নাইট (Knight) বা যোদ্ধাবীৰ সকলৰ সৈতে ভূমিৰ একচ্ছত্রী স্বত্বাধিকাৰী আছিল ৰজা আৰু সামন্ত প্রজাকে ধৰি অন্যান্যসকলে মাথোন ৰজা মাটি

দখল কৰি চলিছিল। এই আৰ্হিৰ পদ্ধতি-পিৰামিডটোৰ সৰ্বোচ্চ শীৰ্ষত ৰজাক অৱতীৰ্ণ কৰোৱা হৈছিল।

সামন্তীয় পিৰামিড

শীৰ্ষত থকা ৰজাৰ তলতীয়া গৰাকী হৈছে মুখ্য-প্ৰজা, যি গৰাকীক নাইট বা বেৰন বোলা হৈছিল আৰু যি গৰাকীয়ে ৰজাঘৰৰ পৰা প্ৰত্যক্ষভাৱে ভূমি নিজৰ দখলত পাইছিল। এই মুখ্য প্ৰজাগৰাকীক মধ্যৱৰ্তী প্ৰজা বা বেৰন বুলিও জনা গৈছিল, যিয়ে একে সময়তে অন্য এগৰাকী মুখ্য প্ৰজাৰ পৰা ভূমি স্বত্ব পাইছিল আৰু নিজেও অন্য এক জমিদাৰী বা জায়গীৰৰ মুখ্যপ্ৰজা আছিল। উত্তৰাধিকাৰী সূত্ৰে ইটো-সিটোৰ পৰা ভূমি দখলী স্বত্ব পোৱা এই পদানুক্ৰমিক সাংগঠনিক ব্যৱস্থাটোত শীৰ্ষ আৰু নিম্ন স্থানৰ মাজত কেইবাগৰাকীও মধ্যৱৰ্তী দখলী প্ৰজাৰ উপস্থিতি আছিল।

চিত্ৰ ৩.১ সামন্তবাদী সমাজৰ সংগঠন মধ্যযুগৰ ইউৰোপৰ সামন্তীয় সমাজ

আনুগত্য আৰু প্ৰশস্তি সমাৰোহ

প্ৰশস্তি সমাৰোহৰ আয়োজন কৰি আনুগত্যৰ সম্পৰ্ক স্থাপন নকৰাকৈ কোনো ভূ-স্বামীয়ে তলতীয়া ব্যক্তিক ভূমি বা জমিদাৰীৰ অনুমোদন দিব নোৱাৰে। এনে সমাৰোহৰ অনুষ্ঠানত দুটা অংশ থাকেঃ শ্ৰদ্ধা আৰু নিষ্ঠাৰ শপতঃ শ্ৰদ্ধা সমাৰোহৰ সময়ত ৰজা বা ভূ-স্বামী আৰু তলতীয়া সামন্ত বিষয়া গৰাকী এক আনুষ্ঠানিক চুক্তিত উপনীত হয়। সামন্ত প্ৰজা গৰাকীয়ে ভূ-স্বামীৰ নিৰ্দেশ পালেই তেওঁৰ হৈ যুদ্ধ কৰিব বুলি অঙ্গীকাৰ কৰে আৰু ভূ-স্বামীয়ে বাহ্যিক আক্ৰমনৰ পৰা নিৰাপত্তা দিব বুলি প্ৰতিশ্ৰুতিবদ্ধ হয়।

প্ৰশস্তি সমাৰোহ সমাপ্তিৰ পিছত ভূ-স্বামী তলতীয়া প্ৰজা সামন্তীয় সম্পৰ্কেৰে বান্ধ খায় আৰু পাৰস্পৰিক দায়িত্ব বহনৰ বাবে বাধিত হয়। সামন্ত প্ৰজাৰ প্ৰধান কৰ্তব্য হৈছে সামৰিক সেৱা সাহায্য আগবঢ়োৱা। জমিদাৰীৰ সংগৃহীত ৰাজহৰ ধনেৰে দিয়া আহিলাৰ সহায়ত ভূ-স্বামীয়ে বিচৰা সময়ত সামৰিক সহায়ৰ সহাৰি দিবলৈ সামন্তীয় প্ৰজা বাধ্য। এই সামৰিক সহযোগিতা হৈছে ভূ-স্বামীৰ সৈতে সামন্তীয় সম্পৰ্ক অটুট ৰখাৰ এক প্ৰাথমিক পদক্ষেপ

অতিৰিক্ত বাধ্য-বাধকতা

সামৰিক সেৱাৰ বাহিৰেও সামন্তীয় প্ৰজাসকল ভূ-স্বামীৰ আদালতত, জমিদাৰ বা বেৰণ বা ৰজাৰেই নহওঁক কিয়, উপস্থিত থাকিবলগীয়া হয়। সামন্ত প্ৰজাসকলে ভূ-স্বামীক পৰামৰ্শ দিবলগীয়াও হয়, অৰ্থাৎ, তাৎপৰ্যপূৰ্ণ সিদ্ধান্ত লোৱাৰ সময়ত তেওঁলোকক ভূ-স্বামীয়ে মতাই আনিব পাৰে। জমিদাৰী স্তৰত ল'বলগীয়া এই সিদ্ধান্তবোৰ হয়তো ৰুটীন মাফিক কৃষি নীতি অথবা আইনী বিষয়, নাইবা কেতিয়াবা অপৰাধমূলক শাস্তি বিধান, ৰাজদণ্ড বিহাৰ সৈতেও

জড়িত হ'ব পাৰে। ৰজাৰ সামন্তীয় আদালতত আলোচিত বা বিবেচনা কৰা বিষয়সমূহ যুদ্ধ ঘোষণা কৰাৰ দৰে গভীৰ, স্পর্শকাতৰ বিষয়ও হ'ব পাৰে। সামন্তীয় যুগৰ ৰীতি-নীতি আৰু অনুশীলনসমূহ সময় আৰু অঞ্চল বিশেষে ভিন্ন হ'ব পাৰে, যিয়ে ইউৰোপৰ ভিন্ন বৈচিত্ৰ তথা অভিযোজন ক্ষমতাৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়ায়।

(খ) ফ্ৰান্সৰ সামন্তবাদ

ফ্ৰান্সত সামন্ত-প্ৰজা আৰু ভূ-স্বামীৰ মাজৰ ভূমি অনুমোদনৰ জৰিয়তে ব্যক্তিগত সম্পৰ্ক স্থাপিত হোৱাৰ দিনৰ পৰাই সামন্ত পদ্ধতিৰ আৰম্ভণি লক্ষ্য কৰা যায়। কালক্ৰমত জমিদাৰী যেতিয়া পুৰুষানুক্ৰমে হস্তান্তৰিত হোৱা এক পদ্ধতি হ'লগৈ, তেতিয়া ই ভূমিৰ ৰাজনীতি হ'লগৈ। ফ্ৰান্সত একাদশ শতিকাত ইতিহাসবিদ সকলে 'সামন্ত বিদ্ৰোহ' বা 'নামজাৰি পৰিৱৰ্তন' শীৰ্ষক শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা পৰিলক্ষিত হয়, যিয়ে ইংলেণ্ড, ইটালী, অথবা জার্মানীৰ তুলনাত অনন্য এক শক্তিৰ বিভাজনলৈ গতি কৰিছিল। ফ্ৰান্সত সেই সময়ত দেশবোৰ সৰু সৰু প্ৰশাসনীয় গোট (Duchies) লৈ বিভাজিত হৈছিল। পূৰ্বৰ অভিজাত পৰিয়াল (Comital families) বোৰৰ দৰে দুৰ্গৰ অধিপতি আৰু সামন্ত প্ৰভুসকলে স্থানীয় ভূমিৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ সাব্যস্ত কৰিছিল। এই সৰু সৰু সামন্ত প্ৰভুসকলে ৰাষ্ট্ৰৰ বিশেষ সুবিধা কেতবোৰৰ ব্যক্তিগতকৰণ কৰিছিল, বিশেষকৈ, ন্যায় প্ৰদানৰ লাভদায়ক অধিকাৰ, ভ্ৰমন বাবদ বকেয়া, বজাৰৰ মাচুল, বনভূমি ব্যৱহাৰৰ মাচুল আৰু ভূ-স্বামীৰ কল-কাৰখানাৰ বাধ্যতামূলক ব্যৱহাৰ, ইত্যাদিবোৰ প্ৰধান আছিল। ফলস্বৰূপে, ক্ষমতাৰ ব্যক্তিগতকৰণ আৰু বিকেন্দ্ৰীকৰণ হৈছিল।

জমিদাৰী প্ৰথা ঃ সামন্তপ্ৰথাৰ আধাৰ

জমিদাৰী (Manorialism) হৈছে সামন্তবাদী সমাজৰ এক অপৰিহার্য উপাদান, যাক গ্ৰাম্য অর্থনীতিৰ সাংগঠনিক গ্ৰাম্য অর্থনীতিৰ সাংগঠনিক বা বিন্যাস নীতি বোলা হয়। উত্তৰ ৰোমান সাম্ৰাজ্যৰ 'ভিলা পদ্ধতি'ৰে আৰম্ভ হোৱা জমিদাৰী প্ৰথা ক্ৰমশঃ মধ্যযুগৰ পশ্চিম ইউৰোপ আৰু কেন্দ্ৰীয় ইউৰোপৰ অংশত বিয়পি পৰে। লাহে লাহে ইয়েই মুদ্ৰাভিত্তিক বজাৰ অর্থনীতি আৰু নতুন-নতুন প্ৰকাৰৰ কৃষি চুক্তিবোৰলৈ গতি কৰে।

জমিদাৰী প্ৰথাত জমিদাৰীৰ স্বামী গৰাকীৰ হাততেই ন্যায়িক আৰু অর্থনৈতিক ক্ষমতা ন্যস্ত কৰা হয়। ভূ-স্বামী গৰাকীৰ আর্থিক সমর্থন আহে নিজৰ অধীনস্থ ভূমি আৰু জমিদাৰীৰ অন্তর্ভুক্ত কৃষকসকলৰ বাধ্যতামূলক অৰিহণাৰ পৰা। এই বাধ্যতামূলক অৰিহণা কেতিয়াবা শ্ৰম, দ্ৰব্য আৰু কেতিয়াবা মুদ্ৰাৰ মাধ্যমেৰেও হ'ব পাৰে। মধ্যযুগত ইউৰোপৰ ঠায়ে ঠায়ে -ইটালী, পর্টুগাল, লিথুৱানিয়া, বাল্টিক দেশসমুদায়, হ'লেণ্ড, প্ৰুচিয়ী, ইংলেণ্ড, ফ্ৰান্স আৰু জার্মান সাম্ৰাজ্য আদিত জমিদাৰী সংগঠন বিয়পি পৰিছিল।

জমিদাৰীৰ দ্বাৰা সন্তুলিতকৰণ ঃ

ৰোমান সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ পিছত জমিদাৰী প্ৰথা প্ৰচলনেৰে সমাজলৈ এক সন্তুলন অনাৰ প্ৰয়াস কৰা হৈছিল। জনসংখ্যা আৰু জন্মহাৰৰ নিম্নমুখী গতিয়ে শ্ৰমক উৎপাদনৰ এক অপৰিহার্য উপাদনলৈ পর্যবসিত কৰিছিল। ক্ৰনানুযায়ী প্ৰশাসনে সংগঠনসমূহৰ ব্যৱস্থাপনাৰে অর্থনৈতিক সুস্থিৰতা ঘূৰাই অনাৰ প্ৰয়াস কৰিছিলঃ পুত্ৰসকলে পিতৃৰ ব্যৱসায় বাণিজ্য অনুসৰণ কৰিছিল, উপদেষ্টা পাৰিষদসকলক পদত্যাগ কৰিবলৈ দিয়া নাছিল, কৃষক তথা বাসিন্দাসকলক ভূমি এৰি যাবলৈ দিয়া হোৱা নাছিল। এনে ব্যৱস্থাপনাই 'দাসত্ব'ৰ ভেটী স্থাপন কৰিছিল, যিহেতু ভূমি-শ্ৰমিকসকল ক্ৰমশঃ দাসলৈ পর্যবসিত হৈছিল। পঞ্চম শতিকাত ৰোমান সাম্ৰাজ্যৰ উত্তৰসুৰী হিচাপে পশ্চিমত জার্মান সাম্ৰাজ্য অহাত ৰোমান ভূ-স্বামীসকলৰ স্থান জার্মান বা গথিকসকলে ল'লে, য'ত জনসংখ্যা আৰু প্ৰচলিত পদ্ধতিৰ নগণ্য হীন-দেঢ়ি হ'লগৈ।

জমিদাৰী প্ৰথা (Manor System)

যিকোনো এঠাইৰ জমিদাৰী তিনিশ্ৰেণীৰ ভূমিৰ দ্বাৰা সংগঠিত হয় ঃ

(i) নিজস্ব ভূমি ঃ এই বিশেষ ভূমি-স্বামীয়ে প্ৰত্যক্ষভাৱে নিয়ন্ত্ৰণ কৰে, যাতে নিজৰ পৰিয়াল আৰু নির্ভৰশীল লোকসকল লাভবান হয়।

(ii) নির্ভৰশীল বা আশ্রিতভূমি ঃ ক্রীতদাস বা গ্রাম্য প্রজাসকলৰ ভূমি, যিয়ে ভূ-স্বামীক শ্রমদান বা শস্যৰ একাংশ দি সেৱা আগবঢ়া।

(iii) মুক্ত কৃষক ভূমি ঃ এনেভূমি য'ত শ্রমৰ বাধ্য-বাধকতা নাথাকে যদিও জমিদাৰীৰ প্রভাৱ থাকে আৰু পট্টা দিয়াৰ সময়ত কৰৰ পৰিমাণ থিৰাং কৰা হয়। ভূ-স্বামীসকলে বিভিন্ন উপায়েৰে, যেনে, কল-কাৰখানা ব্যৱহাৰ, বেকাৰী, সুৰা প্রস্তুত কাৰখানা, চিকাৰৰ অনুজ্ঞা, হাবি-বন ব্যৱহাৰৰ অধিকাৰ, ইত্যাদি প্রদানৰ লগতে আদালতৰ যোগেদি পোৱা ৰাজহ, স্বত্ব সালসলনিৰ মাচুলৰ দ্বাৰাও উপার্জন কৰে। অৱশ্যে, জমিদাৰী প্রশাসনীয় ব্যৱস্থা যথেষ্ট ব্যয় বহুল আছিল, ফলত ক্ষুদ্র আকাৰৰ জমিদাৰীৰ স্বামীয়ে প্রায়েই গ্রামীন প্রজাৰ ওপৰত কমকৈ নির্ভৰ কৰি চলিব লাগিছিল।

দাসত্ব (Serfdom)

সামন্তবাদৰ অধীনত, বিশেষকৈ জমিদাৰী প্রথাত ভূমিৰ সৈতে বাধ্যতামূলকভাৱে জড়িত হৈ পৰা কৃষকসকলৰ স্থিতিৰ দ্বাৰাই দাসত্বৰ ধাৰণাটো বুজোৱা হয়। ভূ-স্বামীৰ পৰা পোৱা-সুৰক্ষা, ন্যায়িক সুবিধা তথা জীৱন ধাৰণৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ পোৱা জমিদাৰী ভূমিৰ বিনিময়ত দাসসকলে গৰাকীৰ বাবে বিভিন্ন কাম কৰিবলগীয়া হয়। দাসকসলে খেতি পথাৰৰ পৰা আৰম্ভ কৰি খনি, হাবি, তথা বাট-পথৰ কামো কৰিবলগীয়া হয়। গৰাকীৰ নিয়ন্ত্রণ বা বাধাবোৰ সত্বেও দাসসকলৰ কিছু স্বাধীনতাও থাকে। তেওঁলোকে নিজাকৈ ধনসম্পত্তি আহৰণ কৰিব পাৰে আৰু কোনো কোনোৱে স্বাধীনতাও ক্রয় কৰি ল'ব পাৰে। দাসকললে নিজৰ বাবে শস্য উৎপাদন কৰিব পাৰে যদিও উৎপাদনৰ বাবে কৰ দিবলগীয়া হয়। অৱশ্যে, অতিৰিক্ত শস্য বজাৰত বিক্রী কৰিবও পাৰে। কোনো ধৰণৰ আইনী মামলা নাথাকিলে ভূ-স্বামীয়ে দাসসকলক অপসাৰণ কৰিব নোৱাৰে, ডকাইত বা অন্যকোনো ভূ-স্বামীৰ পৰা সততে তেওঁলোকক নিৰাপদে ৰাখিব লাগে আৰু দুর্ভিক্ষ আদিৰ সময়ত মুক্তহস্তে সহায় কৰিব লাগে। দাসসকলে জমিদাৰী আদালতত এনেবোৰ অধিকাৰ সাব্যস্ত কৰিব পাৰে।

গ্রাম্য প্রজা বা ভূমি দাস (Villeins)

দাসসকলৰ মাজৰেই ভূমিদাস গ্রাম্য প্রজাসকলৰ স্থিতি নিম্নবর্গৰ দাসসকলতকৈ উন্নত আৰু তেওঁলোকৰ অধিকাৰো অধিক আছিল। গ্রাম্য প্রজাসকলে ভূমি সহকাৰে অথবা ভূমি অবিহনে ঘৰ ভাড়ালৈ লৈছিল আৰু চুক্তিৰ অংশ হিচাপে ভূ-স্বামীৰ পথাৰত কাম কৰিব লাগিছিল। এনে কাম সামৰিক আছিল আৰু খুউব বেছি বোজাস্বৰূপ নাছিল। ভূমিদাসসকলে ব্যক্তিগত সম্পত্তি ৰাখিব পাৰিছিল আৰু ক্রীতদাস সকলতকৈ জীৱন ধাৰণৰ মান উন্নত আছিল। ভূমিদাসসকলে ভূমি ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰিছিল আৰু চুৰি ডকাইতিৰ পৰা নিৰাপদে থাকিব পাৰিছিল। সেয়েহে, তেওঁলোকৰ জীৱন যাযাবৰ, ক্রীতদাস বা ভূমিহীন শ্রমিক সকলতকৈ অধিক পছন্দযোগ্য আছিল।

ভূমিদাস এজনে এবছৰৰ বাবে কোনো এখন চহৰলৈ গুছি যোৱাৰ স্বাধীনতা লাভ কৰিব পাৰিছিল, অৱশ্যে ইয়ে তেওঁৰ ভূমি অধিকাৰ আৰু কৃষি জীৱিকা স্বেচ্ছাই ত্যাগ কৰাটোকে বুজাইছিল, যিটো সাধাৰণতে এজন বিশেষভাৱে অত্যাচাৰী ভূ-স্বামী অথবা গাওঁৰ মাৰাত্মক পৰিস্থিতিৰ সন্মুখীন নোহোৱাকৈয়ে কৰাটো এক গুৰুত্বপূর্ণ প্রতিবন্ধক ৰূপেহে বিবেচিত হৈছিল।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ঃ দ্বাদশ শতিকা ইংলেণ্ডৰ সামন্ত প্রথাৰ বিশেষত্ব কি আছিল আৰু সামন্তীয় পিৰামিডৰ বিন্যাস কেনেধৰণৰ?

প্রশ্ন নং ৪ঃ সামন্তীয় সম্পর্ক স্থাপনত আনুগত্য আৰু প্রশস্তি সমাৰোহৰ মূল উপাদান কি কি?

প্রশ্ন নং ৫ঃ সামন্তীয় সমাজৰ আধাৰ হিচাপে জমিদাৰী প্রথাই কিদৰে কাম কৰিছিল আৰু তেনে প্রথাত দাস

আৰু ভূমিদাসবোৰৰ ভূমিকা কেনেকুৱা আছিল?

৩.৫ সামন্তবাদৰ অধীনত উৎপাদন প্রণালী

মার্ক্সীয় পৰিভাষা অনুসৰি সামন্তীয় উৎপাদন প্রণালী, যিটোকেই সাধাৰণতে সামন্তবাদ বুলি কোৱা হয়, তাৰ দ্বাৰা পাশ্চাত্য আৰু বিশ্বৰ অন্যান্য অঞ্চলত মধ্যযুগীয় সমাজত বর্তি থকা আর্থ-সামাজিক সংগঠনৰেই বর্ণনাকৰা হয়। তেনে সমাজত ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰ বিকেন্দ্রীকৰণ কৰা হৈছিল আৰু অভিজাত শ্রেণীৰ সামন্ত প্রভুসকলে স্বাধীনভাৱে সেই ক্ষমতা প্রয়োগ কৰিছিল, যিসকলে উত্তৰাধিকাৰী সূত্রে আবাদী ভূমিৰ স্বত্বাধিকাৰী হোৱাৰ সুযোগ পাইছিল।

কার্লমার্ক্সৰ তত্ত্বমতে সামন্তবাদ আছিল পুঁজিবাদৰ অগ্রগামী উৎপাদন প্রণালী। অভিজাত ভূস্বামীসকলৰ দ্বাৰা কৃষকসকলক আর্থিকভাৱে শোষণ কৰাই আছিল তাৰ প্রধান চাৰিত্রিক বৈশিষ্ট্য। সামন্ত প্রভুসকল নিজৰ নিজৰ এলেকাত শক্তিশালী আছিল যদিও ৰাজনৈতিকভাৱে ৰাজশক্তিৰ অধীনস্থ আছিল। ৰাজনৈতিক স্বায়ত্ব শাসন তথা নিজৰ অধীনস্থ ভূমিৰ ওপৰত নিয়ন্ত্রণৰ বিনিময়ত তেওঁলোকে ৰজাক আনুগত্য আৰু সামৰিক সমর্থন দিয়াৰ বাবে অঙ্গীকাৰবদ্ধ হৈছিল।

সামন্তীয় উৎপাদন প্রণালীৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ ঃ

সামন্তীয় উৎপাদন প্রণালী প্রাথমিকভাৱেই আছিল কৃষি-পদ্ধতি। এই প্রণালী দ্রব্য-সামগ্রী উৎপাদনৰ দায়িত্বত থকা কৃষক শক্তিৰ ওপৰত নির্ভৰশীল আছিল, যি শক্তিক নিজৰ ৰাজনৈতিক ক্ষমতা তথা আইনী ক্ষমতাৰে আৰু প্রায়েই গীর্জাৰ হস্তক্ষেপত নির্দেশনাজাৰি কৰি সামন্ত প্রভুসকলে নিয়ন্ত্রণ কৰিছিল। কৃষকসকলে উৎপাদনৰ এক বুজন অংশ সামৰিক সুৰক্ষা, শান্তি-শৃঙ্খলা তথা ন্যায়িক অধিকাৰৰ নিৰাপত্তাৰ বিনিময়ত সামন্ত প্রভুসকলক পৰিশোধ কৰিছিল। নিজৰ পৰিয়ালক পোহপাল দিবৰ বাবে তেওঁলোকক ক্ষুদ্রাকাৰৰ ভূমি দিয়া হৈছিল। যদিওবা কৃষকসকলৰ স্থিতি মাজে-সময়ে দাসসকলৰ দৰেই হৈছিল, তথাপি, তেওঁলোকৰ ক্ষেত্রত দাসত্বৰ কোনো নীতি বা আইনৰ ব্যৱস্থা নাছিল। তাৰ পৰিৱর্তে পাৰস্পৰিক বাধ্য-বাধকতাৰ ব্যৱস্থা এটাৰ প্রৱর্তন কৰি তেওঁলোকে বাস কৰা জমিদাৰী এলেকাৰ সৈতে কৃষকসকলৰ আনুগত্যৰ সংযোগ সাধন কৰিছিল। জমিদাৰীৰ ক্ষুদ্র উৎপাদন গোট এনেদৰে ভাগ কৰা হৈছিল ঃ

ৰাষ্ট্রৰ বা নিজস্ব ভূমি ঃ সামন্ত প্রভুক শ্রদ্ধা জনাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা ভূমি।

কৃষকৰ দখলী ভূমি ঃ য'ত কৃষকে জীৱন ধাৰণৰ অর্থে শস্য উৎপাদন কৰে।

এই আর্হিত এক উমৈহতীয়া মুদ্রা বা অর্থনৈতিক পদ্ধতিত অভাৱ আছিল আৰু গাওঁৰ তুলনাত চহৰবোৰ কম উন্নত আছিল।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৬ঃ মার্ক্সবাদী তত্বই কিদৰে সামন্তীয় উৎপাদন প্রণালীৰ বৈশিষ্ট্য আগবঢ়ায়?

প্রশ্ন নং ৭ঃ সামন্তীয় উৎপাদন প্রণালীৰ প্রধান চাৰিত্রিক বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি?

৩.৬ সামন্তবাদ আৰু পুঁজিবাদ

সামন্তবাদ হৈছে এক আর্থ-সামাজিক ব্যৱস্থা, যিটো পঞ্চমৰ পৰা পোন্ধৰ শতিকা পর্যন্ত ইউৰোপত প্রচলিত আছিল। এই ব্যৱস্থাৰ চাৰিত্রিক বৈশিষ্ট্য হৈছে এয়ে যে ই এক অনুক্রমিক সাংগঠনিক পদ্ধতি, য'ত সামৰিক সেৱাৰ বিনিময়ত ৰজাই অভিজাত শ্রেণীৰ লোকক ভূমিৰ অনুমোদন দিয়ে আৰু কৃষকসকলে এটুকুৰা থকা ঠাই তথা সুৰক্ষাৰ বিনিময়ত কৃষি ভূমিত কাম কৰে। প্রতিখন জমিদাৰীয়ে প্রায় স্বতন্ত্রভাৱে কাম কৰাৰ ফলত এনে ব্যৱস্থা স্থবিৰ আৰু স্তৰীভূত হৈছিল, যিয়ে মাথোন থলুৱা বৈশিষ্ট্যৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল।

আনহাতে, পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত উদ্যোগ, ব্যৱসায়-বাণিজ্য, উৎপানৰ আহিলাৰ বহুলাংশে অথবা সামগ্ৰিকভাৱেই ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্বৰ অধীনত থাকে, যিয়ে লাভৰ প্ৰত্যাশাৰে কাম কৰি যায়। সামন্তবাদৰ পৰ পুঁজিবাদলৈ হোৱা ৰূপান্তৰকৰণ তৎকালীন নাছিল, বৰঞ্চ, অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ একত্ৰিত ফলস্বৰূপে কেইবাটাও শতিকাৰ পৰিক্ৰমাৰে ই সংঘটিত হৈছিল।

সামন্তবাদৰ পৰা পুঁজিবাদলৈ হোৱা ৰূপান্তৰক প্ৰভাৱিত কৰা কাৰকসমূহঃ

(i) **ধৰ্মযুদ্ধ (একাদশৰ পৰা ত্ৰয়োদশ শতিকা) ঃ** ধৰ্মযুদ্ধসমূহ হৈছে ইউৰোপীয়ান খ্ৰীষ্টানসকলে মুছলমানৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ পৰা নিজ পবিত্ৰভূমিক ৰক্ষা কৰাৰ নিমিত্তে চলোৱা এলানি ধৰ্মীয় যুদ্ধ। যদিও তেওঁলোকে পবিত্ৰ ভূমিৰ ওপৰত খ্ৰীষ্টানৰ সম্পূৰ্ণ নিয়ন্ত্ৰণ বাহাল ৰখাত বিফল হ'লগৈ, কিন্তু, তাৎপৰ্যপূৰ্ণভাৱে আৰ্থ-সামাজিক প্ৰভাৱ পেলাবলৈ সক্ষম হ'ল। এইবোৰে বিভিন্ন অঞ্চলৰ মাজত ব্যৱসায়-বাণিজ্য চুক্তি আদি আগবঢ়াই নি, সামন্তীয় জমিদাৰী এলেকাসমূহৰ একাকীত্বক দুৰ্বল কৰি সামন্তীয় ব্যৱস্থাটিত আঘাত কৰিছিল। ধৰ্মযুদ্ধসমূহে নগৰীকৰণ আৰু বাণিজ্য বৃদ্ধিৰ সুযোগ দিছিল আৰু তেনেদৰে বজাৰ কেন্দ্ৰিক অৰ্থনীতি-মুখী পৰিৱৰ্তনৰ সূচনা কৰিছিল।

(ii) **ব্যৱসায়-বাণিজ্যৰ বৃদ্ধি ঃ** দ্বাদশ আৰু ত্ৰয়োদশ শতিকাত ইউৰোপত আভ্যন্তৰীণভাৱে আৰু মধ্য-পূৰ তথা এচিয়াৰ সৈতে ইউৰোপৰ ব্যৱসায়-বাণিজ্যৰ যথেষ্ট তাৎপৰ্যপূৰ্ণভাৱে বৃদ্ধি পাইছিল। উত্তৰ বাণিজ্য অঞ্চল, ভূমধ্যসাগৰীয় বাণিজ্য অঞ্চল আদি বিভিন্ন বাণিজ্য অঞ্চলৰ আবিৰ্ভাৱ হোৱাৰ ফলত বৃহৎ মাত্ৰাত অৰ্থনৈতিক কামকাজসমূহ বিস্তাৰিত হয় আৰু পৰম্পৰাগত বিনিময় প্ৰথাৰ ওৰ পেলাই মুদ্ৰা অৰ্থনীতিৰ পথ প্ৰশস্ত কৰে। এই পৰিৱৰ্তন আছিল পুঁজিবাদৰ দিশত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ পদক্ষেপ, কিয়নো ইয়ে মূলধনৰ পুঁজিভৱন আৰু বিনিয়োগ সম্ভৱ কৰি তুলিছিল।

(iii) **জাতি-ৰাষ্ট্ৰ গঠন ঃ** দ্বাদশ শতিকাৰ পৰা পঞ্চদশ শতিকাৰ ভিতৰত হোৱা ৰাষ্ট্ৰগঠনৰ প্ৰক্ৰিয়াটোৱে সামন্তবাদৰ পতনত অৰিহণা আগবঢ়াইছিল। সম্ৰাটসকলৰ লগত ক্ষমতাৰ কেন্দ্ৰীকৰণ হোৱাৰ ফলত সামন্ত প্ৰভুসকলৰ প্ৰভাৱ হ্ৰাস হ'বলৈ ধৰে। জাতি ৰাষ্ট্ৰসমূহে ৰাষ্ট্ৰৰ ৰাজহ আৰু ব্যক্তিগত সম্পত্তি বৃদ্ধিৰ মাধ্যম হিচাপে লক্ষ্য কৰি ব্যৱসায়-বাণিজ্যক আগবঢ়াই নিয়াত সক্ৰিয় ভূমিকা পালন কৰিবলৈ লয়। অৰ্থনৈতিক কামকাজৰ এনে কেন্দ্ৰীকৰণ আৰু উন্নয়নেই পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাৰ বাবে আধাৰশিলা স্বৰূপ হৈ পৰে।

(iii) **বনিকবাদ** (Mercantilism) ঃ বনিকবাদ বা বনিজবাদ পুঁজিবাদৰ প্ৰথম স্তৰৰ ৰূপতেই উদ্ভৱ হৈছিল, যাৰ বৈশিষ্ট আছিল ৰাষ্ট্ৰৰ নিয়ন্ত্ৰণ আৰু ব্যৱসায়ৰ নীতি নিৰ্দ্ধাৰণ। ৰাষ্ট্ৰই ৰাষ্ট্ৰীয় সম্পদৰ বৃদ্ধিৰ প্ৰত্যাশাৰে ব্যৱসায়-বাণিজ্যৰ ওপৰত একচেটিয়া আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিলে, যিটোত ব্যৱসায়- বাণিজ্যৰ বৰ্দ্ধিত গুৰুত্ব প্ৰতিফলিত হয়। এই সময়ছোৱাত ধনী সদাগৰ শ্ৰেণী এটাৰ উত্থান হৈছিল আৰু নতুন গতিশীল অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাই ক্ৰমশঃ সামন্তীয় বাণিজ্যৰ বৰ্দ্ধিত গুৰুত্ব প্ৰতিফলিত হয়। এই সময়ছোৱাত ধনী সদাগৰ শ্ৰেণী এটাৰ উত্থান হৈছিল আৰু নতুন গতিশীল অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাই ক্ৰমশঃ সামন্তীয় ব্যৱস্থাটোৰ পতন ঘটাইছিল।

(v) **ভৌগলিক আৱিস্কাৰ ঃ** পোন্ধৰ শতিকাৰ শেহৰ পিনে নতুন নতুন বাণিজ্য পথ, নতুন ঠাই, আমেৰিকা আৰু এচিয়ালৈ সাগৰীয় পথ আৱিষ্কাৰ হোৱাত ইউৰোপৰ অৰ্থনীতিত গভীৰ প্ৰভাৱ পৰিছিল। এই আৱিষ্কাৰ সমূহে এক বিশ্বব্যাপি বাণিজ্য নেটৱৰ্কৰ জন্ম দিয়ে, যিয়ে ইউৰোপলৈ দ্ৰব্য-সম্পদৰ বৃহৎ ভাণ্ডাৰৰ ব্যাপক প্ৰবাহ সম্ভৱ কৰি তোলা। এই প্ৰবাহে বাণিজ্যিক পুঁজিবাদক উৰ্দ্ধগামী কৰি সামন্তবাদক অধিক পতনৰ মুখলৈ আগবঢ়াই দিয়ে আৰু পুঁজিবাদী অৰ্থনীতিক বিকশিত কৰি তোলে।

সামন্তবাদৰ পৰা পুঁজিবাদলৈ হোৱা ৰূপান্তৰকৰণ আৰ্থিক, ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ বহুমুখী প্ৰক্ৰিয়াৰে পৰিচালিত এক জটিল কাৰ্য আছিল। ধৰ্মযুদ্ধ, ব্যৱসায়-বাণিজ্যৰ উত্থান, জাতি-ৰাষ্ট্ৰৰ গঠন, বনিকবাদ, ভৌগলিক আৱিষ্কাৰ আদি মিলিত হৈ যৌথভাৱে সামন্ত প্ৰথাক ছিন্ন-ভিন্ন কৰি পেলায় আৰু পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাৰ পথ প্ৰশস্ত কৰি দিয়ে।

এই ৰূপান্তৰকৰণে ইউৰোপীয় সমাজৰ সাংগঠনিক ৰূপৰ পৰিৱর্তন সাধন কৰে আৰু এখন আধুনিক অর্থনৈতিক বিশ্বৰ বাবে নতুন মঞ্চ প্রস্তুত কৰে।

৩.৭ সামন্তবাদৰ পতনৰ কাৰকসমূহ

নৱম শতিকাৰ পৰা চতুদর্শ শতিকালৈ ইউৰোপত ভূমিৰ ব্যৱহাৰ আৰ পৃষ্ঠপোষকতাৰ অনুক্রমিক ব্যৱস্থা হিচাপে সামন্তবাদ অতি প্রভাৱশালী ব্যৱস্থা আছিল। সম্রাটসকলে নিজৰ সাম্রাজ্য কৃষিভূমি এলেকা হিচাপে ভাগ-ভাগ কৰি দিছিল, যিবোৰক জমিদাৰ বুলি কোৱা হৈছিল। অভিজাত শ্রেণীৰ লোকসকল এনে কৃষিভূমি আৰু উৎপাদনৰ তত্ত্বাবধায়ক আছিল আৰু ৰজাৰ প্রতি আনুগত্য প্রদর্শনৰ অঙ্গীকাৰ কৰিছিল সমাজত অসমতাৰ সৃষ্টি কৰিলেও, সামন্তবাদে ইউৰোপীয়ান সমাজখনলৈ সস্থিৰতা ঘূৰাই অনাত সহায় কৰিছিল। সেয়ে হ'লেও চর্তুদশ শতিকাৰ বিভিন্ন কাৰক যেনে, যুদ্ধ-বিগ্রহ, ৰোগ-পীড়া, ৰাজনৈতিক অস্থিৰতা, ইত্যাদিৰ ফলত এই প্রথা লোপ পাবলৈ ধৰে।

(i) **সামন্তবাদে নিজেই নিজৰ ধ্বংসৰ বীজ কঢ়িয়াই লৈ ফুৰিছিল ঃ** সহজাতভাৱে সামন্তবাদে ইয়াৰ চূড়ান্ত পতনৰ প্রক্রিয়াও বহন কৰি ফুৰিছিল। ইতিহাসবিদ হেনৰি মার্টিনে লক্ষ্য কৰিছিল যে 'সামন্তবাদে নিজৰ বুকুতে এনে অস্ত্র গোপনে ৰাখি থৈছে, যিয়ে এদিন ইয়াকেই আঘাত কৰিব।' এটা সময়ত যেতিয়া সামন্ত প্রভুসকলে নিজৰ ক্ষমতাৰ ব্যৱহাৰ উগ্রতাৰে কৰিবলৈ নিজৰ ক্ষমতাৰ ব্যৱহাৰ উগ্রতাৰে কৰিবলৈ ল'লে ৰজাই তেতিয়া তেওঁলোকক নিয়ন্ত্রণলৈ অনাৰ কথা ভাবিলে। ৰজাই এই কামত মধ্যবিত্ত শ্রেণী আৰু ভূ-স্বামীৰ অধীনত নথকা মুক্ত মানুহৰ সমর্থন পাইছিল। এই মধ্যবিত্ত শ্রেণীটোত আছিল বেপাৰী, ব্যৱসায়ী, যিয়ে স্বাধীন সেনাবাহিনীক প্রতিপাল কৰাৰ নিমিত্তে বিত্তীয় সাহায্য আগবঢ়াইছিল। কামান বা টোপ আৰু খাৰ-বাৰুদৰ আৱিষ্কাৰে ৰজাক সামন্ত প্রভুসকলক বশীভূত কৰাত সহায় কৰিছিল আৰু সেয়েহে তেওঁলোকৰ ওপৰত ৰজাসকলৰ নির্ভৰশীলতাও কমি গৈছিল।

(ii) **বেপাৰ-বাণিজ্যৰ উন্নতি ঃ** বেপাৰ-বাণিজ্যৰ সম্প্রসাৰণে সামন্তবাদৰ পতনত যথেষ্ট অৰিহণা যোগাইছিল। এই অর্থনৈতিক সম্প্রসাৰণে নতুন নতুন চহৰ-নগৰৰ বিকাশ ঘটাইছিল আৰু দাসসকলক ভূ-স্বামীৰ নিয়ন্ত্রণৰ পৰা হাত সাৰি যোৱাৰ সুযোগ আগবঢ়াইছিল। সামন্তবাদী বিধি অনুসৰি এগৰাকী দাসে যদি এবছৰৰ অধিক কাল জমিদাৰী এলেকাৰ পৰা আঁতৰি থাকে, তেন্তে এজন মুক্ত মানুহলৈ পর্যবসিত হ'ব পাৰে, যিটো সুবিধা গ্রহণ কৰি বহুতেই ক্রমবর্দ্ধমান নগৰীয়া কেন্দ্রবোৰলৈ গুচি গৈছিল।

(iii) **ধর্মযুদ্ধ ঃ** ধর্মযুদ্ধ বা পবিত্রযুদ্ধবোৰেও সামন্তবাদৰ পতনত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা লৈছিল।

(ক) এই যুদ্ধবোৰৰ পৰা ইউৰোপীয়ানসকলে মুছলমানসকলৰ পৰা খাৰ-বাৰুদৰ ব্যৱহাৰ শিকিছিল, যিয়ে সামন্তীয় দুর্গবোৰৰ প্রতিৰক্ষা মূল্য হ্রাস কৰিছিল আৰু সামন্তীয় প্রভুসকলৰ ক্ষমতাৰ পতনত অৰিহণা যোগাইছিল।

(খ) ধর্মযুদ্ধবোৰত অনেক সামন্তবাদী প্রভুৰ জীৱন নাশ হৈছিল, যিয়ে সামন্তবাদী প্রথাটোকেই দুর্বল কৰিছিল। যিসকল জীয়াই আছিল, সেইসকলক স্বাধীনতাৰ চনদ তেওঁলোকৰ নিয়ন্ত্রণত থকা চহৰসমূহক বিক্রী কৰিবলৈ বাধ্য কৰা হৈছিল, যিয়ে মুক্ত হোৱা দাসৰ সংখ্যা বঢ়াইছিল।

(গ) ধর্মযুদ্ধসমূহে ইউৰোপৰ বিভিন্ন নগৰ, যেনে- কন্স্তাণ্টিন'প'লচ্, আলেকজেণ্ড্রিয়া আদি ঠাইবোৰৰ মাজত বাণিজ পথ সৃষ্টি কৰিছিল, ফলত, উদ্যোগ-ব্যৱসায়ৰ পৰিসৰ বৃদ্ধি হৈছিল। এই অর্থনৈতিক সমৃদ্ধিয়ে তাৎপর্যপূর্ণভাৱে নগৰীয়া কেন্দ্রবোৰ গঢ়াত আগভাগ লৈছিল, য'ত সদাগৰ তথা অন্যান্য কাৰিকৰ শিল্পীয়ে নিজকে সামন্তীয় বাধ্য-বাধকতাৰ পৰা মুক্ত কৰিবলৈ প্রয়াস কৰিছিল। তেওঁলোকে স্বাধীনতাৰ বাবে যুদ্ধ কৰিছিল, নহ'লে কিনি লৈছিল, স্ব-শাসন সুৰক্ষিত কৰিছিল আৰু সামন্তীয় কৰ-কাটলৰ পৰা মুক্ত হৈছিল।

এই স্বাধীন নগৰসমূহে নিজাকৈ নাগৰিক সেনাৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল আৰু পুনৰ সামন্ত প্ৰভুসকলৰ ক্ষমতা হ্ৰাস কৰাত অৰিহণা যোগাইছিল।

(iv) **এশবছৰীয়া যুদ্ধ ঃ** ইংলেণ্ড আৰু ফ্ৰান্সৰ মাজত সংঘটিত হোৱা এশবছৰীয়া (ৰুজ্জৰচ্ছুপ্ত) যুদ্ধৰ বাবে বৃহৎসংখ্যক মানৱশক্তিৰ প্ৰয়োজন হৈছিল, অনুগামী প্ৰজা আৰু সামন্ত দাসসকলক জমিদাৰীৰ পৰা আঁতৰাই অনা হৈছিল। এই সামৰিক ব্যস্ততাই জমিদাৰী প্ৰথাকে কেৱল দুৰ্বল কৰা নাছিল, বৰঞ্চ, সামৰিক দক্ষতা প্ৰদান কৰি সাধাৰণলোকৰ জীৱনৰ মূল্য বঢ়োৱা হৈছিল। তাৰ প্ৰতিফলস্বৰূপে সামন্তীয় অনুক্ৰমিক ব্যৱস্থা আঘাতপ্ৰাপ্ত হৈছিল।

(v) **ক'লা মৃত্যু বা প্লেগ মহামাৰী ঃ** চৰ্তুদশ শতিকাৰ মধ্যভাগত ইউৰোপত বিয়পি পৰা বুবোনিক প্লেগ'ত এক তৃতীয়াংশ লোকৰ জীৱন হানি হয়। এই জনসংখ্যা বিপৰ্যয়ে কৃষি উৎপাদনত যথেষ্ট ক্ষতি কৰিছিল, যি ইতিমধ্যে যুদ্ধৰ দ্বাৰাও ক্ষত-বিক্ষত হৈছিল। বহুতো জমিদাৰীৰ বিধ্বংসী লোকচান হৈছিল, পুনৰ শ্ৰমিকসকল ডাঙৰ-ডাঙৰ নগৰবোৰলৈ পৰ্যবসিত হ'বলৈ ধৰাত সামন্ত প্ৰথা আৰু অধিক দুৰ্বল হ'বলৈ ধৰে।

(vi) **ৰাজনৈতিক পৰিৱৰ্তন ঃ** সামন্তবাদৰ দমনমূলক প্ৰকৃতি, যিয়ে ব্যক্তিগত স্বাধীনতা সীমিত কৰি পেলাইছিল, সময়ৰ লগে লগে বৰ্দ্ধিত প্ৰত্যাহ্বানৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল। বিশেষকৈ, ইংলেণ্ডত ভূমি সংস্কাৰকে ধৰি হোৱা অন্যান্য ৰাজনৈতিক পৰিৱৰ্তনৰ বাবে সামন্তবাদৰ ভেটী স্খলিত হৈছিল। দ্বাদশ শতিকাত দ্বিতীয় হেনৰী (Henry II) য়ে সংস্কাৰ সাধন কৰি বিচাৰৰ সন্মুখীন হোৱা লোকসকলৰ আইনী অধিকাৰৰ সম্প্ৰসাৰণ কৰিছিল আৰু ১২১৫ চনৰ মহা-চনদে (Magna carta) সম্ৰাট জন (King John) ক সাধাৰণ আইন বাহাল ৰাখিবলৈ বাধ্য কৰাইছিল। ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ শেষাৰ্দ্ধত প্ৰথম এড�ৱার্ডে (Edward) সৰ্বসাধাৰণৰ বাবে সদনৰ সদস্য হ'ব পৰাৰ সুবিধা সম্প্ৰসাৰিত কৰিছিল আৰু কৃষি দাসত্বৰ ধাৰণাটোক প্ৰায় অচল কৰি তুলিছিল।

(vii) **সামাজিক অস্থিৰতা ঃ** যুদ্ধ আৰু ৰুগ্নতাই ইউৰোপৰ জনসংখ্যা এনেদৰে হ্ৰাস কৰিছিল যে শ্ৰম যথেষ্ট মূল্যবান হৈ পৰিছিল। তৎসত্বেও দাসসকলে মজুৰি কমকৈ পাইছিল আৰু অধিক কৰ দিব লাগিছিল। ইয়াৰ পৰিণতিত ১৩৫০ চনৰ পৰা ১৩৯০ চনলৈ সমগ্ৰ ইউৰোপত বিদ্ৰোহে ছানি ধৰিছিল। লক্ষ্যনীয়ভাৱে ১৩৮১ চনৰ ইংৰাজ কৃষক বিদ্ৰোহৰ পিছত দ্বিতীয় ৰিচার্ডে (Richard II) দাসত্ব প্ৰথা বিলোপ কৰিব বুলি প্ৰতিশ্ৰুতি দিছিল, কিন্তু তেওঁৰ সেই প্ৰতিজ্ঞা বিফল হৈছিল। অৱশ্যে, পৰৱৰ্তী শতিকাত দাসত্ব প্ৰথাৰ বিলোপ সাধন হৈছিল।

(viii) **মধ্যযুগৰ অৱসান ঃ** দাসত্ব প্ৰথাৰ বিলোপ সাধনেই সামন্তবাদৰো পৰিসমাপ্তি ঘটায়। শ্ৰমিকৰ যোগান অবিহনে জমিদাৰীৰ কাম-কাজ দীৰ্ঘদিন চলিব নোৱাৰে। নৱজাগৰণ (Renaissance) ৰ সময়ত সামন্তবাদী প্ৰথাৰ স্থান লাহে লাহে পুঁজিবাদী সংগঠনে দখল কৰি লয়। ভূমি-স্বত্বাধিকাৰীসকলে লাভৰ প্ৰত্যাশাৰে কৃষিকৰ্ম ব্যক্তিগত দখললৈ আনে আৰু শ্ৰমিকসকলেও দাবী কৰা ধৰণে অধিক মজুৰি আৰু স্বাধীনতা লাভ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। এই ৰূপান্তৰে নগৰীকৰণৰ বিকাশ ত্বৰান্বিত কৰে আৰু নৱজাগৰণৰ মূল বৈশিষ্ট্য অসাম্প্ৰদায়িকতাক বিশ্বজনীন কৰি তোলে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৮ঃ সামন্তবাদৰ পৰা পুঁজিবাদলৈ হোৱা ৰূপান্তৰত ধৰ্মযুদ্ধসমূহে কিদৰে অৰিহণা যোগাইছিল?

প্ৰশ্ন নং ৯ঃ বৰ্দ্ধিত ব্যৱসায়-বাণিজ্যই সামন্তবাদৰ পৰা পুঁজিবাদলৈ হোৱা ৰূপান্তৰত কি ভূমিকা হৈছিল?

৩.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সামন্তবাদ হৈছে দশম শতিকাৰ পৰা ত্ৰয়োদশ শতিকা পৰ্যন্ত মধ্যযুগৰ ইউৰেপত বৰ্তি থকা এক প্ৰভাৱশালী সামাজিক ব্যৱস্থা, চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্য অনুসৰি ই এক অনুক্ৰমিক সংগঠন ব্যৱস্থা, এই ব্যৱস্থাত ভূ-স্বামীয়ে

তলতীয়া সামন্তসকলক সামৰিক তথা আইনী সমর্থনৰ বিনিময়ত ভূমি দান কৰে, যদিও, উভয় পক্ষই মুক্ত বা স্বাধীনভাৱে কাম কৰে যদিও সামন্তীয় সম্পর্কৰ অংশ হিচাপে তেওঁলোকক গণ্য কৰা নহয়। ইতিহাসৰ ৰচনাত ব্যাপকভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা হয় যদিও সামন্তবাদৰ এক সুনির্দিষ্ট, সর্বজনগ্রহণযোগ্য সংজ্ঞা সমকালীন বিজ্ঞ-পণ্ডিতসকলে ব্যৱহাৰ কৰা পৰিলক্ষিত নহয়, যিয়ে মধ্যযুগীয়া সমাজখন ভালদৰে বুজিবৰ বাবে এই ধাৰণাটোৰ সীমাৱদ্ধতাকে বুজায়।

- ৰোমান সাম্রাজ্যৰ পতনৰ পিছত, পঞ্চম শতিকাৰ পৰা পোন্ধৰ শতিকা পর্যন্ত ইউৰোপত সামন্ত প্রথাৰ প্রভাৱ চলিছিল। ৰাষ্ট্রীয় একতাৰ অভাৱ, আত্ম-নির্ভৰশীল জমিদাৰী এলেকা, নিম্ন কৃষি-উৎপাদনশীল, থলুৱা বজাৰ আৰু পৰম্পৰাগত পদ্ধতিৰ অনুশীলন তথা ৰাজনৈতিক অস্থিৰতাৰ ফলত সৃষ্ট স্থবিৰ অর্থনৈতিক স্থিতি হৈছে এই ব্যৱস্থাৰ প্রধান চাৰিত্রিক বৈশিষ্ট্য।
- দ্বাদশ শতিকাৰ ইংলেণ্ডত সামন্তবাদ লক্ষ্যণীয়ভাৱে সংগঠিত আৰু প্রতিষ্ঠিত আছিল, য'ত সম্রাট আছিল ভূমিৰ একমাত্র স্বামী বা স্বত্বাধিকাৰী। অভিজাত, সম্ভ্রান্ত আৰু অন্যান্য সামন্তসকল ৰজাৰ পৰা ভূমি পাইছিল আৰু সম্রাট বা ৰজা এইসকলৰ শীর্ষত অৱস্থান কৰিছিল।
- মার্ক্সবাদী পৰিভাষাত পুঁজিবাদৰ পূর্বসুৰী সামন্তবাদ হৈছে কৃষিভিত্তিক আর্থ-সামাজিক পদ্ধতি, য'ত বিকেন্দ্রীকৃত ক্ষমতাৰ অধিকাৰী সামন্ত প্রভুসকলৰ আধিপত্য চলিছিল, যিসকলে সর্বশক্তিমান ৰাজকীয় কর্তৃপক্ষৰ অধীনত থাকি সু�ৰক্ষা-শান্তি-শৃংখলা প্রদানৰ বিনিময়ত কৃষকসকলক শোষণ কৰিছিল।
- পঞ্চম শতিকাৰ পৰা পঞ্চদশ শতিকালৈ ইউৰোপত সামন্তবাদৰ পৰা পুঁজিবাদলৈ যি ৰূপান্তৰ ঘটিছিল, তাৰ পৰিচালনা শক্তি আছিল ধর্মযুদ্ধসমূহ, বর্দ্ধিত ব্যৱসায়-বাণিজ্য, জাতীয়-ৰাষ্ট্রৰ সংগঠন, বনিকবাদ আৰু ভৌগলিক আৱিষ্কাৰসমূহ ইত্যাদি যিবোৰে যৌথভাৱে সামন্তবাদক আঘাত কৰিছিল আৰু পুঁজিবাদী অর্থনীতিৰ বাবে বাট মুকলি কৰিছিল।
- নৱম শতিকাৰ পৰা চতুর্দশ শতিকালৈ ইউৰোপত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰা সমান্তবাদ, ইয়াৰ স্বভাৱ-সিদ্ধ দুর্বলতা, ব্যৱসায়-বাণিজ্যৰ সম্প্রসাৰণ, ধর্মযুদ্ধৰ প্রভাৱ, এশবছৰীয়া যুদ্ধ, প্লেগ মহামাৰী, ৰাজনৈতিক পৰিৱর্তন, সামাজিক অস্থিৰকতা আৰু নৱজাগণৰ সময়ছোৱাত আগতীয়াকৈ পুঁজিবাদলৈ হোৱা ৰূপান্তৰ আদিৰ ফলত সামন্তবাদ পতনমুখী হৈছিল।

৩.৯ অধিক জানিবলৈ

1) Desai, S.S.M. (1989). *Economic Systems,* Bombay: Himalaya Publishing House.
2) Acemoglu D. & Robinson J. A. (2013). *Why Nations Fail: The Origin of Power, Prosperity and Poverty*, London: Profile Books.

৩.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ মধ্যযুগীয় ইংলেণ্ডৰ সামন্তবাদৰ বৈশিষ্ট অনুসৰি ভূমিখণ্ডক জমিদাৰী ৰূপত ভাগ ভাগ কৰি দিয়া হৈছিল আৰু সেইবোৰ জমিদাৰী ভূ-স্বামীয়ে চলাইছিল। জমিদাৰ ভূ-স্বামী আছিল ভূমিৰ মালিক আৰু কৃষি আছিল জীৱিকাৰ প্রাথমিক পেছা। ভূমিদাসকলে শ্রমিক শক্তিটো গঠন কৰিছিল আৰু তেওঁলোকে নিজৰ সেৱা আগবঢ়াই জমিদাৰীৰ প্রভুক কৰ পৰিশোধ কৰাটো বাধ্যতামূলক আছিল। স্থানীয় বজাৰৰ বাবে ক্ষুদ্র উদ্যোগত দ্রব্য উৎপাদন কৰা হৈছিল আৰু সাময়িক বজাৰ তথা মেলাবোৰে ব্যৱসায় কৰাৰ সুবিধা আগবঢ়াইছিল।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ মধ্যযুগীয় ইউৰোপত সামন্তবাদী প্রথাটোৱে অর্থনীতি স্থবিৰ কৰি পেলাইছিল, যাৰ চাৰিত্রিক বৈশিষ্ট্য আছিল পৰম্পৰাগত কৃষি, থলুৱা ক্ষুদ্র উদ্যোগ আৰু সীমিত বজাৰ। অবিৰাম ৰাজনৈতিক অস্থিৰতা আৰু পাৰস্পৰিক যুদ্ধ-বিগ্রহ অর্থনৈতিক সমৃদ্ধি পুনৰ বিঘ্নিত কৰিছিল। কৃষি তথা ঔদ্যোগিক দক্ষতা নিম্নগামী হৈয়েই আছিল, পৰিণতিত বৃহৎ সংখ্যক মানুহৰ জীৱনধাৰণৰ মান অতি শোচনীয় হৈছিল।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ দ্বাদশ শতিকাৰ ইংলেণ্ডত সামন্তবাদ যথেষ্ট সুসংগঠিত আছিল, য'ত সমস্ত ভূমিখণ্ডৰ মালিকীস্বত্ব সম্পূর্ণকৈ বহন কৰি সম্রাটগৰাকী সামন্তীয় পদবীৰ পিৰামিডটোৰ শীর্ষত অৱস্থান কৰিছিল। সম্রাট বা ৰজাৰ তলতীয়া অৱস্থানত আছিল মুখ্য সামন্ত, যাক বেৰণ (Baron) বা নাইট (Knight) বুলি কোৱা হৈছিল আৰু যিয়ে ৰজাৰ পৰা প্রত্যক্ষভাৱে ভূমি দখল কৰিছিল। মুখ্য সামন্ত গৰাকীয়ে কেতিয়াবা মধ্যৱর্তী স্থান লৈ তলতীয়া সামন্তক ভূমি অনুমোদন দিব পাৰিছিল আৰু তেনেদৰেই ভূমি স্বত্বৰ অনুক্রমিক সংগঠন সম্ভৱ হৈছিল।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সামন্তীয় সম্পর্ক বান্ধোনত সামন্তসকলৰ বাবে এক প্রশস্তি সমাৰোহৰ প্রয়োজন হয়, য'ত শ্রদ্ধা আৰু নিষ্ঠা প্রদর্শনৰ শপত লোৱা হয়। শ্রদ্ধা-পর্বত ভূ-স্বামী আৰু সম্ভাব্য-সামন্তীয় প্রজা এক আনুষ্ঠানিক চুক্তিক উপনীত হয়, য'ত প্রজাই সামৰিক সহযোগিতা আৰু ভূ-স্বামীয়ে নিৰপত্তা প্রদানৰ প্রতিশ্রুতি দিয়ে। এই পার্বনে ভূ-স্বামী আৰু সামন্ত প্রজাৰ মাজত বাধ্য-বাধকতা বা দায়িত্ববোধৰ সম্পর্ক প্রতিষ্ঠা কৰে, য'ত প্রজাই সামৰিক সমর্থন আগবঢ়োৱাতো প্রাথমিক কর্তব্য হিচাপে ধৰা হয়।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সামন্তবাদী সমাজত জমিদাৰী আছিল গ্রাম্য অর্থনীতিৰ সংগঠিত নীতি, য'ত ভূ-স্বামীয়ে মাটি আৰু প্রজাৰ ওপৰত অর্থনৈতিক তথা আইনী ক্ষমতা ভোগ কৰিব পাৰে। দাস তথা গ্রাম্য প্রজাসকলে, যিসকলৰ মাটিৰ সৈতে সম্পর্ক আছে, তেওঁলোকে জীৱিকা নির্বাহৰ বাবে নির্দিষ্ট ভূমি ব্যৱহাৰৰ অধিকাৰ পাইছিল আৰু নিৰপত্তাৰ বিনিময়ত ভূ-স্বামীৰ প্রতি শ্রমৰ সেৱা আগবঢ়াইছিল। গ্রাম্য প্রজাসকলো দাসেই আছিল যদিও অন্যান্য ভূমিদাসৰ তুলনাত তেওঁলোকৰ মর্যাদা উচ্চ আছিল আৰু অধিকাৰো বেছি আছিল। চুক্তি অনুসৰি তেওঁলোকে ভূ-স্বামীৰ মাটিত কামো কৰিছিল আৰু ঘৰ ভাড়ালৈ লৈ আছিল। গ্রাম্য প্রজা আৰু ভূমিদাস উভয়েই কোনো চহৰলৈ গুচি গৈ স্বাধীনতা ভোগ কৰাৰো সুৰুঙা আছিল।

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ মার্ক্সবাদী তত্ত্বানুসৰি সামন্তীয় উৎপাদন পদ্ধতি, যিটোক সামন্তবাদ বুলি কোৱা হয়, সেয়া হৈছে মধ্যযুগীয় সমাজৰ এক প্রভাৱশালী আর্থ-সামাজিক অনুষ্ঠান। সামন্তবাদী প্রথাৰ বৈশিষ্ট্য অনুসৰি ভূ-স্বামীসকলে বিকেন্দ্রীকৃত ৰাজনৈতিক ক্ষমতা আহৰণ কৰে আৰু অর্থনৈতিক লাভৰ প্রত্যাশাৰে নিজৰ দখলত থকা ভূমিত কাম কৰা কৃষকসকলক শোষণ কৰে।

৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সামন্তীয় উৎপদান প্রথাটি ভূ-স্বামীৰ কর্তৃত্বাধীন ভূমিত কাম কৰা কৃষক আৰু কৃষিকর্মৰ ওপৰতেই প্রাথমিকভাৱে নির্ভৰশীল। নিৰাপত্তা আৰু আইনী অধিকাৰ প্রদান কৰাৰ বিনিময়ত কৃষকসকলে উৎপাদনৰ এটা অংশ ভূ-স্বামীক পৰিশোধ কৰে। জমিদাৰী ভূমিত সংযোজিত হোৱাৰ ফলত কৃষক আৰু ভূ-স্বামীৰ মাজত পাৰস্পৰিক বাধ্য-বাধকতাৰ সৃষ্টি হয় আৰু সেয়াই হৈছে সামন্তীয় প্রথাৰ চাৰিত্রিক বৈশিষ্ট্য।

৮ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ধর্মযুদ্ধসমূহে বিভিন্ন অঞ্চলত মাজত ব্যৱসায়িক চুক্তিৰ বিস্তাৰ সাধন কৰি জমিদাৰী এলেকাবোৰৰ বিচ্ছিন্নতাক দুর্বল কৰি তোলে আৰু সামন্তীয় অৱস্থাটোত আঘাত কৰে। পৰিণতিত নগৰ আৰু ব্যৱসায়-বাণিজ্যৰ বিস্তৃতি ঘটে, বজাৰকেন্দ্রিক অর্থনীতিৰ বিকাশ হয় আৰু পুঁজিবাদৰ আধাৰশিলা স্থাপিত হয়।

৯ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ দ্বাদশ আৰু ত্রয়োদশ শতিকাত বর্দ্ধিত ব্যৱসায়-বাণিজ্যই বৃহৎ মাত্রাত অর্থনৈতিক কামকাজৰ বিকাশ সাধন কৰে, মুদ্রা অর্থনীতিৰ গতি ত্বৰান্বিত কৰে আৰু মূলধন আহৰণ তথা বিনিয়োগ সম্ভৱ কৰি

তোলে। এই ৰূপান্তৰে যি বজাৰ ভিত্তিক অর্থনীতিক গঢ়ি তুলিলে, সেয়াই পুঁজিবাদৰ বাট মুকলি কৰি দিলে।

? ৩.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

চমু প্ৰশ্নাৱলী (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখিব)

প্ৰশ্ন ১ ঃ সামন্তবাদী প্ৰথাত জমিদাৰী স্বামীৰ ভূমিকা কেনেকুৱা আছিল?

প্ৰশ্ন ২ ঃ মাৰ্ক্সীয় বিশ্লেষণ মতে সামন্তীয় উৎপাদন পদ্ধতি দাস প্ৰথাতকৈ কিদৰে পৃথক আছিল?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ জাতীয় ৰাষ্ট্ৰীয় গঠনে কিদৰে সামন্তবাদৰ পতনত অৰিহণা যোগাই পুঁজিবাদৰ উত্থানত সহায় কৰিছিল?

দীঘল প্ৰশ্নাৱলী (প্ৰতিটো প্ৰশ্নোত্তৰ প্ৰায় ৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখিব)

প্ৰশ্ন ১ ঃ সামন্তবাদৰ পৰা পুঁজিবাদলৈ হোৱা ৰূপান্তৰত ধৰ্মযুদ্ধসমূহে কিদৰে অৰিহণা যোগাইছিল?

প্ৰশ্ন ২ ঃ সামন্তীয় সমাজ গঠনত জমিদাৰ প্ৰথাটোৱে কি ভূমিকা পালন কৰিছিল আৰু মধ্যযুগত ই কিদৰে অর্থনৈতিক সুস্থিৰতা অনাত অৰিহণা যোগাইছিল?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ সামন্তবাদৰ পতনৰ কাৰণসমূহ কি কি ব্যাখ্যা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৪ঃ পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাৰ অধীনত দৰ- প্ৰক্ৰিয়া

অধ্যায় গাঁথনি

৪.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য
৪.২ পৰিচয়
৪.৩ দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ ধাৰণা
    ৪.৩.১ দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ অৰ্থ
    ৪.৩.২ দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ সুবিধাসমূহ
৪.৪ দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ কাৰ্য-প্ৰণালী
৪.৫ দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ কাৰ্যাৱলী
৪.৬ দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ সফলতাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় চৰ্তসমূহ
৪.৭ অৰ্থনৈতিক সমস্যাসমূহ দূৰীকৰণৰ আহিলাৰ ৰূপত দৰ-প্ৰক্ৰিয়া
৪.৮ দৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ সীমাবদ্ধতাসমূহ
৪.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৪.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৪.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ অৰ্থ কি
- দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ সুবিধাসমূহ কি কি
- দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই কিদৰে কাম কৰে
- অৰ্থনৈতিক সমস্যাবোৰ দূৰীকৰণৰ আহিলা হিচাপে দৰ প্ৰক্ৰিয়া কেনেধৰণৰ আৰু
- দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ সীমাবদ্ধতাসমূহ কি কি?

৪.২ পৰিচয়

সঠিকভাৱে ক'বলৈ গ'লে দৰ-প্ৰক্ৰিয়া হৈছে এনে এক অৰ্থনৈতিক আহিলা, যিয়ে মুক্ত বজাৰ অৰ্থনীতিত চাহিদা আৰু যোগানৰ পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে দ্ৰব্য বা সেৱা দৰ নিৰূপণত সহায় কৰে। এই দৰ-প্ৰক্ৰিয়াক এক অৰ্থনৈতিক পদ্ধতি হিচাপেও গ্ৰহণ কৰিব পাৰি য'ত উৎপাদক, উপভোক্তা বা সম্পদৰ স্বত্বাধিকাৰী আদি অৰ্থনৈতিক এজেণ্ট বা কাৰ্যবাহীসকলক কাম-কাজৰ দিক-নিৰ্দেশনা দিয়াত দৰ (price) বা দামে প্ৰধান ভূমিকা পালন কৰে। পুঁজিবাদ বা মুক্ত বজাৰ অৰ্থনীতি হৈছে এনে এক আৰ্থিক পদ্ধতি য'ত ব্যক্তি বা অৰ্থনৈতিক এজেণ্টসকলে উৎপাদন বা উপভোগৰ মাত্ৰা সৰ্বাধিক কৰাৰ ক্ষেত্ৰত মুক্তভাৱে কাম কৰিব পাৰে। অৰ্থাৎ, মুক্ত বজাৰ অৰ্থনীতিত উপভোক্তাসকলে নিজৰ পছন্দ অনুসৰি উপভোগ কৰিব পাৰে, উৎপাদক সকলেও কি কি দ্ৰব্য-সেৱা কেনেদৰে আৰু কাৰ বাবে উৎপাদন কৰিব, সেইবোৰ ৰাষ্ট্ৰৰ হস্তক্ষেপ অবিহনে মুক্তভাৱে থিৰাং কৰিব পাৰে। এই সিদ্ধান্তসমূহ লোৱাত দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই দিক-নিৰ্দেশনা আগবঢ়ায়। গতিকে, পুঁজিবাদ বা মুক্ত বজাৰ অৰ্থনীতিত বজাৰত কিদৰে সম্পদৰ আবণ্টন হ'ব, দৰ নিৰ্ণয় হ'ব আৰু অৰ্থনৈতিক কাৰক বা এজেণ্টসমূহৰ মাজত দ্ৰব্য-সেৱাৰ বিনিময় কিদৰে হ'ব- এইবোৰ নিৰ্দ্ধাৰণত দৰ

প্ৰক্ৰিয়াই মূল ভূমিকা লয়। সংক্ষেপে ক'বলৈ গ'লে মুক্ত বজাৰ অৰ্থনীতি বা পুঁজিবাদত অৰ্থনীতি এখনত 'কি, কেনেকৈ আৰু কাৰ বাবে' উৎপাদন কৰা হ'ব, সেই কেন্দ্ৰীয় সমস্যাবোৰ দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা সমাধান কৰা হয়। পুঁজিবাদ বা মুক্তবজাৰ অৰ্থনীতিত চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণ অবিহনেই দ্ৰব্য-সামগ্ৰী বা সেৱাৰ বজাৰ দৰ নিৰূপিত হয়, যিটো নিয়ন্ত্ৰিত বজাৰত সাধাৰণতে কৰা নহয়।

৪.৩ দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ ধাৰণা

৪.৩.১ দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ অৰ্থ

সৰল অৰ্থত কোনো চৰকাৰী হস্তক্ষেপ অবিহনে যেতিয়া দ্ৰব্য বা সেৱাৰ চাহিদা আৰু যোগানৰ পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰাই দৰ নিৰূপিত হয়, তাকেই দৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা বুজোৱা হয়। যিটো বিন্দুত দ্ৰব্য বিধৰ চাহিদা আৰু যোগান পৰস্পৰে মিলিত হয়, তাতেই দ্ৰব্যবিধৰ ভাৰসাম্য দৰ নিৰূপিত হয়। ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাক সংযোজিত কৰিবৰ বাবে বজাৰ ব্যৱস্থাৰ অংশ হিচাপে দৰ-প্ৰক্ৰিয়াত বহুতো উপায় থাকে।

ওঠৰ শতিকাত আদাম স্মিথ নামৰ স্কটলেণ্ডৰ নিবাসী দাৰ্শনিক-অৰ্থনীতিবিদ গৰাকীয়ে পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে দৰ নিৰ্দ্ধাৰণৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ বৰ্ণনা আগবঢ়াইছিল। আদাম স্মিথে দৰ-প্ৰক্ৰিয়াটোক 'অদৃশ্য-হাত' (Invigible hand) বুলি আখ্যা দিছিল, য'ত উৎপাদক গৰাকীয়ে নিজ স্বাৰ্থ পূৰণৰ অৰ্থে দুষ্প্ৰাপ্য সম্পদসমূহ ৰাজহুৱাকৈ লাভজনকভাৱে ব্যৱহাৰ কৰে আৰু অৰ্থনীতিৰো প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ হয়। তেওঁৰ মতে যেতিয়া দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা আৰু যোগান সমান হয়, তেতিয়া স্বয়ংক্ৰিয়ভাৱেই ভাৰসাম্য অৱস্থা আহৰিত হয়।

অৰ্থনীতিবিদ মিল্টন ফ্ৰিডমেনে (Milton Friedman) দৰ-প্ৰক্ৰিয়াক এক ক্ষমতাশালী সংকেত ব্যৱস্থা বুলি অভিহিত কৰিছে। তেওঁৰ মন অনুসৰি দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই চাহিদা আৰু আপ্ৰাচুৰ্যতা সম্পৰ্কে তথ্যৰ আভাস দিয়ে, যিটোৱে ব্যক্তিক যুক্তিযুক্ত অৰ্থনৈতিক সিদ্ধান্ত লোৱাত সহায় কৰে। যদিহে ব্যক্তি বা এজেণ্ট গৰাকীয়ে লোৱা সিদ্ধান্ত তেওঁৰ উদ্দেশ্য সাধনত সৰ্বোত্তম হয়, তেনে সিদ্ধান্তকেই যুক্তিযুক্ত বা বিবেচনাযুক্ত সিদ্ধান্ত বোলা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, এজন ব্যক্তিয়ে কোনো দ্ৰব্য বা সেৱা উপভোগৰ দ্বাৰা যদি সৰ্বোচ্চ সন্তুষ্টি আহৰণ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰে, তেন্তে, তেওঁক বিবেচনাশীল ব্যক্তি বা উপভোক্তা বুলি কোৱা হয়।

দৰ-প্ৰক্ৰিয়াকেই বজাৰ প্ৰক্ৰিয়া বুলিও কোৱা হয়, যিয়ে মুক্ত বজাৰ অৰ্থনীতিত দ্ৰব্য বা সেৱাৰ দৰ নিৰূপণ কৰে। দ্ৰব্য বা সেৱাৰ চাহিদা আৰু যোগানৰ পৰিৱৰ্তন হ'লে দ্ৰব্য বা সেৱাবিধৰ দৰবোৰ পৰিৱৰ্তন হয়। বজাৰত দ্ৰব্য বা সেৱাৰ দৰ বৃদ্ধি হয় যদিহে দ্ৰব্য বা সেৱাবিধৰ চাহিদা বাঢ়ে আৰু/অথবা দ্ৰব্য বা সেৱা বিধৰ যোগা কম হয়। একেদৰে, দ্ৰব্য বা সেৱাৰ দৰ নিম্নগামী হয়, যদিহে দ্ৰব্য বা সেৱাৰ চাহিদা হ্ৰাস হয় অথবা/আৰু দ্ৰব্য বা সেৱাৰ যোগান বাঢ়ে। যেতিয়া দ্ৰব্য বা সেৱাৰ চাহিদা আৰু যোগান সমান হয়, তেতিয়া বজাৰ ভাৰসাম্য অৱস্থাপ্ৰাপ্ত হয় আৰু তেনে দৰক ভাৰসাম্য দৰ বুলি কোৱা হয়। প্ৰধানতঃ এখন মুক্ত বজাৰ অৰ্থনীতিত চাহিদা আৰু যোগানৰ পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ দৰ নিৰূপনত সহায় কৰিব পৰাকৈ দৰ প্ৰক্ৰিয়া হৈছে এবিধ অৰ্থনৈতিক আহিলা। ইয়াক 'অদৃশ্য হাত', 'বজাৰ শক্তি' বা 'বজাৰ প্ৰক্ৰিয়া' বুলিও জনা যায়। যি পৰিমাণত বজাৰত দ্ৰব্য বা সেৱা উপলব্ধ হয়, সেয়াই হৈছে যোগান আৰু মানুহে বজাৰত যি পৰিমাণত দ্ৰব্য বা সেৱা ক্ৰয় কৰিব বিচাৰে, সেয়াই হৈছে চাহিদা। প্ৰধানতঃ ইয়াক কোনো দ্ৰব্য বা সেৱাৰ চাহিদা, যোগান আৰ দৰৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়া হিচাপে বিবেচনা কৰিব পৰা যায়।

৪.৩.২ দৰ-পক্ৰিয়াৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদানসমূহ

দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান আছে। সেই দুটা হৈছে—

(ক) **দৰ ঃ** দৰ-প্ৰক্ৰিয়া মূল কথা বা বিষয় হৈছে দৰ বা দাম বা মূল্য। পুঁজিবাদী বা বজাৰ অৰ্থনীতিত বা মুক্ত-প্ৰতিষ্ঠানিক অৰ্থনীতিত দৰ বা মূল্যৰ সহায়তেই দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই কাম-কাজ সম্পন্ন কৰে, য'ত সকলো ধৰণৰ দ্ৰব্য বা সেৱাত দৰ-চিহ্ন লগোৱা থাকে। যদি উপভোক্তাই কোনো দ্ৰব্য বা সেৱা ক্ৰয় কৰিব খোজে, তেতিয়া তাৰ দৰ আদায় দিব লাগে আৰু উপযুক্ত মূল্য বা দৰ পালে উৎপাদনকৰ্তাই দ্ৰব্য বা সেৱা বিক্ৰী কৰিবলৈ সন্মত হৈ থাকে।

(খ) **বজাৰ ঃ** বজাৰ হৈছে দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ এক অবিচ্ছেদ্য অংগ। বজাৰ এনে এক আনুষ্ঠানিক আয়োজন, য'ত এক নিৰ্দিষ্ট সময়ত সৰ্বসন্মত দৰ বা মূল্যত ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাই দ্ৰব্য বা সেৱাৰ বিনিময় কাৰ্য সম্পন্ন কৰে। বজাৰ পৰিসীমাৰ ভিতৰত থাকিয়েই চাহিদা আৰু যোগানৰ যৌথ শক্তি মিলি বজাৰত দৰ নিৰূপন কৰে।

৪.৩.৩ দৰ-পক্ৰিয়াৰ সুবিধাসমূহ

তলত দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ কেতবোৰ সুবিধাৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰা হ'ল ঃ

(১) **আৰ্থিক সমস্যাৰ সমাধান ঃ** পুঁজিবাদী অৰ্থনীতিত দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই বিভিন্ন সমস্যা, যেনে- সম্পদ আবণ্টন, উৎপাদন পদ্ধতি নিৰূপণ, আয়-বিতৰণ, আৰ্থিক বিকাশ ইত্যাদিৰ সমাধানত সহায় আগবঢ়ায়। অৰ্থনীতিত উৎপাদন, উপভোগ, বিনিয়োগ আদিৰ সিদ্ধান্ত লোৱাৰ সময়তো দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই হৈছে প্ৰধান আহিলা।

(২) **সমাজকল্যান বৃদ্ধি ঃ** দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ নৈব্যক্তিক শক্তিয়ে সমাজৰ কল্যান আগবঢ়াই নিয়াতো সহায় কৰে। মুক্ত-প্ৰতিষ্ঠানিক অৰ্থনীতিৰ প্ৰবক্তাসকলে দাবী কৰে যে দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই এনে দক্ষতা আৰু ফলপ্ৰসূভাৱে কাম কৰে যে সমাজত সৰ্বাধিক কল্যান নিশ্চিত হয়। আদাম স্মিথৰ মতে দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ অদৃশ্য হাতে এইটো নিশ্চিত কৰে যে যেতিয়া ব্যক্তিয়ে নিজ স্বাৰ্থ সিদ্ধিৰ হকে কাম কৰে, তেতিয়াই সমাজৰো কল্যানে অগ্ৰগতি লাভ কৰে।

(৩) **উপভোক্তাৰ পছন্দ ঃ** দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই নিজৰ বাজেট আৰু অগ্ৰাধিকাৰ অনুসৰি পছন্দ কৰিবলৈ উপভোক্তাসকলক অৱকাশ দিয়ে। সীমিত বাজেটৰ লোকসকলৰ বাবে কম দৰ যুক্ত বিকল্প মুকলি থাকে।

(৪) **নমনীয়তা ঃ** বাহিক আঘাট আৰু উপভোক্তাৰ অগ্ৰাধিকাৰ পছন্দৰ পৰিৱৰ্তনৰ সৈতে খাপ খুৱাই ল'ব পৰাকৈ চাহিদা আৰু যোগান পৰিৱৰ্তনৰ সৈতে দৰ খাপ খাই পৰিব পাৰে।

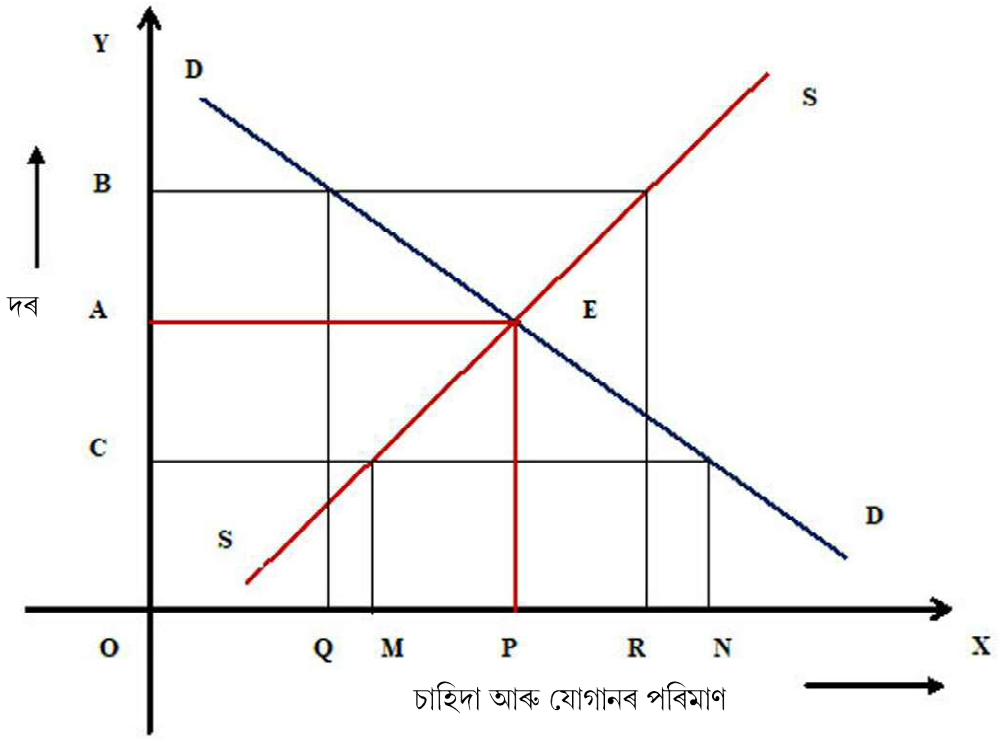
(৫) **চৰকাৰী হস্তক্ষেপ মুক্ত ঃ** দৰ নিৰূপণৰ সাধাৰণ দৈনন্দিন কাম-কাজৰ ক্ষেত্ৰত দৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ বাবে চৰকাৰী হস্তক্ষেপৰ প্ৰয়োজন নহয়। এই পদ্ধতি স্বয়ংক্ৰিয় আৰু স্বয়ংসিদ্ধ। দৰ প্ৰক্ৰিয়াত আমোলাতান্ত্ৰিক নিয়ন্ত্ৰন কম হয় আৰু অৰ্থনৈতিক এজেন্টসমূহৰ অৰ্থনৈতিক স্বাধীনতা অধিক হয়।

(৬) **ব্যক্তিগত স্বাধীনতা ঃ** আৰ্থিক সিদ্ধান্ত লোৱাৰ ক্ষেত্ৰত উৎপাদক আৰু উপভোক্তা উভয়ৰে চৰম স্বাধীনতা এই পদ্ধতিয়ে সুৰক্ষিত কৰি ৰাখে। প্ৰতিগৰাকী উৎপাদক নিজৰ উৎপাদনৰ স্তৰ আৰু প্ৰতিগৰাকী উপভোক্তা নিজৰ ভোগৰ পৰিমাণ নিৰূপণৰ ক্ষেত্ৰত সম্পূৰ্ণ স্বাধীন।

৪.৪ দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ কাৰ্য-প্ৰণালী

দৰ প্ৰক্ৰিয়া হৈছে এক গতিশীল পদ্ধতি, য'ত চাহিদা আৰু যোগানৰ যুগ্ম শক্তিয়ে দৰ নিৰূপণ কৰে আৰু সেই দৰ বা মূল্যই অৰ্থনীতিখনত সম্পদৰ আবণ্টনত পথ-নিৰ্দেশনা দিয়ে। চিত্ৰ নং 1 ত এখন মুক্ত প্ৰতিষ্ঠানিক অৰ্থনীতিত দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ বজাৰত দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই কিদৰে কাম কৰে, তাকেই ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। 1 নং চিত্ৰত X আনুভূমিক অক্ষৰেখাত

দ্ৰব্যবিদৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ পৰিমাণ আৰু উলম্ব Y- অক্ষৰেখাত দৰ জোখা হৈছে।

চিত্ৰ ১

1. নং চিত্ৰ অনুসৰি OB দৰত OQ হৈছে দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা আৰু OR হৈছে দ্ৰব্যবিধৰ যোগান। ইয়াত যোগানৰ পৰিমাণ OR , চাহিদাৰ পৰিমাণ OQ তকৈ ডাঙৰ। অতিৰিক্ত দ্ৰব্যৰ যোগানে দৰ নিম্নগামী কৰিব। বিক্ৰেতাই দৰ হ্ৰাস কৰি অধিক পৰিমাণৰ দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰাৰ বাবে চেষ্টা কৰিব। আনহাতে, দৰ যেতিয়া OC, তেতিয়া দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদাৰ পৰিমাণ হৈছে ON আৰু যোগানৰ পৰিমাণ OM য'ত প্ৰচলিত বজাৰ দৰত চাহিদা যোগানতকৈ অধিক। এনে প্ৰেক্ষাপটত, য'ত চাহিদাৰ পৰিমাণ যোগানৰ পৰিমাণতকৈ বেছি, চাহিদা অতিৰিক্ত (MN পৰিমাণৰ সমান) বুলি বিবেচিত হ'ব। তেতিয়া, ক্ৰেতাই সামগ্ৰীবিধৰ দৰ বৃদ্ধি হোৱাৰ অৱকাশৰ সুবিধা উপভোগ কৰে আৰু ফলত দৰ বৃদ্ধি পায়।

OA দৰত দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা আৰু যোগান সমান হয় (OP পৰিমাণ)। এইটো দৰত বিক্ৰেতাই সামগ্ৰীবিধ বিক্ৰী কৰিব আৰু ক্ৰেতাইও এই দৰতেই কিনিবলৈ ৰাজী হ'ব। ফলস্বৰূপে, দৰ পৰিৱৰ্তন কৰাৰ কোনো প্ৰৱনতাই নাথাকিব। যদি দৰ বাঢ়ে বা কমে, চাহিদা আৰু যোগানে এনে প্ৰতিক্ৰিয়া দেখুৱাব যে দৰ পুনৰ OA লৈ ঘূৰি যাব। এনেদৰেই OA হ'ব ভাৰসাম্য দৰ। চিত্ৰত দেখুওৱা ভাৰসাম্য স্থিতি হৈছে স্থিৰ বা সুস্থিৰ ভাৰসমতা। অৰ্থাৎ, এই স্থিতিৰ পৰা সোফালে বা বাওঁফালে সামান্য সালসলনি হ'লেই বজাৰ শক্তিয়ে এনেদৰে প্ৰতিক্ৰিয়া দেখুৱাব যে ই পুনৰ আগৰ ঠাইতেই সংস্থাপিত হ'ব। উদাহৰণ স্বৰূপে, OA ৰ ওপৰত যি কোনো দৰত যোগানৰ পৰিমাণ চাহিদাতকৈ বেছি হ'ব। তেতিয়া বিক্ৰেতাই কম দামত সামগ্ৰীবিধ বিক্ৰী কৰিব যেতিয়ালৈ চাহিদা আৰু যোগান কোনো এটা দৰত পৰস্পৰ সমান নহয়গৈ।

ভাৰসাম্য অৱস্থা ঃ এইটো এনে এক স্থিতি যিটো এবাৰ উপস্থাপন হ'লে বৈ যাব বিচাৰে।

স্থিৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা ঃ ই এনে এক ভাৰসাম্য অৱস্থা য'ৰ পৰা সামান্য লৰচৰ হ'লে বজাৰ শক্তিসমূহ এনেদৰে

সক্ৰিয় হৈ উঠে যে ই পুনৰ আগৰ ভাৰসাম্য অৱস্থালৈ ঘূৰি যায়।

একেদৰে, OA ভাৰসাম্য দৰৰ তলৰ যিকোনো দৰত দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা যোগানতকৈ বেছি। ইয়াৰ ফলত দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা আৰু যোগান সমান নোহোৱা পৰ্যন্ত দৰ বৃদ্ধি হৈ গৈ থাকিব। এনেদৰে, OA দৰ হৈছে ভাৰসাম্য দৰ।

এইটো কথা স্পষ্ট যে বজাৰত চাহিদা আৰু যোগানৰ পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়াৰ ফলত দৰ নিৰূপিত হয়। যেতিয়া উপভোক্তাই কোনো দ্ৰব্য বা সেৱাৰ চাহিদাৰ সৃষ্টি কৰে আৰু উৎপাদকে যোগান ধৰিবলৈ মান্তি হয়, তেতিয়া উভয়ে এটা দৰ নিৰ্ণয় কৰে, যিটো চাহিদা আৰু যোগানৰ শক্তিৰ দ্বাৰা নিৰূপিত হয়। যিটো দৰত দ্ৰব্যৰ চাহিদা আৰু যোগান সমান হয়, সেইটোৱেই ভাৰসাম্য দৰ। এনে দৰত অতিৰিক্ত বা অতিৰিক্ত যোগান নাথাকে।

৪.৫ দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ কাৰ্যাৱলী

মুক্ত প্ৰতিষ্ঠানিক অৰ্থনীতিৰ কাৰ্যাৱলী আগবঢ়াই নিয়াত দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। দৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ প্ৰধান কামসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

(ক) **সম্পদৰ আবণ্টন ঃ** দ্ৰব্য বা সেৱাৰ চাহিদাৰ স্থান সম্পৰ্কে ইঙ্গিত প্ৰদান কৰি দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই সম্পদ সঠিকভাৱে বিতৰণত সহায় কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, যেতিয়া দ্ৰব্যৰ নাটনি হয়, তেতিয় বৰ্দ্ধিত দৰে উৎপাদকক দ্ৰব্যবিধ উৎপাদন কৰিবৰ বাবে অধিক সম্পদৰ আবণ্টন দিবলৈ প্ৰোৎসাহিত কৰে আৰু অন্যথাই ইয়াৰ বিপৰীত হয়। গতিকে, সম্পদৰ সঠিক আবণ্টনত সহায় আগবঢ়াই দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই অৰ্থনীতিত মুঠ উৎপাদন সৰ্বাধিক কৰাৰ সুবিধা দিয়ে। এই ক্ষেত্ৰত বজাৰ প্ৰক্ৰিয়াই বিভিন্ন দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ উৎপাদনত সীমিত সম্পদৰ সঠিক আবণ্টন কৰে।

(খ) **ৰেচনিং ঃ** চহিদা আৰু যোগানৰ শক্তি-সামৰ্থ অনুসৰি দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ দৰ উঠা-নমা কৰে। যেতিয়া এবিধ সামগ্ৰী উৎপাদনত দুষ্প্ৰাপ্য সম্পদ ব্যৱহৃত হয়, তেতিয় সমাগ্ৰীবিধৰ দৰ বেছি সংকুচিত হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে। ফলস্বৰূপে, ই সম্পদৰ ৰেচনিং কৰে। গতিকে, বজাৰত যেতিয়া যোগানতকৈ চাহিদা বেছি হয়, দৰ প্ৰক্ৰিয়াই দুষ্প্ৰাপ্য সম্পদৰ ৰেচনিং কৰাত সহায় কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, ফৰাজাহাজৰ টিকটসমূহৰ বিক্ৰী অধিক হোৱাৰ লগে লগে আসনৰ নাটনি হোৱাৰ সম্ভাৱনাৰে দৰ বৃদ্ধি হ'ব। এনে ক্ষেত্ৰত কিছুমান উপভোক্তাৰ বাবে টিকট ক্ৰয় কৰাটো নিৰাশজনক কথা হ'ব আৰু তেতিয়াই টিকটৰ ৰেচনিং কৰা হ'ব।

(গ) **উদগনি প্ৰদান ঃ** উৎপাদক অথবা উপভোক্তাৰ আচৰণৰ পৰিৱৰ্তনৰ দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই উৎসাহ- উদগনি যোগায়। উচ্চ দৰে বজাৰত অধিক যোগান ধৰাৰ বাবে উৎপাদকক উদগনি যোগানয়, কাৰণ ই অধিক লাভদায়ক হয়। লাভৰ সম্ভাৱনাই উৎপাদকক উপভোক্তাই বিচৰা সামগ্ৰী অধিক উৎপাদন কৰাৰ বাবে উৎসাহ যোগায়। গতিকে, যেতিয়া দ্ৰব্য-সামগ্ৰী এবিধৰ দৰ বৃদ্ধি (বা হ্ৰাস) হয়, তেতিয়া দ্ৰব্যৰ যোগান বাঢ়ে (বা কমে) আৰু এইটো দৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ উদগনিমূলক কাৰ্যৰ বাবে সম্ভৱ হয়।

(ঘ) **সংকেত প্ৰদান প্ৰদান ঃ** দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই উপভোক্তাৰ বাবে সংকেত প্ৰদানৰ আহিলা সদৃশ হৈ পৰে আৰু নতুন প্ৰতিষ্ঠানিক বজাৰত প্ৰৱেশ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত সহায়ক হয়। দৰত হোৱা পৰিৱৰ্তনে বজাৰত কোনখিনিত সম্পদৰ প্ৰয়োজন হৈছে, তাৰ ইঙ্গিত দিয়ে। উদাহৰণ স্বৰূপে, দ্ৰব্য সামগ্ৰীৰ উচ্চ দৰে প্ৰতিষ্ঠানক বজাৰত প্ৰৱেশ কৰিলে লাভ লোৱাৰ ইঙ্গিত দিয়ে। অৱশ্যে, ই আকৌ উপভোক্তাসকলক চাহিদা হ্ৰাস কৰাৰ প্ৰতিহে উৎসাহিত কৰে আৰু বজাৰ এৰি যোৱাৰ ইঙ্গিত দিয়ে। গতিকে, বজাৰত দৰে সম্পদৰ প্ৰয়োজনীয় স্থান প্ৰদৰ্শন কৰাৰ বাবে নিজকে খাপ খুৱাই লয়।

(ঙ) **প্ৰতিযোগিতা ঃ** যেতিয়া দৰ উৰ্দ্ধগামী হয়, ই উৎপাদকসকলৰ মাজত প্ৰতিযোগিতাক উদগনি যোগায়। নতুন প্ৰতিষ্ঠান বজাৰত প্ৰৱেশ কৰে আৰু সময়ৰ লগে লগে প্ৰতিযোগিতা বৃদ্ধি পোৱাৰ ফলত দৰ হ্ৰাস পাবলৈ ধৰে।

(চ) **অৰ্থনৈতিক কাৰ্যসমূহ নিৰ্দ্ধাৰণৰ আহিলা ঃ** উৎপাদন, উপভোগ, সঞ্চয়, বিনিয়োগ ইত্যাদি আৰ্থিক কামকাজবোৰৰ স্তৰ নিৰ্ধাৰণৰ বাবে দৰ-প্ৰক্ৰিয়া হৈছে প্ৰধান আহিলা।

(ছ) **অৰ্থনীতিত নমনীয়তাৰ সৃষ্টি ঃ** মুক্ত প্ৰতিষ্ঠানিক অৰ্থনীতিত দৰ প্ৰক্ৰিয়াই নমনীয়তাক সংযোজিত কৰে। উপভোক্তাৰ ৰুচি, অগ্ৰাধিকাৰ পছন্দ, বজাৰৰ যোগান আদিৰ পৰিৱৰ্তনে দ্ৰব্য-সামগ্ৰী তথা উপাদানৰ দৰতো পৰিৱৰ্তন সাধন কৰে। গতিকে, অৰ্থনীতিখনে দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰাই এনে পৰিৱৰ্তনবোৰলৈ সহাৰি জনায় আৰু অৰ্থনৈতিক কাম-কাজসমূহ সুচাৰুৰূপে সম্পন্ন হয়।

৪.৬ দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ সফলতাৰ বাবে

প্ৰয়োজনীয় চৰ্তসমূহ ঃ কেতবোৰ চৰ্ত সম্পন্ন হ'লে দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই অধিক মসৃনভাৱে, দক্ষতা সহকাৰে সক্ৰিয়তাৰে কাম কৰিব পাৰে। সেইবোৰ হৈছে—

(১) **প্ৰতিযোগিতা ঃ** বজাৰত প্ৰতিযোগিতাৰ উপস্থিতি হৈছে দৰ-প্ৰক্ৰিয়া সফল হোৱাৰ অতি আৱশ্যকীয় আৰু প্ৰথম প্ৰয়োজনীয়তা। যেতিয়া বজাৰত অগনন বিক্ৰেতা থাকে আৰু কোনো এজন বিক্ৰেতাই বা ক্ৰেতাই দ্ৰব্য-সামগ্ৰী অথবা উপাদান সেৱাৰ দৰক প্ৰভাৱিত কৰিব নোৱাৰে, তেনে স্থিতিয়েই বজাৰত প্ৰতিযোগিতাৰ স্থিতিক বুজায়। মেয়োৰে (Mayer) কৈছে, 'দৰ প্ৰক্ৰিয়া তেতিয়াহে কৰ্মক্ষম হ'ব, যেতিয়া প্ৰতিয়োগিতা উপস্থিত থাকিব আৰু ব্যক্তিগতভাৱে উৎপাদকে দৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব নোৱাৰিব আৰু বজাৰত প্ৰচলিত দৰৰ সৈতে খাপ খাব লাগিব।' বহুসংখ্যক ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতা সহকাৰে প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰে চাহিদা আৰু যোগানৰ শক্তিৰ সংমিশ্ৰণতেই সঠিকভাৱে দৰ নিৰ্দ্ধাপিত হোৱাৰ নিশ্চিতি দিয়ে।

(২) **সম্পূৰ্ণ জ্ঞান ঃ** অংশগ্ৰহণকাৰীসকলৰ বাবে সামগ্ৰীৰ দৰ আৰু বজাৰ স্থিতিৰ সম্পূৰ্ণ জ্ঞান আৰু তথ্যৰ খবৰ থকাটো বাঞ্ছনীয়। অৰ্থাৎ, ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাই দ্ৰব্যৰ বজাৰ আৰু উপাদানৰ বজাৰত প্ৰচলিত হৈ থকা দৰৰ বিষয়ে আগতীয়াকৈ জানে। এনে জ্ঞান আৰু তথ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিয়েই বজাৰৰ প্ৰতিজন অংশগ্ৰহণ কৰোতা, অৰ্থাৎ, উৎপাদক আৰু উপভোক্তাই তেনেদৰেই সুনিশ্চিত পৰিকল্পনা গ্ৰহণ কৰে।

(৩) **প্ৰৱেশ-প্ৰস্থানৰ স্বাধীনতা ঃ** দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ সফল কাৰ্য-ৰূপায়নৰ বাবে ব্যক্তি তথা প্ৰতিষ্ঠানে প্ৰতিযোগিতাত প্ৰৱেশ কৰাৰ আৰু প্ৰস্থান কৰাৰ ক্ষেত্ৰত স্বাধীন হোৱাটো প্ৰয়োজনীয়।

(৪) **সম্পদৰ চলমানতা ঃ** চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰতি সহাৰি জনাই তৎকালীনভাৱে যাতে উৎপাদন ক্ষেত্ৰত সালসলনি কৰিব পাৰি তাৰ বাবে সম্পদসমূহ মুক্তভাৱে চলমান বা গতিশীল হ'ব লাগে।

(৫) **ব্যয়ত ত্যাগৰ প্ৰতিফলন ঃ** দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ ফলপ্ৰসূ কাৰ্যকৰণৰ বাবে বিভিন্ন দ্ৰব্য সামগ্ৰী উৎপাদনত ব্যৱহৃত সম্পদৰ সৈতে সমাজৰ যি ত্যাগ জড়িত হৈ থাকে, সেইটো ব্যয়ৰ জৰিয়তে সত্যৰূপত প্ৰতিফলিত হ'ব লাগে। অন্যথাই সম্পদৰ আবণ্টন সঠিকভাৱে নহ'ব পাৰে।

(৬) **চাহিদাত প্ৰয়োজনীয়তাৰ প্ৰতিফলন ঃ** চাহিদাই ব্যক্তিৰ প্ৰয়োজনীয়তাক সম্পূৰ্ণকৈ প্ৰতিফলিত কৰিব লাগে। যদি চাহিদাই প্ৰয়োজনীয়তাক প্ৰতিফলিত কৰিব নোৱাৰে, তেতিয়াও সম্পদৰ সঠিক আৱণ্টন নহ'ব পাৰে, কিয়নো, এইটো সৰ্বজনবিদিত যে উৎপাদন চাহিদাৰ দ্বাৰাই পৰিচালিত হয়।

(৭) **চাহিদাৰ শুদ্ধ পূৰ্বানুমান ঃ** দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ সুফলতাৰ বাবে উৎপাদকে শুদ্ধভাৱে চাহিদাৰ পূৰ্বানুমান কৰিব পাৰিব লাগে, যাতে পৰ্যাপ্ত পৰিমাণৰ সামগ্ৰী উৎপাদিত হয়। অন্যথাই অতিৰিক্ত পৰিমাণত অথবা অপৰ্যাপ্ত পৰিমাণত উৎপাদন হোৱাৰ আশঙ্কা থাকে।

(৮) **অনুকূল অনা-অৰ্থনৈতিক চৰ্ত ঃ** সফল দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ কাৰ্যকৰীকৰণৰ বাবে কেতবোৰ অনা-অৰ্থনৈতিক চৰ্ত, যেনে- সম্পত্তি অধিকাৰ ৰক্ষনাবেক্ষন দিব পৰা সুউন্নত আইনী পদ্ধতি, দেশৰ আইন-শৃঙ্খলা পৰিস্থিতি আদিবোৰ অনুকূল হ'ব লাগে।

(৯) **চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণৰ অনুপস্থিতি ঃ** মুক্তভাৱে কামকাজ কৰিবলৈ দিলেহে দৰ-প্ৰক্ৰিয়া সফল হয়। দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ কাৰ্য-ৰূপায়ণত চৰকাৰ বা ৰাষ্ট্ৰই কোনো বিধি-পথালি দিব নালাগে। ৰেচনিং, অনুজ্ঞাপত্ৰ প্ৰদান আদি চৰকাৰী হস্তক্ষেপ অব্যাহত থাকিলে দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ কাৰ্যকলাপ বাধাগ্ৰস্থ হয়।

৪.৭ অৰ্থনৈতিক সমস্যাসমূহ দূৰীকৰণৰ আহিলাৰ ৰূপত দৰ-প্ৰক্ৰিয়া

মুক্ত প্ৰতিষ্ঠানিক অৰ্থনীতিত, দৰ-প্ৰক্ৰিয় হৈছে মূল অৰ্থনৈতিক সমস্যাবোৰ দূৰীকৰণৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ আহিলা। দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ সহায়ত অৰ্থনীতিৰ কেন্দ্ৰীয় সমস্যাবোৰ, যেনে- কি, কেনেকৈ আৰু কাৰবাৰে উৎপাদন কৰা হ'ব- সেইবোৰ সমাধান কৰিব পাৰি। এইটো সৰ্বজনবিদিত যে বজাৰত দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ দৰৰ আপেক্ষিক বা তুলনামূলক দৰৰ গাঁথনিয়েই হৈছে দৰ-প্ৰক্ৰিয়া। যিহেতু উৎপাদকসকলৰ লাভৰ অভিপ্ৰায়ৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত আৰু লাভৰ পৰিমাণ সৰ্বাধিক কৰাৰ প্ৰয়াস কৰি থাকে, সেয়েহে, তেওঁলোকে তুলনামূলকভাৱে উচ্চ দৰ সংযুক্ত দ্ৰব্যবোৰ উৎপাদন কৰে। তেওঁলোকে যিবোৰ কৌশল বা উপাদান ব্যৱহাৰ কৰে, সেইবোৰে উৎপাদন ব্যয় কম কৰাত সহায়ক হয়। উপভোক্তাসকলে আকৌ অধিক সন্তুষ্টি লাভৰ অৰ্থে কম দৰৰ সামগ্ৰীহে ক্ৰয় কৰিব বিচাৰে। এতিয়, দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই কিদৰে বিভিন্ন অৰ্থনৈতিক সমস্যা সমাধান কৰে, তাক বিতংকৈ আলোচনা কৰা হ'ব—

(১) **কি উৎপাদন কৰা হ'ব ঃ** অৰ্থনীতিখনত সম্পদৰ সহজলভ্যতা সাপেক্ষে এক নিৰ্দিষ্ট সময়ত কি কি দ্ৰব্য আৰু দ্ৰব্য আৰু সেৱা উৎপাদন কৰা উচিত, তাকেই 'এই সমস্যা'ৰ দ্বাৰা বুজোৱা হয়। সম্পদসমূহৰ দুষ্প্ৰাপ্যতাৰ হেতু অৰ্থনীতি এখনত যিমান বস্তু বা সেৱাৰ প্ৰয়োজন সিমান পৰিমাণত উৎপাদন কৰিব পৰা নাযায়। এবিধ দ্ৰব্য অধিক পৰিমাণত উৎপাদন কৰিলে আনবিধ কমকৈ কৰিবলগীয়া হয়। গতিকে, প্ৰতিখন সমাজে কি কি দ্ৰব্য আৰু সেৱা উৎপাদন কৰিব তাক সঠিককৈ পছন্দ কৰি লোৱা উচিত।

মুক্ত প্ৰতিষ্ঠানিক অৰ্থনীতিত, দৰ প্ৰক্ৰিয়াই সক্ৰিয়ভাৱে 'কি উৎপাদন কৰা হ'ব' সমস্যা সমাধান কৰে। যিহেতু লাভ আহৰণেই হৈছে— উৎপাদনৰ প্ৰধান লক্ষ্য, সেয়েহে, বজাৰত উপভোক্তাই কোনবোৰ সামগ্ৰী বিচাৰে আৰু কোনবোৰৰ বাবে এনে অধিক দাম দিবলৈ সাজু থাকে, যিটোৰে দীৰ্ঘকালত অন্ততঃ উৎপাদন ব্যয় পূৰণ কৰিব পৰা যায়, উৎপাদকে তেনে দ্ৰব্যহে উৎপাদন কৰিব। অধিক দ্ৰব্য-মূল্য বা দৰ আদায় দি উপভোক্তাসকলে উৎপাদকক তেনে সামগ্ৰী অধিক উৎপাদন কৰাৰ বাবে উৎসাহিত কৰে, নহ'লে, ইয়াৰ বিপৰীত হয়গৈ। যিহেতু আমি সকলোৱেই জানো যে পুঁজিবাদী বা মুক্ত প্ৰতিষ্ঠানিক অৰ্থনীতিত কি কি উৎপাদন কৰিব, সেই সিদ্ধান্ত ল'ব পৰাকৈ উপভোক্তা সকলো সাৰ্বভৌম। গতিকে, দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা কি কি দ্ৰব্য-সেৱা উৎপাদন কৰী হ'ব সমস্যাৰ সন্দৰ্ভত যদি দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা অধিক হয়, তেতিয়া দৰ আৰু লাভ উভয়ে বাঢ়িব, যিয়ে চূড়ান্ত পৰ্যায়ত দ্ৰব্যবিধৰ উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিব, অন্যথাই, ইয়াৰ বিপৰীতটোহে হ'বগৈ। এনেদৰে, অৰ্থনীতিত 'কি উৎপাদন কৰা হ'ব' প্ৰশ্নৰ সমিধানো দৰ প্ৰক্ৰিয়াতেই পোৱা যায়।

(৯) **কিদৰে উৎপাদন কৰা হ'ব ঃ** অৰ্থনীতিখনত উপলব্ধ হোৱা উৎপাদন কৌশল সাপেক্ষে উপাদানসমূহৰ সংমিশ্ৰণ কিদৰে নিৰ্বাচন কৰা হ'ব, সেইটোকেই 'কিদৰে উৎপাদন কৰা হ'ব' প্ৰশ্নই সামৰি লয়। যিহেতু এবিধ সামগ্ৰী বা সেৱা উৎপাদনৰ বিভিন্ন কৌশল থাকে, গতিকে, ন্যূনতম ব্যয়বহুল উৎপাদনৰ উপাদানৰ সংমিশ্ৰণ পছন্দ কৰাটো অথবা সৰ্বাধিক উৎপাদন কৰিব পৰা সংমিশ্ৰণ বিচাৰি উলিওৱাটোৱে হৈছে সমস্যা, যিহেতু, সম্পদসমূহ দুষ্প্ৰাপ্য, সেয়েহে- কোনো এটা দ্ৰব্য উৎপাদনত বেছিকৈ সম্পদ ব্যৱহাৰ কৰিলে অন্য এটাৰ বাবে সম্পদৰ পৰিমাণ কমি যায়। সেয়েহে, প্ৰতিখন সমাজে সন্মুখীল হ'বলগীয়া সমস্যাটো হৈছে এয়ে যে দ্ৰব্য আৰু সেৱা উৎপাদন কৰোতে উপযুক্ত কৌশলেৰে কিদৰে ন্যূনতম সম্পদ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।

বজাৰ অৰ্থনীতিত এই 'কেনেকৈ উৎপাদন কৰা হ'ব সমস্যাটোও দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা সমাধান কৰা হয়।

পূৰ্বতে উল্লেখ কৰা হৈছেই যে উপাদানসমূহৰ দৰে বা মূল্যই তাৰ আপেক্ষিক দুষ্প্ৰাপ্যতাৰেই ইঙ্গিত কৰে। গতিকে, দ্ৰব্য আৰু সেৱা উৎপাদনৰ ন্যূনতম উৎপাদন ব্যয়ৰ প্ৰয়োজন হোৱা কৌশল ব্যৱহাৰ কৰাটোৱেই উত্তম। পুঁজিবাদী অৰ্থনীতিত উৎপাদকসকলক সৰ্বোত্তম দক্ষতাপূৰ্ণ পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰিবলৈ বাধ্য কৰোৱা হয়। এনেদৰেই দৰ প্ৰকল্পই চৰকাৰী হস্তক্ষেপ অবিহনেই বিভিন্ন উপাদানৰ আপেক্ষিক দুষ্প্ৰাপ্যতাৰ সমস্যা সমাধানত সহায় কৰে।

(৩) **কাৰ বাবে উৎপাদন কৰা হ'ব ঃ** সৰ্বমুঠ উৎপাদিত দ্ৰব্য আৰু সেৱা বিভিন্ন উপভোক্তাৰ মাজত কিদৰে ভগাই দিয়া হ'ব, 'কাৰ বাবে উৎপাদন কৰা হ'ব' সমস্যাটোৱে তাকেই বুজায়। যিহেতু সম্পদসমূহ দুষ্প্ৰাপ্য, অৰ্থনীতিখনত উৎপাদিত সামগ্ৰী আৰু সেৱাৰ পৰিমাণো সীমিত। গতিকে, ইয়াতো পছন্দ কৰাৰ সমস্যাই দেখা দিয়ে। দৰ ব্যৱস্থাই উৎপাদনৰ উপাদানসমূহৰ আহৰিত চাহিদাৰ নমুনা নিৰূপণ কৰে। উপাদানৰ যোগান দিয়া থাকিলে, দৰ প্ৰক্ৰিয়াই খাজনা, মজুৰি, সুদ আৰু লাভ— চাৰিটা উপাদানৰেই দৰ নিৰূপণ কৰিব পাৰি। উপাদানৰ দৰ নিৰূপণ কৰিব পাৰিলে, উৎপাদন কৰিবলগীয়া দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ সংযোজনো নিৰ্ণয় কৰিব পৰা যায়। এদেৰে, মুক্ত অৰ্থনীতিত 'কাৰ বাবে উৎপাদন কৰিব', সমস্যাটোৰ সমাধান সম্ভৱ হয়।

পুঁজিবাদী অৰ্থনীতিত দৰ প্ৰক্ৰিয়াই দুটা নিকট সম্পৰ্ক থকা ৰেচনিংৰ কাম কৰে। সেই দুটা হৈছে (ক) অৰ্থনীতিত উপলব্ধ হোৱা দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ উপভোগৰ মুঠ স্তৰ নিয়ন্ত্ৰিত কৰে আৰু (খ) ই অৰ্থনীতিত চলিত সময়ৰ ভোগৰ স্তৰো নিয়ন্ত্ৰণ কৰে, যাতে বজাৰত নতুন যোগান আহি নোপোৱা পৰ্যন্ত উৎপাদিক দ্ৰব্য-সেৱা শেষ হৈ নাযায়।

(৮) **অৰ্থনৈতিক সমৃদ্ধি ঃ** এখন অৰ্থনীতিৰ সমৃদ্ধি বা উন্নয়নৰ হাৰ দেশৰ সম্পদ আৰু উন্নত-উৎপাদন-কৌশলৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। বজাৰ অৰ্থনীতিত দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ হাৰ নিৰ্ণয়ত বহু পৰিমাণে অৰিহণা যোগায়। যেতিয়া প্ৰতিষ্ঠানে নতুনত্ব আৰিস্কাৰৰ দ্বাৰা লাভৰ পৰিমাণ বঢ়ায়, তেতিয়া ই ব্যয় সংকোচন, উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ মান উন্নয়ন আৰু বজাৰৰ আকাৰ ডাঙৰ হোৱাত সহায় কৰে। উপাদানৰ দৰ উচ্চ হ'লে দক্ষতাও বৃদ্ধি কৰাৰ বাবে উপাদানবিধৰ উৎপাদক অনুপ্ৰাণিত হয়।

আদাম স্মিথে বিশ্বাস কৰিছিল যে অৰ্থনীতিখনত উৎপাদক আৰু উপভোক্তা সকলক যুক্তিসংগতভাৱে উৎপাদন আৰু উপভোগৰ সিদ্ধান্তসমূহ ল'বলৈ দৰ-পদ্ধতিটোৱে 'অদৃশ্য হাত' হৈ কাম কৰে। গতিকে, সমাজৰ কল্যানৰ স্বাৰ্থত দৰ প্ৰক্ৰিয়াটোৱে স্বয়ংক্ৰিয়ভাৱে সম্পদৰ আবণ্টনৰ নেতৃত্ব দিয়ে।

৪.৮ দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ সীমাবদ্ধতাসমূহ

তত্ত্বগতভাৱে দৰ প্ৰক্ৰিয়াটোৱে সঠিক পদ্ধতিৰে সুচাৰুৰূপে কাম কৰিছে বুলি ধৰি লোৱা হয়। কিন্তু, বাস্তৱত দৰ প্ৰক্ৰিয়াই আশাকৰা ধৰণে কাম নকৰে। তলত উল্লেখ কৰা কাৰণবোৰৰ বাবেই ই পূৰ্ণতাৰে আৰু দক্ষতাৰে কাম কৰাত বিফল হয়—

(১) **প্ৰতিযোগিতা হ্ৰাস ঃ** দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ সফলতাৰ বাবে বজাৰ প্ৰতিযোগিতামূলক হ'বই লগিব। পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত প্ৰতিযোগিতাই সুদক্ষ সম্পদ আবণ্টন প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে কাম কৰে। প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ অধীনত দৰ নিম্ন, উৎপাদন সৰ্বাধিকআৰু আবণ্টন যথাযথ স্তৰত হয়। কিন্তু, বাস্তৱত প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ উপস্থিতি বিৰল। সময় আগবঢ়াৰ লগে লগে ব্যাপক উৎপাদন, বৃহৎ বজাৰৰ বৃদ্ধি আৰু উৎপাদনৰ নতুন কৌশল আদি উদ্ভাৱনৰ ফলত একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতামূলক স্বল্পবিক্ৰেতাৰ বজাৰৰ প্ৰৱণতাসমূহে গা কৰি উঠে।

এই অসম্পূৰ্ণ বজাৰসমূহে (প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰক বাদ দি) উচ্চ দৰ, নিম্নগামী উৎপাদন আৰু সম্পদৰ অসঙ্গত আবণ্টন আদিৰ দিশে গতি কৰে।

(২) **গ্ৰাহকৰ সাৰ্বভৌমত্ৰ মিথ্যা ধাৰণা ঃ** মুক্ত বজাৰ অৰ্থনীতি 'দৰ'ৰ ওপৰত বিশ্বাসী, যিটো হৈছে বজাৰৰ প্ৰাথমিক পৰিচালনা শক্তি আৰু যিটো বিবেচনাশীল, নিৰপেক্ষ ভোক্তাৰ অগ্ৰাধিকাৰ আৰু সম্পদৰ আপেক্ষিক দুষ্প্ৰাপ্যতাৰ সমন্বয়ত নিৰূপিত হয়। কিন্তু, ই সত্য নহয়। আধুনিক বিশ্বত গ্ৰাহকৰ সাৰ্বভৌমত্ব এক কাল্পনিক ধাৰণালৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে। এইটো সঁচা কথা নহয় যে উপভোক্তাই চাহিদা কৰাৰ দৰে সদায় বজাৰৰ দ্ৰব্য-সেৱা উৎপাদন হ'ব। প্ৰায়েই দেখা যায় যে বজাৰত বিশেষকৈ বহুজাতিক কোম্পানীসমূহ নিজে বিচৰা ধৰণেই দ্ৰব্য আৰু সেৱা উৎপাদন কৰে। স্বল্পবিক্ৰেতা ধাৰণাৰ বজাৰবোৰ গঢ়লৈ উঠাৰ পিছত শক্তিশালী উৎপাদকসকলে তেওঁলোকৰ ব্ৰ্যাণ্ডৰ মূল্য তৈয়াৰ কৰি, ব্ৰ্যাণ্ডৰ সংখ্যা বঢ়াই মিছা প্ৰলোভন আদিৰে নিৰৱচ্ছিন্নভাৱে বিজ্ঞাপন আদি দি দ্ৰব্য আৰু সেৱা বিক্ৰি কৰি অনেক সময়ত গ্ৰাহকক বিভ্ৰান্ত কৰে।

(৩) **দৰ-প্ৰক্ৰিয়া স্বয়ংক্ৰিয় প্ৰণালী নহয় ঃ** যুক্তি দেখুওৱা হয় যে দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ অধীনত দ্ৰব্যৰ চাহিদাৰ স্থিতি সাপেক্ষে দ্ৰব্যবিধৰ যোগানৰো পৰিৱৰ্তন হয় আৰু চাহিদা-যোগানৰ সমন্বয়-স্থাপন স্বয়ংক্ৰিয়ভাৱে সম্পন্ন হয়। কিন্তু, এয়া সত্য নহয়, কাৰণ, চাহিদা বাঢ়িলে প্ৰতিষ্ঠানে উৎপাদনৰ পৰিমাণ বঢ়োৱাৰ পৰিকল্পনা কৰিব পাৰে। কিন্তু, উৎপাদকৰ যিহেতু লাভ সৰ্বোচ্চ কৰাই মূল উদ্দেশ্য, সেয়েহে, উৎপাদনৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি নকৰিবও পাৰে। তেওঁলোকে পূৰ্বানুমান কৰি লয় যে ক্ৰেতাসকলে উচ্চ দৰতেই দ্ৰব্য ক্ৰয় কৰিব আৰু তেওঁলোকৰ লাভৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি হৈ গৈ থাকিব। ফলস্বৰূপে, চাহিদা-যোগানৰ সমন্বয় দীৰ্ঘকালতহে সম্ভৱ হ'ব পাৰে।

(৪) **অসমতা ঃ** আয় আৰু সম্পত্তিৰ বিতৰণত দৰ প্ৰক্ৰিয়াই অসমতাৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে। উৎপাদকসকলে লাভ অৰ্জন কৰাৰ উদ্দেশ্যেৰে দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ উৎপাদন কৰে। গতিকে, স্বাভাৱিকতেই দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই সামাজিক ন্যায়, স্থাপনৰ নিশ্চয়তা দিব নোৱাৰে, বৰঞ্চ, আয় আৰু সম্পদ বিতৰণৰ ক্ষেত্ৰত ই অসমতাহে সৃষ্টি কৰে- 'ধনীসকল অধিক ধনী আৰু দুখীয়াসকল অধিক দুখীয়া হয়গৈ।

(৫) **অৰ্থনৈতিক অস্থিৰতা ঃ** অন্য এক গুৰুত্বপূৰ্ণ দুৰ্বলতা হৈছে এয়ে যে দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই অৰ্থনৈতিক অস্থিৰতা সৃষ্টিৰ দিশে গতি কৰে। দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই ব্যৱসায়ৰ উত্থান-পতন সংযোজিত বাণিজ্য-চক্ৰৰ আহ্বান কৰে। অৰ্থনীতি এখনৰ পক্ষে এই উত্থান আৰু মন্দা বা পতন একোৰেই সঠিক নহয়। গতিকে, কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই অৰ্থনৈতিক অস্থিৰতাৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে।

(৬) **সম্পদৰ অপব্যৱহাৰ ঃ** লাভ উপাৰ্জনেই হৈছে মুক্ত প্ৰতিষ্ঠানিক অৰ্থনীতিৰ চালিকা শক্তি। এনে অৰ্থনীতিত লাভ অৰ্জনৰ আকাঙ্খাৰেই সকলোবোৰ উৎপাদনৰ সিদ্ধান্ত লোৱা হয়। গতিকে, এনে প্ৰেক্ষাপটত ধনী শ্ৰেণীটোৰে বিচৰা দ্ৰব-সেৱাৰেই অধিক পৰিমাণে উৎপাদন কৰা হয়। দেখা গ'ল, দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই কেৱল প্ৰাচুৰ্যশালী এলেকাতহে গুৰুত্ব দিয়ে আৰু সকলো অঞ্চলৰ সমউন্নয়ন কৰিব নোৱাৰে। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে স্থানীয় সম্পদৰ অপব্যৱহাৰ হয় আৰু আঞ্চলিক অসমতাৰ সৃষ্টি হয়।

(৭) **বজাৰ-বিফলতা ঃ** যেতিয়া দক্ষতাপূৰ্ণভাৱে সম্পদৰ বিতৰণ নহয়, তেতিয়া বজাৰ-বিফলতাই দেখা দিয়ে। ই হৈছে বজাৰৰ এক বিশেষ বৈশিষ্ট্য, যিয়ে সমাজক সৰ্বোত্তম স্থিতিলৈ পৰিচালিত কৰিব নোৱাৰে।

(৮) **বিবেচনাহীন উপভোক্তা ঃ** যেতিয়া উপভোক্তাসকলে বিবেচনাশীল হৈ কাম নকৰে, তেতিয়া দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই সফল নহয়। বজাৰ-অৰ্থনীতিৰ দৰ্শন হৈছে এয়ে যে ইয়াত উপভোক্তাসকলে প্ৰতিগৰাকীয়েই নিজৰ কল্যানৰ সৰ্বোৎকৃষ্ট বিচাৰক। প্ৰতিগৰাকী ব্যক্তিৰ পছন্দ আৰু সিদ্ধান্তই ব্যক্তিগত কল্যান আৰু সামাজিক কল্যানৰ বাবে যথেষ্ট। কিন্তু, বেছিভাগ ক্ষেত্ৰতেই ব্যক্তিসকলে অবিবেচকৰ দৰে আচৰণ কৰে আৰু ফলত দৰ-প্ৰক্ৰিয়া বিফল হয়।

৪.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ ওপৰোক্ত আলোচনাখিনিৰ সাৰাংশ তলত দিয়া ধৰণে প্ৰকাশ কৰিব পাৰি ঃ

- এখন পুঁজিবাদী, বজাৰ বা মুক্ত প্ৰতিষ্ঠানিক অৰ্থনীতিত চাহিদা আৰু যোগান শক্তিৰ পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়াৰ ফলত দ্ৰব্য সামগ্ৰী আৰু সেৱাৰ দৰ নিৰূপণ পদ্ধতিয়েই হৈছে দৰ-প্ৰক্ৰিয়া।
- দৰ-প্ৰক্ৰিয়া অৰ্থনীতিৰ এক মৌলিক ধাৰণা আৰু অৰ্থনৈতিক এজেণ্ট বা প্ৰতিনিধিসমূহৰ সম্পদ আবণ্টনৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণৰ ক্ষেত্ৰত ই হৈছে অতি তাৎপৰ্যপূৰ্ণ।
- আদাম স্মিথে দৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ 'অদৃশ্য হাত'ৰ কথা বৰ্ণনা কৰি কৈছে যে বজাৰৰ এই লুকাই থকা হাতে সমাজৰ হিতাৰ্থে সম্পদ আবণ্টন কৰে, যিটো ব্যক্তিসকলৰ নিজ স্বাৰ্থ পূৰণৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়।
- দৰ আৰু বজাৰ - এই দুটাই হৈছে দৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ মূল উপাদান।
- দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই অৰ্থনীতিৰ তিনিটা কেন্দ্ৰীয় সমস্যা সমাধানত সহায় কৰে। সেইকেইটা হ'ল (ক) কি কি উৎপাদন কৰা হ'ব (খ) কিদৰে উৎপাদন কৰা হ'ব (গ) কাৰ বাবে উৎপাদন কৰা হ'ব।

৪.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

চুটি প্ৰশ্ন ঃ (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ ১৫০ উত্তৰ শব্দৰ ভিতৰত কৰিব)

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ পুঁজিবাদী অৰ্থনীতিত দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ দৰ-নিৰূপণত চাহিদা আৰু যোগানৰ ভূমিকা চমুকৈ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ যিকোনো তিনিটা সুবিধা উল্লেখ কৰি ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ সম্পদ আবণ্টনত দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই কিদৰে সহায় আগবঢ়ায়?

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ পূৰ্বাভাষ। আগজাননী দিব পৰা কাৰ্যাৱলী বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ সফলতাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় চৰ্তসমূহ কি কি?

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ গ্ৰাহক/উপভোক্তাৰ সাৰ্বভৌমত্বৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰক আৰু ইয়াক কিয় কল্পনাপ্ৰসূত বুলি কোৱা হয়?

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ অনুপ্ৰেৰণামূলক পদ্ধতি হিচাপে দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ বিষয়ে এক চমুটোকা লিখা।

প্ৰশ্ন নং ৯ ঃ অতিৰিক্ত চাহিদা আৰু অতিৰিক্ত যোগানৰ পাৰ্থক্য লিখক।

প্ৰশ্ন নং ১০ ঃ সামাজিক ন্যায় নিশ্চিতকৰণত দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ সীমাৱদ্ধতা চমুলৈ ব্যাখ্যা কৰক।

দীঘলীয়া প্ৰশ্ন ঃ (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ ৩০০-৫০০ উত্তৰ শব্দৰ ভিতৰত লিখিব) ঃ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰক। পুঁজিবাদী অৰ্থনীতিত ইয়াৰ অৰ্থ আৰু ভূমিকা আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ উপযুক্ত চিত্ৰৰ সহায়ত দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ কাৰ্য-প্ৰণালী বৰ্ণনা কৰক। ভাৰসাম্য দৰ কিদৰে নিৰ্ণয় কৰা হয় ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ এখন মুক্ত প্ৰতিষ্ঠানিক অৰ্থনীতিত দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ প্ৰধান কাৰ্যসমূহৰ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ সফল কাৰ্যকৰীকৰণৰ বাবে কি কি চৰ্তৰ প্ৰয়োজন? প্ৰতিটো চৰ্ত বহলকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ দৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ সীমাৱদ্ধতাৰসমূহৰ সমালোচনাত্মক নিৰীক্ষণ আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ 'দৰ প্ৰক্ৰিয়াই দক্ষতা বঢ়ায়, কিন্তু সমতা নিশ্চিতকৰণত বিফল হয়'- এই মন্তব্যটি আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ পুঁজিবাদী অৰ্থনীতিত দৰ প্ৰক্ৰিয়াই অৰ্থনৈতিক উন্নয়ণলৈ কিদৰে আৰিহণা আগবঢ়ায় ব্যাখ্যা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৫ঃ সমাজবাদ

অধ্যায় গাঁথনি

৫.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য
৫.২ পৰিচয়
৫.৩ সমাজবাদৰ বোধ
৫.৪ সমাজবাদৰ বিৱৰ্তন
৫.৫ সমাজবাদৰ বৈশিষ্ট্য
৫.৬ সমাজবাদৰ সুবিধা বা গুণাৱলী
৫.৭ সমাজবাদৰ অসুবিধা বা দোষসমূহ
৫.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৫.৯ অধিক জানিবলৈ
৫.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৫.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

৫.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- সমাজবাদৰ অর্থ বুজি পাবলৈ সক্ষম হ'ম
- সমাজবাদৰ বিৱৰ্তন ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ম
- সমাজবাদৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ আলোচনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ম
- সমাজবাদৰ গুণাৱলী আৰু দোষসমূহ আলোচনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ম।

৫.২ পৰিচয়

ইয়াৰ পূর্বৰ অধ্যায়ত আমি পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাৰ অধীনত দৰ-প্রক্রিয়াৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছোঁ। আমি ইতিমধ্যে পুঁজিবাদ আৰু ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে ভালদৰে বুজি পাইছো। এই অধ্যায়চ আমি এক গুৰুত্বপূর্ণ ৰাজনৈতিক আৰু অর্থনৈতিক মতাদর্শৰ ৰূপত সমাজবাদৰ বিষয়ে বিতংকৈ আলোচনা কৰিম। অধ্যায়টি সমাজবাদৰ অর্থৰ ব্যাখ্যা আৰু ইয়াৰ ঐতিহাসিক বিৱৰ্তনৰ সন্ধানেৰে আৰম্ভ কৰা হৈছে। তাৰ পিছত সমাজবাদৰ গুণাৱলী আৰু দোষবোৰো আলোচনাৰ মাজলৈ অনা হৈছে। এই সমগ্র আলোচনাৰ মাজেৰে সমাজবাদৰ বিষয়ে এটা বিস্তৃত ধাৰণা গঢ় দিবলৈ আমি সক্ষম হ'ম।

৫.৩ সমাজবাদৰ বোধ

প্রিয় পাঠক-পাঠিকাসকল, সমাজবাদ হৈছে এক অর্থনৈতিক তত্ব বা মতবাদ, যিয়ে ব্যক্তিগত খণ্ডৰ পৰিৱর্তে সম্পত্তি তথা প্রাকৃতিক সম্পদৰ মালিকীস্বত্ব ৰাজহুৱা খণ্ডৰ থকাটো পোষকতা কৰে। ই হৈছে এক আর্য-সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক মতাদর্শ যিয়ে, উৎপাদন, বিতৰণ আৰু বিনিময়ৰ মাধ্যমসমূহ ৰাজহুৱা বা যুটীয়া মালিকীস্বত্বৰ অধীনত থকাটো বিচাৰে। সমাজবাদী অর্থনীতি কেৱল মাথোন ৰাষ্ট্রৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্রিত আৰু পৰিকল্পিত অর্থনীতি, য'ত উৎপাদনৰ

উপাদানসমূহ ৰাষ্ট্রই একচেটিয়াভাৱেই নিয়ন্ত্রণত ৰাখে। উৎপাদন আৰু বিতৰণ সম্পৰ্কীয় সমস্ত কাম-কাজৰ নিয়মীয়াকৰণ ৰাষ্ট্রৰ দ্বাৰা কৰা হয়। সমাজবাদৰ কেন্দ্রীয় বা মুখ্য আদৰ্শই হৈছে এই যে প্রধান উদ্যোগসমূহ তথা ভূমি, কাৰখান, প্রাকৃতিক সম্পদ, আন্তঃগাঁথনিমূলক সম্পদ- সকলোবোৰ ব্যক্তি বা ব্যক্তিগত খণ্ডৰ পৰিৱর্তে ৰাষ্ট্র বা ৰাজহুৱা খণ্ডৰ স্বত্বাধিকাৰ আৰু নিয়ন্ত্রণত থকা উচিত। মূলতঃ সমাজবাদে অর্থনৈতিক অসমতা আৰু বিভেদ হ্রাস কৰি সমাজৰ সকলো সদস্য মাজত সম্পদ আৰু সম্পত্তিৰ সমানভাৱে বিতৰণ হোৱাটো নিশ্চিত কৰিব বিচাৰে। গতিকে, সমাজবাদৰ আৰ্হিটো কল্যান-ভিত্তিক আৰু সমাজত অর্থনৈতিক সুযোগ-সুবিধা তথা লাভা-লাভৰ সমুচিত বিতৰণ হোৱাটো সমাজবাদৰ কাম্য। সমাজবাদে এনে বিশ্বাসক প্রচাৰ কৰে যে আনকি যদি কোনো অভিজ্ঞ ব্যক্তিক কম বয়সৰ লোকৰ কামত স্থলাভিষিক্ত কৰাও হয়, তেন্তে কর্মসংস্থানৰ নিৰাপত্তাহীনতাৰ বাবে তেওঁ পৰিয়ালৰ কল্যানক লৈ চিন্তিত হ'ব নালাগে। কার্লমার্ক্সৰ আদৰ্শৰ দ্বাৰা অনুপ্রাণিত সমাজবাদে এই কথাও গুৰুত্ব দিয়ে যে ব্যক্তিসকলক নিজৰ কামৰ মূল্য অনুসৰি শ্রমৰ মূল্য আদায় দিব লাগে। নিজৰ কর্মৰ বাবে পাবলগীয়া তেওঁলোকৰ প্রাপ্য আদায় দিব লাগে। সমাজবাদৰ যুক্তি সিদ্ধ নীতি হৈছে এয়ে যে ব্যক্তিয়ে নিজৰ কর্মদক্ষতা অনুসৰি কাম কৰিব আৰু নিজৰ প্রয়োজনীয়খিনি লাভ কৰিব। তদুপৰি, মুষ্টিমেয় লোকৰ হাতত ক্ষমতাৰ কেন্দ্রীকৰণ সমাজবাদে নাকচ কৰে আৰু সমতাৰ অর্থনৈতিক গাঁথনিক আগবঢ়াই দিয়ে। পুঁজিবাদে ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্ব আৰু লাভ অর্জনৰ ক্ষেত্রত গুৰুত্বৰ বিপৰীতে সমাজবাদে সমাজৰ কল্যাণ, সহযোগিতা আৰু সকলোৰে কল্যাণক অগ্রাধিকাৰ দিয়ে।

সমাজবাদে যুক্তি দর্শায় যে পুঁজিবাদে শোষণ কৰে, শ্রেণী সংগ্রামৰ জন্ম দিয়ে, এমুঠিমান লোকৰ হাতত সম্পদ কেন্দ্রীভূত কৰে আৰু সমাজৰ বৃহৎ সংখ্যকে প্রাথমিক প্রয়োজনীয়তা পূৰণৰ বাবে সংগ্রাম কৰিবলগীয়া হয়। সমাজবাদে এনে অসমতাবোৰ দূৰীকৰণৰ বাবে আর্থিক পদ্ধতিটো পুনৰগঠন কৰে আৰু ব্যক্তিগত লাভৰ পৰিৱর্তে মানৱ সেৱাৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।

গতিকে, সমাজবাদ-

- সম্পূর্ণভাৱে ৰাষ্ট্রৰ দ্বাৰা পৰিচালিত আৰু নিয়ন্ত্রিত অর্থনৈতিক ব্যৱস্থা,
- এই কথাত বিশ্বাসী যে দ্রব্য-সেৱা উৎপাদনৰ আঁৰত ব্যক্তিৰ প্রয়াস নিহিত হৈ থাকে বাবে ইয়াৰ বিতৰণো 'প্রত্যেক ব্যক্তিলৈ কর্ম অনুসৰি' হয়,
- কল্যাণকেন্দ্রিক এক অর্থনৈতিক পদ্ধতি।

এনেদৰে, সমাজবাদ এক উকা তত্ব নহয়, বৰঞ্চ, ই মতাদর্শ আৰু আলোড়নৰ এক বৃহৎ পৰিমাণ সদৃশ। ঐতিহাসিকভাৱে সমাজবাদ কেইবাটাও স্তৰ যেনে, গণতান্ত্রিক সমাজবাদ আৰু সমাজবাদী গণতন্ত্রৰ পৰা বৈপ্লৱিক সমাজবাদ আৰু সাম্যবাদ পর্যন্ত বিৱর্তিত হৈছে। এই বৈচিত্রৰ উপস্থিতি সত্বেও সমাজবাদী মতাদর্শসমূহৰ আটাইবোৰেই সামাজিক ন্যায়, অর্থনৈতিক সমতা আৰু সামূহিক দায়িত্বক অনুসৰণ কৰে।

আধুনিক বিশ্বত সমাজবাদে ৰাজনৈতিক বিতর্ক, ৰাজহুৱা নীতি আৰু সামাজিক আন্দোলনবোৰক প্রভাৱিত কৰি আহিছে। অনেক দেশেই তেওঁলোকৰ অর্থনৈতিক পদ্ধতিত কল্যানকামী ৰাষ্ট্র, ৰাজহুৱা স্বাস্থ্য সেৱা, মুক্ত শিক্ষানীতি, শ্রমিক সুৰক্ষা আদিৰ সহায়ত সমাজবাদক সামৰি লৈছে। বিশ্বৰ ৰাজনৈতিক অর্থনৈতিক সংগঠনসমূহক বিস্তাৰিতভাৱে জানিবলৈ হ'লে সমাজবাদৰ বিষয়ে জ্ঞান লভা বা সমাজবাদক বুজি পোৱাটো প্রয়োজনীয় বুলি ভবা হৈছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ সমাজবাদৰ প্রাথমিক উদ্দেশ্য কি?

প্রশ্ন নং ২ঃ দ্রব্য আৰু সেৱাৰ বিতৰণ সম্পর্কত কোনটো নীতিয়ে সমাজবাদী বিশ্বাসক উৎকৃষ্টভাৱে প্রতিনিধিত্ব কৰে?

৫.৪ সমাজবাদৰ বিৱৰ্তন

পৰিৱৰ্তিত অৰ্থনৈতিক পৰিস্থিতি, ৰাজনৈতিক সংগ্ৰাম আৰু দাৰ্শনিক মতাদৰ্শ সম্বলিত ঐতিহাসিক ঘটনা পৰিঘটনাৰ মাজেৰে সমাজবাদৰ বিৱৰ্তন পৰ্যবেক্ষন কৰিব পৰা যায়।

প্ৰাচীন সমাজবাদী চিন্তাধাৰা ঃ

সমাজবাদৰ শিপা প্ৰাচীনকাল তথা মধ্যযুগৰ সমাজতেই বিচাৰি পোৱা যায়, য'ত চিন্তাবিদসকলে সমূহীয়া বাসস্থলী আৰু যৌথ মালিকীস্বত্বৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল। দাৰ্শনিক প্লেট' (Plato) ৰে তেওঁৰ গ্ৰন্থ 'ৰিপাব্লিক' (The Republic) ত ন্যায় আৰু একতাক আগুৱাই নিবৰ বাবে শাসক শ্ৰেণীটোৰ মাজত সমূহীয়া মালিকীস্বত্বৰ ব্যৱস্থা কৰাৰ বাবে প্ৰস্তাৱ আগবঢ়াইছিল। একেদৰে, প্ৰাচীন চীনা সম্প্ৰদায়সমূহেও ধৰ্মীয় নীতি তথা নৈতিকতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সমূহীয়া মালিকীস্বত্বৰ ওপৰত গুৰত্ব দিছিল।

অষ্টাদশ শতিকাৰ শেষভাগ আৰু ঊনৈশ শতিকাত সংঘটিত হোৱা ঔদ্যোগিক বিপ্লৱে সমাজবাদৰ বিকাশত তাৎপৰ্যপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল। দ্ৰুত ঔদ্যোগীকৰণে নগৰীকৰণ, কৰ্মস্থলীৰ দুৰাৱস্থ, শিশু শ্ৰমিক, নিম্নহাৰৰ মজুৰি, চৰম অসমতা আদিবোৰ সমস্যাৰ দিশে গতি কৰিছিল। এই সামাজিক সমস্যাসমূহে চিন্তাবিদসকলক পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাৰ নায্যতাৰ ওপৰত প্ৰশ্ন কৰিবলৈ ইঙ্গিত প্ৰেৰণ কৰিছিল।

আদৰ্শবাদী সমাজবাদ ঃ

প্ৰথম অৱস্থাৰ আধুনিক সমাজবাদক প্ৰায়েই আদৰ্শবাদী বা কাল্পনিক সমাজবাদ বুলি কোৱা হৈছিল। হেন্ৰি-দ্য-চেইণ্ট-চিমন (Henri de Saint-Simon), চাৰ্লচ ফ্যৰিয়েৰ (Charles Fourier) আৰু ৰবাৰ্ট ওৱেন (Robert Owen) কে আদি কৰি চিন্তাবিদসকলে বিশ্বাস কৰিছিল যে শান্তিপূৰ্ণ সহযোগিতা আৰু আদৰ্শ জনসমুদায় সৃষ্টিৰ জৰিয়তে সমাজত পৰিৱৰ্তন আনিব পৰা যায়। এই চিন্তাবিদসকলে শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ পৰিৱৰ্তে নৈতিক সংস্কাৰ, সহযোগিতা আৰু সামাজিক শৃংখলাৰ বিষয়ত অধিক গুৰুত্ব দিছিল।

উদাৱণ স্বৰূপে, ৰবাট, ওৱেনে আৰ্হি জনসমুদায় প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল, য'ত শ্ৰমিকসকলে উৎকৃষ্ট মজুৰি, শিক্ষাৰ সা-সুবিধা আৰু জীৱন-যাপনৰ সুবিধাবোৰ ভোগ কৰিবলৈ পাইছিল। যদিও আদৰ্শবাদী সমাজবাদ প্ৰভাৱশালী আছিল, সমালোচকসকলে যুক্তি দৰ্শাইছিল যে বৃহৎ পৰিসৰত সামাজিক পৰিৱৰ্তন আনিব পৰাৰ জোখেৰে তাত বাস্তৱ-কৌশল নাছিল।

কাৰ্লমাৰ্ক্স (Karl Marx 1818-1883) আৰু ফ্ৰেডৰিক এঙ্গেলচে (Friedrich Engels 1820-1895) সমাজবাদৰ এই দৃষ্টিভংগীক তীব্ৰভাৱে সমালোচনা কৰিছিল। তেওঁলোকে যুক্তি দৰ্শাইছিল যে নৈতিক উন্নয়ণ সাধন আৰু সামাজিক সংস্কাৰেৰে সমাজবাদ অনা কথাটো একেবাৰেই অবাস্তৱ আৰু অবৈজ্ঞানিক। তেওঁলোকে 'দ্য কমিউনিষ্ট মেনিফেষ্ট' (1848) নামৰ পুস্তিকাখনত তেওঁলোকৰ সমাজবাদ সম্পৰ্কীয় তত্ত্ব প্ৰদান কৰিছে, যি পিচত 'মাৰ্ক্সবাদ' হিচাপে সৰ্বজন পৰিচিত হৈছিলগৈ।

বৈজ্ঞানিক সমাজবাদ আৰু কাৰ্লমাৰ্ক্স ঃ

ঊনৈশ শতিকাৰ মধ্যভাগত কাৰ্লমাৰ্ক্স আৰু ফ্ৰেডেৰিক এঙ্গেলচ্ৰ মতাদৰ্শেৰে গঢ় লোৱা তত্ত্বটি সমাজবাদৰ বিৱৰ্তনত এক বৃহৎ আলি. কেঁকুৰি সদৃশ। তেওঁলোকৰ তত্ত্বই, যিটোক বৈজ্ঞানিক সমাজবাদ বোলা হৈছে, পুঁজিবাদ আৰু তাৰ অন্তৰ্নিহিত তৰ্ক-বিতৰ্কবোৰৰ এক প্ৰণালীৱদ্ধ বিশ্লেষণ আগবঢ়াইছিল।

মাৰ্ক্সে যুক্তি দৰ্শাইছিল যে ইতিহাস দুই পক্ষৰ শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ দ্বাৰা চলমান হৈছিল- এহাতে উৎপাদনৰ উপাদনৰ মালিক (বুৰ্জোৱা শ্ৰেণী) আৰু আনহাতে নিজৰ শ্ৰম বিক্ৰী কৰা শ্ৰমিক (সৰ্বহাৰা)। মাৰ্ক্সৰ মতে পুঁজিবাদ শোষণ, বিচ্ছিন্নতাবাদ আৰু অৰ্থনৈতিক সংকটৰ দিশে গতি কৰাটো অৱধাৰিত। তেওঁ ভৰিষ্যবাণী কৰিছিল যে শ্ৰমিক শ্ৰেণীটোৱে অৱশেষত বিপ্লৱৰ জৰিয়তে পুঁজিবাদক ওফৰাই পেলাব আৰু সমাজবাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰিব, যি পিছত গৈ এক শ্ৰেণীহীন সমাজ সাম্যবাদলৈ বিৱৰ্তিত হ'ব।

সামাজিক গণতন্ত্র আৰু গণতান্ত্রিক সমাজবাদ ঃ

ঊনৈশ শতিকাৰ শেষভাগ আৰু কুৰি শতিকাৰ প্রথমভাগত কিছুসংখ্যক সমাজবাদীয়ে হিংসাত্মক বিপ্লৱৰ নাকচ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে আৰু গণতান্ত্রিক অনুষ্ঠান আদি স্থাপনৰ জৰিয়তে ক্রমশঃ সংস্কাৰ সাধন কৰাত মনোনিৱেশ কৰিলে। এই পন্থাই সামাজিক গণতন্ত্রক আদৰি আনিলে, যিয়ে ব্যাপক সমাজকল্যাণমূলক আঁচনি, শ্রমিক আইন, চৰকাৰী নীতি নিয়ম আদিৰ লগত পুঁজিবাদকো সংযোজিত কৰিব বিচাৰে।

ছুইডেন, নৰৱে আদি দেশবোৰে সামাজিক গণতন্ত্র গ্রহণ কৰিলৈ সার্বজনীন স্বাস্থ্যসেৱা, মুক্তশিক্ষা, নিবনুৱা ভাট্টা প্রদান, পেঞ্চন প্রদান আদি আঁচনি অন্তর্ভুক্ত কৰি ললে। গণতান্ত্রিক সমাজবাদ সামাজিক গণতন্ত্রৰ নিচেই ওচৰাওচৰি আৰু ই একনায়কত্ববাদী শাসনৰ পৰিৱর্তে গণতান্ত্রিক পদ্ধতিৰে সমাজবাদ প্রতিষ্ঠা কৰাত গুৰুত্ব প্রদান কৰে।

বিংশ শতিকাৰ সমাজবাদ ঃ

বিংশ শতিকাত ৰাষ্ট্রীয় স্তৰত সমাজবাদ প্রতিষ্ঠা কৰাৰ অনেক প্রয়াস পৰিলক্ষিত হয়। ১৯১৭ চনৰ ৰাছিয়াৰ বিপ্লৱক ফলত 'ছোভিয়েট ইউনিয়ন'ৰ প্রতিষ্ঠা হ'ল, যিয়ে কেন্দ্রীয়ভাৱে পৰিচালিত সমাজবাদী অর্থনীতি গ্রহণ কৰিছিল। একেধৰণৰ পদ্ধতি চীনদেশ, কিউবা আৰু পূৱ-ইউৰোপতো গ্রহণ কৰা হৈছিল। যদিও এইবোৰ দেশে দ্রুত উদ্যোগীকৰণ, উন্নত শিক্ষা তথা স্বাস্থ্য সেৱা পদ্ধতি আদিৰ অভিজ্ঞতা অর্জন কৰিছিল, সেই দেশসমূহে ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাৰ অভাৱ, অর্থনৈতিক দক্ষতাহীনতা, একনায়কত্ববাদী প্রশাসন আদি তাৎপর্যপূর্ণ প্রত্যাহ্বানসমূহৰো মুখামুখি হ'বলগীয়াত পৰিছিল। ১৯৯১ চনত ছোভিয়েট ইউনিয়নৰ বিলুপ্তিসাধনে বহুতো দেশক কেন্দ্রীভূত সমাজবাদী পদ্ধতিটো পুনৰীক্ষণ কৰি চাবলৈ বাধ্য কৰাইছিল।

সমকালীন সমাজবাদ ঃ

একবিংশ শতিকাত সমাজবাদে প্রায়েই আয় অসমতা, জলবায়ু পৰিৱর্তন, সামাজিক ন্যায় প্রতিষ্ঠা আদি বিষয়ত মনোনিৱেশ কৰি নতুন ৰূপত প্রতিভাত হৈছে। আধুনিক সমাজবাদী আন্দোলনে গণতান্ত্রিকভাৱে অংশগ্রহণ, বহনক্ষমতাযুক্ত পৰিৱেশ, মানৱ অধিকাৰ আদি দিশত গুৰুত্ব দিয়ে। বজাৰ অর্থনীতিক সম্পূর্ণভাৱে পৰিহাৰ নকৰি সমকালীন সমাজবাদীসকলৰ বৃহৎ অংশই মিশ্র অর্থনীতিৰ পোষকতা কৰে, য'ত ৰাজহুৱা স্বত্বাধিকাৰ আৰু নিয়ন্ত্রিত ৰূপত ব্যক্তিগত উদ্যোগৰ মাজত সমতা ৰক্ষা কৰি চলা হয়।

৫.৫ সমাজবাদৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ

সমাজবাদৰ অনেক সুকীয়া বৈশিষ্ট্য আছে, যিয়ে অন্যান্য অর্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক পদ্ধতিৰ পৰা সমাজবাদক পৃথক কৰি ৰাখিছে। সেইবোৰ হৈছে—

- **সমূহীয়া বা ৰাজহুৱা মালিকীস্বত্ব ঃ** উৎপাদনৰ উপাদনসমূহৰ ৰাজহুৱা বা সমূহীয়াভাৱে থকা মালিকীস্বত্ব হৈছে সমাজবাদৰ মৌলিক বৈশিষ্ট্যসমূহৰ ভিতৰত অন্যতম। ইয়াৰ দ্বাৰা এইটোকে বুজোৱা হয় যে প্রধান উদ্যোগবোৰ, বৃহৎ কাৰখানাবোৰ, খনি, বন, প্রতিষ্ঠান, পথাৰ, অফিচ, বেংক, পৰিবহন ব্যৱস্থা, সংবাদ পত্র, জনসংযোগ, বৃহৎ শ্বপিং-শৃঙ্খল আৰু আন্তঃগাঁথনি নির্মান, ইত্যাদিবোৰৰ মালিকীস্বত্ব ব্যক্তিগত খণ্ডৰ পৰিৱর্তে ৰাষ্ট্র বা চৰকাৰ অথবা জনসমুদায় বা সমবায়ৰ হাতত ন্যস্ত থাকে। ইয়াৰ প্রধান লক্ষ্য হৈছে সম্পত্তিসমূহ মুষ্টিমেয়ৰ হাতত কেন্দ্রীভূত হোৱাৰ পৰা ৰক্ষা কৰা আৰু আমি সকলোৱেই অর্থনৈতিক সম্পদৰ ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা লাভান্বিত হোৱাটো নিশ্চিত কৰা।
- **অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা ঃ** সম্পদৰ আবণ্টন আৰু উৎপাদনৰ পৰিমাণ নিৰ্দ্ধপণৰ বাবে সমাজবাদী ব্যৱস্থাটো প্রায়েই অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। অর্থনীতিখনে কেৱল মাথোন ধনী শ্রেণীৰ বাবে লাভৰ উদ্রেক নকৰি মানুহৰ অভাৱ পূৰণ কৰিব পৰা সেৱা আগবঢ়াবৰ বাবে পৰিকল্পনা প্রস্তুত কৰে। কি কি দ্রব্য-সামগ্রী

উৎপাদন কৰিব তাৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণৰ ভাৰ বজাৰ-শক্তিৰ ওপৰত এৰি দিয়াৰ পৰিৱৰ্তে ৰাষ্ট্ৰৰ পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষই সামাজিক প্ৰয়োজনীয়তাৰ ভূ লয় আৰু স্বাস্থ্য সেৱা, শিক্ষা, বাসস্থান, পৰিবহন আদিৰ দৰে অত্যাৱশ্যকীয় সেৱাবোৰক অগ্ৰাধিকাৰ দিয়ে। পৰিকল্পনা কমিটিয়ে পৰিকল্পনাৰ বাবে লক্ষ্য নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি লয় আৰু তেনে লক্ষ্য পূৰণৰ বাবে সময়সীমাও বান্ধি লয়। পৰিকল্পনাই অৰ্থনৈতিক সংকট এৰাই চলাৰ প্ৰতি সতৰ্ক হৈ থাকে আৰু প্ৰাথমিক প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰাৰ নিশ্চিতি দিয়ে। অৱশ্যে, বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ সমাজবাদত পৰিকল্পনাৰ মাত্ৰাসমূহ ভিন-ভিন হয়।

- **সমতা আৰু সামাজিক ন্যায় ঃ** সমাজবাদৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক সমতাক আগুৰাই নিয়া। ই দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ পক্ষপাতহীন আৰু সমবিতৰণৰ পোষকতা কৰে। ই আয়-অসমতা দূৰ কৰিব বিচাৰে, দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণৰ কামনা কৰে আৰু সকলো নাগৰিককে সমান সুবিধা আগবঢ়ায়। পূৰ্বতে উল্লেখ কৰাৰ দৰেই ই 'প্ৰত্যেক ব্যক্তিৰ দক্ষতাৰ পৰা, প্ৰত্যেক ব্যক্তিৰ কৰ্ম অনুসৰি' নীতিৰ সমৰ্থন কৰে। কোনো একচেটিয়াবাদী অথবা ভূ-স্বামীৰ কোনো শ্ৰমিকৰ শ্ৰমৰ ওপৰত জীয়াই থকাৰ অথবা শোষণ কৰাৰ বিলাসিতা কৰিব নোৱাৰে। নিজৰ নিজৰ সামৰ্থ্য অনুসৰি প্ৰত্যেক ব্যক্তিয়ে সমাজলৈ অৰিহণা যোগোৱাৰ সুবিধা লাভ কৰে। যিসকলে বেছিকৈ কাম কৰিব, সেই সকলে বেছিকৈ আয় উপাৰ্জন কৰিব। যিসলে অৱসৰ গ্ৰহণ কৰে, অথবা শ্ৰম কৰিবলৈ অপাৰগ হয়, তেওঁলোকক 'সামাজিক কোষ'ৰ পৰা সহায় আগবঢ়োৱা হয়। ই প্ৰগতিশীল কৰ ব্যৱস্থা, সমাজকল্যানমূলক আঁচনি, শিক্ষা আৰু স্বাস্থ্য সেৱাৰ সাৰ্বজনীন সুলভতা আদিক আগবঢ়াই নিয়ে। শ্ৰেণী, লিঙ্গ, জাতি, গোষ্ঠী আদিৰ ভিত্তিত গঢ় লৈ উঠা বিভেদীকৰণৰ সমস্যাটোৰ সমাধান বিচাৰি সমাজবাদে সামাজিক ন্যায় প্ৰতিষ্ঠাৰ ক্ষেত্ৰতো গুৰুত্ব দিয়ে।
- **কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰ ঃ** এখন সমাজবাদী অৰ্থনীতিৰ কেন্দ্ৰীয় চিন্তা হৈছে সামাজিক নিৰাপত্তা আৰু কল্যান সুনিশ্চিত কৰা। সেয়েহে, জনসাধাৰণক লাভান্বিত কৰিব পৰা উৎপাদন কাৰ্য আৰু সেৱাত সমাজবাদে গুৰুত্ব দিয়ে। অৰ্থনৈতিক কামকাজসমূহ সমাজৰ লাভৰ পৰিৱৰ্তে সামাজিক কল্যান সাধনৰ নীতিৰে উদ্বুদ্ধ হয়।
  ৰাষ্ট্ৰ বা চৰকাৰে জনসাধাৰনলৈ বিনামূলীয়া শিক্ষা, বিনামূলীয়া বা সহজলভ্য স্বাস্থ্য সেৱাৰ সুবিধা, পেঞ্চন, বৃদ্ধাৱস্থাৰ সা-সুবিধা তথা নিৰাপত্তা, অৱসৰ বিনোদনৰ সুবিধা ইত্যাদিবোৰ আগবঢ়াই সামাজিক নিৰাপত্তা সুনিশ্চিত কৰে। কল্যানকামী ৰাষ্ট্ৰই ব্যক্তিসকলক অৰ্থনৈতিক নিৰাপত্তাহীনতাৰ পৰা সুৰক্ষিত কৰি জীৱনৰ সামগ্ৰিক গুণমান উন্নত কৰাৰ লক্ষ্য স্থিৰ কৰি লয়।
- **গণতান্ত্ৰিক নিয়ন্ত্ৰণ ঃ** সমাজবাদৰ বিভিন্ন প্ৰকৃতিৰ মাজত অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানসমূহৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ বৰ্তাই ৰখাটোৰ ওপৰতো গুৰুত্ব দিয়া হয়। এই কামৰ বাবে পৰিচালনা সমিতিত শ্ৰমিক সংঘৰ প্ৰতিনিধিৰ অৰ্ন্তভুক্তি আৰু গণতান্ত্ৰিক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণৰ ক্ষেত্ৰত শ্ৰমিকৰ অংশ গ্ৰহন নিশ্চিত কৰা হয়।
- **শোষণ হ্ৰাসকৰণ ঃ** উপযুক্ত মজুৰি, কৰ্মস্থলীৰ নিৰাপত্তা আৰু কামৰ নিৰাপত্তা আদি নিশ্চিত কৰি সমাজবাদে শোষণ দূৰ কৰাৰ প্ৰয়াস কৰে। শ্ৰমিকসকলক শ্ৰমৰ বজাৰৰ পন্য হিচাপে গণ্য নকৰি সামাজিক সম্পদ সৃষ্টিৰ অৰিহনা দিব পৰা ব্যক্তি বুলি বিবেচনা কৰা হয়।

পাঠক-পাঠিকাসকল, ইতিমধ্যে আমি নিশ্চয় সমাজবাদৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্য তথা পুঁজিবাদৰ পৰা ই কিদৰে পৃথক, সেই সম্পৰ্কে বুজি উঠিছোঁ। চমুকৈ ক'বলৈ হ'লে, পুঁজিবাদৰ বিপৰীতে সমাজবাদে ব্যক্তিগত খণ্ডৰ সলনি ৰাজহুৱা খণ্ডত সম্পত্তিৰ স্বত্বাধিকাৰ প্ৰদান কৰি ধনী আৰু দুখীয়াৰ মাজৰ পাৰ্থক্য হ্ৰাস কৰিব বিচাৰে। ই বিত্তবান আৰু বিত্তহীনসকলৰ মাজত বিভেদ আঁতৰাই এখন শ্ৰেণীহীন সমাজ স্থাপন কৰিব বিচাৰে।

এতিয়া আমি সমাজবাদৰ গুণ-দোষসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ঃ সমাজবাদৰ মতানুসৰি উৎপাদনৰ সাধমসমূহৰ স্বত্বাধিকাৰী কোন হ'ব লাগে?

প্রশ্ন নং ৪ঃ সমাজবাদে কেনেধৰণৰ সমাজ স্থাপন হোৱাটো বিচাৰে?

৫.৬ সমাজবাদৰ গুণাৱলী

সমাজবাদৰ অনেক সুবিধা আৰু গুণ আছে, যিবোৰে ইতিহাসৰ বিভিন্ন সময় আৰু সমাজত সমাজবাদক আদৰণীয় কৰি তোলাত অৰিহণা যোগাইছিল। তলত সেইবোৰ বিতংভাৱে আলোচনা কৰা হ'ল—

- **শোষণ হ্রাসকৰণ ঃ** সমাজবাদৰ সবাতোকৈ ডাঙৰ গুণ হৈছে যে ই আর্থিক অসমতা হ্রাস কৰাত গুৰত্ব দিয়ে। সম্পদৰ পুনৰ বিতৰণ আৰু অত্যাৱশ্যকীয় সেৱাৰ সুলভতা সার্বজনীন কৰি সমাজবাদে ধনী আৰু দুখীয়াৰ মাজত থকা পার্থক্য হ্রাস কৰে। ইয়াৰ ফলত সামাজিক সমতা, সংহতি আৰু সুস্থিৰতা বাঢ়ে।
- **সামাজিক কল্যান আৰু মানৱ বিকাশ ঃ** সমাজবাদী পদ্ধতিটোৱে লাভ অর্জন কৰাতকৈ মানৱ বিকাশ সাধন কৰাটোত অগ্রাধিকাৰ দিয়ে। স্বাস্থ্যসেৱা, শিক্ষা, বাসস্থাৱৰ ওপৰত কৰা বিনিয়োগৰ ফলত সাক্ষৰতাৰ হাৰ বৃদ্ধি হয়, স্বাস্থ্য উন্নত হয় আৰু জীৱনৰ মান উচ্চ হয়। ইয়াৰ ফলত মানুহৰ সামগ্রিক কল্যান আৰ বিকাশ সাধন হয়।
- **অর্থনৈতিক সুৰক্ষা ঃ** জনসাধাৰনক কর্মসংস্থানহীনতা, ৰুগ্নতা আৰু বৃদ্ধাৱস্থাৰ অসহায়তাক সামাজিক সুৰক্ষা আবেষ্টনীৰ মাজত ৰক্ষনাবেক্ষণ দি সমাজবাদে বৃহৎ পৰিসৰত আর্থিক নিৰাপত্তা প্রদান কৰে। ইয়ে মানুহৰ মনৰ পৰা শংকা আৰু অনিশ্চয়তা আঁতৰ কৰে আৰু ব্যক্তিগত উন্নয়ন আৰু সামূহিক কার্যত অংশগ্রহণত গুৰুত্ব দিবলৈ অনুপ্রেৰণা যোগায়।
- **শোষণ প্রৰিৰোধ ঃ** শ্রমিকৰ বজাৰ নিয়মীয়াকৰণ কৰি আৰু শ্রমিকৰ অধিকাৰক মান্যতা দি সমাজবাদে শোষণ প্রতিৰোধত সহায় আগবঢ়ায়। শ্রমিক সংঘ, ন্যূনতম মজুৰি আইন আৰু শ্রমিক সুৰক্ষাই শ্রমিকৰ প্রতি যথোচিত ব্যৱহাৰ আৰু মর্যাদা নিশ্চিত কৰে।
- **পৰিকল্পিত উন্নয়ন ঃ** সমাজবাদৰ অধীনত অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাই দীর্ঘকালৰ ৰাষ্ট্রীয় লক্ষ্য পূৰণত সহায় কৰিব পাৰে। কেন্দ্রীয় বা গণতান্ত্রিক পৰিকল্পনাৰ সহায়ত ৰাষ্ট্রই গুৰুত্বপূর্ণ খণ্ডসমূহ, যেনে- আন্তঃগাঁথনি, শিক্ষা, স্বাস্থ্যসেৱা, প্রযুক্তিগত উদ্ভাৱন, আদিত সম্পদৰ বিনিয়োগ সঠিকভাৱে উন্নয়ন সম্ভৱ কৰি তুলিব পাৰে। সামাজিক প্রয়োজনীয়তাৰ লগত উৎপাদন আর্থিক সুস্থিৰতা নিশ্চিত কৰে, অসমতা দূৰ কৰে আৰু সময়ত বহনক্ষমতাযুক্ত বিকাশক সমর্থন জনায়।
- **সহযোগিতাৰ উন্নয়ন ঃ** সমাজবাদে প্রতিযোগিতাৰ পৰিৱর্তে সহযোগিতাক উৎসাহিত কৰে। সমূহীয়া দায়িত্বৰ মনোভাব উদ্রেক কৰি ই সমুদায়ৰ মাজত মিত্রতাৰ বান্ধোন দৃঢ় কৰে আৰু সামাজিক শৃঙ্খলাক আগবঢ়াই নিয়ে।

এনেদৰে আমি ক'ব পাৰোঁ যে ব্যক্তিগত লাভালাভৰ পৰিৱর্তে সমূহীয়া কল্যানক অগ্রাধিকাৰ দি সমাজবাদে সামাজিক সমতা, আর্থিক সুস্থিৰতা আৰু দীর্ঘকালীন উন্নয়ন সম্ভৱ কৰি তোলে। সমাজেবাদে পৰিকল্পিত উন্নয়ন, সম্পদৰ সমবিতৰণ, আদিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দি সামগ্রিক সমাজ এখনৰ নিশ্চিতি দিয়ে।

সমাজবাদে অগণন সা-সুবিধা আগবঢ়ালেও, ইয়াৰো কেতবোৰ সমালোচনা আৰু সীমাৱদ্ধতা আছে। সেইবোৰ তলত দিয়া ধৰণে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

৫.৭ সমাজবাদৰ দোষসমূহ

- **পৰিকল্পিত উন্নয়ন ঃ** অর্থনৈতিক নৈপুন্যৰ অভাব ঃ সমালোচকসকলে যুক্তি দর্শায় যে কেন্দ্রীভূত পৰিকল্পাই

অর্থনৈতিক দক্ষতাহীনতা, আমোলাতান্ত্রিক বেমেজালি আৰু সম্পদৰ ত্রুটীপূর্ণ বিতৰণলৈ গতি কৰে। বজাৰৰ প্রতিযোগিতাৰ অভাৱে উদ্যোক্তাসকলক নতুনত্ব উদ্ভাৱন কৰিবলৈ আৰু উৎপাদনশীলতা উন্নত কৰিবলৈ উৎসাহ নোযোগায়।

- **ব্যক্তিগত আগ্রহৰ হ্রাসকৰণ ঃ** সমাজবাদে ব্যক্তিগত পর্যায়ত উদ্যমিতাৰ বাবে আগ্রহ হ্রাস কৰে বুলি প্রায়েই সমালোচনা কৰা হয়। যেতিয়া আয়-অসমতা ন্যূনতম হয়, তেতিয়া ব্যক্তিয়ে অধিক শংকাবহন কৰি কঠিন শ্রম কৰিবলৈ উৎসাহ অনুভৱ নকৰে, ফলত অর্থনৈতিক উন্নয়ন লেহমীয়া হয়।
- **উপভোক্তাৰ সীমিত পছন্দ ঃ** কিছুমান সমাজবাদী ব্যৱস্থাত, বিশেষকৈ কেন্দ্রীয়ভাৱে পৰিকল্পিত অর্থনীতিত উপভোক্তাৰ পছন্দ সীমিত হ'ব পাৰে, কিয়নো, তাত উৎপাদন নিয়ন্ত্রিত হয় আৰু দ্রব্যৰ পৰিমাণ সীমিত হয়। ই ব্যক্তিৰ সন্তুষ্টি ব্যাহত কৰি জীৱনৰ মান হ্রাস কৰিব পাৰে।
- **একনায়কত্ববাদৰ শংকা ঃ** ঐতিহাসিকভাৱেই কিছুমান সমাজবাদী ৰাষ্ট্রৰ ক্ষমতা চৰকাৰৰ হাতত কেন্দ্রীভূত হৈ থাকে, যিয়ে ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা নিয়ন্ত্রিত কৰি একনায়কত্ববাদী শাসনলৈ গতি কৰে। সমালোচকসকলৰ মতে ৰাষ্ট্রৰ অতিমাত্রা নিয়ন্ত্রণ গণতন্ত্রক নিৰর্থক কৰি ব্যক্তিগত অধিকাৰ লাঘৱ কৰিব পাৰে।
- **ৰাষ্ট্রৰ বিত্তীয় বোজা ঃ** বিস্তাৰিত সমাজকল্যানৰ আঁচনি ৰূপায়ন কৰিলে প্রচুৰ পৰিমাণৰ চৰকাৰী ব্যয়ৰ প্রয়োজন হয়। ভালদৰে পৰিচালনা কৰিব নোৱাৰিলে ই বাজেট ঘাটি, উচ্চ হাৰৰ কৰ আৰু অর্থনৈতিক সংকটৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে।
- **সামৰণিঃ** সমাজবাদ হৈছে এক বহুমুখী আৰু জটিল মতাদর্শ, যিয়ে আধুনিক বিশ্বৰ ৰাজনৈতিক আৰু অর্থনৈতিক চিন্তাধাৰাক তাৎপর্যপূর্ণভাৱে এক স্বৰূপ প্রদান কৰিছে। ই সমতা, সামাজিক ন্যায় আৰু সমূহীয়া কল্যায়নৰ আদর্শক ধাৰণ কৰি ৰাখিছে। ঔদ্যোগিক পুঁজবাদে সৃষ্টি কৰা অসমতা আৰু সংকটৰ প্রতি সহাৰিৰ ৰূপত ইয়াৰ উদ্ভৱ হৈছিল। সময়ৰ লগে-লগে ই বৈপ্লৱিক আন্দোলনৰ পৰা গণতান্ত্রিক আৰু সংস্কাৰ-ভিত্তিক পদ্ধতি আদি ৰূপত গঢ় লৈ উঠিল। সমূহীয়া স্বত্বাধিকাৰ, অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা, কল্যানৰ বাবে অৱকাশ, আৰু গণতান্ত্রিক নিয়ন্ত্রণ আদিয়েই হৈছে সমাজবাদৰ মূল বৈশিষ্ট্য। ব্যক্তিগত লাভ আগৰণতকৈ ই মানুহৰ অভাৱ পূৰণৰ সেৱাকার্যক অধিক গুৰুত্ব দিয়ে। অসমতাক প্রত্যাহ্বান জনোৱা, কল্যান বৃদ্ধি কৰা , অর্থনৈতিক সুস্থিৰতা অনা আৰু শোষণ প্রতিৰোধ কৰা আদি হৈছে সমাজবাদৰ গুণাৱলী। অৱশ্যে, সমাজবাদৰ সুবিধাবোৰ থকা সত্বেও অদক্ষতা, উৎসাহমূলক আঁচনিৰ পয়োভৰ, আমোলাতন্ত্রৰ হেঁচা, উপভোক্তাৰ সীমিত পছন্দ আৰু ক্ষমতাৰ সম্ভাব্য কেন্দ্রীকৰণ আদি হৈছে সমাজবাদৰ প্রত্যাহ্বান।

৫.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সমাজবাদ হৈছে এক আর্থ-সামাজিক তত্ত্ব, যিয়ে ব্যক্তিগত খণ্ডৰ পৰিৱর্তে ৰাজহুৱা খণ্ডত সম্পত্তি আৰু প্রাকৃতিক সম্পদৰ মালিকীস্বত্বৰ পোষকতা কৰে।
- সমাজবাদী অর্থনীতি হৈছে সম্পূর্ণৰূপৰ ৰাষ্ট্র-নিয়ন্ত্রিত আৰু পৰিকল্পিত অর্থনীতি, য'ত উৎপাদনৰ মাধ্যমসূহ ৰাষ্ট্রই নিয়ন্ত্রণ কৰে।
- সমাজবাদৰ মূল আদর্শ হৈছে- ভূমি, কাৰখানা, আন্তঃগাঁথনি, প্রাকৃতিক সম্পদকে ধৰি অন্যান্য সম্পদ আৰু প্রধান উদ্যোগসমূহৰ স্বত্বাধিকাৰ আৰু নিয়ন্ত্রণ ব্যক্তিৰ পৰিৱর্তে ৰাষ্ট্র বা জনসমুদায়ৰ হাতত থাকিব লাগে।
- সমাজবাদৰ আর্হিটো কল্যানকেন্দ্রিক আৰু ই সমাজত অর্থনৈতিক সা-সুবিধা আৰু লাভালাভৰ সমুচিত সমবিতৰণ হোৱাৰ পোষকতা কৰে।

- সমাজবাদৰ সমর্থিত নীতি হৈছে এয়ে যে ব্যক্তিয়ে নিজৰ কর্মক্ষমতা অনুসৰি অৱদান আগবঢ়ায় আৰু প্রয়োজন অনুসৰি পাওনা লাভ কৰে।
- তদুপৰি, সমাজবাদে মুষ্টিমেয় লোকৰ হাতত ক্ষমতাৰ কেন্দ্রীকৰণৰ ধাৰণাটো নাকচ কৰে আৰু অর্থনৈতিক গাঁথনিটো সমতাপূর্ণ হোৱাটো বিচাৰে।
- পুঁজিবাদৰ ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্ব আৰু লাভ-উপার্জন নীতিৰ বিপৰীতে সমাজবাদে সমাজ কল্যান, সহযোগিতা আৰু সকলোৰে উন্নতিৰ পোষকতা কৰে।
- সমাজবাদৰ চাৰিত্রক বৈশিষ্ট্যবোৰ হৈছে সমুহীয়া বা ৰাজহুৱা মালিকীস্বত্ব, অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা, সমতা আৰ সামাজিক ন্যায়, কল্যানকামী ৰাষ্ট্রী, গণতান্ত্রিক নিয়ন্ত্রণ, শোষণ হ্রাসকৰণ, ইত্যাদি ইত্যাদি।
- সমাজবাদৰ অনেক গুণ বা সুবিধা আছে, যেনে- অর্থনৈতিক অসমতা হ্রাসকৰণ, সমাজ কল্যান আৰু মানৱ বিকাশ, অর্থনৈতিক নিৰাপত্তা, শোষণ প্রতিৰোধ, পৰিকল্পিত বিকাশ, সহযোগিতাৰ অগ্রগতি ইত্যাদি।
- যদিও সমাজবাদে অগণন সুবিধা আগবঢ়ায়, ইয়াৰো পিচে সমালোচনা আৰু সীমাৱদ্ধতা আছে। অর্থনৈতিক দক্ষতাৰ অভাৱ, ব্যক্তিগত অনুপ্রেৰণাৰ হ্রাসকৰণ, আমোলাতান্ত্রিক হাৰাশাস্তি, সীমিত উপভোক্তাৰ পছন্দ, একনায়কত্ববাদৰ আশংকা, বৃহৎ বিত্তীয় বোজা, ইত্যাদিবোৰ হৈছে এনে অসুবিধাৰ উদাহৰণ।

৫.৯ অধিক জানিবলৈ

1) Harrington, Michael. *Socialism: Past & Future*. Penguin Publishing, 1989.
2) Huberman, Leo & Paul M. Sweezy. *Introduction to Socialism (Including "The ABC of Socialism")*. Aakar Books, 2010.
3) Newman, Michael. *Socialism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2nd ed. 2020.

৫.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মানুহৰ প্রয়োজনীয়তা পূৰণৰ বাবে সেৱা আগবঢ়াই অসমতা দূৰ কৰাই হৈছে সমাজবাদৰ প্রাথমিক উদ্দেশ্য।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'কর্মদক্ষতা বা যোগ্যতা অনুসৰি অৱদান আগবঢ়াব আৰু নিজৰ কর্ম অনুসৰি প্রাপ্য লাভ কৰিব'- এই নীতিয়েই দ্রব্য আৰু সেৱাৰ বিতৰণত সমাজবাদৰ বিশ্বাসক প্রতিনিধিত্ব কৰে।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সমাজবাদৰ মতে ৰাষ্ট্র বা জনসমুদায়ে যৌথভাৱে উৎপাদনৰ সাধনসমূহৰ মালিকীস্বত্ব পোৱা উচিত।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সমাজবাদে ধনী-দুখীয়াৰ মাজত ভেদাভেদ নোহোৱা শ্রেণীহীন সমাজ স্থাপনৰ পোষকতা কৰে।

৫.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

চমু প্রশ্ন (উত্তৰসমূহ প্রতিটো ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখিব)

প্রশ্ন নং ১ ঃ সমাজবাদৰ অর্থ লিখক।

প্রশ্ন নং ২ ঃ সমাজবাদৰ মূল নীতি কি?

প্রশ্ন নং ৩ ঃ সমাজবাদত ৰাষ্ট্রৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে চমু ব্যাখ্যা লিখক।

দীঘলীয়া প্ৰশ্ন (উত্তৰসমূহ প্ৰতিটো ৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখিব)

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ সমাজবাদৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ সমাজবাদৰ সুবিধা আৰু অসুবিধাসমূহ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ সমাজবাদৰ বিৱৰ্তনৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়াওক

*** ***** ***

অধ্যায় ৬ ঃ সমাজবাদৰ অধীনত সম্পদৰ আবণ্টন আৰু উদগনি

অধ্যায় গাঁথনি

৬.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য
৬.২ পৰিচয়
৬.৩ সমাজবাদৰ অধীনত সম্পদ আবণ্টনৰ সমস্যা
  ৬.৩.১ সমাজবাদৰ অধীনত সম্পদ আবণ্টনৰ পদ্ধতি
  ৬.৩.২ সমাজবাদৰ অধীনত সম্পদ আবণ্টনৰ নীতি
৬.৪ সমাজবাদী অর্থনীতিত উদগণিৰ প্রসংগ
  ৬.৪.১ সমাজবাদী অর্থনীতিত উদগণিৰ প্রকাৰ
  ৬.৪.২ সমাজবাদী অর্থনীতিত উদগনিৰ ভূমিকা
  ৬.৪.৩ সমাজবাদী অর্থনীতিত উদগনিৰ সীমাবদ্ধতা
৬.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৬.৬ অধিক জানিবলৈ
৬.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ন
৬.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

৬.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

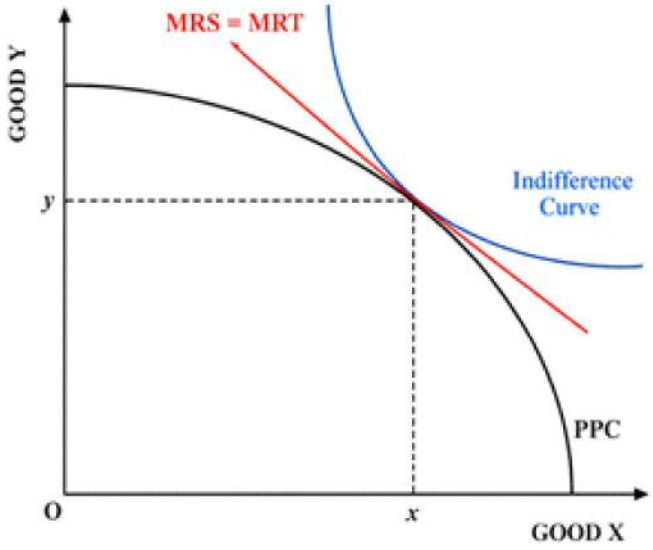
- সমাজবাদৰ অধীনত সম্পদ আবণ্টনৰ সমস্যাটো বুজি পাব আৰু তাক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব
- সমাজবাদী অর্থনীতিত সততে প্রয়োগ কৰা সম্পদ আবণ্টনৰ বিভিন্ন পদ্ধতি আৰু নীতিসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- সমাজবাদৰ অধীনত প্রচলিত বিভিন্ন প্রকাৰৰ উদগনিসমূহ চিনাক্ত কৰিব পাৰিব
- সমাজবাদী অর্থনীতিত উদগনিৰ ভূমিকাৰ মূল্যায়ন কৰিব পাৰিব
- সমাজবাদৰ অধীনত উদগনিৰ সীমাবদ্ধতাসমূহ অনুধাৱন কৰিব পাৰিব।

৬.২ পৰিচয়

সম্পদ আবণ্টনৰ সমস্যা অর্থনীতিৰ ঘাই সমস্যাবিলাকৰ ভিতৰত অন্যতম। আবণ্টনৰ সমস্যাৰ সৃষ্টিৰ কাৰণ হ'ল অর্থনৈতিক সম্পদসমূহ যেনে ভূমি, শ্রম, মূলধন (আৰু সংগঠন) আদি মানুহৰ অভাৱ বা চাহিদাৰ অনুপাতে সীমিত। সেইবাবেই, প্রতিখন সমাজে — লাগিলে সেয়া পুঁজিবাদী, সমাজতান্ত্রিক বা মিশ্র অর্থনীতিয়েই নহওক কিয় — ইয়াৰ সীমিত সম্পদসমূহক বিভিন্ন বিকল্প তথা প্রতিযোগিতামূলক ব্যৱহাৰৰ মাজত কেনেকৈ সর্বোত্তমভাৱে আবণ্টন কৰিব পাৰি তাক নিশ্চিত কৰিবলগীয়া হয়। ফলস্বৰূপে, ই তিনিটা মৌলিক প্রশ্নৰ জন্ম দিয়ে, কি উৎপাদন কৰিব লাগে; অর্থাৎ কোনবোৰ সামগ্রী আৰু সেৱা কিমান পৰিমাণে উৎপাদন কৰা উচিত, কেনেকৈ উৎপাদন কৰিব লাগে; অর্থাৎ সম্পদ আৰু প্রযুক্তিৰ কি অনুপাতত কেনেকৈ ব্যৱহাৰ কৰা উচিত (উৎপাদনত মূলধন-প্রধান নে শ্রম-প্রধান পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰা উচিত) আৰু কাৰ বাবে উৎপাদন কৰিব লাগে; অর্থাৎ উৎপাদিত সামগ্রীসমূহ

উৎপাদনকাৰীসকলৰ মাজত কেনেকৈ বিতৰণ কৰা উচিত — এই তিনিটা প্ৰশ্নই একেলগে যিকোনো অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাত আবণ্টনৰ মূল সমস্যাটোক নিৰ্দেশ কৰে।

বিশেষভাৱে উল্লেখনীয় যে, এই প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ সম্পদসমূহৰ মালিকীস্বত্ব কাৰ হাতত আছে; অৰ্থাৎ সম্পদবোৰৰ মালিকীস্বত্ব কোনো ব্যক্তি বিশেষ, সম্প্ৰদায়, সমাজ নে ৰাষ্ট্ৰৰ হাতত আছে — সেই কথাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। মনকৰিবলগীয়া যে প্ৰচলিত অৰ্থনৈতিক তত্ত্বই কিছুমান পূৰ্বধাৰণাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এই প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিবলৈ চেষ্টা কৰে। এইক্ষেত্ৰত সাধাৰণতে ধৰি লোৱা হয় যে সম্পদসমূহৰ গৰাকী হ'ল সুনিৰ্দিষ্টভাৱে সম্পদৰ অধিকাৰ থকা কোনো ব্যক্তি বিশেষ, যি অহৰহ নিজৰ স্বাৰ্থ সিদ্ধিৰ বাবে চেষ্টা কৰে। লগতে, এয়াও ধৰি লোৱা হয় যে কোনো নিৰ্দিষ্ট সময়ত উৎপাদনৰ প্ৰযুক্তি অপৰিৱৰ্তিত হৈ থাকে। এই পূৰ্বধাৰণাৰসমূহৰ অধীনত, সম্পদৰ গৰাকীসকলে সেইবোৰ সামগ্ৰী আৰু সেৱাৰ উৎপাদনত সম্পদ আবণ্টন কৰি সৰ্বাধিক লাভ অৰ্জন কৰিব পাৰে যিবোৰৰ চাহিদা গ্ৰাহকৰ ওচৰত সৰ্বাধিক। স্পষ্টকৈ ক'বলৈ গ'লে, এনে অৱস্থাই গ্ৰাহক আৰু উৎপাদক দুয়োপক্ষকে সৰ্বাধিকভাৱে লাভান্বিত কৰে। অৰ্থনীতিৰ কাৰিকৰী ভাষাত, এইদৰে উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ সংমিশ্ৰণ গ্ৰাহকৰ পছন্দৰ সৈতে সম্পূৰ্ণৰূপে মিলি যোৱা অৱস্থাক "পণ্য সংমিশ্ৰণৰ দক্ষতা" (efficiency of product mix) বা সৰলভাৱে "আবণ্টনমূলক দক্ষতা" (allocative efficiency) বুলি কোৱা হয়, য'ত ভোগৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰান্তিক প্ৰতিষ্ঠাপনৰ হাৰ (Marginal Rate of Substitution; MRS) উৎপাদনৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰান্তিক ৰূপান্তৰৰ হাৰ (Marginal Rate of Transformation; MTS)ৰ সমান হয়। স্পষ্টতঃ, এই বিন্দুত উৎপাদন সম্ভাৱনীয়তা ৰেখা (Production Possibility Curve) আৰু নিৰপেক্ষ ৰেখা (Indifference Curve)ৰ ঢাল (slope) সমান হৈ পৰে। অৰ্থাৎ এই বিন্দুত উৎপাদনৰ সম্ভাৱনীয়তা ৰেখাই (Production Possibility Curve) সম্ভৱপৰ সৰ্বোচ্চ নিৰপেক্ষ ৰেখাক (Indifference Curve) স্পৰ্শ কৰে। ইয়াক তলৰ চিত্ৰত দেখুওৱা হৈছে —

মন কৰিবলগীয়া যে, ওপৰোক্ত চৰ্তসমূহ সম্পদৰ ওপৰত ব্যক্তিগত মালিকানাৰ ধাৰণাৰ আধাৰতহে সম্ভৱ, য'ত ব্যক্তিৰ ওচৰত নিজৰ স্বাৰ্থ অনুসৰি সম্পদৰ ব্যৱহাৰৰ সম্পূৰ্ণ অধিকাৰ আৰু তথ্য থাকে। ইয়াৰ বাবে কাৰ্যতঃ পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত চাহিদা আৰু যোগানৰ মুক্ত ক্ৰিয়া-প্ৰক্ৰিয়াৰ আৱশ্যক। ইয়াত মূল্যই এক সমন্বয়কৰ ভূমিকা পালন কৰে, যাৰ ফলস্বৰূপে সম্পদৰ আটাইতকৈ উপযুক্ত আবণ্টন ঘটে; আৰু যিকোনো ধৰণৰ নাটনি বা অতিৰিক্ত যোগানক মূল্যৰ তাৰতম্যৰ জৰিয়তে দূৰ কৰা হয়। আমি ইতিমধ্যে জানিছো যে এনে অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাক বহলভাৱে পুঁজিবাদ বুলি অভিহিত কৰা হয়।

সমাজবাদত অৱশ্যে এই মূল্য-ব্যৱস্থাই কাম নকৰে। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল সমাজবাদৰ অধীনত ইয়াৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় ধাৰণাসমূহ পূৰণ নহয়। গতিকে, সমাজবাদত সম্পদ আবণ্টনৰ সমস্যাটোৰ বাবে সম্পূৰ্ণ এক সুকীয়া দৃষ্টিভংগী আৰু ব্যৱস্থাপনাৰ প্ৰয়োজন হয়। পৰৱৰ্তী খণ্ডত আমি এই বিষয়টো বিতংভাৱে আলোচনা কৰিম।

৬.৩ সমাজবাদৰ অধীনত সম্পদ আবণ্টনৰ সমস্যা

উৎপাদনশীল সম্পদৰ মালিকীস্বত্ব আৰু নিয়ন্ত্ৰণৰ ক্ষেত্ৰত এক অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থা হিচাপে সমাজবাদ পুঁজিবাদতকৈ মৌলিকভাৱে পৃথক। সাধাৰণ অৰ্থত ক'বলৈ গ'লে, সমাজবাদত উৎপাদনৰ প্ৰধান উপাদানসমূহৰ ক্ষেত্ৰত ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্বৰ পৰিৱৰ্তে সামূহিক মালিকীস্বত্ব আৰু নিয়ন্ত্ৰণ থাকে। উদাহৰণস্বৰূপ, সমাজবাদত ভূমিৰ মালিকীস্বত্ব ৰাষ্ট্ৰ বা 'কম্যুন' (Communes) আৰু সমবায় সমিতিৰ দৰে সামূহিক প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ হাতত থাকে; ভূমিৰ ওপৰত থকা ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্ব হয় সম্পূৰ্ণৰূপে বিলুপ্ত কৰা হয় নতুবা অত্যন্ত সীমিত কৰা হয়। ঠিক সেইদৰে, কাৰখানা, মেচিনেৰী বা যন্ত্ৰ-পাতি, খনি, পৰিবহণ ব্যৱস্থা, বেংক আৰু অন্যান্য প্ৰধান উৎপাদনশীল সম্পদসমূহো সাধাৰণতে ৰাষ্ট্ৰ, শ্ৰমিক সমবায় বা সমগ্ৰ সমাজৰ মালিকানাত থাকে। সমাজবাদৰ অধীনত বৃহৎ পৰিমাণৰ মূলধনৰ ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্বও নিষিদ্ধ বা সীমিত কৰা হয়।

অৱশ্যে, ভূমি আৰু মূলধনৰ দৰে শ্ৰমিক সমাজে নিজৰ মালিকাধীন কৰিব নোৱাৰে, কাৰণ শ্ৰম ব্যক্তিসত্তাৰ পৰা অবিচ্ছেদ্য। এক সমাজবাদী ব্যৱস্থাত শ্ৰমিকসকলে ব্যক্তিগত স্বাধীনতা আৰু অধিকাৰ ৰাখিব পাৰে, কিন্তু চাকৰি বা কৰ্মসংস্থাপনৰ আবণ্টন, মজুৰি নিৰ্ধাৰণ আৰু উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়া সংগঠিত কৰাৰ ক্ষেত্ৰত ৰাষ্ট্ৰই এক মুখ্য ভূমিকা পালন কৰে। গতিকে, সমাজবাদৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যটো হ'ল প্ৰধান উৎপাদনশীল সম্পদসমূহৰ ওপৰত সামাজিক মালিকীস্বত্ব সাব্যস্ত কৰা আৰু এক প্ৰধান সাংগঠনিক নীতি হিচাপে ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্বক নাকচ কৰা। মালিকীস্বত্বৰ এই স্বৰূপ আৰু গাঁথনিয়ে সম্পদ আবণ্টনৰ অৰ্থনৈতিক তত্ত্বসমূহত ব্যৱহৃত পৰম্পৰাগত ধাৰণাসমূহক মৌলিকভাৱে সলনি কৰি পেলায়, যাৰ ফলত সমাজবাদৰ অধীনত আবণ্টনৰ এক স্বকীয় বা বিশেষ সমস্যাৰ সৃষ্টি হয়।

স্পষ্টভাৱে ক'বলৈ গ'লে, সমাজবাদৰ অধীনত ব্যক্তিগত সম্পত্তি নথকাৰ বাবে ইয়াত কোনো ব্যক্তিগত মুনাফা বা লাভো নাথাকে, যাক ব্যক্তিয়ে সৰ্বাধিক কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিব পাৰে। ইয়াৰ উপৰি, সমাজবাদত বজাৰ আৰু বিনিময়ৰ ভূমিকা অত্যন্ত সীমিত হৈ থাকে আৰু ইয়াৰ ফলস্বৰূপে, মুক্তভাৱে পৰিচালিত মূল্য ব্যৱস্থাৰ জৰিয়তে ভাৰসাম্য অৱস্থাত উপনীত হোৱাও সম্ভৱ নহয়।

এনে এক পৰিস্থিতিত, আবণ্টনৰ সমস্যাটো সামাজিক অনুকূলনৰ (social optimisation) সমস্যা হৈ পৰে, যাক কেতবোৰ নিৰ্দিষ্ট সামূহিক পদক্ষেপৰ জৰিয়তে সমাধান কৰিব লগীয়া হয়। এই ক্ষেত্ৰত, নিৰ্দিষ্ট সামাজিক লক্ষ্যসমূহ অৰ্জন কৰাৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰই মুখ্য সমন্বয়কৰ ভূমিকা পালন কৰিব লগীয়া হয়। গতিকে, সমাজবাদৰ অধীনত সম্পদ আবণ্টন প্ৰক্ৰিয়া বজাৰৰ লাভালাভ বা মুনাফাৰ পৰিৱৰ্তে সামাজিক অগ্ৰাধিকাৰৰ সৈতে সাঙোৰ খাই পৰে। অৱশ্যে মন কৰিবলগীয়া যে, সমাজবাদত লাভ বা মুনাফাৰ প্ৰশ্নটোক সম্পূৰ্ণৰূপে উপেক্ষা কৰাও নহয়। বৰঞ্চ, বহুতো সমাজবাদী অৰ্থনীতিত প্ৰায়েই লাভৰ (profitability) প্ৰসংগটো উল্লেখ কৰা হয়। ইয়াত মূল কথাটো হ'ল— সমাজবাদী অৰ্থনীতিত সৰ্বাধিক লাভ আহৰণক চৰম লক্ষ্য হিচাপে লোৱাৰ পৰিৱৰ্তে দক্ষতা আৰু উৎপাদনশীলতাৰ এক সূচক হিচাপেহে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সংক্ষেপে ক'বলৈ গ'লে, সমাজবাদত সম্পদ আবণ্টনৰ সমস্যাটো হ'ল আটাইতকৈ সঠিক আৰু সমতাপূৰ্ণভাৱে সমাজৰ লক্ষ্যসমূহ অৰ্জন কৰিবলৈ সামূহিক মালিকীস্বত্বাধীন সম্পদসমূহ কেনেকৈ আবণ্টন কৰা উচিত তাক নিৰ্ধাৰণ কৰা। ইয়াক সাধাৰণতে "সমাজবাদী গণনাৰ সমস্যা" (socialist calculation problem) বা "অৰ্থনৈতিক সমন্বয়ৰ সমস্যা" (problem of economic coordination) বুলি অভিহিত কৰা হয়। উল্লেখযোগ্য যে এই সমস্যাটো সমাধানৰ বাবে বিভিন্ন দৃষ্টিভংগী আগবঢ়োৱা হৈছে, যিসমূহ আমি এই অধ্যায়ৰ পৰৱৰ্তী অংশত আলোচনা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিম।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ অর্থনীতিত কিয় সম্পদ আবণ্টনৰ সমস্যাৰ সৃষ্টি হয়?

প্রশ্ন নং ২ঃ সম্পদ আবণ্টনৰ তিনিটা মৌলিক প্রশ্ন কি কি?

প্রশ্ন নং ৩ঃ আবণ্টনমূলক কার্যক্ষমতা কি? সমাজবাদৰ অধীনত বজাৰ ব্যৱস্থাই সম্পদ আবণ্টন কৰাত কিয় ব্যর্থ হয়?

৬.৩.১ সমাজবাদৰ অধীনত সম্পদ আবণ্টনৰ পদ্ধতি

সমাজতান্ত্রিক অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাত বজাৰৰ পৰিৱর্তে এক কেন্দ্রীয় পৰিকল্পনা কর্তৃপক্ষই কিছু নির্দিষ্টসংখ্যক সামাজিকভাৱে বাঞ্ছনীয় লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ সমাজৰ সীমিত সম্পদসমূহ আৱণ্টন কৰাৰ প্রধান সমন্বয়কাৰী প্রতিষ্ঠান হিচাপে কাম কৰে। কেন্দ্রীয় পৰিকল্পনা কর্তৃপক্ষই প্রথমে প্রাকৃতিক, ভৌতিক আৰু বিত্তীয় সম্পদৰ উপলব্ধতা, বর্তমানৰ উৎপাদন ক্ষমতা, শ্রমিকৰ যোগান, প্রযুক্তিগত সক্ষমতা আৰু গ্রাহকৰ প্রয়োজনীয়তা সম্পর্কে সম্ভৱপৰ সকলো তথ্য সংগ্রহ কৰে আৰু এই তথ্যসমূহৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি দেশখনৰ বৃহত্তৰ উন্নয়নৰ প্রয়োজনীয়তাসমূহক অগ্রাধিকাৰ দিবলৈ চেষ্টা কৰে। সেই অনুসৰি, পৰিকল্পনা কর্তৃপক্ষই এখন ব্যাপক অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা প্রস্তুত কৰে, যিয়ে উৎপাদন কৰিবলগীয়া সামগ্রী আৰু সেৱাৰ প্রকাৰ আৰু পৰিমাণ, সেইবোৰৰ উৎপাদনৰ স্থান, অর্থনীতিৰ বিভিন্ন খণ্ডত সম্পদৰ আৱণ্টন আৰু উৎপাদিত সামগ্রীৰ বিতৰণৰ সুনির্দিষ্ট লক্ষ্য নির্ধাৰণ কৰে। পৰিকল্পনা প্রক্রিয়াৰ অংশ হিচাপে, প্রতিষ্ঠানসমূহক নির্দিষ্ট উৎপাদন লক্ষ্যৰ লগতে শ্রম, মূলধন, কেঁচামাল আৰু অন্যান্য প্রয়োজনীয় উপাদানৰ অনুৰূপ আৱণ্টন নির্ধাৰণ কৰি দিয়া হয়। এইদৰে, সমাজতান্ত্রিক অর্থব্যৱস্থাত কেন্দ্রীয় পৰিকল্পনাই অর্থনৈতিক কার্যকলাপৰ সমন্বয় সাধনৰ ক্ষেত্রত বজাৰ ব্যৱস্থাৰ বিকল্প মাধ্যম হিচাপে কাম কৰে। বজাৰৰ ক্ষেত্রত দেখা পোৱা চাহিদা আৰু যোগানৰ স্বতঃস্ফূর্ত পাৰস্পৰিক ক্রিয়া-প্রতিক্রিয়াৰ বিপৰীতে, সমাজতন্ত্রৰ অধীনত কেন্দ্রীয় পৰিকল্পনাই সমাজৰ সামূহিক অর্থনৈতিক আৰু সামাজিক উদ্দেশ্যসমূহ পূৰণৰ বাবে সচেতন, প্রণালীবদ্ধ, বস্তুনিষ্ঠ আৰু সমন্বিত সিদ্ধান্ত গ্রহণৰ জৰিয়তে যথোপযুক্ত সম্পদ আৱণ্টন (allocative efficiency) কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে।

এইদৰে, সমাজতন্ত্রৰ অধীনত কেন্দ্রীয় পৰিকল্পনাই কেইবাটাও কার্য সম্পাদন কৰে। ই ৰাষ্ট্রীয় লক্ষ্য আৰু খণ্ডভিত্তিক (sectoral) লক্ষ্যসমূহ নির্ধাৰণ কৰে, বিভিন্ন খণ্ড আৰু উদ্যোগৰ মাজত সম্পদ আৱণ্টন কৰে, বিনিয়োগৰ মধ্যস্থতা তথা সমন্বয় সাধন কৰে, সমষ্টিগত অর্থনৈতিক (macro-economic) স্থিৰতা ৰক্ষা কৰে আৰু অর্থনীতিৰ দীর্ঘম্যাদী বৃদ্ধি তথা উন্নয়নৰ বাবে কাম কৰে। যদিও কেন্দ্রীয় পৰিকল্পনাই দ্রুতগতিত সম্পদ একত্রিত (mobilise) আৰু কৌশলগত ভাৱে পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্যসমূহ সহজে অর্জন কৰিব পাৰে, তথাপিও ই কিছুমান প্রত্যাহ্বান যেনে— তথ্যৰ সীমাবদ্ধতা, আমোলাতান্ত্রিক অদক্ষতা আৰু প্রতিবন্ধকতা, সীমিত প্রেৰণা বা উদগনি (incentives) আৰু গ্রাহকৰ পৰিৱর্তিত পছন্দসমূহৰ প্রতি দ্রুত সঁহাৰি জনোৱাৰ ক্ষেত্রত জটিলতা আদিৰ মুখামুখিও হ'ব পাৰে।

তথাপিও, সমাজতান্ত্রিক অর্থনীতিত কেন্দ্রীয় পৰিকল্পনা কোনো একৰূপী বা একে ধৰণৰ ব্যৱস্থা নহয়; প্রতিষ্ঠানগত আৰু ৰাজনৈতিক প্রেক্ষাপটৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি ই বিভিন্ন ৰূপ ল'ব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, প্রাক্তন ছোভিয়েট ইউনিয়নে এক "নির্দেশাত্মক বা আদেশমূলক পৰিকল্পনা" (directive or command planning) অনুসৰণ কৰিছিল, য'ত শীর্ষ পর্যায়ৰ কেন্দ্রীয় পৰিকল্পনা কর্তৃপক্ষই সকলো কথা নির্ণয় কৰিছিল আৰু অংগ ৰাজ্য বা আনুষংগিক গোটসমূহে নিজাববীয়া কোনো বিশেষ কর্তৃত্ব নোহোৱাকৈ সেই সিদ্ধান্তসমূহ মানি চলিব তথা কার্যকৰী কৰিব লাগিছিল। ইয়াৰ বিপৰীতে, কেন্দ্রীয় পৰিকল্পনা কোনো কোনো সময়ত নির্দেশাত্মকো (indicative) হ'ব পাৰে, য'ত বিভিন্ন খণ্ড আৰু গোটসমূহে বিশেষ নমনীয়তা আৰু কর্তৃত্বৰে কার্য পৰিচালনা কৰাৰ সুযোগ পায়, যেতিয়ালৈকে তেওঁলোকৰ কার্যাৱলী ঘোষিত ৰাষ্ট্রীয় লক্ষ্য, উদ্দেশ্য আৰু ৰণনীতিৰ সৈতে সংগতিপূর্ণ হৈ থাকে। যেনে, ফ্রান্সে দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধৰ পিছত এই ধৰণৰ নির্দেশাত্মক পৰিকল্পনাৰ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা কৰিছিল, যদিও ই সম্পূর্ণ সমাজতান্ত্রিক অর্থনীতি নাছিল। আনহাতে

বিকেন্দ্রীকৃত পৰিকল্পনাৰ (decentralised planning) অধীনত পৰিকল্পনাৰ ক্ষমতা কেন্দ্রীয় চৰকাৰ আৰু ব্যক্তিগত প্রতিষ্ঠান বা আঞ্চলিক চৰকাৰসমূহৰ মাজত ভগাই লোৱা হয়। গুৰুত্বপূর্ণ পৰিকল্পনাৰ সিদ্ধান্তসমূহ সাধাৰণতে নমনীয় হৈ থাকে; উৎপাদন আৰু বিনিয়োগৰ সিদ্ধান্তৰ ক্ষেত্রত প্রতিষ্ঠানসমূহৰ অধিক অধিকাৰ থাকে; কিন্তু কেন্দ্রীয় পৰিকল্পনা কর্তৃপক্ষই এই সিদ্ধান্তসমূহ ৰাষ্ট্রীয় লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্যৰ সৈতে সংগতিপূর্ণ হৈ আছেনে নাই তাৰ ওপৰত চকু ৰাখে। উদাহৰণস্বৰূপে, য়ুগোশ্লাভিয়াই ১৯৫০ৰ দশকৰ পৰা ১৯৭০ৰ দশকলৈ বিকেন্দ্রীকৃত পৰিকল্পনাৰ এক সুকীয়া আৰ্হি গ্রহণ কৰিছিল। আকৌ বজাৰ সমাজতন্ত্র (market socialism) হ'ল সমাজতান্ত্রিক পৰিকল্পনাৰ আন এটা ৰূপ, য'ত উৎপাদনৰ উপাদানসমূহৰ সামাজিক মালিকীস্বত্বৰ সৈতে বেছিভাগ সামগ্রী আৰু সেৱা আবণ্টনৰ বাবে বজাৰ ব্যৱস্থাৰ নীতিসমূহৰ সংমিশ্রণ ঘটোৱা হয়। ইয়াত মূল্যই এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰি থাকে, আনহাতে ৰাষ্ট্রই মূল উদ্যোগসমূহ আৰু বেছিভাগ অর্থনৈতিক সিদ্ধান্তৰ মালিকীস্বত্ব বা নিয়ন্ত্রণ নিজৰ হাতত ৰাখে। ১৯৭৮ চনত আৰম্ভ হোৱা অর্থনৈতিক সংস্কাৰৰ পৰা চীনে সমাজতান্ত্রিক পৰিকল্পনাৰ এই ৰূপটোকে অনুসৰণ কৰি আহিছে। সংক্ষেপে ক'বলৈ গ'লে, এফালে সামাজিক কল্যাণ তথা সমতাৰ উদ্দেশ্য আৰু আনফালে পৰিকল্পিত সমন্বয়ৰ দ্বাৰা পৰিচালিত উৎপাদনৰ উপাদানসমূহৰ সামূহিক মালিকীস্বত্ব - এই দুটাই হ'ল সমাজবাদী অর্থনীতিৰ সম্পদ আবণ্টনৰ মূল বৈশিষ্ট্য।

৬.৩.২ সমাজবাদৰ অধীনত সম্পদ আবণ্টনৰ নীতি

এইখিনিতে এটা কথা অনুধাৱন কৰা প্রয়োজনীয় যে সমাজবাদী পৰিকল্পনা কিছুমান নীতি-আদর্শৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়, যিবোৰে ইয়াৰ লক্ষ্য আৰু সিদ্ধান্তবোৰ নির্ধাৰণ কৰাত সহায় কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, সমাজবাদী পৰিকল্পনাই সীমিত সম্পদবোৰ ব্যক্তিগত লাভৰ ব্যৱহাৰ কৰাৰ সলনি সমাজৰ প্রয়োজন অনুসৰি ভগাই দিয়াৰ চেষ্টা কৰে। ই সমাজৰ সকলোৰে কল্যাণ সাধন কৰাতহে গুৰুত্ব দিয়ে। ইয়াত নিজৰ স্বার্থতকৈ সমাজৰ সমূহীয়া স্বার্থক অগ্রাধিকাৰ দিয়া হয়। সমতা, সামাজিক ন্যায়, সম্পদৰ সঠিক বিতৰণ আৰু সকলোৰে বাবে কর্মসংস্থাপন নিশ্চিত কৰাটোৱেই সমাজবাদী পৰিকল্পনাৰ মূল লক্ষ্য। কম সময়ৰ বাবে হোৱা ক্ষিপ্র বিকাশৰ পৰিৱর্তে সমাজবাদী পৰিকল্পনাই দীর্ঘম্যাদী বহনক্ষম উন্নয়ন আৰু স্থায়িত্বৰ ওপৰতহে বেছি গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।

গতিকে, সমাজবাদী পৰিকল্পনা আৰু সম্পদ আবণ্টনৰ মূল চালিকা শক্তি হৈছে এক সুকীয়া নীতিগত বা আদর্শগত দৃষ্টিকোণ। নীতিগত দৃষ্টিকোণ (Normative consideration) মানে হ'ল বজাৰ মূল্য, লাভ বা দক্ষতাৰ দৰে কেৱল বস্তুনিষ্ঠ মাপকাঠীৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰি নৈতিক মূল্যবোধ, সামাজিক আদর্শ আৰু বিবেকৰ ভিত্তিত অর্থনৈতিক সিদ্ধান্ত গ্রহণ কৰা। অর্থনীতিৰ পৰিচালনাৰ ক্ষেত্রত বস্তুনিষ্ঠ মাপকাঠীবোৰ নিশ্চয়কৈ গুৰুত্বপূর্ণ, কিন্তু কেৱল সেইবোৰেই অর্থনৈতিক সিদ্ধান্ত লোৱাৰ একমাত্র ভিত্তি হ'ব নোৱাৰে। মানুহৰ জীৱন ধাৰণৰ মান উন্নত কৰিবলৈ হ'লে অর্থনৈতিক সিদ্ধান্তবোৰত ন্যায়, সমতা, নিৰপেক্ষতা আৰু সামাজিক কল্যাণৰ দৰে কিছুমান মূল্যবোধ থকাটো প্রয়োজন।

সেইবাবেই, সমাজবাদে ব্যক্তিগত আৰু ব্যৱসায়িক লাভালাভৰ পৰিৱর্তে নৈতিক নীতিৰ আধাৰত সম্পদ বিতৰণ কৰিব বিচাৰে। শিক্ষা, স্বাস্থ্যসেৱা, গৃহ নির্মাণ, পেঞ্চন, পৰিবেশ সুৰক্ষা আৰু সামাজিক নিৰাপত্তা সম্পর্কীয় সিদ্ধান্তবোৰ সমাজৰ বাবে কিমান বাঞ্ছনীয় আৰু ন্যায়সংগত, তাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি লোৱা হয়। চমুকৈ ক'বলৈ গ'লে, সম্পদ আবণ্টনৰ ক্ষেত্রত সমাজবাদী পৰিকল্পনা ব্যক্তিগত নতুবা বজাৰৰ ফলাফলতকৈ সামাজিক লক্ষ্যৰ নীতি-আদর্শৰ দ্বাৰাহে মূলতঃ পৰিচালিত হয়। অৱশ্যে, আজিকালি বহুতো আধুনিক সমাজবাদী অর্থনীতিয়ে আদর্শগত পৰিকল্পনা আৰু বজাৰ ব্যৱস্থাৰ নীতি — এই দুয়োটাকে মিলাই কাম কৰা দেখা গৈছে। ইয়াৰ জৰিয়তে অর্থনৈতিক দক্ষতাৰ সৈতে সমতা আৰু সামাজিক ন্যায়ৰ মাজত এক ভাৰসাম্য ৰক্ষা কৰাৰ চেষ্টা কৰা হৈছে।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৪ঃ কেন্দ্রীয় পৰিকল্পনা কি? সমাজবাদৰ অধীনত সম্পদ আবণ্টনৰ ক্ষেত্রত ইয়াৰ ভূমিকা ব্যাখ্যা কৰা।

প্রশ্ন নং ৫ঃ সমাজবাদী সম্পদ আবণ্টনত নীতিগত বিবেচনাৰ অর্থ কি?

৬.৪ সমাজবাদী অর্থনীতিত উদগণিৰ প্রসংগ

প্রেৰণা বা উদগনি (Incentives) হৈছে এনে কিছুমান কাৰক যিবোৰে কোনো ব্যক্তি, প্রতিষ্ঠান বা সংগঠনক এটা বিশেষ ধৰণে কাম কৰিবলৈ উৎসাহিত (বা নিৰুৎসাহিত) কৰে। ইতিবাচক অর্থত, উদগনি হৈছে এনে পুৰস্কাৰ যিবোৰে বিভিন্ন অর্থনৈতিক কাৰক বা ব্যক্তিক অধিক আৰু ভালদৰে কাম কৰিবলৈ অনুপ্রাণিত কৰে। আনহাতে, নেতিবাচক অর্থত ইয়াৰ অর্থ হৈছে শাস্তি বা জৰিমনা, যিবোৰে অর্থনৈতিক কাৰক বা ব্যক্তিসকলক কোনো কাম কৰাৰ পৰা বিৰত ৰাখে। প্রসংগভেদে এই উদগনি বা প্রেৰণা বিভিন্ন ধৰণৰ হ'ব পাৰে, যেনে— কর্তব্যবোধ, সমাজৰ প্রতি মৰম, ধর্মীয় বিশ্বাস, দেশপ্রেম বা জাতীয়তাবাদ, নাম-যশৰ হেঁপাহ, ত্যাগৰ মনোভাৱ, চাকৰিৰ সন্তুষ্টি, অধিক উপার্জন, ক্ষমতা লাভ ইত্যাদি। বেছিভাগ সময়তে কেৱল এটা নহয়, বৰঞ্চ বহুতো কাৰকে একেলগে মিলি সামগ্রিকভাৱে অর্থনৈতিক উদগনিক নির্ধাৰণ কৰে যে বিভিন্ন ব্যক্তিয়ে অথবা প্রতিষ্ঠানেকাম বেছিকৈ কৰিব নে কমকৈ কৰিব।

মুক্ত বজাৰ অর্থনীতিত বেছিভাগ অর্থনৈতিক কাৰক বা ব্যক্তিয়েই নিজৰ স্বার্থ আৰু ব্যক্তিগত লাভৰ দ্বাৰা অনুপ্রাণিত হয়। যিহেতু মুক্ত বজাৰে অর্থনৈতিক কাৰকসমূহৰ বাবে সর্বাধিক ব্যক্তিগত লাভ নিশ্চিত কৰিব বুলি ধৰি লোৱা হয়, গতিকে এই লাভেই এনে অর্থনীতিত আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ উদগনি হিচাপে কাম কৰে। সেইবাবেই, এখন পুঁজিবাদী অর্থনীতিত বিশ্বাস কৰা হয় যে সকলো প্রেৰণাৰ ভিতৰত ব্যক্তিগত লাভ বা মুনাফাই হৈছে আটাইতকৈ স্থায়ী আৰু শক্তিশালী উদগনি, যিয়ে অৱশেষত এজন শ্রমিক, খেতিয়ক, বিনিয়োগকাৰী বা উদ্যোগীৰ ভিতৰত থকা সর্বোত্তম গুণখিনিক উলিয়াই আনে। অৱশ্যে, পুঁজিবাদত কেৱল ব্যক্তিগত লাভেই একমাত্র উদগনি বুলি কোৱাটো ভুল হ'ব। নতুন উদ্ভাৱনৰ সৃষ্টিশীল আনন্দ, প্রতিযোগিতাৰ আনন্দ, নতুন প্রত্যাহ্বান নেওচি পোৱা ৰোমাঞ্চকৰ সফলতা আদিয়েও এজন ব্যক্তিক পুঁজিবাদী অর্থনীতিত যথেষ্ট অনুপ্রাণিত কৰিব পাৰে। কিন্তু সাধাৰণতে এইটোৱেই বুজা যায় যে পুঁজিবাদৰ অধীনত সম্ভৱপৰ সকলো উদগনিৰ ভিতৰত ব্যক্তিগত লাভৰ তাড়নাই হৈছে আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ আৰু সর্বাত্মক উদগনি।

অৱশ্যে, সমাজবাদী অর্থনৈতিক তত্ত্বৰ ভিতৰত উদগনি বা প্রেৰণাৰ বিষয়টো আটাইতকৈ বেছি বিতর্কিত বিষয়সমূহৰ ভিতৰত অন্যতম। ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ অভাৱত সমাজবাদত ব্যক্তিগত প্রতিষ্ঠান প্রায় নাথাকে বুলিয়েই ক'ব পাৰি, আৰু ফলস্বৰূপে, ইয়াত ব্যক্তিগত লাভ বা মুনাফাৰ সুযোগো সীমিত। কাজেই ই এক গুৰুত্বপূর্ণ প্রশ্নৰ সৃষ্টি কৰে— এখন সমাজবাদী অর্থনীতিত ব্যক্তি, প্রতিষ্ঠান আৰু সংগঠনসমূহক দক্ষতাৰে কাম কৰিবলৈ, নতুন উদ্ভাৱন কৰিবলৈ আৰু উৎপাদনশীলতা বৃদ্ধি কৰিবলৈ তেতিয়া হ'লে কিহে অনুপ্রাণিত কৰে? দৰাচলতে, ব্যক্তিৰ কাম কৰাৰ বাবে সীমিত উদগনি থকাৰ বাবেই সমাজবাদক তীব্র সমালোচনা কৰা হয়। যদি কোনো ব্যক্তিগত লাভ নাথাকে আৰু মুঠ উপকাৰ বা লাভাংশৰ সমানে ভগাই দিয়া অংশহে সকলোৱে পায়, তেন্তে তাত 'ফ্রী-ৰাইডাৰ' (free-rider) বা 'ফিৎচাহী' সমস্যাৰ সৃষ্টি হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে। ফ্রী-ৰাইডাৰ সমস্যা হৈছে এনে এক পৰিস্থিতি য'ত মানুহে কোনো এটা বস্তু বা সেৱাৰ বাবে নিজৰ জোখাৰে বা সঠিকভাৱে অৰিহণা নোযোগোৱাকৈয়ে তাৰ লাভসমূহ উপভোগ কৰে। ব্যক্তিগত লাভ আৰু স্বার্থ নোহোৱাকৈ সমাজবাদী অর্থনীতিসমূহে ব্যক্তি আৰু প্রতিষ্ঠানসমূহক পর্যাপ্ত প্রেৰণা আৰু কামত জড়িত হোৱাৰ সুযোগ দিয়েনে? অর্থাৎ সমাজবাদত সঁচাকৈয়ে কোনো উদগনি আছেনে, আৰু যদি আছে,

তেন্তে সেই বিভিন্ন ধৰণৰ উদগনিবোৰ কি কি? অধ্যায়ৰ পৰৱৰ্তী অংশত আমি সমাজবাদী অর্থনীতিত থকা বিভিন্ন ধৰণৰ উদগনি বা প্ৰেৰণাসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

৬.৪.১ সমাজবাদী অর্থনীতিত উদগণিৰ প্ৰকাৰ

পুঁজিবাদৰ বিপৰীতে, সমাজবাদী অর্থনীতিসমূহত সাধাৰণতে তিনি প্ৰকাৰৰ উদগনি বা প্ৰেৰণাৰ সংমিশ্ৰণ দেখা যায়, যেনে— নৈতিক, সামাজিক আৰু ভৌতিক (বা বস্তুগোট) উদগনি। নৈতিক উদগনিসমূহ (moral incentives) এই বিশ্বাসৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত যে সমাজৰ সেৱা কৰা আৰু দেশ গঠনৰ কামত অংশগ্ৰহণ কৰাৰ পৰাই ব্যক্তিয়ে মানসিক সন্তুষ্টি লাভ কৰে। নৈতিক উদগনিয়ে কোনো ব্যক্তিগত লাভ বা পুৰস্কাৰৰ পৰিৱর্তে এজন ব্যক্তিৰ সামাজিক দায়বদ্ধতাৰ ভাৱনাক জাগ্ৰত কৰে। সাধাৰণতে দেখা পোৱা কিছুমান নৈতিক উদগনি হ'ল— উৎকৃষ্ট কামৰ বাবে স্বীকৃতি, ৰাজহুৱা প্ৰশংসা আৰু বঁটা-বাহন, পদক তথা সন্মানীয় উপাধি, দেশপ্ৰেমমূলক আহ্বান, দেশৰ উন্নয়নত অৰিহণা যোগোৱাৰ গৌৰৱ, সামূহিক কল্যাণৰ প্ৰতি প্ৰতিশ্ৰুতিবদ্ধতা ইত্যাদি। নৈতিক উদগনিসমূহে তেতিয়াহে আটাইতকৈ ভালদৰে কাম কৰে, যেতিয়া সমাজৰ সমূহীয়া মংগলৰ বাবে এটা আদর্শগত দায়বদ্ধতা থাকে — যিটো হৈছে সমাজবাদৰ মূল বৈশিষ্ট্য।

আনহাতে, সামাজিক উদগনি (social incentives) বুলিলে সেইবোৰ সামূহিক সুবিধাক বুজায় যিবোৰে জীৱন ধাৰণৰ মান উন্নত কৰে আৰু প্ৰতিগৰাকী ব্যক্তিৰ কল্যাণ সাধন কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে — বিনামূলীয়া শিক্ষা, সকলোৰে বাবে বিনামূলীয়া স্বাস্থ্যসেৱা, উমৈহতীয়া শিশু যতন কেন্দ্ৰ, দৰমহা সহ প্ৰসূতি ছুটি, চাকৰিৰ নিৰাপত্তা, সুলভ মূল্যৰ বাসস্থান, মনোৰঞ্জনৰ ব্যৱস্থা, সাংস্কৃতিক পৰিচয়ৰ নিশ্চয়তা, ৰাজসাহায্য যুক্ত ৰাজহুৱা পৰিবহণ আৰু নিশ্চিত পেঞ্চন আদি হৈছে কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ সামাজিক উদগনি। এইবোৰে সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীৰ লোককে এক নিৰাপত্তাবোধ প্ৰদান কৰে আৰু ইয়াৰ জৰিয়তে সামাজিক সমতা আৰু ন্যায় নিশ্চিত কৰে। যেতিয়া জীৱনৰ বেছিভাগ দৈনন্দিন প্ৰয়োজন চৰকাৰে পূৰণ কৰে, তেতিয়া ব্যক্তিসকলে উৎপাদনমূলক কামত সম্পূর্ণৰূপে অৰিহণা যোগাব পাৰে আৰু ইয়াৰ ফলত উৎপাদনশীলতা বৃদ্ধি পায়। এনেদৰে, সামাজিক উদগনিয়ে মানুহৰ জীৱন ধাৰণৰ মান উন্নত কৰাৰ লগতে এক গভীৰ সামাজিক নিৰাপত্তা আৰু আপোনত্বৰ ভাৱনাৰ জৰিয়তে কাম কৰাৰ প্ৰেৰণা যোগায়। এইবোৰে উৎপাদনশীলতা বৃদ্ধি কৰাৰ লগতে সম্পদৰ সঠিক তথা ন্যায়সংগত বিতৰণ নিশ্চিত কৰাৰ দৰে দীর্ঘম্যাদী লক্ষ্যবোৰকো আগুৱাই লৈ যায়।

আনহাতে ভৌতিক বা বস্তুগত উদগনিয়ে (material incentives) এজন ব্যক্তিক তেওঁৰ উন্নত প্ৰদর্শন আৰু পৰিশ্ৰমৰ বাবে প্ৰত্যক্ষ অর্থনৈতিক পুৰস্কাৰ প্ৰদান কৰে। সাধাৰণতে সমাজবাদী অর্থনীতিসমূহৰ মূল বৈশিষ্ট্যই হৈছে ব্যক্তিগত লাভ বা মুনাফাৰ অনুপস্থিতি, কিন্তু তাৰ মানে এইটো নহয় যে সমাজবাদত ভৌতিক উদগনি একেবাৰেই নাথাকে। সমাজবাদৰ অধীনতো কিছুমান বিশেষ ধৰণৰ ভৌতিক উদগনি প্ৰচলিত থাকে; অৱশ্যে, এইবোৰৰ প্ৰকৃতি পুঁজিবাদৰ উদগনিবোৰতকৈ কিছু সুকীয়া। একে সময়তে, সমাজবাদৰ বিভিন্ন আর্হি বা প্ৰকাৰৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি এনে ভৌতিক উদগনিৰ মাত্ৰা কম-বেছি হ'ব পাৰে। সমাজবাদৰ অধীনত সাধাৰণতে দেখা পোৱা ভৌতিক উদগনিসমূহৰ ভিতৰত অন্যতম হ'ল— উৎপাদনশীলতাৰ সৈতে জড়িত বোনাচ (উৎপাদন ভিত্তিক বোনাচ), কামৰ পৰিমাণ অনুসৰি মজুৰি দিয়া ব্যৱস্থা (piece-rate system), উন্নত প্ৰদর্শনৰ বাবে অতিৰিক্ত ধন বা পুৰস্কাৰ, ৰাজ্যিক বা চৰকাৰী প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ ভিতৰত লাভাংশ ভগাই লোৱাৰ আঁচনি, কর্মক্ষেত্ৰৰ উন্নত পৰিৱেশ আৰু সা-সুবিধা, দক্ষ শ্ৰমিকৰ বাবে উচ্চ হাৰত মজুৰি ইত্যাদি। পূর্বৰ ছোভিয়েট ইউনিয়ন, হাংগেৰী আৰু বিভিন্ন সময়ত চীনকে ধৰি বহুতো সমাজবাদী দেশে বিভিন্ন অর্থনৈতিক কাৰক বা ব্যক্তিসকলৰ উৎপাদনশীলতা আৰু দক্ষতা বৃদ্ধি কৰিবলৈ এনে ভৌতিক উদগনিৰ ওপৰত ক্ৰমান্বয়ে অধিক নির্ভৰ কৰাৰ উদাহৰণ পৰিলক্ষিত হয়।

৬.৪.২ সমাজবাদী অর্থনীতিত উদগণিৰ ভূমিকা

সাধাৰণভাৱে ক'বলৈ গ'লে, সমাজবাদৰ অধীনত উদগনি বা প্ৰেৰণাৰ ভূমিকা সীমিত। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল— কোনো উদগনি থাকক বা নাথাকক, সমাজবাদী অর্থব্যৱস্থাত প্ৰতিগৰাকী অর্থনৈতিক ব্যক্তিয়ে কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনা কর্তৃপক্ষই নির্ধাৰণ কৰি দিয়া লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্য অনুসৰি কাম কৰিবলৈ কম-বেছি পৰিমাণে বাধ্য। একনায়কত্ববাদী বা নিয়ন্ত্রিত অর্থনীতিত (command economies) ব্যক্তিসকলক পৰিকল্পনা কর্তৃপক্ষৰ নির্দেশনা মানি চলিবলৈ বাধ্য কৰা হয়, আনহাতে বজাৰ সমাজবাদত (market socialism) তেওঁলোকে কিছু পৰিমাণে স্বাধীনতা আৰু সুযোগ লাভ কৰে। গতিকে, প্ৰকৃততে উদগনিৰ ভূমিকা কেনে হ'ব, সেয়া তাত প্ৰচলিত সমাজবাদৰ প্ৰকাৰৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে।

কিন্তু দেখা যায় যে সমাজবাদৰ সকলো আৰ্হিতেই নৈতিক আৰু সামাজিক উদগনিয়ে এই অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাটোক এটা আদর্শগত ভিত্তি আৰু ৰাজনৈতিক বৈধতা প্ৰদান কৰে। এই উদগনিবোৰে শ্ৰমিকসকলক অধিক পৰিশ্ৰম কৰিবলৈ, দক্ষতা বৃদ্ধি কৰিবলৈ আৰু কামত অনুপস্থিত থকাৰ প্ৰৱণতা হ্ৰাস কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰে, যাৰ ফলত সামগ্ৰিক উৎপাদনশীলতা বৃদ্ধি পায়। ভাল প্ৰদর্শনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি দিয়া পুৰস্কাৰে শ্ৰমিক আৰু প্ৰতিষ্ঠানসমূহক অধিক পৰিমাণৰ আৰু উন্নত মানদণ্ডৰ সামগ্ৰী উৎপাদন কৰিবলৈ অনুপ্ৰাণিত কৰে। একেদৰে, প্ৰযুক্তিগত উন্নয়নৰ বাবে দিয়া পুৰস্কাৰে নতুন উদ্ভাৱনক উদগনি যোগাব পাৰে। উচ্চ মজুৰি, পদোন্নতি আৰু কেৰিয়াৰৰ উন্নতিয়ে শ্ৰমিকসকলক নতুন দক্ষতা অর্জন কৰিবলৈ আৰু নিজৰ অর্হতা বৃদ্ধি কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰে। সমূহীয়া বা সামূহিক উদগনিয়ে দলগত কাম (teamwork) আৰু সহযোগিতাক প্ৰসাৰিত কৰে। আচলতে, বিভিন্ন ধৰণৰ উদগনিয়ে ব্যক্তি আৰু প্ৰতিষ্ঠানসমূহক সমাজবাদৰ অধীনত পৰিকল্পিত লক্ষ্যসমূহ অর্জন কৰিবলৈ বা তাতকৈয়ো অধিক সফলতা লাভ কৰিবলৈ অনুপ্ৰাণিত কৰে। পিছে সমাজবাদী আৰু পুঁজিবাদী উদগনিৰ মাজত থকা মনকৰিবলগীয়া মূল পার্থক্যটো হ'ল— সমাজবাদী উদগনিসমূহ সামূহিক লক্ষ্য আৰু পৰিকল্পিত উদ্দেশ্যৰ সৈতে সাঙো�ৰ খাই থাকে, আনহাতে পুঁজিবাদী উদগনিসমূহে কেৱল ব্যক্তিগত লাভ সর্বাধিক কৰাৰ ওপৰতহে গুৰুত্ব দিয়ে।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ সমাজবাদী অর্থনীতিত ফ্ৰী-ৰাইডাৰৰ সমস্যা কি?

প্ৰশ্ন নং ৭ঃ সমাজবাদৰ অধীনত উদগনিৰ ভূমিকা ব্যাখ্যা কৰা?

৬.৪.৩ সমাজবাদী অর্থনীতিত উদগণিৰ সীমাবদ্ধতা

ভালেমানবোৰ গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা থকা সত্ত্বেও, সমাজবাদী অর্থনীতিসমূহত উদগনি বা প্ৰেৰণা ব্যৱস্থাৰ পৰিসৰ সীমিত হৈয়েই ৰৈছে; অৱশ্যে সমাজবাদৰ বিভিন্ন আৰ্হি অনুসৰি ইয়াৰ তাৰতম্য দেখা যায়। এই সীমাবদ্ধতাৰ মূল কাৰণ হ'ল— এজন ব্যক্তিৰ নিজা পৰিশ্ৰম আৰু সমাজবাদত প্ৰচলিত বিভিন্ন উদগনিৰ পৰা পোৱা প্ৰেৰণাৰ মাজত থকা সংযোগ অতি দুর্বল। যিহেতু সমাজবাদী অর্থনীতিত কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনাৰ জৰিয়তে ব্যক্তি আৰু প্ৰতিষ্ঠানসমূহক ৰাষ্ট্ৰীয় লক্ষ্য তথা উদ্দেশ্য অনুসৰি কাম কৰিবলৈ বাধ্য কৰিব পৰা যায়, গতিকে সৰহসংখ্যক ক্ষেত্ৰতে উদগনিৰ ভূমিকা সিমান গুৰুত্বপূর্ণ হৈ নুঠে। তদুপৰি, দীর্ঘম্যাদী সময়ৰ বাবে উৎপাদনশীলতা ধৰি ৰাখিবলৈ কেৱল নৈতিক আৰু সামাজিক উদগনিবোৰেই পর্যাপ্ত নহ'বও পাৰে। সমাজবাদী ব্যৱস্থাত সকলোৰে বাবে থকা সমান পুৰস্কাৰ আৰু প্ৰাপ্যৰ গাঁথনিৰ বাবে উচ্চ দক্ষতাসম্পন্ন আৰু অধিক উৎপাদনক্ষম শ্ৰমিকসকলে অতিৰিক্ত পৰিশ্ৰম কৰিবলৈ বা বেছি ভাল প্ৰদর্শন কৰিবলৈ উৎসাহ হেৰুৱাই পেলাব পাৰে।

ইয়াৰ উপৰি, সম্পদৰ পূৰ্ব-নিৰ্ধাৰিত আবণ্টনৰ বাবে প্ৰতিষ্ঠানসমূহে প্ৰায়ে নতুন উদ্ভাৱন কৰা বা দক্ষতা বৃদ্ধি কৰাৰ ক্ষেত্ৰত বাধাৰ সন্মুখীন হয়। পৰিকল্পিত লক্ষ্যসমূহ পূৰণ কৰাৰ অত্যধিক চাপে বহু সময়ত উৎপাদনৰ দক্ষতাও হ্ৰাস কৰিব পাৰে। এই ত্ৰুটিবোৰৰ বাবেই পিছলৈ বহুকেইখন ডাঙৰ সমাজবাদী অৰ্থনীতিয়ে ধাৰাবাহিকভাৱে কিছুমান অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰৰ আশ্ৰয় ল'বলগীয়া হৈছিল। উদাহৰণস্বৰূপ, ছোভিয়েট ইউনিয়নে গ্ৰহণ কৰা 'পেৰেষ্ট্ৰইকা' (Perestroika) আৰু চীনে গ্ৰহণ কৰা বহুল বজাৰমুখী সংস্কাৰসমূহৰ মূল উদ্দেশ্যই আছিল ভৌতিক উদগনি শক্তিশালী কৰা, প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ স্বায়ত্বশাসন বৃদ্ধি কৰা তথা অৰ্থনৈতিক দক্ষতা, উৎপাদনশীলতা তথা সামগ্ৰিক বিকাশ উন্নত কৰিবলৈ বজাৰ ব্যৱস্থাৰ প্ৰৱৰ্তন কৰা। গতিকে, এইটো স্পষ্ট যে সমাজবাদী উদগনিসমূহে বিভিন্ন অৰ্থনৈতিক ব্যক্তি বা কাৰকৰ আচৰণ প্ৰভাৱিত কৰাৰ ক্ষেত্ৰত এক নিৰ্ণায়ক ভূমিকা লোৱাৰ পৰিৱৰ্তে কেৱল এক সহযোগী অনুঘটক হিচাপহে কাম কৰে; আৰু ইয়াৰ বাবেই অৰ্থনীতিৰ কাৰ্যকলাপত ইয়াৰ ভূমিকা সীমিত হৈ পৰে।

৬.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সম্পদৰ আবণ্টন (Resource allocation) হৈছে প্ৰতিখন সমাজৰে মূল অৰ্থনৈতিক সমস্যা। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল সীমিত সম্পদসমূহক (ভূমি, শ্ৰম, মূলধন আৰু সংগঠন) বিভিন্ন প্ৰতিযোগিতামূলক ব্যৱহাৰৰ মাজত ভগাই দিয়া প্ৰক্ৰিয়া।
- সাধাৰণ অৰ্থনৈতিক বিশ্লেষণত, আবণ্টন দক্ষতা (Allocative efficiency) তেতিয়াহে সম্ভৱ হয়, যেতিয়া সমাজৰ দ্বাৰা আটাইতকৈ বেছি পছন্দ কৰা সামগ্ৰী আৰু সেৱাসমূহ উৎপাদন কৰিবলৈ সম্পদৰ সঠিক ব্যৱহাৰ কৰা হয়।
- অৱশ্যে, সমাজবাদৰ অধীনত উৎপাদনৰ প্ৰধান উপাদানসমূহৰ ওপৰত ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্বৰ পৰিৱৰ্তে সামাজিক মালিকীস্বত্ব প্ৰতিষ্ঠা হোৱাৰ বাবে, সম্পদসমূহ বজাৰৰ শক্তিৰ পৰিৱৰ্তে মূলতঃ কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনাৰ জৰিয়তেহে আবণ্টন কৰা হয়।
- সমাজবাদী পৰিকল্পনাৰ মূল লক্ষ্যসমূহ হৈছে— সামাজিক কল্যাণ, সমতা, পুনৰ্বিতৰণমূলক ন্যায় আৰু দীৰ্ঘম্যাদী উন্নয়ন।
- সমাজবাদী পৰিকল্পনা নৈতিক আৰু সামাজিক মূল্যবোধৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত কিছুমান আদৰ্শগত নীতিৰ (Normative principles) দ্বাৰা পৰিচালিত হয়।
- উদগনি বা প্ৰেৰণা (Incentives) হৈছে এনে কিছুমান কাৰক যিবোৰে ব্যক্তি আৰু সংগঠনসমূহক কাম কৰিবলৈ উৎসাহিত বা নিৰুৎসাহিত কৰে। এইবোৰ ইতিবাচক (পুৰস্কাৰ) আৰু নেতিবাচক (শাস্তি) দুয়োটা হ'ব পাৰে। সমাজবাদৰ অধীনত উদগনিসমূহ মূলতঃ নৈতিক, সামাজিক আৰু ভৌতিক — এই তিনি প্ৰকাৰৰ হয়।
- সমাজবাদী উদগনিয়ে উৎপাদনশীলতা বৃদ্ধিত সহায় কৰে যদিও ইয়াৰ ভূমিকা সীমিত, কাৰণ অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপসমূহ প্ৰধানকৈ পৰিকল্পনাৰ দ্বাৰাহে পৰিচালিত হয়।
- কাম কৰাৰ দুৰ্বল হেঁপাহ বা প্ৰেৰণা, ফ্ৰী-ৰাইডাৰ সমস্যা (Free-rider problem) আৰু সীমিত উদ্ভাৱনী ক্ষমতা হৈছে সমাজবাদী উদগনি ব্যৱস্থাৰ কেইটামান প্ৰধান আসোঁৱাহ বা সীমাবদ্ধতা।
- গতিকে, বহুতো আধুনিক সমাজবাদী অৰ্থনীতিয়ে দক্ষতা আৰু সামাজিক কল্যাণ — এই দুয়োটাকে উন্নত কৰিবলৈ পৰিকল্পনাৰ সৈতে বজাৰ ব্যৱস্থাৰ (Market mechanisms) সংমিশ্ৰণ ঘটাই নানা প্ৰকাৰৰ অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰৰ কাৰ্যসূচী গ্ৰহণ কৰা দেখা যায়।

৬.৬ অধিক জানিবলৈ

1) *Economic Systems* by S S M Desai & Nirmal Bhalerao, Himalaya Publishing House (4th ED), 2015.
2) *Fundamentals of Economic Systems* by V G Mankar, Himalaya Publishing House (1st ED), 1992.
3) *Comparative Economic Systems* by K K Sen, S Chand & Sons, 2003.
4) *Comparative Economic Systems* by W N Loucks & J W Hoot, University of Pennsylvania, 1949.

৬.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ সম্পদৰ আবণ্টনৰ সমস্যাটো উদ্ভৱ হোৱাৰ মূল কাৰণ হ'ল— ভূমি, শ্ৰম আৰু মূলধনৰ দৰে সম্পদসমূহ সীমিত (বা নাটনিযুক্ত), কিন্তু মানুহৰ অভাৱ বা হেঁপাহ সীমাহীন। যিহেতু এখন সমাজে মানুহে বিচৰা সকলো বস্তু উৎপাদন কৰিব নোৱাৰে, গতিকে ই নিজৰ এই সীমিত সম্পদসমূহ কেনেকৈ দক্ষতাপূৰ্ণভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি, সেই সিদ্ধান্ত ল'ব লগা হয়। ফলস্বৰূপে, প্ৰতিখন অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাই তিনিটা মূল প্ৰশ্নৰ সমাধান কৰিবলগীয়া হয়। কি উৎপাদন কৰা হ'ব, কেনেকৈ উৎপাদন কৰা হ'ব আৰু কাৰ বাবে উৎপাদন কৰা হ'ব।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ সম্পদ আবণ্টনৰ তিনিটা মূল প্ৰশ্ন হ'ল ঃ

(ক) কি উৎপাদন কৰা হ'ব; অৰ্থাৎ, কোনবোৰ সামগ্ৰী আৰু সেৱা কিমান পৰিমাণে উৎপাদন কৰা হ'ব, সেইটো স্থিৰ কৰা।

(খ) কেনেকৈ উৎপাদন কৰা হ'ব; অৰ্থাৎ, উৎপাদনৰ বাবে কি প্ৰযুক্তি আৰু সম্পদ ব্যৱহাৰ কৰা হ'ব, সেইটো থিৰ কৰা; যেনে— শ্ৰম-প্ৰধান (য'ত বনুৱা বেছি লাগে) নে মূলধন-প্ৰধান (য'ত যন্ত্ৰ-পাতি বা টকা-পইচা বেছি লাগে) পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰা হ'ব।

(গ) কাৰ বাবে উৎপাদন কৰা হ'ব; অৰ্থাৎ, উৎপাদিত সামগ্ৰী আৰু সেৱাসমূহ সমাজৰ লোকসকলৰ মাজত কেনেকৈ বিতৰণ কৰি দিয়া হ'ব, সেইটো সিদ্ধান্ত লোৱা।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ আৱণ্টনমূলক দক্ষতা (Allocative efficiency) বুলিলে এনে এটা অৱস্থাক বুজায়, য'ত সম্পদসমূহক এনেদৰে কামত লগোৱা হয় যাতে উৎপাদিত সামগ্ৰী আৰু সেৱাসমূহ গ্ৰাহক বা উপভোক্তাৰ পছন্দৰ সৈতে সম্পূৰ্ণৰূপে মিলি যায়। অৰ্থবিজ্ঞানৰ সূত্ৰ অনুসৰি, যেতিয়া প্ৰান্তিক প্ৰতিষ্ঠাপনৰ হাৰ (Marginal Rate of Substitution) আৰু প্ৰান্তিক ৰূপান্তৰৰ হাৰ (Marginal Rate of Transofrmation) সমান হয়, তেতিয়াই এই অৱস্থাটো লাভ কৰিব পাৰি। এই বিন্দুটোত, উৎপাদন সম্ভাৱনীয়তা ৰেখাডাল (Production Possibility Curve) আটাইতকৈ উৰ্ধত থকা নিৰপেক্ষ ৰেখাডালৰ (Indifference Curve) সৈতে স্পৰ্শ কৰে। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে যে উপলব্ধ পৰিস্থিতিত সমাজৰ সৰ্বাধিক কল্যাণ সাধন হৈছে।

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনা (Central planning) হৈছে এনে এটা ব্যৱস্থা, য'ত বজাৰৰ পৰিৱৰ্তে এখন কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষই অৰ্থনীতিৰ সীমিত সম্পদসমূহৰ আবণ্টন সম্পৰ্কে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষই উপলব্ধ সম্পদ, উৎপাদন ক্ষমতা, শ্ৰমিক বা বনুৱা, প্ৰযুক্তি আৰু উপভোক্তাৰ

প্ৰয়োজনসমূহৰ বিষয়ে তথ্য সংগ্ৰহ কৰে আৰু তাৰ ভিত্তিত এখন পূৰ্ণাংগ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰে। কোনবোৰ সামগ্ৰী আৰু সেৱা কিমান পৰিমাণে ক'ত উৎপাদন কৰা হ'ব আৰু সম্পদ তথা উৎপাদিত সামগ্ৰীসমূহ কেনেকৈ বিতৰণ কৰা হ'ব, সেই সকলোবোৰ এই কৰ্তৃপক্ষই থিৰ কৰে। এইদৰে, কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনাই সামাজিক কল্যাণ, সমতা আৰু দীৰ্ঘম্যাদী উন্নয়নৰ লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপসমূহৰ মাজত সমন্বয় সাধন কৰে।

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ নীতিগত বিবেচনা (Normative consideration) বুলিলে কেৱল বজাৰ মূল্য, লাভ-লোকচান বা কাৰ্যদক্ষতাৰ ওপৰত ভিত্তি নকৰি নৈতিক মূল্যবোধ, সামাজিক আদৰ্শ আৰু ন্যায়-অন্যায়ৰ বিচাৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি অৰ্থনৈতিক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰাক বুজায়। সমাজবাদত সম্পদৰ আবণ্টন প্ৰক্ৰিয়াটো সামাজিক কল্যাণ, সমতা, ন্যায়, পূৰ্ণ নিয়োগ (সকাৰাত্মক কৰ্মসংস্থাপন) আৰু বহনক্ষম উন্নয়নৰ দৰে লক্ষ্যৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে, শিক্ষা, স্বাস্থ্যসেৱা, বাসস্থান আৰু সামাজিক সুৰক্ষা সংক্ৰান্তীয় সিদ্ধান্তসমূহ ব্যক্তিগত লাভৰ বাবে লোৱা নহয়, বৰঞ্চ সমাজৰ সামূহিক প্ৰয়োজন আৰু মূল্যবোধৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিহে লোৱা হয়।

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ বিনামূলীয়া সুবিধাভোগীৰ সমস্যা (Free-rider problem) হৈছে এনে এটা পৰিস্থিতি, য'ত কিছুমান ব্যক্তিয়ে কোনো সামগ্ৰী বা সেৱাৰ উৎপাদন বা খৰচত নিজৰ উচিত অংশ নিদিয়াকৈয়ে তাৰ লাভালাভ সম্পূৰ্ণৰূপে ভোগ কৰে। সমাজবাদত যিহেতু ব্যক্তিগত লাভৰ সুযোগ সীমিত আৰু সা-সুবিধাবোৰ সাধাৰণতে সামূহিকভাৰে ভগাই লোৱা হয়, সেয়েহে একাংশ লোকে অধিক পৰিশ্ৰম কৰিবলৈ উৎসাহ হেৰুৱাই পেলাব পাৰে; কাৰণ তেওঁলোকে ভাবে যে কাম কমকৈ কৰিলেও আনৰ সমানেই পুৰস্কাৰ বা সুবিধা পাব। ইয়াৰ ফলত উৎপাদনশীলতা আৰু কাৰ্যদক্ষতা হ্ৰাস পাব পাৰে।

৭নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ সমাজবাদত উদ্দীপক বা উদগনিসমূহে (Incentives) ব্যক্তি আৰু প্ৰতিষ্ঠানবোৰক উৎপাদনশীলতা বৃদ্ধি কৰিবলৈ তথা পৰিকল্পিত লক্ষ্যসমূহ অৰ্জন কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰি এক সহায়ক ভূমিকা পালন কৰে। নৈতিক আৰু সামাজিক উদগনিসমূহে সামূহিক কল্যাণৰ প্ৰতি দায়বদ্ধতা বৃদ্ধি কৰে; আনহাতে বস্তুগত বা আৰ্থিক উদগনিসমূহে উন্নত প্ৰদৰ্শন, দক্ষতাৰ বিকাশ, উদ্ভাৱন, দলগত কাৰ্য আৰু অধিক কাৰ্যদক্ষতাৰ বিকাশ সাধন কৰে। অৱশ্যে, পুঁজিবাদী অৰ্থনীতিৰ তুলনাত সমাজবাদত ইয়াৰ ভূমিকা সাধাৰণতে কম, কাৰণ ইয়াত উৎপাদন সম্পৰ্কীয় সিদ্ধান্তসমূহ মূলতঃ কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনাৰ দ্বাৰাহে পৰিচালিত হয়।

৬.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ঃ সমাজবাদৰ অধীনত বজাৰ ব্যৱস্থাই কিয় সম্পদ আবণ্টন কৰাত ব্যৰ্থ হয়?

প্ৰশ্ন ২ঃ অৰ্থনীতিত সম্পদ আবণ্টনৰ সমস্যাটো ব্যাখ্যা কৰক আৰু আবণ্টনৰ দক্ষতা কেনেকৈ লাভ কৰা হয় সেই বিষয়ে আলোচনা কৰক?

প্ৰশ্ন ৩ঃ সমাজবাদৰ অধীনত সম্পদ আবণ্টনৰ সমস্যাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক। পুঁজিবাদৰ পৰা এই সমস্যাটো কেনেকৈ পৃথক বুজাই দিয়ক?

প্ৰশ্ন ৪ঃ সমাজবাদী অৰ্থনীতিত নিৰ্দেশনামূলক পৰিকল্পনা আৰু সূচক পৰিকল্পনাৰ মাজত পাৰ্থক্য কৰক।

প্ৰশ্ন ৫ঃ সমাজবাদৰ অধীনত সম্পদ আবণ্টনৰ পদ্ধতিসমূহ ব্যাখ্যা কৰক। কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনাৰ বিভিন্ন ধৰণৰ বিষয়ে উপযুক্ত উদাহৰণৰ সৈতে আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৬ঃ সমাজবাদৰ অধীনত সম্পদ আবণ্টনৰ নীতিসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক। সমাজবাদী অৰ্থনীতিত

অর্থনৈতিক সিদ্ধান্ত গ্রহণত নীতিগত বিবেচনাই কেনে প্রভাৱ পেলায়?

প্রশ্ন ৭ঃ উদগণি বুলিলে কি বুজোৱা হয়? সমাজবাদৰ অধীনত বিভিন্ন ধৰণৰ উদগণিৰ বিষয়ে চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৮ঃ সমাজবাদৰ অধীনত উদগণিৰ যিকোনো চাৰিটা সীমাবদ্ধতা উল্লেখ কৰক।

প্রশ্ন ৯ঃ সমাজবাদৰ অধীনত উদগণিৰ বিষয়টো আলোচনা কৰক। সমাজবাদী অর্থনীতিত উপলব্ধ বিভিন্ন ধৰণৰ উদগণিৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ১০ঃ সমাজবাদৰ অধীনত উদগণিৰ ভূমিকা পৰীক্ষা কৰক। পুঁজিবাদী আৰু সমাজবাদী উদগণি কেনেকৈ পৃথক আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ১১ঃ সমাজবাদৰ অধীনত উদগণিৰ সীমাবদ্ধতাৰ বিষয়ে সমালোচনাত্মকভাৱে আলোচনা কৰক। কিয় বহু সমাজবাদী অর্থনীতিয়ে উদগণিমূলক ব্যৱস্থা শক্তিশালী কৰিবলৈ সংস্কাৰ প্রৱর্তন কৰিলে আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৭ঃ মিশ্র অর্থনীতি

অধ্যায় গাঁথনি

৭.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য
৭.২ পৰিচয়
৭.৩ মিশ্র অর্থনীতি
  ৭.৩.১ অর্থ
  ৭.৩.২ মিশ্র অর্থনীতিৰ যুক্তিযুক্ততা
  ৭.৩.৩ মিশ্র অর্থনীতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ
  ৭.৩.৪ মিশ্র অর্থনীতিৰ পদ্ধতিৰ সাম্প্রতিক স্থিতি
৭.৪ মিশ্র অর্থনীতিৰ গুণ আৰু দোষসমূহ
৭.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি শিকিলোঁ
৭.৬ অধিক জানিবলৈ
৭.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৭.৮ আৰ্হি প্রশ্নাৱলী

৭.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- মিশ্র অর্থনীতিৰ এক ধাৰণা গঢ় দিবলৈ সক্ষম হ'ম
- মিশ্র অর্থনীতিৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ বিশ্লেষণ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ম
- পুঁজিবাদ আৰু সমাজবাদৰ লগত মিশ্র অর্থনীতিৰ তুলনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ম
- মিশ্র অর্থনীতি উদ্ভৱ হোৱাৰ নেপথ্যৰ কাৰকবোৰ বিচাৰিব উলিয়াবলৈ সক্ষম হ'ম
- অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ ৰূপত মিশ্র অর্থনীতিৰ সাম্প্রতিক স্থিতিৰ সন্ধান কৰিবলৈ সক্ষম হ'ম
- মিশ্র অর্থনীতিৰ দোষ-গুণসমূহ সমালোচনাত্মক দৃষ্টিৰে চাবলৈ সক্ষম হ'ম।

৭.২ পৰিচয়

পূর্বৰ অধ্যায়সমূহত আমি ইতিমধ্যে পুঁজিবাদ, সমাজবাদ আদি অর্থনৈতিক পদ্ধতিসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছোঁ। এইটো অধ্যায়ত আমি তুলনামূলকভাৱে এটি নতুন আৰু অধিক বাস্তৱসম্মত এটি পদ্ধতি 'মিশ্র অর্থনীতিৰ'ৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। ৰাজনৈতিক অর্থনীতি ধ্রুপদী ৰচনাসমূহত পুঁজিবাদ বা সমাজবাদৰ দৰে মিশ্র অর্থনীতিৰ বিষয়ে স্পষ্টকৈ উল্লেখ নাছিল। মিশ্র অর্থনীতি, নামটোৰ কোৱাৰ দৰেই, এখন অর্থনীতিৰ দুই প্রধান খণ্ড- চৰকাৰী আৰু বেচৰকাৰী (অথবা, ৰাজহুৱা আৰু ব্যক্তিগত) খণ্ডৰ সমষ্টি। ঊনবিংশ শতিকাৰ দ্বিতীয়/তৃতীয়া দশকৰ সময়ছোৱাতেই মিশ্র অর্থনীতিৰ ধাৰণাটোৱে ভুমুকি মাৰিছিল। সেইসময়ত বিশ্বৰ দেশসমূহে অনুসৰণ কৰা পুঁজিবাদে অথবা সমাজবাদ উভয়তেই কিছুমান দুর্বলতাই দেখা দিছিল। ফলত এক তৃতীয় পন্থাৰ অনুসন্ধান আৰম্ভ হৈছিল। প্রকৃততে, দুই উল্লেখনীয় ঐতিহাসিক ঘটনা, ক্রমে দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধ আৰু বিশ্বমন্দাৱস্থা আৰু পৰৱর্তী সময়ত জে. এম. কেইনচ (J.M. Keynes) ৰ দ্বাৰা ৰচিত 'General Theory'- এই কেইটাকেই মিশ্র অর্থনীতি উদ্ভৱ হোৱাৰ আঁৰৰ কাৰক বুলি বিবেচনা কৰা হয়।

ইংলেণ্ড, ফ্রান্স, আদিৰ দৰে পুঁজিবাদী দেশসমূহত কেইনচৰ 'জেনেৰেল থিয়ৰী' প্ৰকাশ পোৱাৰ পিছত ৰাজহুৱা বা চৰকাৰী খণ্ডৰ প্ৰৱেশ ঘটিল, কিয়নো, কেইনচে এইবোৰ নীতিৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছিল। ইংলেণ্ড আৰু ফ্ৰান্সত কয়লা, লো আৰু তীখা আদিৰ দৰে প্ৰাথমিক উদ্যোগসমূহ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰা হৈছিল। ইতিমধ্যে, ভাৰতকে ধৰি তৃতীয় বিশ্বৰ কেতবোৰ দেশে ঔপনিৱেশিকতাৰ পৰা মুক্ত হৈছিল আৰু এক শক্তিশালী অথচ তুলনামূলকভাৱে নমনীয় অৰ্থনৈতিক পদ্ধতি অনুসৰন কৰিব বিচাৰিছিল, যাতে তেওঁলোকে মূলধনৰ নাটনি, নিম্ন আয়, নিবনুৱা সমস্যা, ব্যাপক দৰিদ্ৰতা আৰু অনগ্ৰসৰতাৰ সৈতে মোকাবিলা কৰিবলৈ সক্ষম হয়। গতিকে, স্বাধীনতা আৰু নিয়ন্ত্ৰণ- এই দুই সংমিশ্ৰিত পন্থাকেই সেই দেশবোৰে অৰ্থনৈতিক পদ্ধতি হিচাপে গ্ৰহণ কৰিলে, যিটোৰ নাম হ'লগৈ মিশ্ৰ অৰ্থনীতি।

৭.৩ মিশ্ৰ অৰ্থনীতি

৭.৩.১ অৰ্থ

এন্‌চাইক্ল'পিডিয়া ব্ৰিটেনিকাৰ (The Encyclopedia Britannica) সংজ্ঞা মতে 'অৰ্থনীতিত মিশ্ৰ অৰ্থনীতি হৈছে সম্পদৰ আবণ্টন, ব্যৱসায়-বাণিজ্যৰ এনে এক বজাৰ ব্যৱস্থা য'ত চৰকাৰী হস্তক্ষেপৰ লগত মুক্ত বজাৰ ব্যৱস্থাই সহাৱস্থান কৰে (Mixed economy, in Economics, a market system of resource allocation, commerce and trade in which free markers coexist with government intervention.) ইয়াতকৈ কিছু অধিক ব্যাখ্যাৰে অৰ্থবিজ্ঞানৰ অক্সফ'ৰ্ড অভিধান (Oxford Dictionaty of Economics) ত মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ সংজ্ঞা দিয়া হৈছে এনেদৰে- 'মিশ্ৰ অৰ্থনীতি হৈছে ৰাষ্ট্ৰ বা চৰকাৰী খণ্ড আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ সংমিশ্ৰিত এক অৰ্থনীতি। ইয়াত ব্যক্তি অথবা ব্যক্তিগত প্ৰতিষ্ঠানে স্বাধীনভাৱে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰি কিছুমান আৰ্থিক কামকাজ সম্পন্ন কৰে, যিবোৰৰ সমন্বয়ক হৈছে বজাৰ, আকৌ আনবোৰ আৰ্থিক কাম-কাজ ৰাষ্ট্ৰ বা চৰকাৰৰ মালিকীস্বত্বৰ অধীনত থকা প্ৰতিষ্ঠানসমূহে চলাই থাকে, য'ত কোনো-কোনো ক্ষেত্ৰত কেন্দ্ৰীয়ভাৱে সিদ্ধান্ত লোৱা হয়। (Mixed economy is an economy with a mixture of state and private enterprises, some economic activities are carried on by individuals or firms taking independent economic decisions, coordinared by markets, Others state ownership and control, with some degree of centralised decision making)। আকৌ, ইনভেষ্টোপেডিা (Investopedia) ত দিয়া সংজ্ঞা অনুসৰি, 'মিশ্ৰ অৰ্থনৈতিক পদ্ধতি হৈছে এনে এক পদ্ধতি, যিয়ে পুঁজিবাদ আৰু সমাজবাদৰ দিশবোৰ একেলগ কৰি লয়। মিশ্ৰ অৰ্থনীতিত ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ৰক্ষণাবেক্ষন দিয়া হয় আৰু মূলধন ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰত এটা স্তৰলৈ অৰ্থনৈতিক স্বাধীনতা দিয়া হয়, কিন্তু, সামাজিক লক্ষ্য পূৰণৰ বাবে অৰ্থনৈতিক কাম-কাজত চৰকাৰৰ হস্তক্ষেপো মানি লোৱা হয়।

(A mixed economic system is a system that combines aspects of both capitalism and socialism. A mixed economic system protects private property and allows a level of economic freedom in the usr of capital, bur also allows for governments interfere in economic activities in order to achieve social aims.) গতিকে, 'মিশ্ৰ অৰ্থনীতি বা মিশ্ৰ অৰ্থনৈতিক পদ্ধতি হৈছে এনে এক আৰ্থিক ব্যৱস্থা যিয়ে পুঁজিবাদ আৰু সাম্যবাদৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য সামৰিলৈ বিৱৰ্তিত হৈছিল আৰু উভয়পক্ষৰে দোষবোৰ আঁতৰাই গুণসমূহ আদৰি লৈছিল, যেনে- পুঁজিবাদৰ পৰা ব্যক্তিগত লভা আহৰণৰ অভিপ্ৰায়েৰে প্ৰবল অনুপ্ৰেৰণা, উচ্চ হাৰৰ লাভৰ বাবে শংকা বহনৰ সক্ষমতা, উদ্ভাৱনী ক্ষমতা, ইত্যাদি। সাম্যবাদৰ পৰা সামাজিক কল্যানৰ সৰ্বাধিক কৰা উদ্দেশ্যেৰে সামূহিক সম্পদৰ প্ৰণালী বদ্ধ- পৰিকল্পিত ব্যৱহাৰ, সম্পদৰ অপচয়ৰ প্ৰতিৰোধ, অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ সহায়ত আৰ্থিক অস্থিৰতা পৰিহাৰ, নিয়োগ আৰু জীৱনৰ ন্যূনতম মানৰ প্ৰতিভূতি, উপাৰ্জন নকৰা আয়ৰ ওপৰত বৰ্তি

থকা একাংশ লোকৰ স্থিতি নাকচ, আয় আৰু সম্পত্তিৰ সম বিতৰণ আদি। (Desai, S. S. M, পৃ. 45).

৭.৩.২ মিশ্র অর্থনিতিৰ আঁৰৰ যুক্তিযুক্ততা

আগৰ অধ্যায়সমূহত আলোচনা কৰাৰ দৰে ইউৰোপৰ বিভিন্ন দেশত দীর্ঘকালৰ বাবে বিকল্পহীনভাৱে পুঁজিবাদকেই এক প্রাকৃতিক অর্থনৈতিক পদ্ধতি হিচাপে অনুসৰন কৰা হৈছিল। পুঁজিবাদী মুক্ত বজাৰ অর্থনীতিত কেতবোৰ দুর্বলতা আছিল। যিহেতু উৎপাদক আৰু উপভোক্তাসকলৰ বাবে পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত সম্পূর্ণ স্বাধীনতা আছিল, সেয়েহে, সম্পদসমূহ সর্বসাধাৰণ লোকৰ কল্যানৰ বাবে ব্যৱহাৰ নহৈছিল, বৰঞ্চ, সমূহীয়া সম্পদসমূহ ভুল দিশত অপব্যৱহাৰ হৈছিল। তাত একচেটিয়া ক্ষমতাৰ অপাৰ অনুশীলন হৈছিল, শ্রমিক শোষণ হৈছিল আৰু সমাজৰ সর্বাঙ্গীন কল্যানৰ অর্থে আয় অসমতা দূৰীকৰণার্থে বা সম্পদৰ পুনৰ বিতৰণৰ অর্থে চৰকাৰে কোনো হস্তক্ষেপ নকৰিছিল, যাৰ ফলস্বৰূপে, সম্পদসমূহৰ পূর্ণনিয়োগ হোৱা নাছিল, নিবনুৱা, বাণিজ্য চক্র, অর্থনৈতিক মন্দা আদি সমস্যাৰ সৃষ্টি হৈছিল। ঊনৈশ শতিকাৰ প্রথম ভাগতেই কোনো কোনো সমাজবাদী অর্থনীতিবিদে পুঁজিবাদৰ এই দুর্বলতাসমূহ আঙুলিয়াই দিছিল যদিও কোনো সুসংগঠিত বিকল্প পন্থা দেখা দিয়া নাছিল।

কার্লমার্ক্স (Karl Marx) ৰ সমাজবাদী চিন্তাধাৰা আৰু ১৯৭১ চনৰ ছোভিয়েট ৰাছিয়াৰ অক্টোবৰ বিপ্লৱ, যিটো মার্ক্সৰ চিন্তাৰেই প্রভাৱিত আছিল, -উভয়েই বিশ্বত এক নতুন অর্থনৈতিক যুগৰ সৃষ্টি কৰিছিল, যাৰ নাম আছিল সমাজবাদ। এই নতুন পদ্ধতি আছিল আর্থ-সামাজিক সমতাৰ বিশ্বাসী পদ্ধতি। এই পদ্ধতিত বজাৰৰ স্বাধীনতা নাছিল, তাৰ পৰিৱর্তে আছিল কেন্দ্রীয় কর্তৃপক্ষ, যিয়ে সম্পদ আবণ্টনৰ কাম কৰিছিল। অন্য কথাত, কেন্দ্রীয় পৰিকল্পনা কর্তৃপক্ষ অথবা কিছু সংখ্যক নীতি-নির্মাতা আমোলাৰ হাতত অর্থনৈতিক ক্ষমতা কেন্দ্রীভূত আছিল, যিদৰে পুঁজিবাদী ব্যৱস্থাত কিছুসংখ্যক ক্ষমতাশালী পুঁজিবাদী- উদ্যোক্তাৰ হাতত ক্ষমতা একত্রিত হৈছিল। সমাজবাদৰ বিপক্ষে এনে মতামত দিয়া হৈছিল যে ই জনসাধাৰণৰ প্রয়োজনীয়তা পূৰণ কৰিব নোৱাৰে আৰু সর্বসাধাৰণৰ জীৱনৰ মান উন্নীতকৰণৰ বাবে কাম কৰিবলৈ ইয়াত কোনো অনুপ্রেৰণা নাথাকে। মুঠতে, এক অদক্ষ, অযোগ্য, অনমনীয় আৰু অস্থিৰ ব্যৱস্থা বুলি সমাজবাদ সমালোচিত হৈছিল।

পুঁজিবাদ আৰু সমাজবাদ- উভয় পদ্ধতিৰ ক্ষেত্রতেই সমর্থক আৰু সমালোচকৰ মাজত বিতর্ক আৰু মতবিৰোধ, দ্বন্দ্ব আৰু সমালোচনা দেখিবলৈ পোৱা গৈছিল। এই অৱস্থাটোৱে এটা মধ্যম-পন্থাৰ সন্ধান দিছিল, য'ত উভয়ৰে দোষবোৰ পৰিহাৰ কৰি গুণবোৰ সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছিল। ১৯২৯-৩৩ চনৰ বিশ্ব-মহামন্দাৰ দুর্ভোগৰ অভিজ্ঞতা লাভৰ পিছত আৰু দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধৰ অর্থনৈতিক আঘাট উপলব্ধি কৰাৰ পিছত কেইবাখনো পুঁজিবাদী ইউৰোপীয় দেশে ৰাষ্ট্রৰ হস্তক্ষেপৰ অভাৱ অনুভৱ কৰিলে। সেই সময়তে জন মেয়নার্ড কেইন্‌চে ৰাষ্ট্রৰ হস্তক্ষেপৰ নতুন নীতি-নির্দেশনা প্রস্তুত কৰি উলিয়ালে। ক্রমশঃ আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্র, ইংলেণ্ড, ফ্রন্স্য, জার্মানীকে ধৰি বিভিন্ন দেশত ৰাজহুৱা বা চৰকাৰী খণ্ডৰ আবির্ভাব ঘটিল। অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা আৰু সামগ্রিক কল্যানমূলক আঁচনি গ্রহনেৰে দেশমূহে নিজৰ পুঁজিবাদী চৰিত্রলৈ পৰিৱর্তন আনিলে। যদিও এই নতুন পৰিৱর্তনসমূহক ব্যৱস্থাপনাযুক্ত পুঁজিবাদ বা আধুনিক পুঁজিবাদ আখ্যা দিয়া হৈছিল। সেইবোৰ প্রকৃততে পুঁজিবাদ আৰু সমাজবাদৰ সংমিশ্রণহে আছিল, যিটো মিশ্র অর্থনীতিৰেই স্বৰূপ মাথোন। সমাজবাদী অর্থনীতিৰ অগ্রদূত ৰাছিয়া বিংশ শতিকাৰ শেষ ভাগলৈকে সমাজবাদকেই ধৰি ৰাখিছিল। সম্প্রতি, ৰাছিয়াও মিশ্র অর্থনীতিৰ অনুগামী। মিশ্র অর্থনীতিৰ এটা সুবিধা হৈছে এয়ে যে ই ৰাজনৈতিক গণতন্ত্রৰ লগত একেলগে বাট বুলিব পাৰে। সেয়েহে, গণতান্ত্রিক মূল্য তথা ভিত্তি থকা দেশসমূহে মিশ্র অর্থনীতিৰ আবেষ্টনীত কাম কৰিবলৈ ভাল পায়।

৭.৩.৩ মিশ্র অর্থনীতিৰ বৈশিষ্ট্য

যিহেতু মিশ্র অর্থনৈতিক ব্যৱস্থা হৈছে সমাজবাদৰ আৰু পুঁজিবাদৰ মিশ্রিত এক পদ্ধতি, ইয়াত দুয়োধৰণৰ

ব্যৱস্থাৰ প্ৰাথমিক উপাদানসমূহ বিচাৰি পোৱা যায়। অৱশ্যে, দেশে দেশে উপাদানসূহৰ মাত্ৰা ভিন্ন হ'ব পাৰে। সম্পদসমূহৰ মালিকীস্বত্ব তথা ৰাজহুৱা আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডৰ অধিকাৰৰ এলেকা সীমা দেশখনৰ সাংবিধানিক বিধি-বিধান, আইনৰ নীতি-নিয়ম, চৰকাৰৰ নীতি-আঁচনি ইত্যাদিবোৰ বিষয়ত নিৰ্ভৰশীল হয়। মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ কেতবোৰ উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

(১) **ৰাজহুৱা আৰু ব্যক্তিগত খণ্ড ঃ** এনে পদ্ধতিত চৰকাৰী বা ৰাজহুৱা খণ্ডই সহাৱস্থান কৰে। দুয়োটা পদ্ধতিৰ মাজত কোনো প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা নাথাকে। বৰঞ্চ অৰ্থনীতিখনৰ উন্নয়ন প্ৰক্ৰিয়াত উভয় খণ্ডই অংশীদাৰ হৈ বুজাবুজিৰ মাজেৰে কাম কৰে। মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ স্থায়িত্বৰ খাতিৰতেই দুয়োটা খণ্ডৰ মাজত সহযোগিতা থকাটো প্ৰয়োজনীয়। দুয়োটা খণ্ডৰ সমন্বয়ত উন্নয়ন আৰু বিকাশ লাভ কৰাই হৈছে প্ৰকৃততে, মিশ্ৰ অৰ্থনৈকি পদ্ধতিৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য। সাধাৰণতে, কৰ্তৃপক্ষই ৰাজহুৱা আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডৰ অধীনত কৰ্ম এলেকা তথা স্বত্বাধিকাৰৰ এলেকা স্পষ্টকৈ চিহ্নিত কৰি দিয়ে। চৰকাৰী বা ৰাজহুৱা খণ্ডৰ মালিকীস্বত্ব আৰু কৰ্মএলেকা চৰকাৰৰ অধীনত থাকে। আনহাতে, ব্যক্তিগত খণ্ডত কোনোৱে গাইগুটীয়াভাৱে অথবা যৌথভাৱে স্বত্বাধিকাৰী হ'ব পাৰে বা ব্যৱস্থাপনা কৰিব পাৰে। অৱশ্যে, চৰকাৰে নিয়মিতভাৱে ব্যক্তিগত খণ্ডক নিৰীক্ষণত ৰাখিব পাৰে। চৰকাৰে অধিসূচনা জাৰি কৰিব পাৰে, নিৰ্দেশনা দিব পাৰে আৰু প্ৰয়োজন সাপেক্ষে ব্যক্তিগত খণ্ডৰ কাৰ্যকলাপসমূহ নিয়ন্ত্ৰণো কৰিব পাৰে।

(২) **অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা ঃ** অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা হৈছে মিশ্ৰ অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিৰ অন্যতম প্ৰধান বৈশিষ্ট্য, যিটো সমাজবাদৰ পৰা গ্ৰহণ কৰা হৈছে। অৱশ্যে, এই পৰিকল্পনা কেন্দ্ৰীয় কৰ্তৃপক্ষৰ চূড়ান্ত নিৰ্দেশত চলা সম্পূৰ্ণ পৰিকল্পনা নহয়। পৰিকল্পনা ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, ভাৰতত ১৯৫০ চনত পৰিকল্পনা আয়োগ গঠন কৰা হৈছিল, যাৰ অন্তৰ্নিহিত উদ্দেশ্য আছিল সমগ্ৰ দেশৰ বাবেই পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰি ৰূপায়ন কৰা। সেইমতে দেশত বাৰখনকৈ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা আৰু কেইবাখনো বাৰ্ষিক পৰিকল্পনা ৰূপায়ন কৰা হৈছে। এই সমগ্ৰ প্ৰক্ৰিয়াটোত ৰাজহুৱা খণ্ডৰ এক সমৰ্থন-ব্যৱস্থা হিচাপে কাম কৰিবলৈ ব্যক্তিগত খণ্ডক আগ্ৰহান্বিত কৰি তোলা হৈছে। ৰাজহুৱা খণ্ড আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডৰ মাজত সৃষ্টি হোৱা ইচ্ছাকৃত সংঘৰ্ষৰ কাৰকবোৰ দূৰ কৰাই মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ অধীনত হোৱা পৰিকল্পনাৰ উদ্দেশ্য।

(৩) **চৰকাৰৰ একচেটিয়া অধিকাৰ ঃ** কিছুমান মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ অনুকৰনকাৰী দেশত নিৰ্দিষ্ট ক্ষেত্ৰ কিছুমান কেৱল মাথোন চৰকাৰৰ স্বত্বাধিকাৰত থাকে। উদাহৰণ স্বৰূপে, ভাৰতত ১৯৪৮ চনৰ ঔদ্যোগিক নীতি (Industrial policy, 1948) ত স্বত্বাধিকাৰ আৰু কৰ্ম অধিকাৰ এলেকাৰ ভিত্তিত উদ্যোগসমূহত কেইবাটাও ভাগত ভাগ কৰা হৈছিল। সেইমতে, আনবিক শক্তি, অস্ত্ৰ-সস্ত্ৰ আৰু ৰেলপথ আৰু বিভাগ আদি কেতবোৰ খণ্ড চৰকাৰৰ বিশেষ অধিকাৰ ভুক্ত কৰি ৰখা হৈছিল। এনেধৰণে সংৰক্ষিত কৰি ৰখাৰ উদ্দেশ্য হৈছে দেশৰ প্ৰতিৰক্ষা নিশ্চিত কৰা আৰু সমাজৰ সামগ্ৰিক উন্নতিৰ বাবে চৰকাৰৰ একচেটিয়া ক্ষমতাৰ ব্যৱহাৰ কৰা।

(৪) **চৰকাৰৰ হস্তক্ষেপ ঃ** চৰকাৰী হস্তক্ষেপৰ সুবিধা থকা বাবেই মিশ্ৰ অৰ্থনীতি জনসাধাৰণৰ হিতাকাঙ্খী হয়। চৰকাৰে মৌদ্ৰিক আৰু ৰাজকোষীয় নীতিৰ সহায়ত ব্যক্তিগত খণ্ডক নিয়ন্ত্ৰণত ৰাখে। তদুপৰি, কেতবোৰ ৰাজহুৱা উপযোগিতামূলক ক্ষেত্ৰত চৰকাৰে প্ৰত্যক্ষ নিয়ন্ত্ৰণ বাহাল ৰাখিব পাৰে, যাতে সৰ্বসাধাৰণ লোকে তেওঁলোকৰ ন্যূনতম প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণৰ বাবে তেনে ক্ষেত্ৰত সেৱা সহজতে আদায় কৰি ল'ব পাৰে। চৰকাৰে বজাৰৰ কোনো কোনো অত্যাৱশ্যকীয় দ্ৰব্য বা সেৱাৰ দৰ বা মূল্যও নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি দিব পাৰে। ভাৰতত ৰাজহুৱা বিতৰণ ব্যৱস্থা'ৰ অধীনৰ সুলভ মূল্যৰ দোকানৰ জৰিয়তে চৰকাৰে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি দিয়া দৰত দাৰিদ্ৰ সীমাৰেখাৰ তলত বাস কৰা লোকসকলক চাউল, চেনী, নিমখ আদি বিতৰণ কৰা হয়। তদুপৰি কৃষক, মহিলা তথা নিম্ন আয়ৰ লোকসকলক বিশেষ হিতাধিকাৰী ৰূপত চিহ্নিত কৰি চৰকাৰে ৰাজসাহায্য প্ৰদান কৰে।

(৫) **বজাৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ কাৰ্য-প্ৰণালী ঃ** মিশ্ৰ অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাত পুঁজিবাদৰ উপাদানো থাকে। গতিকে, দ্ৰব্য-সামগ্ৰী

আৰু সেৱা দৰ নিৰূপণৰ ক্ষেত্ৰত বজাৰৰ স্বাধীনতা থাকে। যিহেতু উৎপাদক, শ্ৰমিক আৰু উপভোক্তাৰ পছন্দ কৰাৰ আৰু মুক্তভাৱে গতিশীল হোৱাৰ স্বাধীনতা থাকে, সেয়েহে, বজাৰ-প্ৰক্ৰিয়াটো সক্ৰিয় হৈ থাকিব পাৰে। কিন্তু, বজাৰৰ কাম-কাজসমূহ চৰকাৰে নিৰন্তৰ নিৰীক্ষণ কৰি থাকে। বজাৰৰ কাম-কাজ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা কৰিবলৈ আইনৰো সন্মতি থাকে। চৰকাৰে প্ৰয়োজন সাপেক্ষে দ্ৰব্য-সামগ্ৰীসমূহক যোগ্য বা উপযোগী দ্ৰব্য (Merit goods), অযোগ্য বা অনুপযোগী দ্ৰব্য (non-merit goods) আদি ভাগত ভাগ কৰি সেই দ্ৰব্যসমূহৰ উৎপাদন আৰু উপভোগৰ ক্ষেত্ৰত নীতি-নিয়ম বান্ধি দিব পাৰে। উদাহৰন স্বৰূপে, অধিক কৰ আৰোপ কৰি চৰকাৰে চিগাৰেট, মাদক-দ্ৰব্য আদিৰ উপভোগ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰে।

(৬) **লাভ আৰু সমাজ কল্যানৰ উপাদান ঃ** ব্যক্তিগত খণ্ডসমূহ লাভৰ অভিপ্ৰায়ত চলে। আনহাতে চৰকাৰী খণ্ডৰ উদ্দেশ্য হৈছে জনসাধাৰণ আৰু সমাজলৈ সেৱা আগবঢ়োৱা। চৰকাৰৰ নীতি নিৰ্ধাৰকসকলে একচেটিয়া লাভ নোহোৱা কৰিবৰ বাবে ব্যক্তিগত খণ্ডৰ একচেটিয়া অনুশীলনৰ ওপৰত আইনী ব্যৱস্থাৰে নিয়ন্ত্ৰণ বাহাল ৰাখে। সময়ে সময়ে চৰকাৰে উৎপাদন এলেকা আৰু কাৰ্যক্ষেত্ৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি দিয়ে, লগতে, নিজৰ একচেটিয়া ক্ষমতাৰ অধীনত কোনো কোনো ক্ষেত্ৰ নিৰ্দিষ্টকৈ ৰাখে। চৰকাৰে অতি কৌশলেৰে বজাৰত নিজৰ হস্তক্ষেপ অনুশীলন কৰে, যাতে তাৰ মাজতেই ব্যক্তিগত খণ্ডৰ লাভ কৰাৰ সুৰুঙা থাকে আৰু একেসময়তে সমাজৰ কল্যানো বৃদ্ধি পায়।

(৭) **যৌথ খণ্ডৰ উপস্থিতিৰ সম্ভাৱনা ঃ** মিশ্ৰ অর্থনীতিত যৌথ খণ্ডও থকাৰ সম্ভাৱনা থাকে। তেনেক্ষেত্ৰত যৌথখণ্ডই মালিকীস্বত্ব তথা কৰ্ম এলেকাৰ ব্যৱস্থাপনা ৰাজহুৱা খণ্ড আৰু ব্যক্তিগত খণ্ড উভয়ৰে লগত ভগাই ল'ব পাৰে। সাধাৰণতে, এটা যৌথ খণ্ডত ব্যক্তিগত খণ্ডতকৈ চৰকাৰী খণ্ডৰ অংশীদাৰিত্ব অধিক থাকে। ভাৰতৰ ১৯৫৬ চনৰ ঔদ্যোগিক নীতি (Industrual policy, 1956) যৌথ খণ্ডক 'খ-অনুসূচী' (Schedule B) ত ৰখা হৈছিল, যিটো ক্ৰমাগতভাৱে ৰাষ্ট্ৰৰ অধীনলৈ যাব। যৌথ খণ্ডৰ উপস্থিতি সম্পর্কে কর্তৃপক্ষই সময়ে সময়ে নীতি ঘোষণা কৰিব পাৰে।

যৌথখণ্ডৰ অন্য এক আৰ্হিও আছে, যিটোক 'চৰকাৰী বেচৰকাৰী অংশীদাৰিত্ব' (Public private pertnership) বা 'ppp' মডেল বুলি চিহ্নিত কৰা হয়। এই সমকালীন ধাৰণাটোৱে চৰকাৰী প্ৰকল্পত ব্যক্তিৰ খণ্ডৰ ধন বিনিয়োগৰ কথাও সূচায়। উভয় খণ্ডৰ মাজত বিভিন্নস্তৰীয় দায়িত্বসমূহ লিখিত তথা নিৰ্দ্ধাৰিত চুক্তি অনুসৰি ভগাই দিয়া হয়।

(৮) **সমবায় খণ্ডৰ উপস্থিতি ঃ** মিশ্ৰ অর্থনীতিৰ অধীনত উপস্থিতি থাকিব পৰা অন্য এক অনন্য খণ্ড হৈছে সমবায় খণ্ড। এই খণ্ডটি প্ৰায়বোৰ দেশতেই থকা দেখা যায়। এই খণ্ডত উৎপাদন, সংগ্ৰহ, সংৰক্ষন, ক্ৰয়-বিক্ৰয় ইত্যাদি থাকিব পাৰে আৰু কৃষি, উদ্যোগ, নির্মাণ, বেংকিং আদি অন্যান্য খণ্ডলেও সম্প্ৰসাৰিত হ'ব পাৰে। সাধাৰণতে, চৰকাৰে সাংগঠনিক সা-সুবিধা, বিত্তীয় সাহায্য আদি আগবঢ়ায় আৰু সমবায় খণ্ডৰ ওপৰত নিৰীক্ষণ বাহাল ৰাখে। অন্য অর্থত, সমবায় খণ্ডটিয়ে চৰকাৰী খণ্ডৰ তত্বাবধানত কাম-কাজ কৰে। অৱশ্যে, দেশে দেশে এই নিয়মবোৰ ভিন্ন হ'বও পাৰে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ঃ তলত দিয়া মন্তব্যসমূহ (সত্য) নে (অসত্য) লিখকঃ

(ক) মিশ্ৰ অর্থনীতিত বজাৰ প্ৰক্ৰিয়া আৰু চৰকাৰী হস্তক্ষেপৰ সহাৱস্থান দেখা যায়।

(খ) মিশ্ৰ অর্থনৈতিক পদ্ধতিয়ে সর্বাত্মক পৰিকল্পনাকো সামৰি লয়।

(গ) মিশ্ৰ অর্থনীতিত কেৱল মাথোন চৰকাৰেহে একচেটিয়া ক্ষমতা অনুশীলন কৰিব পাৰে

প্রশ্ন নং ২ঃ মিশ্র অর্থনীতিৰ সংজ্ঞা দিয়ক।

প্রশ্ন নং ৩ঃ মিশ্র অর্থনৈতিক পদ্ধতিত সমাজকল্যান বৃদ্ধি সম্ভৱ হয়নে?

৭.৩.৪ মিশ্র অর্থনীতিৰ বর্তমানৰ স্থিতি

সাম্প্রতিক সময়ত প্রায় সকলো দেশতেই মিশ্র অর্থনীতি পৰিলক্ষিত হয়। অৱশ্যে দেশে দেশে মিশ্র অর্থনীতিৰ কৌশল ভিন্ন হ'ব পাৰে। ক'ৰবাত হয়তো আংশিকভাৱে চৰকাৰৰ নিয়ন্ত্রণ থাকে য'ত উৎপাদনৰ উপাদানসমূহৰ স্বত্বাধিকাৰী ব্যক্তিগত খণ্ডত থাকে আৰু চৰকাৰে কেৱল নিয়ন্ত্রণৰ ভূমিকা পালন কৰে। ভাৰতকে আদি কৰি বেছিভাগ এছীয় দেশতেই সম্পদ, উৎপাদন আৰু বজাৰৰ স্বাত্বাধিকৰ চৰকাৰ আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডই ভগাই লয়। চৰকাৰে বিভিন্ন মাত্রাত নিয়ন্ত্রণৰ ক্ষমতা নিজৰ হাতত ৰাখে। দেশ এখনৰ ঐতিহাসিক উপাদান, ৰাজনৈতিক বৈশিষ্ট্য, পৰিৱেশ পৰিস্থিতি আৰু সামাজিক সাংস্কৃতিক দৃষ্টিভংগী আদি কাৰকৰ ওপৰতেই দেশখনৰ মিশ্র অর্থনীতিৰ চৰিত্র কেনেকুৱা হ'ব সেইটো নির্ভৰ কৰে।

প্রাচ্য আৰু পাশ্চাত্যৰ উন্নত তথা উন্নয়নশীল দেশসমূহে কিদৰে মিশ্র অর্থনীতিৰ অনুশীলন কৰিছে, তাক ইয়াত চমুকৈ আলোচনা কৰা হ'ব। সমগ্র বিশ্বতে পুঁজিবাদী চাৰিত্রিক বৈশিষ্ট্যৰ বাবে প্রখ্যাত আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্রই শিক্ষা, স্বাস্থ্য সেৱা আদি ক্ষেত্রত জনসাধাৰণলৈ সেৱা আগবঢ়াই মিশ্র অর্থনীতি অনুশীলন কৰিছে। ইয়াত মিশ্র অর্থনীতি অনুশীলনৰ বাবে সাংবিধানিক ব্যৱস্থা ৰখা হৈছে, য'ত চৰকাৰে একে সময়তে এহাতে সমাজ কল্যানমূলক আঁচনি গ্রহন কৰিব আৰু আনহাতে, বজাৰ-প্রক্রিয়া নিয়ন্ত্রণত চৰকাৰী হস্তক্ষেপত সীমা বান্ধি দিব। কানাডাতো এই একে ধৰণৰ পদ্ধতিৰেই অনুশীলন কৰা হয়। তাত ব্যক্তিগত আৰু চৰকাৰী উভয় খণ্ডই আছে যদিও চৰকাৰী খণ্ডৰ পৰিসৰ সীমিত। তাত ব্যক্তিগত বিনিয়োগ, মুক্ত বাণিজ্যৰ লগতে চৰকাৰী হস্তক্ষেপো থকা পৰিলক্ষিত হয়।

ইংলেণ্ডতো মিশ্র অর্থনীতিৰ প্রচলন আছে যদিও বেছিভাগ ক্ষেত্রতেই ব্যক্তিগত খণ্ডৰ কাম-কাজহে অধিক, কিন্তু, চৰকাৰে স্বাস্থ্য সেৱাৰ সুবিধাৰ লগতে আন বহুতো কল্যানমূলক সেৱা আগবঢ়ায়। মিশ্র অর্থনীতিৰ অনুসৰণকাৰী হিচাপে জার্মানীয়ে কেন্দ্রীয় অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা, চৰকাৰী নীতি-নিয়ন্ত্রণৰ লগতে বজাৰ স্বাধীনতাৰো ব্যৱস্থা ৰাখিছে। কেৱল জার্মানী বা ইংলেণ্ডতেই নহয়, প্রায়বোৰ ইউৰোপীয় দেশতেই নতুনত্ব উদ্ভাৱন তথা কৌশলগত ব্যৱস্থাৰে ব্যক্তিগত খণ্ডৰ স্বাধীনতা আৰু চৰকাৰৰ নিয়ন্ত্রণ ক্ষমতা সংযুক্ত কৰি নিজৰ নিজৰ আর্থিক পদ্ধতি মিশ্র অর্থনৈতিক পদ্ধতিলৈ ৰূপান্তৰিত কৰিছে। ইউৰোপীয়ান ইউনিয়নেও ইয়াৰ আভ্যন্তৰীণ বজাৰ ব্যৱস্থাত সামাজিক নিৰাপত্তাৰ নিশ্চিতিৰে পূর্ণভাৱে বজাৰ স্বাধীনতাৰ অনুমোদন দিছে।

ডেনমার্ক, ফিনল্যেণ্ড, আইচল্যেণ্ড, ছুইডেন আদি স্কাণ্ডিনেভিয়ান দেশসমূহে নিজৰ কল্যানকামী চাৰিত্রিক বৈশিষ্ট্য অক্ষুণ্ণ ৰাখি মানুহৰ জীৱন যাপনৰ বাবে প্রয়োজনীয় সেৱাসমূহ নিৰাপদ নিশ্চিতিৰে আগবঢ়াই আছে এই দেশসমূহে পুঁজিবাদ আৰু সমাজবাদৰ সংমিশ্রণত আগবঢ়োৱা মিশ্র অর্থনীতিৰ আর্হিটোক 'নর্ডিক ম'ডেল' (Nordic Model) বুলি কোৱা হয়।

অষ্ট্রেলিয়াত অতি স্পষ্টকৈ উৎপাদন, দ্রব্য-সামগ্রী বিতৰণৰ ক্ষেত্রত ব্যক্তিগত খণ্ডই অধিক ক্ষমতাশালী যদিও অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা, ৰাজহুৱা দ্রব্য, কৰ-ব্যৱস্থা আদি আর্থিক আহিলাসমূহ ব্যৱহাৰ কৰি চৰকাৰে 'নিয়ন্ত্রক'ৰ ভূমিকা পালন কৰি আছে। তেদেৰে, নিউজিলেণ্ডৰ অর্থনীতিও হৈছে মুক্ত বজাৰ ব্যৱস্থাৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত মুক্ত অর্থনীতি, কিন্তু, বাস্তৱ ক্ষেত্রত তাতো মিশ্র অর্থনীতিৰহে অনুশীলন দেখা যায়।

আকৌ, ছিংগাপুৰ, জাপান, ফিলিপাইন আদি দেশতো বজাৰ প্রক্রিয়া আৰু ৰাষ্ট্রৰ নিয়ন্ত্রণ সংমিশ্রিত মিশ্র অর্থনীতিৰ প্রচলন পৰিলক্ষিত হয়। উদাৰ পুঁজিবাদী বজাৰ অর্থনীতিৰ লগত ছিংগাপুৰ চৰকাৰে স্বাস্থ্য সেৱা, শিক্ষা, চৰকাৰী আবাসস্থলী, ইত্যাদিবোৰৰ ব্যৱস্থা ৰাখি সামাজিক লাভ আহৰণৰ সুবিধা আগবঢ়াইছে। জাপানৰ মিশ্র অর্থনীতিৰ

আৰ্হি অতি উন্নত আৰু পশ্চিমীয়া দেশৰ আৰ্হিতকৈ কিন্তু বেলেগ। তাত চৰকাৰী খণ্ডত পৰিকল্পিত পদ্ধতি আছে, বজাৰ ব্যৱস্থা আছে আৰু এই দুটাৰ লগতেই আছে এক অসংগঠিত খণ্ড (Informal Sector), যিটোৰ সামাজিক খণ্ড (Social Sector) আখ্যা দিয়া হৈছে।

সমাজবাদী বা সাম্যবাদী অর্থনীতিৰ দেশ হিচাপে সমগ্ৰ বিশ্বতে খ্যাতি লাভ কৰা চীনদেশ আৰু ৰাছিয়াতো সম্প্ৰতি মিশ্ৰ অর্থনীতিহে দেখিবলৈ পোৱা যায়। পূৰ্বতে ৰাছিয়া সাংবিধানিকভাৱে স্বীকৃত সমাজবাদী অর্থনীতি আছিল, য'ত উৎপাদনৰ উপাদানসমূহৰ মালিকীস্বত্ব ৰাষ্ট্ৰৰ লগত আছিল। বিংশ শতিকাৰ প্ৰায় শেষ দশকলৈকেই ৰাছিয়াত সাম্যবাদ, প্ৰত্যক্ষ পৰিকল্পনা আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ নির্দেশানুসৰি চলা আর্থিক ব্যৱস্থা আছিল। সেই দশকটো আছিল এক ৰূপান্তৰ দশক, তেতিয়াই ছোভিয়েট ইউনিয়ন ভংগ হৈছিল আৰু মিশ্ৰ অর্থনীতিৰ দিশে ৰাছিয়া ঢাল খাইছিল। সম্প্ৰতি ৰাছিয়া মুক্ত বজাৰ আৰু নির্দেশাত্মক অর্থনীতিৰ অনুগামী। বৃহৎ উদ্যোগ, বেংক, বৈদেশিক বাণিজ্য আদিবোৰ ৰাষ্ট্ৰই নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। চীনদেশৰ মিশ্ৰ অর্থনীতিক সমাজবাদী বজাৰ ম'ডেল (Socialist market model) বোলা হয়। এইটো আৰ্হিত মুক্ত বজাৰ সম্পদ আবণ্টনৰ লগতে ৰাষ্ট্ৰৰ সামগ্ৰিক নিয়ন্ত্ৰণ সংযুক্ত হৈ থাকে যিটো তিনিটা ভিন্ন পার্টনাৰৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়ঃ কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰ, স্থানীয় চৰকাৰ আৰু উদ্যোগ-প্ৰতিষ্ঠান। একেদৰে, অন্য এখন সমাজবাদী অর্থনীতিৰ দেশ ভিয়েটনামৰ অর্থনীতিকো 'সমাজবাদকেন্দ্ৰিক বজাৰ অর্থনীতি (Socialist oriented market economy) বোলা হয়, য'ত চৰকাৰী খণ্ড, বেচৰকাৰী খণ্ড আৰু সমবায় খণ্ড একেলগে আছে।

গতিকে, দেখা যায় সাম্প্ৰতিক বিশ্বৰ দেশসমূহে নিজৰ নিজৰ পৰিস্থিতিৰ সৈতে খাপ খুৱাই মিশ্ৰ অর্থনৈতিক পদ্ধতি গ্ৰহণ আৰু অনুশীলন কৰি আছে। ভাৰতবর্ষত ১৯৪৮ চনত প্ৰথম ঔদ্যোগিক নীতিৰ জৰিয়তেই ৰাজহুৱা খণ্ড আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডৰ অস্তিত্ব চিহ্নিত কৰি মিশ্ৰ অর্থনীতিৰ সূচনা কৰা হয়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ তলত দিয়া মন্তব্যসমূহ (সত্য) নে (অসত্য) উল্লেখ কৰকঃ

(ক) নর্ডিক আৰ্হিটো হৈছে মিশ্ৰ অর্থনীতিৰ আৰ্হি।

(খ) চীনদেশত কেতিয়াও মিশ্ৰ অর্থনীতিৰ অনুশীলন কৰা হোৱা নাই।

(গ) সম্প্ৰতি কোনো বজাৰ-প্ৰক্ৰিয়া অনুসৰন নকৰাকৈ ৰাছিয়াই সমাজবাদ সুদৃঢ়ভাৱে অনুসৰন কৰে।

প্ৰশ্ন নং ৫ঃ আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰ আৰু কানাডাই অনুশীলন কৰা অর্থনৈতিক পদ্ধতিৰ আভাস দিয়ক।

৭.৪ মিশ্ৰ অর্থনীতিৰ সুবিধা আৰু অসুবিধা

(ক) সুবিধা বা গুণাৱলী ঃ

(১) পছন্দৰ স্বাধীনতা ঃ যদিও মিশ্ৰ অর্থনীতিয়ে পুঁজিবাদৰ সকলোবোৰ উপাদান গ্ৰহণ নকৰে, তথাপিও মুক্ত বজাৰ আৰু পছন্দৰ স্বাধীনতাত অনুমোদন কৰে। অর্থনীতিত উৎপাদক, বিনিয়োগকাৰী, বিতৰক, উপভোক্তাসকলে সংশ্লিষ্ট অর্থনৈতিক কর্মক্ষেত্ৰত মুক্তভাৱে পছন্দ কৰিব পাৰে। চৰকাৰে নির্দ্ধাৰণ কৰি দিয়া ক্ষেত্ৰত উৎপাকসকলে মুক্তভাৱে নতুন উদ্যোগ স্থাপন কৰিব পাৰে, অথবা পুৰণি উদ্যোগ সম্প্ৰসাৰণ কৰিব পাৰে। নিজৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে উদ্যোগ স্থাপনৰ বাবে চৰকাৰে উদ্যোক্তাসকলক বাধ্য নকৰে। একেদৰে, বিনিয়োগকাৰীসকলেও লাভ উপার্জন কৰিব পৰা প্ৰকল্পত মুক্তভাৱে বিনিয়োগ কৰিব পাৰে। উপভোক্তাসকলেও নিজৰ নিজৰ পছন্দ অনুসৰি ব্যয় কৰিব পাৰে, অথবা, সঞ্চয় কৰিব পাৰে। এনেদৰে, মিশ্ৰ অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাই এটি স্বাধীন পৰিৱেশ দিয়ে, য'ত প্ৰত্যেকেই সন্তুষ্টি লাভ কৰে। তাৎপর্যপূর্ণভাৱে সকলোৱেই চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণ আবেষ্টনীৰ ভিতৰত থাকি এই স্বাধীনতা উপভোগ কৰিব পাৰে।

(২) **সম্পদৰ উপযুক্ত ঃ** মিশ্র অর্থনীতিত ৰাজহুৱা আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডৰ মাজত সম্পদৰ ভাগ বটোৱাৰা কৰা হয়। ব্যক্তিগত খণ্ডই বজাৰৰ চাহিদাৰ ভিত্তিত সম্পদৰ আবণ্টন কৰে। গতিকে, জনসাধাৰণৰ প্রয়োজন অনুসৰি যথাস্থানত দ্রব্য আৰু সেৱাৰ বিতৰণ কৰা হয়। যিহেতু সর্বোচ্চ লাভ আহৰন কৰাই ব্যক্তিগত খণ্ডৰ প্রাথমিক উদ্দেশ্য, গতিকে, যিটো ক্ষেত্রত অধিক লাভ আহৰণৰ সম্ভাৱনা থাকে, তাতেই গুৰুত্ব দিয়া হয়। এনে ক্ষেত্রত কেতবোৰ সামাজিকভাৱে বাঞ্ছনীয় ক্ষেত্র ব্যক্তিগত খণ্ডৰ দ্বাৰা উপেক্ষিত ৰৈ ৰয়। গতিকে, আন্তঃগাঁথনি নির্মাণ, ৰাইজৰ বাবে অৱসৰ বিনোদনৰ সুবিধা সৃষ্টি, সমাজৰ পিছপৰা শ্রেণীৰ বাবে বিশেষ সুবিধা সৃষ্টি। ইত্যাদিবোৰ ক্ষেত্রৰ দায়িত্ব চৰকাৰী খণ্ডই কান্ধ পাতি লয়। চৰকাৰী খণ্ডই লয়। চৰকাৰী খণ্ডৰ পৰিসীমাৰ ভিতৰত পৰিকল্পনাৰ কথাও থাকে, যাৰ বাবে সম্ভাব্য উৎসৰ পৰা সম্পদ সংগ্রহ কৰা হয় আৰু সমীক্ষাৰ দ্বাৰা নির্বাচন কৰি উলিওৱা অভাৱগ্রস্থ এলেকাত ইয়াৰ বিনিয়োগ কৰা হয়। এনেদৰে, সম্পদসমূহৰ সঠিক ব্যৱহাৰ আৰু উপযুক্ত স্থানত বিনিয়োগৰ সুবিধা মিশ্র অর্থনীতিত পোৱা যায়।

(৩) **উৎপাদন আৰু উদ্ভাৱন দক্ষতা ঃ** মিশ্র অর্থনীতিত নিজৰ উৎপাদন ক্ষেত্রৰ বাবে কোনো নতুনত্ব উদ্ভাৱন কৰিবলৈ বা নতুন কৌশল অৱলম্বন কৰিবলৈ উৎপাদকসকল মুক্ত। গতিকে, উপভোক্তাৰ প্রয়োজন অনুসৰি উৎপাদকে উৎপাদন কৰি লাভ আহৰন কৰিব পাৰে। এনে প্রেক্ষাপেটত উৎপাদকসকলৰ মাজত প্রতিযোগিতাৰো সৃষ্টি হয় আৰু সুদক্ষ উৎপাদসকলে স্বীকৃতি পায়। অর্থনীতিত উৎপাদনশীলতা বৃদ্ধি হোৱাত এনেবোৰ কথাই উৎসাহ অনুপ্রেৰণা যোগায়।

(৪) **আয়-অসমতা দূৰীকৰণ ঃ** যথাযোগ্য মৌদ্রিক নীতি আৰু ৰাজকোষীয় নীতি গ্রহণ কৰি চৰকাৰে অর্থনীতিখনত আয় আৰু সম্পত্তিৰ পুনৰ বিতৰণ কৰিব পাৰে। প্রগতিশীল কৰ আৰোপেৰে চৰকাৰ উচ্চ হাৰৰ আয় উপার্জন কৰা লোকৰ পৰা ৰাজহ সংগ্রহ কৰে আৰু চৰকাৰী ব্যয়ৰ পুনৰ বিতৰণ কৰে। আকৌ, অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ মাধ্যমেৰে আঞ্চলিক অসমতা তথা বিভিন্ন খণ্ডৰ মাজত থকা পার্থক্য আতৰাবলৈ সক্ষম হয়।

(৫) **চৰকাৰী সাহায্য প্রদানেৰে সমাজ কল্যান সাধন ঃ** চৰকাৰে ব্যক্তিগত খণ্ডৰ কার্যকলাপ নিয়মিতভাৱে নিৰীক্ষণ কৰি থাকে। ব্যক্তিগত খণ্ডত একচেটিয়া অনুশীলন চৰকাৰে কঠোৰভাৱে নজৰত ৰাখে আৰু নিয়ন্ত্রণ কৰে। গতিকে, ইয়াত একচেটিয়া শোষণৰ বেছি সুৰুঙা নাথাকে। দ্রব্যমূল্য বৃদ্ধি অথবা অন্যান্য সংকট, যেনে- নিবনুৱা সমস্যা, খাদ্য সুৰক্ষাৰ সমস্যা, ইত্যাদিবোৰো চৰকাৰী হস্তক্ষেপৰ দ্বাৰা নিৰাময়ৰ ব্যৱস্থা কৰা হয়। চৰকাৰে জনসাধাৰণৰ জীৱনৰ ন্যূনতম প্রয়োজনীয়তাসমূহ পূৰণ কৰাৰ বাবে বিভিন্ন কল্যানমূলক আঁচনি ৰূপায়ন কৰে আৰু এই ক্ষেত্রত ব্যক্তিগত খণ্ডক অংশীদাৰ হিচাপে বিবেচনা কৰি সহযোগিতাৰে কল্যান বৃদ্ধি সম্ভৰ কৰি তোলে।

(খ) **অসুবিধা বা দোষসমূহ ঃ**

(১) **উদ্যোগ আৰু ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰ মাজত অবাঞ্ছনীয় মিত্রতা ঃ** মিশ্র অর্থনীতিত চৰকাৰৰ অতি উদাৰ ভূমিকা হোৱাৰ ফলত অর্থনৈতিক কাম-কাজত উদ্যোগখণ্ড আৰু চৰকাৰৰ মাজত এক যোগসূত্র স্থাপন হয়। মাজে সময়ে এনে মিত্রতাই অর্থনীতিত সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, বৃহৎ ঔদ্যোগিক প্রতিষ্ঠানসমূহে নিজৰ স্বার্থ পূৰণৰ কথা আগত ৰাখি চৰকাৰক পক্ষপাত দুষ্ট সিদ্ধান্ত গ্রহণ কৰাত প্রৰোচিত কৰিব পাৰে। আকৌ, এনে বৃহৎ প্রতিষ্ঠানসমূহ কোনো বিপদত পৰিলে, জনস্বার্থৰ বিপৰীতে গৈ চৰকাৰী শক্তি প্রয়োগ কৰি উদ্ধাৰ হ'বলৈ বিচাৰিব পাৰে। ব্যক্তিগত খণ্ডৰ প্রৰোচনাৰে ভৰা প্রকৃতিৰ বাবে চৰকাৰৰ পৰা অন্যায়ভাৱে কেতবোৰ সুবিধা যেনে- কৰ ৰেহাই, ৰাজ সাহায্য, বিপনন সাহায্য, ঋণ ৰেহাই ইত্যাদিবোৰ অযুক্তিকৰভাৱে আদায় কৰাৰ দুর্ভাবনা থাকে।

(২) **ৰাজহুনা খণ্ডৰ ভুল-ব্যৱস্থাপনা ঃ** উপযুক্ত মনোযোগৰ অভাৱ, বিত্তীয় বেমেজালি, অনুপযুক্ত বজাৰ, উদ্ভাৱনৰ অভাৱ, ভুল সিদ্ধান্ত, ভুল ব্যৱস্থাপনাৰে ৰাজহুৱা খণ্ডই লোকচান ভৰিবলগীয়া হ'ব পাৰে আৰু আনকি নিজৰ

অস্তিত্বও বিপন্ন হ'ব পাৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, ভাৰততে প্ৰথম অৱস্থাত ৰাজহুৱা খণ্ড বেচ শক্তিশালী হৈ আছিল। অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন আৰু বিকাশৰ খাতিৰত চৰকাৰেও এক বৃহৎ ৰাজহুৱা খণ্ড গঢ়ি তোলাৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। কিন্তু, সময়ৰ লগে লগে পৰ্যবেক্ষণ কৰা হ'ল যে ভুল ব্যৱস্থাপনা, দক্ষতাহীনতা আৰু আৱহেলা ইত্যাদিৰ বাবে ৰাজহুৱা খণ্ড নিজৰ উদ্দেশ্যপূৰণত সম্পূৰ্ণভাৱে সফল হ'ব নোৱাৰিলে। বৃহৎ সংখ্যক ৰাজহুৱা খণ্ডৰ উদ্যোগ অবিৰতভাৱে লোকচান ভৰিবলগীয়া হৈ ৰুগ্ন হৈ পৰিল। তাৰে কিছুসংখ্যক উদ্যোগ প্ৰতিষ্ঠানে সম্পূৰ্ণভাৱে বন্ধ হৈ পৰাত বিত্তীয় তথা অন্যান্য সম্পদৰো অপচয় হ'বলৈ পালে। শেষত, চৰকাৰে এনে কিছুমান উদ্যোগ-প্ৰতিষ্ঠান ব্যক্তিগত খণ্ডৰ হাতত বিক্ৰী কৰি দিবলৈ বাধ্য হ'ল।

(৪) **অতিমাত্ৰা নিয়ন্ত্ৰণত বাধাগ্ৰস্থ উন্নয়ন ঃ** অতিমাত্ৰা চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণ, জটিল অনুজ্ঞা পত্ৰ-নীতি, কৰৰ বোজা, ব্যৱসায়-বাণিজ্যৰ অনমনীয় চৰ্তাৱলী, ইত্যাদিয়ে ব্যক্তিগত খণ্ডৰ সম্প্ৰসাৰণত বাধাৰ সৃষ্টি কৰে আৰু ফলস্বৰূপে অৰ্থনীতিখনৰ উন্নয়ন ব্যাহত হয়। কোনো উদ্যোগ স্থাপন বা ব্যৱসায়-বাণিজ্য আৰম্ভ কৰাৰ সময়ত চৰকাৰী অনুমতি, নিৰ্দিষ্ট প্ৰমাণপত্ৰ আহৰন, উৎপাদন-বিতৰণ বিপনন আদিৰ বাবে মঞ্জুৰী প্ৰাপ্তি, বিত্তীয় অনুষ্ঠান আদিৰ পৰা খান বা বিত্তীয় সাহায্য আহৰণ আদিৰ কাম-কাজবোৰে দীৰ্ঘ সময় লয় বাবে দুৰ্নীতি হোৱাৰ আশংকাই দেখা দিয়ে, যিয়ে উৎকৃষ্ট প্ৰশাসনৰ ধাৰণাটো অৰ্থহীন কৰি তোলে। এনে প্ৰেক্ষাপটত ব্যক্তিগত খণ্ডতো সাধু ব্যৱসায়ী উদ্যোক্তাসকলে বিনিয়োগ কৰিবলৈ টান পায়। ইয়ে মূলধন গঠনৰ প্ৰক্ৰিয়াটোকো বাধাগ্ৰস্থ কৰি তোলে। আকৌ, চৰকাৰে দৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ ফলত যোগান ব্যাহত হোৱাৰ আশংকাৰ উদ্ভৱ হয়। তেতিয়া অপ্ৰত্যাশিতভাৱে দ্ৰব্য মজুতকৰণ তথা দ্ৰব্য-মূল্য বৃদ্ধিৰ সমস্যাই দেখা দিয়ে। ই উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াত অস্থিৰতা সৃষ্টি কৰিব পাৰে। মুঠতে, এনে অসুবিধাবোৰে পদ্ধতিটো ওপৰত আস্থাহীননতাৰ প্ৰশ্নৰ উদ্ৰেক কৰায়। এই দিশটোলৈ আঙুলিয়াই দি 'অষ্ট্ৰিয়ান অৰ্থনীতি স্কুলে (Austrian School of Economics) মত পোষণ কৰিছে যে যিকোনো চৰকাৰী হস্তক্ষেপে অপ্ৰত্যাশিত ফলাফল আনিব, যাৰ ফলত পুনৰ হস্তক্ষেপৰ প্ৰয়োজন হ'ব।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিত কিদৰে আয়-অসমতা দূৰ কৰা হয়?

প্ৰশ্ন নং ৭ঃ ৰাজহুৱা খণ্ডৰ উদ্যোগৰ ৰুগ্নতাৰ যিকোনো দুটা কাৰণ উল্লেখ কৰক।

প্ৰশ্ন নং ৮ঃ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিত কিদৰে সম্পদৰ আবণ্টন কৰা হয় চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

৭.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- মিশ্ৰ অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিটোৰ সমাজবাদ আৰু পুঁজিবাদৰ সৈতে নিকটবৰ্তী সম্পৰ্ক আছে যিহেতু ই হৈছে এই দুই পন্থাৰ এক সংমিশ্ৰণ। দেশসমূহে পুঁজিবাদ অথবা সমাজবাদ দীৰ্ঘকালৰ বাবে অনুশীলন কৰি উভয়ৰে দুৰ্বলতাসমূহ উপলব্ধি কৰে। তেনে অসুবিধাবোৰৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ এই দুই পন্থাৰ সুবিধা বা গুণবোৰ গ্ৰহণ কৰি নতুন মিশ্ৰ অৰ্থনীতি ধাৰণাটো গঢ় দিয়া হয়। বিশ্ব মন্দাৱস্থা, দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধ, জে. এম. কেইনচ্ৰ নীতি নিৰ্দেশনা আদিয়েই মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ আঁৰৰ কাৰক হিচাপে কাম কৰিছে।
- মিশ্ৰ অৰ্থনীতি পুঁজিবাদ আৰু সমাজবাদৰ সংমিশ্ৰণ। এই ব্যৱস্থাত ৰাজহুৱা আৰু ব্যক্তিগত খণ্ড, মুক্ত বজাৰ আৰু চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণ- আটাইৰে সহাৱস্থান দেখা যায়।
- মিশ্ৰ অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাত পুঁজিবাদ আৰু সমাজবাদ উভয়ৰে প্ৰাথমিক বৈশিষ্ট্যসমূহ উপস্থিত থাকে। ব্যক্তিগত খণ্ডৰ দৰ-প্ৰক্ৰিয়াই সিদ্ধান্ত গ্ৰহণত সহায় কৰে আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডত চৰকাৰে অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা গ্ৰহণ কৰে।

- অবাধ মুক্ত বজাৰৰ দৰে মিশ্র অর্থনীতিতো উৎপাদনকর্তা, বিনিয়োগকাৰী, উপভোক্তা উভয়েই নিজৰ পছন্দমতে চলিবলৈ স্বাধীনতা পায়। তেওঁলোকৰ নিজৰ নিজৰ অর্থনৈতিক কর্মক্ষেত্রত তেওঁলোকৰ সার্বভৌমত্ব আছে। অৱশ্যে, চৰকাৰে মৌদ্রিক নীতি, ৰাজকোষীয় নীতি আদি আহিলাসমূহ ব্যৱহাৰ কৰি ব্যক্তিগত খণ্ডক নিৰন্তৰ নিৰীক্ষণ কৰি থাকে।
- চৰকাৰে সাংবিধানিক ব্যৱস্থা গ্রহণ কৰি অথবা নীতি নির্ধাৰণ যোগেদি কোনো বিধি-বিধান প্রস্তুত কৰি ব্যক্তিগত খণ্ড আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ মাজৰ সীমা নির্ধাৰ কৰি দিব পাৰে। এনেদৰে উভয়খণ্ডৰ মাজত সম্পদৰ মালিকীস্বত্বৰ ভাগ-বটোৱাৰা হয়।
- যদিও মিশ্র অর্থনীতিত অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা থাকে তথাপিও ই সর্বাত্মক পৰিকল্পনা নহয়, য'ত চৰকাৰে সমগ্র অর্থনৈতিক কাম-কাজৰ বাবে নির্দেশনা জাৰি কৰে। অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ দ্বাৰা চৰকাৰে সম্পদ আহৰণৰ ৰূপৰেখা প্রস্তুত কৰে আৰু উপযুক্ত প্রক্রিয়াৰে অর্থীতিৰ প্রয়োজনীয় খণ্ডৰ সেই সম্পদৰ আবণ্টন দিয়ে।
- যিহেতু ব্যক্তিখণ্ডৰ কাম-কাজসমূহ লাভৰ অভিপ্রায়েৰে পৰিচালিত হয়, সেয়েহে সর্বসাধাৰণৰ স্বার্থ জড়িত অথচ লাভ আহৰন কৰাৰ সুযোগ নথকা ঠাইত ব্যক্তিগত খণ্ডই প্রৱেশ নকৰিব পাৰে। শিক্ষা, স্বাস্থ্য সেৱা, জন-আবাসীস্থলী, বিনোদন উদ্যান, আদি এনেবোৰ এলেকাৰ উন্নয়নৰ দায়িত্ব চৰকাৰী খণ্ডত ন্যস্ত কৰা হয়।
- অর্থবিজ্ঞানৰ সংস্থাপিত ৰচনাসমূহত মিশ্র অর্থনীতিৰ বিষয়ে কোনো উল্লেখ নাই বুলিবই পাৰি। সম্প্রতি বিশ্বৰ বৃহৎ সংখ্যক দেশেই মিশ্র অর্থনীতি অনুসৰন কৰে। আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্র, ইংলেণ্ড, ইউৰোপীয়ান সংঘৰ দেশসমূহ যেনে-জার্মানী, ফ্রন্স, নর্ডিক দেশসমূহ, অষ্ট্রেলিয়া, জাপান, ছিংগাপুৰ আদিৰ লগতে চীনদেশ, ভাৰতবর্ষ আদি এচিয়া মহাদেশৰ অনেক দেশ মিশ্র অর্থনীতিৰ অনুগামী।
- মিশ্র অর্থনীতিত নিশ্চিতভাৱে কিছু সুবিধা থকা দেখা যায়, যেনে- সম্পদৰ কৌশলপূর্ণ সুদক্ষ আবণ্টন, চৰকাৰৰ নিৰীক্ষণ ব্যৱস্থাৰ মাজতো বজাৰ-স্বাধীনতা, নতুনত্ব উদ্ভাৱনৰ সুযোগ-সুবিধাসহ সুদক্ষ উৎপাদন, জনসাধাৰণ তথা অঞ্চলসমূহৰ মাজৰ অর্থনৈতিক অসমতা হ্রাসকৰণ, সমাজৰ কল্যান বৃদ্ধিৰ সম্ভাৱনা, ইত্যাদি।
- এই সুবিধা বা গুণাৱলী থকা সত্বেও মিশ্র অর্থনীতি কিছুমান অসুবিধাৰ বাবে সমালোচিত। ব্যক্তিগত খণ্ডই চৰকাৰৰ পৰা অযুক্তিকৰ সুবিধা আদায় কৰাৰ ফলত মিশ্র অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাটোৱেই অস্থিৰ হোৱাৰ আশংকা থাকে। তদুপৰি, অত্যধিক চৰকাৰী নিয়ন্ত্রণেও অর্থনীতিৰ প্রাকৃতিক বিকাশত বাধা প্রদান কৰিব পাৰে।

৭.৬ অধিক জানিবলৈ

1) Desai, S. S. M. 1986, Economic System, Bombay, Himalaya Publishing House

৭.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) সত্য

(খ) অসত্য

(গ) অসত্য

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ মিশ্র অর্থনৈতিক পদ্ধতি হৈছে সম্পদ আবণ্টন তথা ব্যৱসায়-বাণিজ্যৰ এনে এক আর্থিক

পদ্ধতি, য'ত মুক্ত বজাৰ আৰু চৰকাৰী হস্তক্ষেপৰ সহাৱস্থান হয়। ব্যক্তিগত খণ্ড আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ উপস্থিতি হৈছে মিশ্র অর্থনীতিৰ চাৰিত্রিক বৈশিষ্ট্য।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ হয়, এইটো সম্ভৱ হ'ব পাৰে। চৰকাৰে ব্যক্তিগত খণ্ডৰ কাম-কাজত নিৰন্তৰ তদাৰকী কৰিব পাৰে। চৰকাৰে ব্যক্তিগত খণ্ডৰ একচেটিয়া ব্যৱসায়িক অনুশীলন নজৰত ৰাখি প্রয়োজনত নিয়ন্ত্রণ কৰিব পাৰে। চৰকাৰী হস্তক্ষেপৰ দ্বাৰাই দ্রব্য মূল্য বৃদ্ধি, নিবনুৱা সমস্যা, খাদ্য সুৰক্ষা আদিৰ সমস্যাবোৰো সমাধান কৰিব পাৰে। চৰকাৰে সর্বসাধাৰণৰ ন্যূনতম প্রয়োজনীয়তাসমূহ পূৰণৰ অর্থে আঁচনি গ্রহণ কৰি সেইবোৰ ৰূপায়নৰ ক্ষেত্রত ব্যক্তিগত খণ্ডকো অংশীদাৰ হিচাপে লৈ সহযোগিতাৰে কল্যান বৃদ্ধি কৰিব পাৰে।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) সত্য

(খ) অসত্য

(গ) অসত্য

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্র ইয়াৰ পুঁজিবাদী অর্থনীতিৰ বাবে বিশ্ববিখ্যাত। কিন্তু, বাস্তৱ ক্ষেত্রত তাৰ চৰকাৰে শিক্ষা, স্বাস্থ্য আদি ক্ষেত্রত মিশ্র অর্থনীতিৰ দৰেই জনসাধাৰণলৈ সেৱা আগবঢ়ায়। প্রকৃততে, দেশখনৰ সাংবিধানিক ব্যৱস্থা মতেই একে সময়তে চৰকাৰক জনকল্যানমূলক আঁচনি ৰূপায়নৰ বাবে উৎসাহিত কৰে আৰু আনহাতে বজাৰ প্রক্রিয়াত চৰকাৰৰ হস্তক্ষেপ সীমিত কৰে।

কানাডাতো একে ধৰণৰ মিশ্র অর্থনীতিৰ প্রচলন আছে। তাত ব্যক্তিগত খণ্ডৰ লগতে ৰাজহুৱা খণ্ডবো স্থিতি আছে, যদিও ৰাজহুৱা খণ্ডৰ ভূমিকা সীমিত। তাত ব্যক্তিগত বিনিয়োগ, মুক্ত বাণিজ্যৰ লগতে চৰকাৰী হস্তক্ষেপো আছে।

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ মিশ্র অর্থনীতিত মৌদ্রিক নীতি আৰু ৰাজকোষীয় নীতিৰ সহায়ত চৰকাৰে আয় আৰু সম্পত্তিৰ পুনৰ বিতৰণ কৰে। প্রগতিশীল কৰ ব্যৱস্থা প্রৱর্তন কৰি উচ্চ আয়ৰ লোকৰ পৰা কৰ-ৰাজহ সংগ্রহ কৰি চৰকাৰী ব্যয়ৰ জৰিয়তে সেই কৰৰ ধন দুর্বল শ্রেণীৰ মাজত বিতৰণ কৰে। অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ সহায়ত চৰকাৰে আঞ্চলিক বৈষম্য আৰু বিভিন্ন খণ্ডৰ অসমতা দূৰ কৰাৰ প্রয়াস কৰে। এনেদৰে, মিশ্র অর্থনৈতিক পদ্ধতিত বিভিন্ন স্তৰৰ অসমতা দূৰীকৰণৰ ব্যৱস্থা লোৱা হয়।

৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ত্রুটিপূর্ণ ব্যৱস্থাপনাৰ বাবে বৃহৎসংখ্যক ৰাজহুৱা খণ্ডৰ উদ্যোগ-প্রতিষ্ঠানে লোকচানৰ মুখামুখি হয় আৰু ৰুগ্ন হৈ পৰে। ৰাজহুৱা খণ্ডৰ উদ্দেশ্য লাভ আহৰণৰ পৰিৱর্তে সমাজ-সেৱা আগবঢ়োৱা। কিন্তু, লোকচান ভৰি থকা উদ্যোগসমূহ বর্তি থাকিব নোৱাৰে। সেয়েহে, ব্যক্তিগত খণ্ডই হওঁক বা ৰাজহুৱা খণ্ডই হওঁক, উদ্যোগসমূহে জীয়াই থাকিবলৈ স্বাভাৰিক লাভ আহৰন কৰিবই লাগিব।

কেতিয়াবা, উপযুক্ত পৰিমাণৰ মূলধনৰ অভাৱতো উদ্যোগসমূহ ৰুগ্ন হয়। সেয়েহে, প্রতিটো উদ্যোগৰ বাবে পর্যাপ্ত পৰিমাণৰ ধনৰ প্রয়োজন।

৮ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ মিশ্র অর্থনৈতিক পদ্ধতিত বজাৰৰ চাহিদা অনুসৰি ব্যক্তিগত খণ্ডই সম্পদ আবণ্টন কৰে। গতিকে, জনসাধাৰণৰ প্রয়োজন অনুসৰি দ্রব্য আৰু সেৱাৰ বিতৰণ কৰা হয়। লাভ আহৰণৰ প্রত্যাশাৰেই যিবোৰ সম্ভাৱনাপূর্ণ খণ্ড, সেইবোৰত ব্যক্তিগত খণ্ডই অধিক গুৰুত্ব প্রদান কৰে। সেয়েহে, সমাজৰ বৃহৎ স্বার্থ জড়িত থকা কেতবোৰ খণ্ড গুৰুত্বহীন হৈ ৰৈ যায়। এনে প্রেক্ষাপটত চৰকাৰে আন্তঃগাঁথনি নির্মাণ, অৱসৰ বিনোদনৰ সা-সুবিধা সৃষ্টি, পিছপৰা শ্রেণীৰ বাবে সুবিধা সৃষ্টি, আদিবোৰ কামৰ দায়িত্ব চৰকাৰে লয়। আকৌ, চৰকাৰী খণ্ডৰ যিহেতু পৰিকল্পনাৰ ব্যৱস্থা থাকে, বিভিন্ন উৎসৰ পৰা সম্পদ সংগ্রহ কৰা হয় আৰু অর্থনীতিৰ বিভিন্ন খণ্ডৰ সমীক্ষা চলাই প্রয়োজন অনুপাতে সম্পদসমূহৰ আবণ্টন কৰা হয়। এনেদৰে, সম্পদৰ যথোচিত আৰু সর্বোত্তম ব্যৱহাৰ সম্ভৱ হয়।

? ৭.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

অতি চমু প্ৰশ্ন (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ব্যক্তিগত খণ্ড আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ পাৰ্থক্য লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিত সৰ্বাত্মক পৰিকল্পনা গ্ৰহণ কৰাটো সঠিকনে? আপোনাৰ উত্তৰৰ বাবে যুক্তি দেখুৱাব।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ অৰ্থনীতিক কেৱল মাথোন পুঁজিবাদী অৰ্থনীতি বুলি অভিহিত কৰাটো কিয় সঠিক নহয়?

প্ৰশ্ন ৪ ঃ ৰাছিয়া সমাজবাদী অৰ্থনীতি হয়নে?

প্ৰশ্ন ৫ ঃ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিত ৰাজহুৱা খণ্ডৰ উদ্যোগ কাৰ স্বত্বাধিকাৰত থাকে?

চুটি প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায়১০০-১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখব)ঃ

প্ৰশ্ন ১ঃ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ যুক্তিযুক্ততা দেখুৱাওক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিত কিদৰে দুৰ্নীতি হ'ব পাৰে বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ আধুনিক পুঁজিবাদ কি? ই মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ লগত একেইনে?

প্ৰশ্ন ৪ ঃ মিশ্ৰ অৰ্থনীতি উদ্ভৱ হোৱাৰ কাৰকসমূহ কি কি?

প্ৰশ্ন ৫ ঃ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিয়ে কিদৰে কাম কৰে?

দীঘলীয়া প্ৰশ্ন ঃ (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ মিশ্ৰ অৰ্থনীতি কি? মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ সাম্প্ৰতিক স্থিতিৰ বৰ্ণনা দিয়ক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ সুবিধা আৰু অসুবিধাসমূহৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ মিশ্ৰ অৰ্থনীতি সকলো প্ৰকাৰৰ দুৰ্বলতা-মুক্ত বুলি কোৱাটো শুদ্ধনে?

প্ৰশ্ন ৪ ঃ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ বিষয়ে এখন ৰচনা লিখক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ প্ৰাথমিক বৈশিষ্ট্যসমূহ বহলাই লিখক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৮ঃ ভাৰতত মিশ্ৰ অৰ্থনীতি

অধ্যায় গাঁথনি

৮.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য
৮.২ পৰিচয়
৮.৩ ভাৰতত মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ বিৱৰ্তন
৮.৩.১ বৃটিছৰ শাসন কাল
৮.৩.২ ভাৰতত ৰাজহুৱা খণ্ড আৰু ব্যক্তিগত খণ্ড
৮.৩.৩ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা
৮.৪ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ কাৰ্য-ক্ৰমনিকা
৮.৪.১ বজাৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ কাৰ্য-ক্ৰমনিকা
৮.৪.২ ৰাষ্ট্ৰৰ হস্তক্ষেপ
৮.৪.৩ অৰ্থনীতিৰ পৰিৱৰ্তিত ধাৰা
৮.৫ ভাৰতত মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ ভৰিষ্যৎ
৮.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৮.৭ অধিক জানিবলৈ
৮.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
৮.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৮.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- ভাৰতত মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ যুক্তিযুক্ততা সম্পৰ্কে এক ৰূপৰেখা প্ৰস্তুত কৰিবলৈ সক্ষম হ'ম
- ভাৰতত ৰাজহুৱা খণ্ড আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডৰ কাৰ্য-কৌশল বুজিবলৈ সক্ষম হ'ম
- ভাৰতৰ মিশ্ৰ অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ ভূমিকা জানিবলৈ সক্ষম হ'ম
- চৰকাৰে গ্ৰহণ কৰা কল্যানকামী আঁচনিবোৰৰ আলোচনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ম
- ভাৰতৰ মিশ্ৰ অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ প্ৰত্যাহ্বানসমূহ জানিবলৈ সক্ষম হ'ম
- প্ৰত্যাহ্বানসমূহৰ কেতবোৰ সফলতাৰে সন্মুখীন হোৱাৰ পথ বিচাৰি পাবলৈ সক্ষম হ'ম
- মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ অনন্য বৈশিষ্ট্যৰে ভাৰতবৰ্ষৰ ছবি প্ৰস্তুত কৰি উলিয়াবলৈ সক্ষম হ'ম।

৮.২ পৰিচয়

সমগ্ৰ বিশ্বতে নিজস্ব মিশ্ৰ অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিৰ বাবে ভাৰতবৰ্ষ সৰ্বজন সমাদৃত। অৱশ্যে, ভাৰতৰ সংবিধানৰ প্ৰস্তাৱনাত ভাৰতবৰ্ষ এখন '..... সাৰ্বভৌম, সমাজবাদী ধৰ্ম নিৰপেক্ষ আৰু গণতান্ত্ৰিক প্ৰজাতন্ত্ৰ .....' বুলিহে ঘোষণা কৰা হৈছে। ইয়াৰে প্ৰতিটো ধাৰণাকেই স্পষ্ট আৰু সঠিকভাৱে সংজ্ঞায়িত আৰু ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। সেই অনুসৰি ইয়াত 'সমাজবাদী' শব্দটোৱে সমাজবাদ বা সাম্যবাদক বুজোৱা নাই। বৰঞ্চ, ই বৈষম্যহীনভাৱে সমতা আৰু সামাজিক ন্যায়ৰহে

ইঙ্গিত দিয়ে। ১৯৭৬ চনৰ সংশোধনী অনুসৰিহে ভাৰতৰ সংবিধানৰ প্ৰস্তাৱনাত সমাজবাদী (Socialist) শব্দটো সংযোজন কৰা হয়। ভাৰতবৰ্ষ গণতন্ত্ৰ হোৱাৰ সুবাদতে জনসাধাৰণে সাৰ্বভৌমত্ব পাবলৈ সক্ষম হৈছে। ভাৰতৰ সংবিধানে ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ অধিকাৰক জনসাধাৰণৰ মৌলিক অধিকাৰ হিচাপে ঘোষণা কৰিছে। গতিকে, লিখিত ৰূপত প্ৰকাশ নকৰাকৈও আমাৰ দেশে মিশ্ৰ অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিৰ প্ৰশাসনীয় প্ৰক্ৰিয়াৰ পোষকতা কৰিছে।

ভাৰতৰ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ আঁৰত বিভিন্ন কাৰক থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। এনে কাৰকবোৰৰ ভিতৰত কেতবোৰ প্ৰধান কাৰক হ'ল- ঔপনিবেশিক শাসন আৰু শোষণ, ভাৰতৰ স্বাধীনতা আন্দোলন আৰু এখন স্বাধীন ৰাষ্ট্ৰৰ বাবে গ্ৰহণ কৰা বিভিন্ন লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্যসমূহ, স্বাধীনতা আন্দোলনৰ নেতৃবৃন্দৰ ভৱিষ্য-পৰিকল্পনা তথা লক্ষ্য, সমসাময়িৰ ৰাজনৈতিক, অৰ্থনীতিৰ আন্তৰ্জাতিক প্ৰেক্ষাপট ইত্যাদি। দুশ বছৰীয়া (১৭৫৭-১৯৫৭) বৃটিছ ঔপনিৱেশিক শাসনৰ অন্তত ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক স্থিতি নিম্ন উৎপাদনশীলতা, নিম্ন আয়, আয় বৈষম্য তথা অনগ্ৰসৰতাৰে অতি শোচনীয় হৈ পৰিছিল। আন্তঃগাঁথনিৰ উন্নয়ন, ঔদ্যোগীকৰণ, স্বাস্থ্য সেৱা, শিক্ষা তথা অন্যান্য আৰ্থ-সামাজিক বিকাশৰ দিশবোৰ উপেক্ষিত হৈ ৰৈছিল। সেয়েহে, জনসাধাৰণৰ সহায়-সহযোগেৰে তেনে উপেক্ষিত -অৱহেলিত দিশবোৰ চোৱাচিতা কৰাৰ বাবে যেন সময়ৰেই আহ্বান আছিল।

মিশ্ৰ অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিৰ অনুসৰণকাৰী হিচাপে ভাৰতত ৰাজহুৱা বা চৰকাৰী খণ্ড আৰু ব্যক্তিগত বা বেচৰকাৰী খণ্ডৰ সহৱস্থান দেখিবলৈ পোৱা যায়। অৱশ্যে, চৰকাৰে প্ৰশাসনীয় নীতি-নিয়ম তথা আইনী বিধি-বিধানৰ দ্বাৰা দুয়োটি খণ্ডৰ মাজত পাৰ্থক্যৰ সীমাৰেখা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি দিছে। তদুপৰি, চৰকাৰে ব্যক্তিগত খণ্ডৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণৰো ব্যৱস্থা ৰাখিছে। ইয়াৰ অৰ্থ এইটো নহয় যে চৰকাৰে ব্যক্তিগত খণ্ডৰ আৰ্থিক কাৰ্যকলাপত উৎসাহিত নকৰে। বৰঞ্চ, ক্ৰমশঃ চৰকাৰ ব্যক্তিগত খণ্ডৰ প্ৰতি অধিক উদাৰ মনোভাৱাপন্ন হৈছে। ভাৰতৰ চৰকাৰে বিংশ শতিকাৰ শেষ দশকত আৰ্থিক দৃষ্টিভংগীৰ আমুল পৰিৱৰ্তন সাধন কৰি পৰিকল্পিত অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ পৰিৱৰ্তে উদাৰ গোলকীকৰণ অৰ্থনীতিলৈ গতি কৰিলে। অৱশ্যে, চৰকাৰে অৰ্থনীতিখনৰ সৰ্বাত্মক কল্যাণৰ কথা মনত ৰাখি শিক্ষা, স্বাস্থ্য আৰু আন কেতবোৰ সামূহিক কল্যাণৰ ক্ষেত্ৰ ৰাজহুৱা খণ্ডতেই ৰাখি থয়। চৰকাৰে এই খণ্ডসমূহত বিনিয়োগ কৰে আৰু আঁচনি ৰূপায়ণৰ বাবে বৃহৎ পৰিমাণৰ ধন ব্যয় কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, শিক্ষা ক্ষেত্ৰত সৰ্বশিক্ষা অভিযান (SSA), মধ্যাহ্ন ভোজন আঁচনি, ভিন্ন স্তৰত পঢ়ি থকা শিক্ষাৰ্থীৰ বাবে জলপানিৰ ব্যৱস্থা, স্বাস্থ্যখণ্ডত ৰাষ্ট্ৰীয় স্বাস্থ্য অভিযান (NHM), সম্পূৰ্ণ স্বাস্থ্য বীমা আঁচনি, স্বাস্থ্য বীমা যোজনা, লগতে বিশুদ্ধ খোৱা পানী যোজনাৰ আঁচনি, বৈদ্যুতিকীকৰণ, বৃদ্ধাৱস্থাৰ পেন্সন, খাদ্য-সুৰক্ষা আঁচনি, ইত্যাদি, ইত্যাদি। সমাজৰ পিছপৰা-দুৰ্বল শ্ৰেণীৰ কল্যাণৰ অৰ্থে কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ লগতে ৰাজ্য চৰকাৰেসমূহেও প্ৰায়বোৰ খণ্ডতেই অসংখ্য কল্যানমূলক আঁচনি ৰূপায়ণ কৰি আছে।

৮.৩ ভাৰতত মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ বিৱৰ্তন

৮.৩.১ বৃটিছৰ শাসনকাল

বৃটিছ সাম্ৰাজ্যবাদী শাসনকালত কেতবোৰ উদ্যোগ, প্ৰতিষ্ঠান, যেনে- ৰেলপথ, ডাক আৰু টেলিগ্ৰাফ, সাৰ-কাৰখানা, বিশাখাপট্টনমৰ জাহাজ নিৰ্মাণ কাৰখালা, বাংগালোৰৰ আকাশীযান কাৰখানা, ইত্যাদিবোৰ ৰাজহুৱা বা চৰকাৰী খণ্ডত আছিল। একেসময়তে, সমান্তৰালভাৱে ব্যক্তিগত খণ্ডতো কিছু সংখ্যক উদ্যোগ স্থাপন কৰা হৈছিল। প্ৰাক্-স্বাধীনতাকালত ব্যক্তিগত খণ্ডত নিজাকৈ উদ্যোগ গঢ়ি তোলাসকলৰ ভিতৰত টাটা, বিড়লা, গ'ডৰেজ, বাজাজ, মহিন্দ্ৰা আদি উল্লেখনীয় নাম আছিল। এনেদৰে, বৃটিছ শাসনকালত বৃটিছ হুকুমনামা চলিছিল যদিও অজ্ঞাতসাৰে মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ এক ধাৰা জন্ম পাইছিল।

৮.৩.২ ভাৰতৰ ৰাজহুৱা খণ্ড আৰু ব্যক্তিগত খণ্ড

স্বাধীনতা লাভৰ পিছত ভাৰত চৰকাৰে ১৯৪৮ চনত ভাৰতৰ প্ৰথমখন ঔদ্যোগিক নীতি ঘোষণা কৰে। এই ঔদ্যোগিক নীতিত বৃহৎ উদ্যোগসমূহক সম্পদ আৰু উৎপাদনৰ মালিকীস্বত্বৰ ভিত্তিত সৰ্বমুঠ চাৰিটা ভাগত ভাগ কৰা হয়। ৰাজহুৱা খণ্ড, ব্যক্তিগত- ৰাজহুৱা খণ্ড আৰু ব্যক্তিগত তথা সমবায় খণ্ড। পাৰমাণবিক শক্তি, অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ, ৰেল পথ ইত্যাদি কৌশলযুক্ত উদ্যোগসমূহ প্ৰথম ভাগত ৰখা হৈছিল। উক্ত ক্ষেত্ৰসমূহ ৰাষ্ট্ৰৰ একচেটিয়া মালিকানাত ৰখা হৈছিল। কয়লা, লো-তীখা, খনিজ তেল, জাহাজ নিৰ্মাণ, আকাশীযান নিৰ্মাণ কাৰখানা ইত্যাদিবোৰক প্ৰাথমিক উদ্যোগ বুলি চিহ্নিত কৰা হৈছিল আৰু সেই খণ্ডসমূহক চৰকাৰী বেচৰকাৰী উভয়ৰে যৌথ খণ্ডত ৰখা হৈছিল। এনে ব্যৱস্থা ৰখা হৈছিল যে এই খণ্ডসমূহত নতুনকৈ উদ্যোগ স্থাপন কেৱল চৰকাৰী খণ্ডতহে কৰিব পৰা যাব, ব্যক্তিগত খণ্ডই নোৱাৰিব, অৱশ্যে ইতিমধ্যে যিবোৰ উদ্যোগ ব্যক্তিগত খণ্ডত স্থাপিত হৈছে, সেইসমূহত হস্তক্ষেপ নকৰিব। তৃতীয় ভাগত চেনী, কাগজ, কপাহী বস্ত্ৰ, চিমেণ্ট, যন্ত্ৰপাতি, সাৰ কাৰখানা ইত্যাদিবোৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছিল। এই উদ্যোগসমূহ ব্যক্তিগত খণ্ডত স্থাপন কৰিব পৰাৰ ব্যৱস্থা ৰখা হৈছিল। অৱশ্যে, প্ৰয়োজন সাপেক্ষে কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰে সংশ্লিষ্ট ৰাজ্য চৰকাৰৰ লগত আলোচনা কৰি এনে উদ্যোগত হস্তক্ষেপ কৰিব পৰাৰো ব্যৱস্থা ৰখা হৈছিল। চতুৰ্থ ভাগত কোনো উদ্যোগ ক্ষেত্ৰৰ নাম উল্লেখ কৰা নাছিল, যদিও প্ৰথম তিনিটা ভাগত নাম নথকা উদ্যোগ ক্ষেত্ৰসমূহ এই ভাগত থাকিব বুলি কোৱা হৈছিল। চৰকাৰে যেতিয়াই প্ৰয়োজন অনুভৱ কৰে, তেতিয়াই হস্তক্ষেপ কৰাৰ ব্যৱস্থা ৰাখিছিল। এনেদৰে উদ্যোগ ক্ষেত্ৰৰ শ্ৰেণী বিভজনেৰে ১৯৪৮ চনৰ ঔদ্যোগিক নীতিখনে ভাৰতত মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ আধাৰশিলা আনুষ্ঠানিকভাৱে স্থাপন কৰিছিল। ঔদ্যোগিক নীতিৰ এই শ্ৰেণী বিভাজনলৈ লক্ষ্য কৰিলে এই কথা স্পষ্ট হৈ পৰে যে চৰকাৰে ৰাজহুৱা খণ্ডত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। ইয়াৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য আছিল মিশ্ৰ অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিৰ যোগেদি সামাজিক ন্যায় আহৰণ কৰা।

১৯৫৬ চনৰ দ্বিতীয়খন ঔদ্যোগিক নীতি (IPR,1956) য়ে মুঠ ১৭ টা উদ্যোগ ক্ষেত্ৰ চৰকাৰী খণ্ডৰ একচেটিয়া মালিকীস্বত্বৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰি ৰাজহুৱা খণ্ডৰ ব্যাপ্তিত অধিক গুৰুত্ব দিছিল। এইখন ঔদ্যোগিক নীতিয়ে চৰকাৰৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ ক্ষমতাও বৃদ্ধি কৰিছিল। আনকি, ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বাবে সংৰক্ষিত কৰি ৰখা উদ্যোগ ক্ষেত্ৰসমূহতো নতুন উদ্যোগ খুলিবৰ বাবে চৰকাৰী অনুজ্ঞা-পত্ৰ লোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল।

ভাৰতৰ ৰাজহুৱা খণ্ডই নিৰাপত্তা আৰু প্ৰতিৰক্ষা, বহুমূলীয়া প্ৰাকৃতিক সম্পদ, অৰ্থনৈতিক আধাৰশিলা নিৰ্মাণ, শিক্ষা আৰু স্বাস্থ্য সেৱা আৰু জনকল্যাণৰ সৈতে সংপৃক্ত অন্যান্য তাৎপৰ্যপূৰ্ণ ক্ষেত্ৰসমূহৰ সামৰি লৈছে। দেশৰ উন্নয়ন আৰু বিকাশলৈ ভাৰতৰ ৰাজহুৱা খণ্ডই যথেষ্ট পৰিমাণে অৰিহণা আগবঢ়াইছে।

চৰকাৰী নীতি-নিয়ম অনুসৰিয়েই ব্যক্তিগত খণ্ড যদিও গুৰুত্বপূৰ্ণ ক্ষেত্ৰসমূহত দৃষ্টিগোচৰ নহয়, অৰ্থনীতিৰ বিভিন্ন অসংগঠিত খণ্ডক সক্ৰিয় কৰি সম্প্ৰসাৰিত কৰাত লক্ষ্যনীয় ভূমিকা পালন কৰে। দেশৰ বৃহৎ সংখ্যক উপভোক্তাৰ সামগ্ৰীৰ চাহিদা পূৰণত ব্যক্তিগত খণ্ডই আগভাগ লয়। ভাৰতৰ পৰম্পৰাত গৌৰৱ-ক্ষেত্ৰ কৃষি, ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগ, হস্ততাঁত হস্তশিল্প, ক্ষুদ্ৰ ব্যৱসায়, ইত্যাদিবোৰ ব্যক্তিগত খণ্ডতেই অন্তৰ্ভুক্ত। এই ক্ষেত্ৰসমূহে নিয়োগ তথা স্ব-নিয়োজনৰো সুযোগ আগবঢ়ায় আৰু মানৱ সম্পদ তথা ভৌতিক সম্পদৰ সংগ্ৰহ আৰু সামৰ্থ বৃদ্ধি কৰে।

৮.৩.৩ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা

ভাৰতবৰ্ষত ১৯৫১ চনত আৰম্ভ কৰা পৰিকল্পনাৰ প্ৰক্ৰিয়াটোক এক গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাপনাত সমাজবাদী ধাৰাৰ পৰিকল্পনা বুলি অভিহিত কৰা হয়। সেইমতে ঔদ্যোগীকৰণৰ সম্প্ৰসাৰণ আৰু সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ জৰিয়তে কৌশলযুক্ত কাৰ্য-আঁচনি ৰূপায়ণ কৰিবলৈ লোৱা হয়। অৱশ্যে, স্বাধীন হোৱাৰ পূৰ্বেও দেশত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ ক্ষুদ্ৰ প্ৰয়াস কৰা হৈছিল। কিন্তু, সেইবোৰ আছিল ব্যক্তিগত অথবা কোনো কোনো গোটৰ বেচৰকাৰী স্তৰৰ প্ৰয়াস।

১৯৩৪ চনত এম্. বিশ্বেশ্বৰায়াই 'Planned Economy of India' নামৰ এখন কিতাপ লিখি প্ৰকাশ কৰিছিল। ১৯৩৮ চনত জৱাহৰলাল নেহৰুৰ অধ্যক্ষতাত 'ৰাষ্ট্ৰীয় পৰিকলপনা কমিটি' এখন গঠন কৰা হৈছিল। ভাৰতৰ ৰাষ্ট্ৰীয় কংগ্ৰেছৰ তদানীন্তন সভাপতি সুভাষ চন্দ্ৰ বোসে এই কমিটিখন গঠন কৰিছিল। ১৯৪৪ চনত টাটা, বিড়লা আদিকে ধৰি উদ্যোগপতিসকল লগ হৈ 'বোম্বাই পৰিকল্পনা' (Bombay plan) নামৰ পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰি উলিয়াইছিল। একে সময়তে এম্. এন্. ৰয়ে '(People plan) নামৰ পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰিছিল। তদুপৰি, বিকেন্দ্ৰীকৰণ আৰু গ্ৰাম্য উন্নয়নৰ লক্ষ্যেৰে 'গান্ধীবাদী পৰিকল্পনা' (Gandhian Plan) ৰো সূচনা কৰা হৈছিল। আকৌ, বৃটিছ চৰকাৰে গঢ় দিছিল অন্য এক পৰিকল্পনাৰ, যাৰ শীৰ্ষ আছিল 'প্ল্যান আফ্টাৰ ৱাৰ' (Plan after war)। ১৯৪৪ চনত 'পৰিকল্পনা আৰু উন্নয়ণ' (Planning and Development) নামৰ এটা বিভাগো খোলা হৈছিল।

স্বাধীনতা লাভৰ পিছত ১৯৫০ চনত ভাৰতীয় সংবিধানৰ নিৰ্দেশত্মক নীতিৰ ভিত্তিত ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগ (The Planning Commission of India) গঠন কৰা হৈছিল। ভাৰতৰ প্ৰথম প্ৰধান মন্ত্ৰী জৱাহৰলাল নেহৰু আছিল এই আয়োগৰ প্ৰথম অধ্যক্ষ। ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগে ইয়াত তিনিটা ভিন্ন বিভাগৰ দ্বাৰা কাম কৰিছিল। সাধাৰণ পৰিকল্পনা বিভাগ, বিশেষ পৰিকল্পনা বিভাগ আৰু আঁচনি-প্ৰশাসন বিভাগ। ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগে দেশৰ সম্পদসমূহ সংগ্ৰহ কৰে আৰু সেইবোৰৰ ফলপ্ৰসূ ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা বিভিন্ন খণ্ডৰ বিকাশৰ বাবে লক্ষ্য আৰু অগ্ৰাধিকাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে, সম্পদসমূহৰ আবণ্টন কৰে, পৰিকল্পনাৰ সফল ৰূপায়ণৰ হেতু কৌশল নিৰ্বাচন কৰে, ৰূপায়ণ কাৰ্যসূচী সময়ে-সময়ে নিৰীক্ষণ কৰে আৰু কাৰ্যাৱলীৰ মূল্যায়ণ কৰে। প্ৰথম অৱস্থাত পৰিকল্পনাসমূহৰ প্ৰকৃতি আছিল কেন্দ্ৰীভূত। ক্ৰমশঃ ইয়াৰ ধাৰা সলনি হ'বলৈ ধৰে আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডৰ সৈতে সহযোগিতাৰে কাম কৰিবলৈ লয়। যেতিয়া বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনা পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰা হ'ল, তেতিয়া ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগে বিভিন্ন খণ্ড, বিভাগ তথা এজেণ্টসমূহৰ মাজত কাৰ্য-আঁচনি ৰূপায়ণৰ সমন্বয়কৰ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিলে।

উদাৰীকৰণ নীতি সৰোগত কৰি যেতিয়া ভাৰতে নতুন আৰ্থিক সংস্কাৰৰ সিদ্ধান্ত ললে, তেতিয়া পৰিকল্পনা আয়োগৰ নতুন ভূমিকাৰ বিষয়ে সিদ্ধান্ত লোৱাৰ প্ৰয়োজন হ'ল। প্ৰকৃতাৰ্থত দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ, কৰ্মসংস্থান সৃষ্টি, সন্তুলিত আঞ্চলিক উন্নয়ণ, পৰিৱেশ সুৰক্ষা আদি অনেক দায়িত্ব সহকাৰে পৰিকল্পনা আয়োগৰ ভূমিকা অধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ হৈ উঠিল। পৰিকল্পনা আয়োগক নতুন সহস্ৰাব্দৰ প্ৰত্যাহ্বানসমূহৰ সৈতে মুখামুখি হ'বলগীয়া হোৱাৰ দৰে গুৰুত্বপূৰ্ণ কামবোৰ অৰ্পণ কৰা হ'ল। তাৰ বিপৰীতে, একে সময়তে এক উদাৰীকৰণ অৰ্থনীতিৰ প্ৰেক্ষাপটত পৰিকল্পনা আয়োগৰ দৰে অনুষ্ঠান এটিৰ প্ৰাসঙ্গিকতাকলৈও প্ৰশ্ন উত্থাপিত হ'ল। শেষত, ২০১৪ চনত যেতিয়া দ্বাদশ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা চলি আছিল, তেতিয়াই চৰকাৰে পৰিকল্পনা আয়োগ ভংগ কৰি দিয়াৰ সিদ্ধান্ত ল'লে। ২০১৪ চনত যেতিয়া পৰিকল্পনা আয়োগ ভংগ কৰি দিয়াৰ সিদ্ধান্ত ল'লে। ২০১৫ চনৰ ১ জানুৱাৰীত কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰে পৰিকল্পনা আয়োগক পুনৰ গঠন কৰি ৰাষ্ট্ৰীয় ভাৰত ৰূপান্তৰকৰণ আয়োগ (National Institute for Transforming India or WITI AYOG) বা নিটি আয়োগ গঠন কৰাৰ কথা ঘোষণা কৰিলে। তদানীন্তন বিত্ত মন্ত্ৰী অৰুণ জেট্লিয়ে পৰিকল্পনা আয়োগক পুনৰ গঠন কৰাৰ সমৰ্থনত মন্তব্য কৰিছিল এই বুলি যে '৬৫ বছৰীয়া পুৰণি পৰিকল্পনা আয়োগ এটি অপ্ৰয়োজনীয় সংস্থা হৈছেগৈ। কিয়নো, নিৰ্দেশাত্মক অৰ্থনৈতিক পদ্ধতি চলি থকা সময়তহে ই প্ৰাসঙ্গিক আছিল। এতিয়া সেই প্ৰয়োজনীয়তাৰ অন্ত পৰিল।' এনেদৰে, ভাৰতত পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ যুগৰ অৱসান ঘটিছিল। নিটি আয়োগ গঠন হোৱাৰ পিচত, পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ ব্যৱস্থাটিৰো অন্ত পৰিল।

পৰিকল্পনা আয়োগে কৰাৰ দৰে নিটি আয়োগে ৰাজ্যসমূহৰ বাবে ধনৰ আবণ্টন নকৰে। বৰঞ্চ, ইয়াৰ কাৰ্যপ্ৰণালী ভিন্ন। নিটি আয়োগক বৌদ্ধিক মণ্ডল (Think Tank) বুলিও কোৱা হয়। ই ৰাজ্য আৰু কেন্দ্ৰৰ মাজত দৃষ্টিভংগীৰ বিনিময় হোৱাটো পোষকতা কৰে আৰু তেনেদৰে বিকাশৰ পৰিকল্পনা ৰূপায়িত হোৱাটো বিচাৰে। স্থানীয় প্ৰশাসনৰ পৰাও ই সহায় পোৱাটো বিচাৰে। নিটি আয়োগে গ্ৰামাঞ্চলৰ বিকাশ আৰু দুৰ্বল শ্ৰেণীৰ হকে কাম কৰিব বিচাৰে। দীৰ্ঘকালৰ বাবে নিটিয়ে কৌশল ৰচনা কৰে। অৰ্থনীতি ডিজিটেল-অনুকূল কৰিবৰ বাবে নিটি আয়োগে উদ্ভাৱন আৰু

প্ৰযুক্তি উন্নীতকৰণৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ঃ তলত দিয়া মন্তব্যসমূহ সত্য নে অসত্য লিখকঃ

(a) ভাৰতবৰ্ষৰ সংবিধানে ভাৰতক মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ দেশ বুলি ঘোষণা কৰিছে।

(b) স্বাধীনতা লাভৰ পিছত ভাৰতে সম্পূৰ্ণ কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনা গ্ৰহণ কৰিছে।

(c) ১৯৯১ চনৰ অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰৰ পিছত মিশ্ৰ অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিৰ ঠাইত ভাৰতে পুঁজিবাদী মুক্ত বজাৰ অৰ্থনৈতিক পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰিছে।

(d) নিটি আয়োগ হৈছে একনায়কত্ববাদী পৰিকল্পনা অৰ্থনীতি, যাৰ ৰাজ্য চৰকাৰসমূহৰ সৈতে সহযোগিতা নাই।

প্ৰশ্ন নং ২ঃ ভাৰতৰ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ প্ৰেক্ষাপটত ১৯৪৮ চনৰ ঔদ্যোগিক নীতিৰ প্ৰাসঙ্গিকতা উল্লেখ কৰক।

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগ কিয় বন্ধ কৰি দিয়া হ'ল? চমুকৈ লিখক।

৮.৪ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ কাৰ্য-ক্ৰমনিকা

৮.৪.১ বজাৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ কাৰ্য-ক্ৰমনিকা

মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ দেশ ভাৰতত ব্যক্তিৰ স্বাৰ্থৰ খাতিৰত ব্যক্তিগত খণ্ডৰ কাৰ্যকলাপ চলি থাকে। এই ব্যৱস্থাত যিহেতু মুক্ত বজাৰ প্ৰক্ৰিয়া চলি থাকে, দ্ৰব্য-সেৱাৰ দৰ বজাৰৰ চাহিদা আৰু যোগানে নিৰ্ধাৰণ কৰে। উৎপাদকৰ দক্ষতাই সৰ্বোচ্চ পৰিমাণৰ লাভ আহৰণত সহায় কৰে। ব্যক্তিগত খণ্ডত কি উৎপাদন কৰিব, কিদৰে আৰু কাৰবাৰে উৎপাদন কৰিব, সেইবোৰ সিদ্ধান্ত লোৱাৰ স্বাধীনতা বজাৰৰ ওপৰত ন্যস্ত কৰা হয়। বিশেষ কৌশলযুক্ত প্ৰধান উদ্যোগসমূহ চৰকাৰৰ একচেটিয়া মালিকীস্বত্বত থকাৰ বাহিৰে বাকীবোৰৰ ক্ষেত্ৰত যেনে- নিৰ্মাণ, ক্ষুদ্ৰ আৰু কুটীৰ উদ্যোগ, কৃষি, ব্যৱসায়-বাণিজ্য, বেংকিং, হোটেল আৰু ৰোষ্টোৰাঁ ইত্যাদিবোৰত নিজৰ নিজৰ কাম কৰি যাবলৈ বজাৰ মুক্ত। চৰকাৰেও এনেবোৰ উদ্যোগ গঢ় লৈ উঠাত সহায় আগবঢ়ায় আৰু মুক্ত আৰ্থিক কামকাজত উৎসাহ প্ৰদান কৰে, যদিওৰা প্ৰয়োজন সাপেক্ষে বিধি-বিধান অনুসৰি নিয়ন্ত্ৰণো কৰে। দেশাই আৰু ভলেৰাও লেখকদ্বয়ে সঠিকভাৱেই মন্তব্য কৰিছে যে 'মিশ্ৰ অৰ্থনীতিয়ে ব্যক্তিগত খণ্ডক যেতিয়া মুক্ত পৰিসৰ দিয়ে, তেতিয়া এইটো চৰ্তও আৰোপ কৰে যে ব্যক্তিৰ আত্মস্বাৰ্থ সামাজিক কল্যাণৰ সৈতে একত্ৰ হোৱা উচিত। যেতিয়া প্ৰতিযোগিতাক কিছুদূৰলৈ অনুমতি দিয়া হয়, ইয়াক একচেটিয়া স্থিতি পাবলৈ দিয়া অনুচিত, য'ত ব্যক্তিগত স্বাধীনতা সুনিশ্চিত, তাত কোনেও সামাজিক কল্যানক বেয়াকৈ প্ৰভাৱিত কৰিব পৰা কাম কৰাৰ অনুজ্ঞা পত্ৰ পোৱা বুলি যাতে নাভাবে, তাৰ বাবে সাবধান হ'ব লাগিব, লাগিলে ব্যক্তিৰ মনে যিয়েই নিবিচাৰক কিয়' (Economic System, SSM Desai & N. D. Bhalerao, পৃষ্ঠাঃ 239)।

৮.৪.২ চৰকাৰী হস্তক্ষেপ

মিশ্ৰ অৰ্থনীতিত বজাৰে দ্ৰব্য-সেৱাৰ দৰ নিৰূপণত মুক্তভাৱে সিদ্ধান্ত ল'ব পাৰে যদিও চৰকাৰে কোনো কোনো উৎপাদনৰ উপাদান, দ্ৰব্য তথা সেৱাৰ দৰ নিয়ন্ত্ৰিত কৰিব পাৰে। চৰকাৰে অত্যাৱশ্যকীয় সামগ্ৰীৰ সহজলভ্যতা নিশ্চিত কৰিবৰ বাবে এনে কিছুমান দ্ৰব্য-সেৱাৰ দৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, ২০১৩ চনত ভাৰত চৰকাৰে কেতবোৰ অত্যাৱশ্যকীয় ঔষধৰ দৰৰ সৰ্বোচ্চ সীমা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি ঔষধ (দৰ নিয়ন্ত্ৰণ) নিৰ্দেশনা জাৰি কৰিছিল।

ভাৰত চৰকাৰে গ্ৰাহক সুৰক্ষা বিভাগত অত্যাৱশ্যকীয় দ্ৰব্য-সেৱাৰ দৰ নিৰীক্ষণত ৰাখিবৰ বাবে 'দৰ নিৰীক্ষণ কোষ' এটাও সক্ৰিয় কৰি ৰাখিছে। এনে নিৰীক্ষণ প্ৰতিবেদনৰ ভিত্তিত চৰকাৰে দৰ বা মূল্যৰ কেতবোৰ চলক যেনে, পাইকাৰী দৰ সূচক, গ্ৰাহক দৰ সূচক, ন্যূনতম সমৰ্থিত দৰ, খাদ্য শস্য আৰু অনাখাদ্য শস্যৰ দেশীয় তথা আন্তৰাষ্ট্ৰীয় দৰ, বিভিন্ন দ্ৰব্যৰ আমদানি ৰপ্তানি দৰ আদি পৰীক্ষা কৰে আৰু প্ৰয়োজন সাপেক্ষে যথাবিহিত ব্যৱস্থাৰ সহায়ত বজাৰ হস্তক্ষেপ কাৰ্যসূচী গ্ৰহণ কৰে। মুদ্ৰাস্ফীতি নিয়ন্ত্ৰণ অথবা তেনে কোনো জৰুৰী স্থিতি নিয়ন্ত্ৰণৰ বাবে চৰকাৰে উপযুক্ত দৰ-নিয়ন্ত্ৰণ কাৰ্য হাতত লয়। চৰকাৰৰ কৃষি আৰু কৃষক কল্যাণ মন্ত্ৰ্যালয়ৰ অধীনত কৃষি আৰু সমবায় বিভাগত এটা 'বজাৰ হস্তক্ষেপ আঁচনি' আছে, যাৰ উদ্দেশ্য হৈছে যিকোনো জৰুৰী স্থিতিত, উদাহৰণ স্বৰূপে দ্ৰব্যমূল্য নিম্নগামী হোৱা সময়তো কৃষকসকলক দ্ৰব্যৰ বাবে ন্যূনতম মূল্য পোৱাটো সুনিশ্চিত কৰা। প্ৰকৃতাৰ্থত, ভাৰত চৰকাৰে বজাৰ হস্তক্ষেপৰ বাবে বিভিন্ন আহিলা ব্যৱহাৰ কৰে। কৰ, ৰাজসাহায্যকে আদি কৰি বিভিন্ন ৰাজস্ব নীতিৰ উপায় অৱলম্বন কৰে। মুদ্ৰা বজাৰ তথা মূলধনী বজাৰত স্থিৰতা অব্যাহত ৰাখিবৰ বাবে ভাৰতৰ ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ পৰাও মুদ্ৰানীতিৰ পৰা সহায় লোৱা হয়। 'ৰিজাৰ্ভ বেংক অৱ ইণ্ডিয়া'ই মুদ্ৰানীতিৰ আহিলাসমূহ প্ৰয়োগ কৰি ভাৰত চৰকাৰৰ হৈ আভ্যন্তৰীণ তথা আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় পৰ্যায়ত বিত্তীয় লেনদেন সম্পন্ন কৰে আৰু নিয়ন্ত্ৰণত ৰাখে। সেৱাখণ্ডতো সমাজ কল্যাৰ লক্ষ্য আগত ৰাখি চৰকাৰে বিশেষ কিছুমান সেৱাৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ নীতি গ্ৰহণ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, ১৯৬৯ চনত ভাৰত চৰকাৰে দেশৰ ৰচ্ছু টা ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বাণিজ্যিক বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰে। ইয়াৰ পূৰ্বে ১৯৫৫ চনত ভাৰতৰ অন্যতম বৃহৎ বাণিজ্যিক বেংক 'ইম্পেৰিয়েল বেংক'ক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰি ষ্টেট বেংক অৱ ইণ্ডিয়া' (State BanK of India) নামেৰে নামাকৰণ কৰিছিল। পৰৱৰ্তী বছৰত, অৰ্থাৎ, ১৯৫৬ চনত ভাৰতীয় জীৱন বীমা নিগম (Life Insurance Company) ক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰা হৈছিল। তেনেদৰে, ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ গতি অব্যাহত আছিল আৰু চৰকাৰে মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ স্থিতি সুদৃঢ় কৰিছিল। চৰকাৰে নিজৰ মিশ্ৰ অৰ্থনৈতিক চৰিত্ৰৰ বৈশিষ্ট্য বাহাল ৰাখি অনুজ্ঞা পত্ৰ প্ৰদান, ব্যৱসায়িক অনুশীলন অনুমতি যেনে- একচেটিয়া আৰু নিয়ন্ত্ৰিত ব্যৱসায় অনুশীলন আইন (Monopolies and Restricted Trade practices Act,1069), উদ্যোগ বিকাশ আৰু নিয়নন্ত্ৰন আইন (Industries Development and Regulation Act, 1981) ইত্যাদিবোৰ কাম আগবঢ়াই নিছিল। ব্যক্তিগত সম্পত্তি ৰখাৰ অধিকাৰ থকা সত্বেও চৰকাৰে তাৎক্ষণিকভাৱে ভূমি সংস্কাৰ আইন গ্ৰহণ কৰি প্ৰতি গৰাকী ব্যক্তিয়ে নিজৰ নামত ৰাখিব পৰা ভূমিৰ পৰিমাণৰ চিলিং বা উৰ্দ্ধতম সীমা বান্ধি দিছিল। তদুপৰি, ভূমি সংস্কাৰ আইন কাৰ্যকৰী কৰি আহৰণ কৰা অতিৰিক্ত ভূমি প্ৰকৃত কৃষকৰ হাতত বিতৰণ কৰি দিছিল, যিসকল কৃষক ভূমিহীন আছিল।

চৰকাৰী হস্তক্ষেপৰ উদ্দেশ্য আছিল প্ৰয়োজন সাপেক্ষে অৰ্থনীতিত প্ৰভাব বিস্তাৰ কৰা। চৰকাৰে ব্যক্তিগত স্বাৰ্থৰ অপব্যৱহাৰ প্ৰতিৰোধ কৰাৰ বাবে একচেটিয়া ব্যৱসায় অনুশীলন নিয়ন্ত্ৰণৰ অৰ্থে, মুদ্ৰাস্ফীতি প্ৰতিৰোধ কৰাৰ অৰ্থে, দৰিদ্ৰ লোকসকলৰ স্বাৰ্থৰ সুৰক্ষাৰ্থে তথা দেশৰ সামগ্ৰিক কল্যাণৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি অৰ্থনীতিৰ সম্পদ সমূহৰ পুনৰ বিতৰণ কৰাৰ অৰ্থে হস্তক্ষেপ জাৰি ৰাখিছিল। ভাৰত চৰকাৰে কৰ নীতিৰ জৰিয়তে ধনী আৰু দুখীয়াৰ মাজৰ পাৰ্থক্য ৰোধ কৰি বজাৰত হস্তক্ষেপ সাব্যস্ত কৰে। ৰাজহুৱা বিতৰণ ব্যৱস্থাটো (PDS) ভাৰত চৰকাৰৰ বাবে বজাৰ হস্তক্ষেপৰ যোগেদি খাদ্য সুৰক্ষাৰ ব্যৱস্থাপনাৰ এক নিয়িমিত অনুশীলন হৈছিলগৈ। এই ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা খাদ্যশস্য সংগ্ৰহ, সংৰক্ষণ, স্থানান্তৰ আৰু দেশৰ দুখীয়া মানুহৰ মাজত সুলভ মূল্যৰ দোকানৰ জৰিয়তে বিতৰণ কৰা হৈছিল। একেদৰে, খাদ্য সামগ্ৰীৰ লগতে কৃষক, উদ্যোক্তা আনকি বছৰ বছৰ ধৰি লোকচান ভৰি থকা ভাৰতীয় ৰেল বিভাগকো চৰকাৰে ৰাজ্যসাহায্য বা চাবচিডি প্ৰদান কৰিছিল। এনেদৰে, অৰ্থনীতিখনৰ তিনিওটা খণ্ড, অৰ্থাৎ, কৃষি উদ্যোগ আৰু সেৱা খণ্ডত যথাবিহিত বিধি-বিধান প্ৰয়োগ কৰি ভাৰত চৰকাৰে নিৰ্দেশনা জাৰি কৰে আৰু সফলতাৰে মিশ্ৰ অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাটো বিকশিত কৰি ৰখাৰ প্ৰয়াস কৰে।

৮.৪.৩ অৰ্থনীতিৰ পৰিৱৰ্তিত ধাৰা

১৯৫০ চনৰ পৰা ১৯৯০ চন পৰ্যন্ত ভাৰতবৰ্ষৰ সমৃদ্ধিৰ হাৰ আশা কৰা ধৰণে বঢ়া নাছিল। এই সময়ছোৱাত গড়ে প্ৰতি বছৰে জনমুৰি আয় বৃদ্ধি ২ শতাংশতকৈও কম হৈছিল আৰু জাতীয় আয় বৃদ্ধিৰ হাৰ আছিল ৪ শতাংশতকৈও কম। দেশৰ মুঠ ঘৰুৱা সঞ্চয়ৰ হাৰো যথেষ্ট নিম্ন আছিল। স্বাধীনতাৰ পিছত দেশৰ বিশেষ অৰ্থনৈতিক ধাৰা কৌশলগতভাৱে সলনি কৰাৰ উদ্দেশ্য আছিল উচ্চ হাৰৰ বিনিয়োগ সম্ভৱ কৰিবৰ বাবে মূলধন গঠনৰ হাৰ বৃদ্ধি হ'ব পৰাকৈ সঞ্চয় বৃদ্ধি কৰা। কিন্তু, আশাকৰা ধৰণে সেইটো সম্ভৱ নহ'ল। তাৰ বিপৰীতে ৰাজকোষীয় অসন্তুলন বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। সৰ্বমুঠ ৰাজস্ব ঘাটি, অৰ্থাৎ, চৰকাৰী ৰাজহৰ তুলনাত চৰকাৰী ব্যয়ৰ পৰিমাণ বাঢ়িবলৈ ল'লে। ভাৰতৰ বৈদেশিক বাণিজ্যৰ ভাৰসমতাৰ স্থিতিও প্ৰতিকূল হ'বলৈ ধৰিলে, যিটো দেশৰ বৰ্দ্ধিত ঋণৰ কাৰক হিচাপে পৰিগণিত হ'ল।

ভাৰতৰ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ প্ৰধান খণ্ড হিচাপে ৰাজহুৱা খণ্ডই যথেষ্ট গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰি আহিছে। দেশৰ ঔদ্যোগিক ভিত্তি প্ৰসাৰিত কৰি ই দেশৰ অৰ্থনীতি সবল কৰিছে। দেশৰ বৈদেশিক বাণিজ্যৰ ভাৰসাম্যহীনতা দূৰ কৰাত, উপভোক্তা সামগ্ৰী আৰু মূলধনী সামগ্ৰী উৎপাদনৰ ক্ষেত্ৰত আত্মনিৰ্ভৰ স্থিতি অৰ্জন কৰাত, আন্তঃগাঁথনি বিকাশত বৃহৎ পৰিমাণৰ বিনিয়োগৰ কৰাত আৰু অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ-প্ৰতিৰক্ষা তথা পাৰমানৱিক শক্তিৰ দৰে কৌশলপূৰ্ণ ক্ষেত্ৰত ব্যৱস্থাপনাত অৰিহণা আগবঢ়াই ৰাজহুৱা খণ্ডটোৱে দেশৰ অৰ্থনীতি মজবুত কৰিছে। এই উল্লেখনীয় ভূনিকা পালন কৰা সত্বেও ৰাজহুৱা খণ্ডটোৱে বৃহৎ পৰিমাণৰ লোকচান ভুগিবলগীয়া হৈছিল। এনেদৰে, ভাৰতীয় অৰ্থনীতিৰ কৌশলযুক্ত ধাৰাটি বিফলতাৰ দিশে গতি কৰিলে আৰু পৰিস্থিতি চৰকাৰৰ বাবে অতিশয় ভয়ংকৰ হৈ উঠিল। এনে প্ৰেক্ষাপটত ভাৰতে মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ নতুন ৰূপ প্ৰস্তুত কৰি তুলিলে।

১৯৯১ চনত ভাৰতবৰ্ষই অৰ্থনৈতিক সংকট মোচনৰ অৰ্থে আৰ্থিক সংস্কাৰৰ নীতি ঘোষণা কৰিলে। ১৯৯১ চনৰ জুন মাহত বিকাশৰ পৰিবৰ্তিত ধাৰা সম্বলিত এখনি নতুন ঔদ্যোগিক নীতি নৱগঠিত চৰকাৰে ঘোষণা কৰিলে। এই নতুন নীতিয়ে দেশক পুৰণি-নিয়ন্ত্ৰিত অৰ্ন্তমুখী অৰ্থনীতিৰ পৰিৱৰ্তে অধিক মুক্ত, বজাৰ কেন্দ্ৰিক উদাৰ অৰ্থনীতিৰ দিশে লৈ যায়। এই নতুন নীতি তিনিটা মন্ত্ৰৰ দ্বাৰা, দীক্ষিতঃ উদাৰীৰকণ, ব্যক্তিগতকৰণ আৰু গোলকীকৰণ বা বিশ্বায়ণ। উদাৰীৰকৰণৰ নিয়ম অনুসৰণ কৰি চৰকাৰে 'অনুজ্ঞা পত্ৰ প্ৰথা' বা 'লাইচেন্স ৰাজ' বিলুপ্ত কৰিবলৈ বা নীতি-নিয়মবোৰ শিথিল কৰিবলৈ সিদ্ধান্ত লয়। অৱশ্যে, ই মুক্ত বজাৰ অৰ্থনীতি (Laissez-fair) ৰ এজেণ্ডা মুঠেও নহয়। বৰঞ্চ, ই হৈছে ব্যৱসায়-বাণিজ্য তথা উদ্যোগ ক্ষেত্ৰত চৰকাৰৰ হস্তক্ষেপ হ্ৰাস কৰা বা কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত নোহোৱা কৰাৰ এক ব্যৱস্থা। ব্যক্তিগতকৰণৰ দ্বাৰা চৰকাৰে ব্যৱসায়-বাণিজ্যৰ ক্ষেত্ৰত ব্যক্তিগত খণ্ডৰ পৰিধি বঢ়োৱাৰ আৰু পৰ্যায়ক্ৰমে ৰাজহুৱা খণ্ডত বিনিয়োগৰ পৰিমাণ হ্ৰাস অথবা বন্ধ কৰা, ৰাজহুৱা আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডৰ মাজত মিত্ৰতা স্থাপন কৰা ইত্যাদিবোৰলৈ ইঙ্গিত দিয়া হৈছিল। আকৌ, গোলকীকৰণৰ দ্বাৰা বৈদেশিক মূলধন তথা ব্যৱসায়ৰ মুক্ত প্ৰবাহৰ কথা বুজোৱা হৈছিল। ই আন্তৰাষ্ট্ৰীয় স্তৰত দেশীয় বজাৰ আৰু বিদেশৰ বজাৰক একত্ৰিত কৰে। চৰকাৰে বৈদেশিক বিনিয়োগ নীতি এনেদৰে পৰিকল্পিতভাৱে প্ৰস্তুত কৰে, যাতে বিদেশী ৰাষ্ট্ৰৰ পৰা প্ৰত্যক্ষভাৱে মূলধন আকৰ্ষিক কৰি আনিব পৰা যায়। ভাৰত চৰকাৰে দূৰসংযোগ বা টেলিকমিউনিকেচনচ, শক্তি, বেংকিং, বীমা, সংবাদ মাধ্যম আদি ক্ষেত্ৰত প্ৰত্যক্ষ বৈদেশিক বিনিয়োগৰ বাবে FDI নীতি গ্ৰহণ কৰিছে।

এনেদৰে, ৰজ্মজ্মৰ চনত গ্ৰহণ কৰা অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰ নীতিয়ে বৈদেশিক বাণিজ্যকে ধৰি বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত প্ৰশাসনিক নিয়ন্ত্ৰণ বন্ধ কৰি দিয়ে। সম্প্ৰতি, দৰ-নীতি, বিনিয়োগৰ ধাৰা, উৎপাদনৰ কৌশল, আদি প্ৰধান আৰ্থিক সিদ্ধান্তসমূহ ঘাইকৈ বজাৰৰ দ্বাৰাই কৰা হয়। চৰকাৰে নিয়ন্ত্ৰকৰ পৰিৱৰ্তে সুবিধা প্ৰদান কৰোতাৰ ভূমিকা পালন কৰিবলৈ লয়। এতিয়া, চৰকাৰে সমাজৰ দুৰ্বল আৰু দুখীয়া শ্ৰেণী জড়িত থকা আৰু জনসাধাৰণৰ স্বাৰ্থ নিহিত হৈ থকা ক্ষেত্ৰসমূহত নেতৃত্ব দিবলৈ ল'লে। ওপৰত কোৱাৰ দৰেই পৰিকল্পনাৰ ভূমিকাও নতুনকৈ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হ'ল। ক্ৰমশঃ চৰকাৰে কেতবোৰ বিশিষ্ট উদ্যোগক্ষেত্ৰক বাদ দি আনবোৰৰ অনুজ্ঞা-পত্ৰৰ প্ৰয়োজনীয়তা নাইকিয়া কৰিলে, বৈদেশিক বিনিময় নিয়ন্ত্ৰণ আইনখনতো শিথিলতা আনিলে, শক্তি, তেল আৰু প্ৰাকৃতিক গেছ আদিৰ দৰে বিভিন্ন গুৰুত্বপূৰ্ণ খণ্ডত ব্যক্তিগত

খণ্ডৰ বিনিয়োগৰ অনুমতি প্ৰদান কৰিলে, আকাশী পৰিবহন-টেলিকম সেৱা আদিও নিয়ন্ত্ৰণৰ পৰা মুকলি কৰি দিলে, বেংকসমূহৰ ক্ষেত্ৰত থকা নিয়ন্ত্ৰণ হ্ৰাস কৰি ঋণ প্ৰদান কাৰ্য অধিক মুক্ত কৰি দিলে, ৰাষ্ট্ৰীয় পথ নিৰ্মাণ আইন সংশোধন কৰিলে, চৰকাৰী হস্তক্ষেপ মুক্ত কৰি ৰপ্তানি ব্যৱসায়ৰ বাবে 'মুক্ত ব্যৱসায় মণ্ডল' (FTZ) স্থাপন কৰিলে, কৰ-নীতি সংস্কাৰ সাধন কৰিলে, ইত্যাদি, ইত্যাদি। এনেদৰে, অৰ্থনীতি অধিক উদাৰ আৰু বিশ্বমুখী হৈ পৰিল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ তলত দিয়াবোৰ শুদ্ধনে অশুদ্ধ লিখকঃ

(a) ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ হৈছে ৰাষ্ট্ৰৰ হস্তক্ষেপৰ এটা অংশ।

(b) ভাৰতত সকলোবোৰ কৃষিকাৰ্য চৰকাৰী খণ্ডত অৰ্ন্তভুক্ত।

(c) মিশ্ৰ অৰ্থনীতিত চৰকাৰ মুদ্ৰাস্ফীতি নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পৰা ক্ষমতা নাথাকে।

(d) ভাৰতৰ মিশ্ৰ অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাই গ্ৰাহকক নিজৰ পছন্দ অনুসৰি উপভোগ কৰাৰ ক্ষমতা প্ৰদান নকৰে।

প্ৰশ্ন নং ৫ঃ দৰ-নিৰীক্ষণ কোষ মানে কি? ই কিদৰে বজাৰ হস্তক্ষেপৰ সৈতে জড়িত?

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ ৰাজহুৱা বিতৰণ ব্যৱস্থা কি?

৮.৫ ভাৰতত মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ ভৱিষ্যৎ

ভাৰতবৰ্ষ এখন বন্ধ বা অৰ্ন্তমুখী অৰ্থনীতিৰ দেশ নহয়। মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ ছত্ৰছায়াত ভাৰতে বিশ্বৰ বিভিন্ন দেশৰ সৈতে ব্যৱসায়িক সম্পৰ্ক অব্যাহত ৰাখিছিল। ১৯৯৫ চনৰ ১ জানুৱাৰীৰ পৰাই ভাৰতে বিশ্ব বাণিজ্য সংস্থা (WTO) ৰ সদস্য পদ লাভ কৰিছে। স্বাধীনতা লাভৰ পৰৱৰ্তী বছৰ, অৰ্থাৎ, ১৯৪৮ চনৰ জুলাই মাহৰ পৰাই ভাৰত WTO ৰ পূৰ্বসূৰী বাণিজ্য আৰু শুল্কৰ সাধাৰণ চুক্তি (GATT) ৰ সদস্য আছিল। ১৯৪৪ চনত স্থাপন হোৱাৰে পৰা আন্তৰাষ্ট্ৰীয় পুনৰ্নিৰ্মাণ আৰু বিকশ বেংক বা বিশ্ব বেংকৰ (International Bank for Reconstruction and Development or world bank) সৈতেও ভাৰত জড়িত হৈ আছে। ভাৰত স্বাধীন হোৱাৰ পিছতো বিশ্ববেংকৰ সৈতে সুসম্পৰ্ক ৰক্ষা কৰি আছে। বিগত সময়ছোৱাত ভাৰতৰ শিক্ষা, স্বাস্থ্য, কৃষি আদি বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত বিশ্ববেংকৰ বত্তীয় সহায়েৰে আঁচনি ৰূপায়ণ কৰি থকা হৈছে। একেদৰে, আন্তৰাষ্ট্ৰীয় মুদ্ৰাকোষৰো (International Monetary Fund or IMF) ভাৰত হৈছে অন্যতম প্ৰতিষ্ঠাপনাকালৰ সদস্য। গতিকে, সদস্য ৰাষ্ট্ৰ হিচাপে আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় অৰ্থনৈতিক আৰু বিত্তীয় অনুষ্ঠানসমূহৰ নীতি নিয়মৰ প্ৰতি সজাগ হৈ থাকিব লাগে আৰু মানি চলিব লাগে।

এই অনুষ্ঠানসমূহৰ প্ৰতি আনুগত্য দেখুৱালেও আদিৰে পৰাই ভাৰতে ঘৰুৱা উদ্যোগৰ উন্নয়ন আৰু বিকাশৰ স্বাৰ্থত ৰক্ষাণাবেক্ষ (Protection) ৰ নীতি অৱলম্বন কৰি আহিছে। প্ৰথম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাত 'আমদানি বিকল্প' নীতি গ্ৰহণ কৰি আমদানিৰ ক্ষেত্ৰত বাধা আৰোপ কৰা হৈছিল আৰু আমদানি কৰিবলগীয়া সামগ্ৰীবিধৰ বিকল্প সামগ্ৰী দেশতেই উৎপাদনৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল। একেদৰে, 'ৰপ্তানি প্ৰোৎসাহন' নীতি ভাৰতৰ প্ৰতিখন পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাত গ্ৰহণ কৰা নীতি আছিল। ভাৰতবৰ্ষই আৰম্ভণিৰে পৰাই আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰ আৰু ছোভিয়েট ৰাছিয়া (VSA and USSR),- এই দুই বিশ্ব-শক্তিৰ লগত মৈত্ৰীভাৱাপন্ন সম্পৰ্ক অব্যাহত ৰাখিছিল। প্ৰকৃতাৰ্থত, স্বাধীনভাৰতৰ প্ৰথম প্ৰধানমন্ত্ৰী জৱাহৰলাল নেহৰুৰ নেতৃত্বত গঢ়ি তোলা ভাৰতৰ মিশ্ৰ অৰ্থনীতি পুঁজিবাদী আৰ্হিৰ আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰ আৰু সমাজবাদী ছোভিয়েট ৰাছিয়াৰ ৰাষ্ট্ৰ পৰিচালিত উন্নয়ণৰ আৰ্হিৰ সংমিশ্ৰণতেই বিকশিত হৈছিলয। ভাৰতে নিজৰ নিপুণ কুটনীতিৰ বলতেই দুই শীৰ্ষ শক্তিৰ বিত্তীয় সাহায্য পাবলৈ সক্ষম হৈছিল। ১৯৬০ ৰ দশকত ভাৰতে দুখনকৈ

ওচৰ চুবুৰীয়া দেশৰ সৈতে যুদ্ধত লিপ্ত হ'বলগীয়া হৈছিল,- সেয়া আছিল ভাৰত-পাকিস্তান যুদ্ধ আৰু ভাৰত চীন যুদ্ধ। এই যুদ্ধই বিত্তীয় সংকটৰো সৃষ্টি কৰিছিল। সেই সময়ত (১৯৬৬ চন) প্ৰধানমন্ত্ৰী ইন্দিৰা গান্ধীৰ চৰকাৰ আছিল। তেখেতে আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰ আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় মুদ্ৰাকোষৰ পৰা কিছু পৰিমাণৰ বিত্তীয় সাহায্য পাবলৈ সক্ষম হৈছিল। কিন্তু, ছোভিয়েট ৰাছিয়াৰ সৈতে ভাৰতৰ সম্পৰ্ক যথেষ্ট সুদৃঢ় আছিল আৰু সেয়েহে হয়তো ভাৰতৰ মিশ্ৰ অৰ্থনীতি সমাজবাদী আদৰ্শৰে গঢ় লৈ উঠিছিল, আনকি, সংবিধানতো সমাজবাদী (Socialist) শব্দটোৰ অন্তৰ্ভুক্তি হৈছিল। এই ধাৰা ১৯৮০ চন পৰ্যন্ত অব্যাহত আছিল। প্ৰয়াত ৰাজীৱ গান্ধীৰ প্ৰধানমন্ত্ৰীত্বৰ কালত দেশৰ অৰ্থনীতিৰ ধাৰা সমাজবাদৰ পৰা উদাৰীকৰণৰ দিশে ঢাল খাইছিল। আনকি, বৈদেশিক বাণিজ্যৰ কেতবোৰ সংস্কাৰ ৰাজীন গান্ধীৰ প্ৰধানমন্ত্ৰীৰত্বৰ কালতেই গ্ৰহণ কৰা হৈছিল। সেই সময়ত আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় স্তৰত আৰ্থ ৰাজনৈতিক কেতবোৰ ঘটনা পৰিঘটনা ঘটিছিল। ছোভিয়েট যুক্তৰাষ্ট্ৰ কেইবাখনো ৰাষ্ট্ৰত ভাগ-ভাগ হৈছিল, তৈল দৰ আকাশলংঘী হৈছিল, মুদ্ৰাস্ফীতিৰ হাৰ যথেষ্ট বাঢ়িছিল। ভাৰতৰ অৰ্থনীতিৰ কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত সংস্কাৰ সাধন হৈছিল তদানীন্তন প্ৰধানমন্ত্ৰী পি.ভি. নৰসিংহ ৰাওৰ দিনতো। একেদৰে, ড° মনমোহন সিঙৰ মন্ত্ৰীত্বৰ কালতো অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰৰ কিছু কাৰ্য সমাধান হৈছিল। ব্যৱসায়-বাণিজ্য, উদ্যোগ, মূলধনী বিনিয়োগ, আন্তঃগাঁথনি, বিত্ত, কৃষি, আদি সকলো ক্ষেত্ৰতেই সংস্কাৰ আৰম্ভ কৰা হৈছিল। এনেদৰে, সংবিধানত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা 'সমাজবাদী' শব্দটো বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত কিন্তু বিশেষ একো অৰ্থবহ নহ'লগৈ।

নীতি নিৰ্দ্ধাৰকসকলে ভাৰতে উদাৰীকৰণ, ব্যক্তিগতকৰণ আৰু গোলকীকৰণৰ নীতি গ্ৰহণ কৰাৰ সপক্ষে যুক্তি দৰ্শাইছে। কিন্তু, সকলো কথাৰেই ভাল আৰু বেয়া দুটা দিশ থাকে। নতুন নীতি গ্ৰহণ কৰাৰ পিছত ভাৰতে ধনাত্মক দিশত পালে প্ৰত্যক্ষ বৈদেশিক বিনিয়োগ, বিদেশী প্ৰযুক্তি তথা ক্ৰমবৰ্দ্ধমান শ্ৰমিক শক্তিৰ বাবে নতুন কৰ্মসংস্থান সৃষ্টিৰ সা-সুবিধা। আনহাতে, ঋণাত্মক দিশটোলৈ চালে দেখা যায় যে ৰাজহুৱা খণ্ড সংকুচিত কৰাৰ ফলত কৰ্মসংস্থানহীনতাৰ সৃষ্টি হ'ল আৰু চৰকাৰী খণ্ডৰ নিয়োগ কৰ্তন নীতিয়ে সৰ্বসাধাৰণ লোকক জুৰুলা কৰি পেলালে। বহুজাতিক কোম্পানীসমূহৰ আগ্ৰাসনে দেশৰ ক্ষুদ্ৰ, মধ্যমীয়া তথা অন্যান্য উদ্যোগৰ সমুখত বৃহৎ প্ৰত্যাহ্বানৰ সৃষ্টি কৰিলে। অন্য অৰ্থত ক'বলৈ গ'লে দৰিদ্ৰতা, অসমতা, কৰ্মসংস্থানহীনতা আদি সমস্যাসমূহ সংস্কাৰ নীতি গ্ৰহণৰ পূৰ্বৰ সময়ৰ দৰেই ৰৈ গ'ল। ভাৰতৰ ভৱিষ্যতৰ বাবে ই এক প্ৰধান চিন্তাৰ বিষয় হৈ পৰিল। এনে প্ৰেক্ষাপটত চৰকাৰে অভাৱগ্ৰস্থ লোকসকলৰ বাবে দ্ৰব্য-সামগ্ৰী, সেৱা তথা সম্পদ আহৰণ কৰিব পৰাৰ সুবিধা সৃষ্টি কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আহি পৰিল। চৰকাৰে এনেবোৰ সুবিধাৰ সহজলভ্যতা নিশ্চিত কৰাৰ উপৰিও সৰ্বসাধাৰণৰ বাবে কেতবোৰ কল্যাণমূলক আঁচনি গ্ৰহণ কৰি দুৰ্বল শ্ৰেণীৰ স্বাৰ্থ আৰু অধিকাৰ সুৰক্ষিত কৰি তেওঁলোকক অগ্ৰাধিকাৰ প্ৰদান কৰা উচিত। মুঠতে, ভাৰতত মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ প্ৰাসঙ্গিকতা কেতিয়াও হেৰাই নাযায়, যিহেতু যিকোনো আৰ্থিক পদ্ধতিতেই চৰকাৰে মানযুক্ত শিক্ষাৰ নিশ্চিতি দিব পাৰে, স্বাস্থ্য সেৱাৰ সুবিধা আগবঢ়াব পাৰে আৰু আধুনিক যুগৰ ন্যূনতম সা সুবিধাৰে এটা উন্নত মানৰ জীৱন নিৰ্বাহৰ সুযোগ সৃষ্টি কৰিব পাৰে।

নিটি আয়োগে ২০১৮ চনৰ নৱেম্বৰ মাহত '৭৫ বছৰীয়া ভাৰতৰ নতুন কৌশল' (Strategy for new India @ 75) শীৰ্ষক এক প্ৰকল্প পুস্তিকা প্ৰকাশ কৰি উলিয়াইছে। পুস্তিকা খনিৰ 'আগকথা'ত এই বুলি লিখা হৈছে যে 'নিটি আয়োগে প্ৰতিগৰাকী ভাৰতীয়ই যাতে নিজৰ দক্ষতা প্ৰকাশৰ সম্পূৰ্ণ সুবিধা পায়, তাৰ প্ৰতি দৃষ্টি ৰাখিব আৰু এক অনুকূল পৰিৱেশৰ সৃষ্টি কৰিব। সেইটোৱেই অন্তৰ্ভুক্তিমূলক উন্নয়নৰ বাট মুকলি কৰিব আৰু সকলোৰে সমৃদ্ধি সুনিশ্চিত কৰিব।' নিটি আয়োগৰ আগকথাত এনেদৰে লিখা আছে যে,' নিটি আয়োগৰ কৌশলপূৰ্ণ কাৰ্যাৱলী ৰূপায়নৰ ফলত চৰকাৰী আৰু বেচৰকাৰী খণ্ডৰ মাজৰ পাৰ্থক্য নোহোৱা হ'ব। চৰকাৰে ৰাজহুৱা সেৱাৰ দক্ষতাপূৰ্ণ প্ৰদান, ক'লা অৰ্থনীতি আৰু দুৰ্নীতিৰ অৱসান, অৰ্থনীতিৰ সু-সংগঠিতকৰণ, কৰৰ পৰিধি বৃদ্ধি, ব্যৱসায়ৰ বাবে অনুকূল পৰিৱেশ সৃষ্টি, বাণিজ্যিক বেংকসমূহক যত্ন সহকাৰে পূৰ্বৰ সুস্বাস্থ্যকৰ স্থিতিলৈ আনয়ন, ইত্যাদিবোৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছে।'- এনে কৌশল দেশৰ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ সবল আৰু নিৰাপদ স্থিতিৰ বাবে চৰকাৰী নিশ্চিতি বুলি ক'ব পৰা যায়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৭ঃ তলত দিয়া তথ্যবোৰ সত্যনে অসত্য লিখকঃ

(a) বিশ্ব বাণিজ্য সংস্থাৰ সদস্য ৰাষ্ট্ৰ হিচাপে ভাৰতে সমাজৰাদী ধাৰাৰ কৌশল ত্যাগ কৰিবলগীয়া হৈছিল।

(b) জৱাহৰলাল নেহৰুৰ নেতৃত্ব আৰু নিৰ্দেশত ভাৰতে মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ আৰ্হি গ্ৰহণ কৰিছিল।

(c) ভাৰতে মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ আৰ্হিৰ বাবে আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰ আৰু ছোভিয়েট ৰাছিয়াৰ পৰা ধনাত্মক আদৰ্শ গ্ৰহণ কৰিছিল।

(d) ১৯৬০ ৰ দশকত ভাৰত ছোভিয়েট ৰাছিয়াৰ লগত যুদ্ধত লিপ্ত হৈছিল।

প্ৰশ্ন নং ৮ঃ গোলকীকৰণৰ অসুবিধাসমূহ কি কি?

প্ৰশ্ন নং ৯ঃ ভাৰতৰ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ ভৱিষ্যতৰ বাবে কোনোধৰণৰ প্ৰত্যাহ্বান আছে নেকি?

৮.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- মিশ্ৰ অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিৰ অনুগামী হিচাপে ভাৰতে ব্যক্তিগত খণ্ড আৰু চৰকাৰী খণ্ড উভয়ৰে সহাৱস্থানৰ ব্যৱস্থাপনা কৰে। ব্যক্তিগত খণ্ডৰ আৰ্থিক কাম-কাজসমূহ ব্যক্তিৰ নিজস্ব স্বাৰ্থ প্ৰণোদিত। ভাৰতত মিশ্ৰ অৰ্থনীতিত মুক্ত বজাৰৰ ব্যৱস্থা আছে, য'ত দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ দৰ সংশ্লিষ্ট চাহিদা আৰু যোগানৰ দ্বাৰা নিৰূপিত হয়। সমান্তৰালভাৱে চৰকাৰে ৰাজস্ব নীতিৰ বিভিন্ন আহিলা ব্যৱহাৰ কৰি ব্যক্তিগত খণ্ডত হস্তক্ষেপ কৰে আৰু নিয়ন্ত্ৰণত ৰাখে।
- ভাৰতৰ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ ভেটিটো দেশৰ প্ৰথম প্ৰধানমন্ত্ৰী জৱাহৰলাল নেহৰুৰ নেতৃত্বত আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ উদাৰ পুঁজিবাদী আৰ্হি আৰু ছোভিয়েট ৰাছিয়াৰ ৰাষ্ট্ৰ নেতৃত্বাধীন সমাজবাদী বিকাশৰ আৰ্হিৰ সংমিশ্ৰণত গঢ়ি তোলা হৈছিল। ভাৰতৰ বিকাশৰ বেছিভাগ কৌশলেই মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ সমাজবাদী আদৰ্শৰ ভিত্তিত প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল।
- ১৯৪৮ চনত ঘোষণা কৰা ভাৰতৰ প্ৰথমখন ঔদ্যোগিক নীতিয়েই হৈছে দেশত মিশ্ৰ অৰ্থনীতি প্ৰচলনৰ প্ৰথম ইঙ্গিত, যিহেতু ঔদ্যোগিক নীতিত ব্যক্তিগত আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ সহৱস্থানৰ কথা স্পষ্টকৈ উল্লেখ কৰিছিল।
- ভাৰতৰ দ্বিতীয়খন ঔদ্যোগিক নীতিয়ে (১৯৫৬) মুঠ সোতৰটা (১৭) উদ্যোগক্ষেত্ৰ ৰাজহুৱা খণ্ডৰ একচ্ছত্ৰী মালিকানাৰ বাবে সংৰক্ষণ কৰি ৰাজহুৱা খণ্ডৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। এই নীতিয়ে চৰকাৰৰ নিয়ন্ত্ৰণ নীতিকো অধিক সবল ৰূপত ডাঙি ধৰিছিল। আনকি, ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বাবে সংৰক্ষিত কৰি ৰখা ক্ষেত্ৰবোৰতো ইচ্ছা কৰিলে চৰকাৰে নতুন উদ্যোগ স্থাপন কৰিব পৰাৰ সুবিধা ৰাখিছিল।
- ভাৰতৰ ৰাজহুৱা খণ্ডত অনেক গুৰুত্বপূৰ্ণ উদ্যোগক্ষেত্ৰ ৰখা হৈছে, যেনে- প্ৰতিৰক্ষা আৰু আভ্যন্তৰীণ নিৰাপত্তা, প্ৰাকৃতিক সম্পদ, আধাৰশিলা নিৰ্মাণ, স্বাস্থ্য আৰু শিক্ষা বিভাগ আৰু জনকল্যাণ ইত্যাদি। আনহাতে, উপভোক্তা সামগ্ৰীৰ উৎপাদন, কৃষি, ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগ কাৰখানা, হস্ততাঁত, হস্তশিল্প, ক্ষুদ্ৰ ব্যৱসায় আদিত ব্যক্তিগত খণ্ডৰ কাৰ্যকলাপ দেখিবলৈ পোৱা যায়।
- স্বাধীনতা লাভৰ পিছত ১৯৫০ চনত ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগ গঠন কৰা হৈছিল সংবিধানৰ নিৰ্দেশাত্মক নীতিৰ ব্যৱস্থা অনুসৰি। ১৯৫১ চনৰ পৰা এক গণতান্ত্ৰিক ভিত্তিত সমাজবাদী আদৰ্শৰ ধাৰাৰে পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাসমূহ আৰম্ভ কৰা হৈছিল। ২০১৭ চনলৈ ভাৰতে ১২ টা পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা আয়োগক পুনৰ গঠন কৰা হৈছে আৰু নিটি (NITI) আয়োগ নামেৰে নামকৰণ কৰা হৈছে। ইতিমধ্যে, চৰকাৰে দেশত

পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাসমূহ ৰূপায়ণ নকৰিবলৈ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিছে।

- ভাৰতৰ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিত দুটা স্পষ্ট বৈশিষ্ট্য পৰিলক্ষিত হয়ঃ ১৯৯০ চন পৰ্যন্ত এক তুলনামূলকভাৱে কঠোৰভাৱে চৰকাৰৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ আধিপত্যত থকা অৰ্থনীতি আৰু দ্বিতীয়তে, ১৯৯১ চনৰ পৰা ব্যক্তিগত খণ্ডৰ ওপৰত কম নিয়ন্ত্ৰণ জাৰি কৰা উদাৰ-গোলকীয় অৰ্থনীতি।
- যদিও পুঁজিকেন্দ্ৰিক গোলকীয় পদ্ধতি প্ৰচলন কৰা হৈছে, তথাপিও ভাৰতৰ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিয়ে নিজৰ পৰিচয় হেৰুওৱা নাই বৰঞ্চ, চৰকাৰী আৰু বেচৰকাৰী খণ্ডৰ সমন্বয়ক হিচাপে সক্ৰিয় তথা সন্তুলিত গতিত চলি আছে। দেশৰ মিশ্ৰ অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিটোৱে দুয়োটা খণ্ডৰেই সবলতা আৰু দুৰ্বলতাবোৰ নিৰীক্ষণত ৰাখে আৰু প্ৰয়োজন সাপেক্ষে যাৱতীয় ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰি বহনক্ষম বিকাশ আহৰণৰ লক্ষ্যেৰে কাম কৰে।

৮.৭ অধিক জানিবলৈ

1) Desai, S.S.M. & Bhalerao, D. Nirmal, 2016, Economic Systems, Bombay, Himalaya publishing house, Girgaon, Mumbai.

৮.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ (a) অসত্য

(b) অসত্য

(c) অসত্য

(d) অসত্য

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ভাৰতৰ ৰজ্মাচ্ছুজ্জ্ব চনৰ ঔদ্যোগিক নীতিখনে সম্পদ আৰু মালিকীস্বত্বৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বৃহৎ উদ্যোগসমূহক চাৰিটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰিছে। সেই শ্ৰেণী কেইটা হৈছে- ৰাজহুৱা খণ্ডৰ উদ্যোগ, ৰাজহুৱা আৰু ব্যক্তিগত যুটীয়া খণ্ড, নিয়ন্ত্ৰিত ব্যক্তিগত খণ্ড আৰু ব্যক্তিগত তথা সমবায় খণ্ড। এই ঔদ্যোগিক নীতিখনেই প্ৰথম আনুষ্ঠানিক চৰকাৰী নথি, যাৰ জৰিয়তে আমাৰ দেশখনক ৰাজহুৱা আৰু ব্যক্তিগত খণ্ড সমান্তৰালভাৱে কাৰ্যকৰী হৈ থাকিব বুলি লিপিৱদ্ধ কৰা হয়। এনেদৰে, ১৯৪৮ চনৰ ঔদ্যোগিক নীতিখনে ভাৰত মিশ্ৰ অৰ্থনীতিক দেশ বুলি ঘোষণা কৰিলে।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ১৯৯১ চনত ভাৰত চৰকাৰে উদাৰীকৰণ, ব্যক্তিগতকৰণ আৰু গোলকীকৰণৰ আদৰ্শেৰে নতুন অৰ্থনৈতিক নীতি ঘোষণা কৰিলে। এনে প্ৰেক্ষাপটত পৰিকল্পনা আয়োগৰ ভূমিকা নতুনকৈ ব্যাখ্যা কৰিবলগীয়া হয়। পৰিকল্পনা আয়োগে সম্পদ সংগ্ৰহ আৰু বিতৰণৰ ক্ষেত্ৰত নিৰ্দেশক কৰ্তৃপক্ষৰ ভূমিকা পালন কৰি আহিছিল। এতিয়া তাৰ পৰিৱৰ্তে দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ, নিয়োগ সৃষ্টি, সন্তুলিত আঞ্চলিক বিকাশ, পৰিৱেশ সংৰক্ষণ আদিৰ দৰে অধিক দায়িত্ব আয়োগৰ ওপৰত ন্যস্ত কৰা হ'ল। নতুন সহস্ৰাব্দৰ প্ৰত্যাহ্বানসমূহৰ মুখামুখি হোৱাৰ দায়িত্বও আয়োগক দিয়া হয়। সেইমতে, চৰকাৰে পৰিকল্পনা আয়োগ ভঙ্গ বুলি ঘোষণা কৰি নিটি আয়োগৰ ৰূপত পুনৰ গঠন কৰে।

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ (a) শুদ্ধ

(b) অশুদ্ধ

(c) অশুদ্ধ

(d) অশুদ্ধ

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ভাৰত চৰকাৰে গ্ৰাহক সুৰক্ষা বিভাগৰ অধীনত 'দৰ নিৰীক্ষণ কোষ' নামৰ এটা গোট গঠন কৰে। এই গোটটোৱে অত্যাৱশ্যকীয় সামগ্ৰীৰ দৰ নিৰীক্ষণ কৰাৰ লগতে দৰৰ চলক কেতবোৰ যেনে- পাইকাৰী দৰ সূচক, উপভোক্তা দৰ সূচক, ন্যূনতম সমৰ্থন দৰ, খাদ্য শস্য তথা অনাখাদ্য শস্যৰ দেশীয় আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় দৰ আৰু বিভিন্ন দ্ৰব্যৰ আমদানি-ৰপ্তানি দৰ আদিৰ পৰীক্ষা কৰে।

এই নিৰীক্ষণ প্ৰতিবেদনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি যথাবিহিত নীতি-নিয়ম অনুসৰণ কৰি চৰকাৰে বজাৰ হস্তক্ষেপৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰে। ভাৰত চৰকাৰে দৰ নিৰীক্ষণ কোষৰ সহযোগত বিভিন্ন ৰাজকোষীয় আহিলা, যেনে- কৰ, ৰাজসাহায্য ইত্যাদিবোৰ অনুশীলন কৰে।

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ভাৰতত দুখীয়া শ্ৰেণীৰ লোকক ৰাজসাহায্য প্ৰদানেৰে কম দৰত খাদ্য সামগ্ৰী সুলভ কৰিবলৈ ৰাজহুৱা বিতৰণ ব্যৱস্থা (PDS) আৰম্ভ কৰা হৈছিল। বজাৰ হস্তক্ষেপৰ জৰিয়তে খাদ্য সুৰক্ষাৰ ব্যৱস্থাপনা কৰাৰ বাবে ই ভাৰতৰ চৰকাৰৰ এক নীতি স্বৰূপ হৈ পৰে। এই ব্যৱস্থাটো খাদ্য শস্যৰ সংগ্ৰহ, সংৰক্ষণ, পৰিবহন আৰু বিতৰণৰ সৈতে জড়িত। সংগৃহীত খাদ্যসমূহ/শস্যসমূহ সুলভ মূল্যৰ দোকানৰ জৰিয়তে বিক্ৰী কৰা হয়।

৭নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ (a) অসত্য

(b) সত্য

(c) সত্য

(d) অসত্য

৮নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ গোলকীকৰণৰ দ্বাৰা অৰ্থনীতিখন সকলোৰে প্ৰৱেশ-প্ৰস্থানৰ বাবে মুক্ত বুলি বিবেচনা কৰা হয়। ৰাজনৈতিক অথবা সাংস্কৃতিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা ইয়াক ৰাষ্ট্ৰ বা পৰম্পৰাগত পৰিচয়ৰ এক প্ৰত্যাহ্বান বুলিও গণ্য কৰা হয়। ই সৰু-বৰ কোম্পানীবোৰৰ মাজত অপ্ৰয়োজনীয়ভাৱে প্ৰতিটোগিতাৰ সৃষ্টি কৰে। বজাৰত বৃহৎ বৃহৎ উদ্যোগসমূহৰ প্ৰৱেশে পৰম্পৰাগত ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগৰ বাবে শংকাৰ সৃষ্টি কৰে, কিয়নো, এনে সৰু উদ্যোগসমূহ বন্ধ হৈ যোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে আৰু তেতিয়া নিবনুৱা আৰু দৰিদ্ৰতাৰ সমস্যাৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে। দুখীয়া আৰু ধনীৰ মাজত থকা বৈষম্যও ই বৃদ্ধি কৰে। এনেদৰে, এখন পৰম্পৰাগত অৰ্থনীতিৰ বাবে ই এক বৃহৎ প্ৰত্যাহ্বান হৈ উঠে।

৯নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ মিশ্ৰ অৰ্থনীতি এখন পুঁজিবাদী অৰ্থনীতি নহয়। আনহাতে, ১৯৯১ চনৰ আৰ্থিক সংস্কাৰৰ পৰৱৰ্তী সময়ত ভাৰত চৰকাৰে পূৰ্বৰ সমাজবাদী আৰ্হিৰ ঠাইত অধিক উদাৰ আৰু পুঁজিবাদী ধাৰা অনুসৰণ কৰিবলৈ লৈছে। ইয়াৰ ফলত কেতিয়াবা মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ পৰিচয় সংকট ভাৰতত দেখা দি খেলিমেলিৰ সৃষ্টি কৰে। বৰ্তমান, ভাৰতত উদাৰ বাণিজ্য নীতি, বৈদেশিক মূলধনৰ মুক্ত প্ৰবাহ আৰু অৰ্থনীতিৰ বহুতো খণ্ড ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বাবে মুকলি কৰি দিয়া হৈছে। সেয়েহে, কেতিয়াবা মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ অস্তিত্ব সংকটাপন্ন যেন বোধ হয়। যিহেতু এই আটাইবোৰ সমাজবাদ বিৰোধী পদক্ষেপ। কিন্তু যেতিয়ালৈকে চৰকাৰে সৰ্বসাধাৰণ লোকৰ স্বাৰ্থৰ বিপৰীতে গৈ কাম নকৰে, তেতিয়ালৈ মিশ্ৰ অৰ্থনীতি নিৰাপদ হৈ থাকিব।

? ৮.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

অতি চমু প্ৰশ্ন (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ L P G ৰ অৰ্থ লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা কাক বোলে?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ বজাৰ প্ৰক্ৰিয়া কাক বোলে?

প্ৰশ্ন ৪ ঃ নিটি আয়োগ কি?

চুটি প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ১০০-১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ভাৰতে মিশ্ৰ অৰ্থনৈতিক পদ্ধতি পছন্দ কৰাৰ আঁৰৰ কাৰকসমূহৰ বৰ্ণনা লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ ভাৰতৰ ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বিষয়ে এটি টোকা লিখক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰৰ আঁৰৰ কাৰকসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ ১৯৪৮ চনৰ ভাৰতৰ ঔদ্যোগিক নীতিৰ বিষয়ে এটি টোকা লিখক।

দীঘলীয়া প্ৰশ্ন ঃ (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ ১৯৯১ চনৰ পিছত ভাৰতৰ অৰ্থনীতিত দেখা দিয়া পৰিৱৰ্তনসমূহ বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ মিশ্ৰ অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিত বজাৰ প্ৰক্ৰিয়াক নিয়ন্ত্ৰণত ৰাখিবৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰৰ হস্তক্ষেপ কিমান সহায়ক হয়? ব্যাখ্যা আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিত ৰাজহুৱা খণ্ড আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডই কিদৰে সহৱস্থান কৰে ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ ভাৰতে সমাজবাদী মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ পৰা কিয় উদাৰ-গোলকীয় অৰ্থনীতিলৈ পৰিৱৰ্তিত হ'ল ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ ভাৰতৰ মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ বিষয়ে এখনি ৰচনা লিখক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৯ঃ পৰিকল্পনা ঃ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্য

অধ্যায় গাঁথনি

৯.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য
৯.২ পৰিচয়
৯.৩ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ সংজ্ঞা
৯.৪ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰয়োজনীয়তা
৯.৫ পৰিকল্পনাৰ প্ৰস্তুতি আৰু সফল পৰিকল্পনাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় চৰ্তসমূহ
৯.৬ পৰিকল্পিত অৰ্থনীতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ
৯.৭ পৰিকল্পনা আৰু বিকাশ
৯.৮ অতিৰিক্ত পঠন
৯.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৯.১০ অধিক জানিবলৈ
৯.১১ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
৯.১২ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৯.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ সংজ্ঞা দিবলৈ সক্ষম হ'ম
- অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ বৰ্ণনা দিবলৈ সক্ষম হ'ম।
- পৰিকল্পনাৰ প্ৰস্তুতি বিশ্লেষণ কৰিবলৈ আৰু সফল পৰিকল্পনাৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা চৰ্তসমূহৰ বিষয়ে বিশ্লেষণ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ম
- পৰিকল্পিত অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ উল্লেখ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ম
- পৰিকল্পনা আৰু উন্নয়ন বা বিকাশৰ মাজৰ সম্পৰ্ক জানিবলৈ সক্ষম হ'ম।

৯.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়ত আমি অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ বিভিন্ন দিশ আৰু ইয়াৰ সৈতে সম্পৰ্ক থকা দিশবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। পৰিকল্পনাৰ অৰ্থ, প্ৰয়োজনীয়তা আৰু প্ৰাথমিক গাঁথনিৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিম। সফল পৰিকল্পনাৰ বাবে কি কি প্ৰয়োজনীয়, সেই দিশতো আলোকপাত কৰা হ'ব। পৰিকল্পনাৰ চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্য তথা উন্নয়নৰ সৈতে ইয়াৰ সম্পৰ্কৰ বিষয়েও কিছু আলোচনা কৰা হ'ব।

এই কথা সৰ্বজনবিদিত যে অৰ্থনীতি এখনৰ বাবে, বিশেষকৈ সমাজবাদী আৰু মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ বাবে পৰিকল্পনা অতি আৱশ্যকীয়। ভাৰতৰ দৰে উন্নয়নশীল দেশত পৰিকল্পনা হৈছে উন্নয়নৰ এক জনপ্ৰিয় আহিলা। সৱল অৰ্থত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাই অৰ্থনীতি এখনত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ সম্পদ আবণ্টনৰ বিষয়ে চিন্তা কৰে আৰু সেই সম্পদসমূহৰ পৰা সৰ্বাধিক সন্তুষ্টি আহৰণৰ প্ৰয়াস কৰে। অৰ্থনীতিখনৰ বিভিন্ন খণ্ড আৰু প্ৰতিষ্ঠানত এই সম্পদ আবণ্টিত হয়। পূৰ্বৰ ইতিহাসলৈ ঘূৰি চালে দেখা যায় যে ছোভিয়েট ইউনিয়ন হৈছে এনে পৰিকল্পনা গ্ৰহণ কৰা প্ৰথম দেশ। পিচলৈ ই

পৰিকল্পনাৰ ছোভিয়েচ আৰ্হি বুলি চিহ্নিত হৈছিল, ১৯৩০ চনৰ পৰা ছোভিয়েট ইউনিয়ন ৰাজনৈতিকভাৱে খণ্ডিত নোহোৱালৈকে এই পৰিকল্পনা ৰূপায়িত হৈ আছিল। অন্যান্য বহুতো সমাজবাদী আৰু মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ দেশে ছোভিয়েট পৰিকল্পনা আৰ্হি অনুসৰন কৰিছিল। এই পৰিকল্পনা আছিল কেন্দ্ৰীয়ভাৱে পৰিচালিত পৰিকল্পনা। এই পৰিকল্পনাৰ সৰ্বপ্ৰথম প্ৰবক্তা আছিল ৰাছিয়ান অৰ্থনীতিবিদ লি'অ' ট্ৰট'স্কী (Leon Trotsky)।

এতিয়া ভাৰতৰ বিষয়ে কিছু আলোচনা কৰা হওঁক। ভাৰতেও অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা গ্ৰহণ কৰাৰ সিদ্ধান্ত লৈছিল। সেই মৰ্মে ভাৰতে দীৰ্ঘকাল অৰ্থাৎ পাঁচবছৰীয়া পৰিকল্পনা গ্ৰহণৰ সংকল্প লৈছিল আৰু ১৯৫১ চনৰ পৰা ই আৰম্ভ হৈছিল। প্ৰথম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ কাৰ্যকাল আছিল ১৯৫১ চনৰ পৰা ১৯৫৬ চনলৈ। কিন্তু লক্ষ্যণীয় কথাটো হৈছে সম্প্ৰতি ভাৰতত পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা সক্ৰিয় হৈ থকা নাই। ২০১২ চনৰ পৰা ২০১৭ চন পৰ্যন্ত কাৰ্যকৰী হোৱা দ্বাদশ পঞ্চবাৰ্ষিক পকিল্পনাই আছিল শেষ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা। দ্বাদশ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ পিছত ভাৰত চৰকাৰে পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা প্ৰক্ৰিয়া বন্ধ কৰাৰ কথা ঘোষণা কৰে। তাৰ পৰিৱৰ্তে নিটি আয়োগ (NITIAAYOG) ৰ অধীনত ভিন্ন পৰিকল্পনা আৰু উন্নয়ন প্ৰকল্প গ্ৰহণ কৰে।

৯.৩ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা ঃ সংজ্ঞা

অৰ্থনীতিবিদ আৰু নীতি নিৰ্দ্ধাৰকসকলে বিভিন্ন ধৰণে অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে। এনটাইক্লু'পিডিয়া ব্ৰিটেনিকাত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ সংজ্ঞা দিয়া হৈছে এনেদৰে- 'অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা হৈছে এনে এক ব্যৱস্থা য'ত কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰ বা কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষই দেশৰ সম্পদসমূহ যথাসম্ভৱ উৎকৃষ্ট প্ৰণালীৰে আবণ্টনৰ বাবে অৰ্থনৈতিক সিদ্ধান্ত লয়। অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা ভিত্তিক অৰ্থনীতিসমূহক পৰিকল্পিত অৰ্থনীতি বোলা হয়। অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰকাৰ আৰু কাৰ্য-প্ৰণালী ভিন-ভিন হ'ব পাৰে। এইবোৰ ফঁহিয়াই চাই পৰিকল্পনা কেন্দ্ৰীভূত নে বিকেন্দ্ৰীকৃত সেইকথা ক'ব পৰা যায়। আমি যদি ৰজ্মছজ্ম চন পৰ্যন্ত লক্ষ্য কৰোঁ, দেখা যাব যে বিশ্বৰ প্ৰায় সকলোবোৰ দেশেই নিজৰ নিজৰ অৰ্থনীতিৰ কল্যান আৰু সৰ্বাঙ্গীন উন্নয়নৰ বাবে অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা গ্ৰহণ কৰিছিল। কিন্তু, ইয়াৰ পিছত ১৯৫০ ৰ দশকটোত ভিন্ন দৃশ্যপট দেখা যায়। অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা গ্ৰহণ কৰা বেছিভাগ দেশেই কেতবোৰ অৰ্থনৈতিক আৰু অনা অৰ্থনৈতিক সমস্যাৰ মুখামুখি হ'বলগীয়া হয়। সেইবোৰৰ ভিতৰত অৰ্থনীতিৰ স্থবিৰতা আৰু নিবনুৱা সমস্যা আছিল অন্যতম। তেনে এক সময়ক আমি অনায়াসে 'সংকট কাল' বুলিও অভিহিত কৰিব পাৰোঁ।

৯.৪ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ আৱশ্যকতা

ইপ্সিত দিশত অৰ্থনীতিখনক নিয়ন্ত্ৰণ আৰু নিয়মীয়াকৰণ কৰিবলৈ যিকোনো দেশৰেই চৰকাৰে অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ আৱশ্যকতা অনুভৱ কৰে। চৰকাৰী হস্তক্ষেপৰ বাহিৰত থকা প্ৰতিযোগিতামূলক মুক্ত বজাৰৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য যে কেৱল লাভ অৰ্জন কৰাহে, সেই কথা ইতিমধ্যে সকলোৱে জ্ঞাত। কিন্তু, কেৱল লাভ আহৰণ কৰিলেই অৰ্থনীতিৰ কল্যান সাধন কৰিব নোৱাৰি। গতিকে, এখন সমাজবাদী আৰু গণতান্ত্ৰিক দেশত পৰিকল্পনাই নিৰ্ণায়ক ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। তলত উল্লেখ কৰা দিশসমূহৰ পৰা অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ গুৰুত্ব উপলব্ধি কৰিব পৰা যায় ঃ-

(১) সৰ্বাত্মক ৰূপত অৰ্থনীতি এখনৰ উৎপাদন ক্ষমতাক গঢ় দিয়া।

(২) দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ উৎপাদন বহনক্ষমতাযোগ্যভাৱে কৰা যাতে বৰ্তমানৰ লগতে ভৱিষ্যৎ প্ৰজন্মৰো অভাৱ আৰু আশা পূৰণ কৰিব পাৰি।

(৩) ইপ্সিত দিশত সম্পদৰ সংগ্ৰহ কৰি অনাত সহায় আগবঢ়োৱা যাতে দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ উৎপাদন দক্ষতাৰে সম্পন্ন কৰিব পৰা যায়।

(৪) বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ অৰ্থনৈতিক অসমতা হ্ৰাস কৰা

(৫) অগ্ৰাধিকাৰ ভিত্তিত কোনো অঞ্চল বা দেশৰ পিচপৰা অঞ্চলৰ উন্নয়নৰ বাবে পৰিকল্পনাৰ অতি প্ৰয়োজনীয়। এখন দেশৰ সৰ্বাঙ্গীন উন্নয়নৰ বাবে ই অতি জৰুৰী কাম।

(৬) উপযুক্ত পৰিকল্পনাই অৰ্থনীতিখন প্ৰত্যাশিত দিশত আগুৱাই নিবলৈ আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ তথা বিকাশ ত্বৰান্বিত কৰিবলৈ সহায় আগবঢ়ায়।

অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰাথমিক প্ৰয়োজনীয়াসমূহ তলত দিয়াধৰণে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি—

- **অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন বৃদ্ধি ঃ** ভাৰতৰ দৰে উন্নয়নশীল দেশত অৰ্থনৈতিক সমৃদ্ধি বা উন্নয়ন বৃদ্ধিৰ বাবে পৰিকল্পনাৰ প্ৰয়োজন। এনে সমৃদ্ধি মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন (GDP) অথবা মুঠ ৰাষ্ট্ৰীয় আয় (GNP) ৰ দ্বাৰা জোখা হয়। অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ সহায়ত দেশ এখনত দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ উৎপাদন আৰু উপভোগ প্ৰত্যাশিত ধৰণে বঢ়াব পৰা যায়। ইয়াৰ ফলত বিভিন্ন দিশত নিয়োগ বৃদ্ধি পায় আৰু দৰিদ্ৰতাৰ হ্ৰাস হয়।
- **দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ ঃ** প্ৰায়বোৰ দেশেই বৃহৎ পৰিসৰৰ দৰিদ্ৰতাৰ মুখামুখি হ'বলগীয়া হয়। অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাই এই জ্বলন্ত সমস্যাৰ সমাধান দিব পাৰে। অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাই উৎপাদন আৰু দক্ষতা বৃদ্ধি কৰি, জীৱনৰ ন্যূনতম সা-সুবিধাবোৰ উপলব্ধি কৰি, যথাসম্ভৱ কৰ্মসংস্থানৰ সৃষ্টি কৰি দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণৰ চেষ্টা চলায়।
- **আত্মনিৰ্ভৰশীলতা অৰ্জন ঃ** আত্মনিৰ্ভৰশীল হোৱাটো সকলো উন্নয়নশীল দেশৰেই কাম্য আৰু প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য। বিশেষকৈ, খাদ্য উৎপাদন, শক্তি আৰু প্ৰতিৰক্ষা শিতানত ই অপৰিহাৰ্য। গতিতে, এই ক্ষেত্ৰত ঘৰুৱা উৎপাদনৰ ভেটি বঢ়াবলৈ, আমদানি বিকল্পৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰি, গৱেষণা আৰু উন্নয়নৰ কাৰ্যাৱলী ৰূপায়ন কৰি, নতুনত্ব উদ্ভাৱন আদিৰে উন্নয়ন প্ৰক্ৰিয়া দ্ৰুততৰ কৰি অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাই এক জোকাৰণিৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে।
- **সামাজিক ন্যায় আৰু সমতা স্থাপন ঃ** বিভিন্ন দেশে সমাজত ন্যায় আৰু সমতা স্থাপনৰ খাতিৰত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা গ্ৰহণ কৰে। সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰ সৰ্বাঙ্গীন উন্নতিৰ বাবে ই অতি আৱশ্যকীয়। এই উদ্দেশ্যত সুনিশ্চিত ফল পাবলৈ হ'লে সম্পদৰ বিতৰণ সমান হ'ব লাগে। তদুপৰি, দেশৰ উন্নয়ন বা সমৃদ্ধিও সামগ্ৰিক হোৱাটো দৰ্কাৰ।
- **সমতাপূৰ্ণ আঞ্চলিক উন্নয়ন ঃ** এই কথা আমি সকলোৱে জানো যে দেশৰ সামগ্ৰিক বিকাশৰ বাবে সকলোবোৰ অঞ্চল বিকশিত হোৱাটো অতি প্ৰয়োজনীয়। কেৱল কেইটামান অঞ্চল বা ক্ষেত্ৰৰ উন্নয়নে দেশৰ বাবে যথেষ্ঠ নহয়। গতিকে, পিচপৰা অঞ্চল হিচাপে জনাজাত ঠাইৰ বাবে দেশৰ উন্নয়নৰ সিদ্ধান্ত লোৱাৰ সময়ত অধিক গুৰুত্ব দিব লাগে। তেতিয়া আঞ্চলিক বৈষম্য দূৰীকৰণত সহায়ক হয়।
- **নিয়োগ সৃষ্টি ঃ** জনসংখ্যাৰ দিশৰ পৰা ভাৰতৰ স্থান বিশ্বৰ ভিতৰত দ্বিতীয়। প্ৰতিবছৰে দেশখনৰ শ্ৰম শক্তি বৃদ্ধি হৈ আছে। প্ৰতিবছৰে বেছ কিছু সংখ্যক যুৱশক্তিয়ে কৰ্মীদলত যোগদান কৰে। কিন্তু এই সদা-বৰ্দ্ধিত শ্ৰমিক-শক্তিক সংস্থান দিব পৰাকৈ দেশত সুবিধাৰ সৃষ্টি নহয়। সেইবাবেই দেশত নিবনুৱা, অৰ্দ্ধ নিবনুৱা আৰু ছদ্মবেশী নিবনুৱাৰ (কৃষি ক্ষেত্ৰত) সৃষ্টি হয়। গতিকে, এনে দেশসমূহে পৰিকল্পনাৰ জৰিয়তে কৰ্মসংস্থানৰ সুবিধা সৃষ্টি কৰাৰ প্ৰয়াস কৰে। এনে নিয়োগ সংগঠিত আৰু অসংগঠিত উভয় ক্ষেত্ৰতো দৈনিক মজুৰি ভিত্তিক, দৰ্মহা যুক্ত নিয়োগ অথবা স্বনিয়োজনৰ সুবিধাও হ'ব পাৰে।
- **আঞ্চলিক বৈষম্য দূৰীকৰণ ঃ** ভাৰতকে ধৰি বিভিন্ন দেশত আঞ্চকি অসমতা বা বৈষম্য হৈছে এখ অন্যতম সমস্যা। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে এয়ে যে দেশৰ বিকাশৰ ফল সমানভাৱে বিতৰণ কৰা হোৱা নাই। এনে দেশবোৰৰ ভিন ভিন অঞ্চলৰ আন্তঃগাঁথনি, চিকিৎসাকে ধৰি অন্যান্য সেৱা সুযোগ-সুবিধা, শিক্ষা বা প্ৰশিক্ষণৰ সুবিধা সমান নহয়। পৰিকল্পনা ৰূপায়ন কৰিলে দক্ষতা সহকাৰে এনেবোৰ বৈষম্য আঁতৰ কৰি সমভাৱে সম্পদ আবণ্টন কৰিব পাৰি।
- **জীৱন ধাৰণৰ উন্নত মান ঃ** সৰ্বসাধাৰণ লোকৰ জীৱনৰ মান উন্নত কৰি ৰখাৰ ক্ষেত্ৰতো অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা অতি প্ৰয়োজনীয়। উন্নয়নশীল দেশত দেশবাসীৰ প্ৰয়োজন অনুসৰি পৰ্যাপ্ত পৰিমাণত প্ৰাথমিক সা-সুবিধাবোৰ

প্রদান কৰাৰ বাবে নীতি নির্দ্ধাৰকসকলে নিশ্চিতি দিয়ে।

৯.৫ পৰিকল্পনা প্রস্তুতি আৰু সফল পৰিকল্পনাৰ বাবে প্রয়োজনীয়তাসমূহ

পৰিকল্পনাৰ বাবে প্রয়োজনীয়তাসমূহ ঃ

প্রয়োজনীয়তা/ কৌশল

উন্নয়নশীল আৰু অনুন্নত দেশবোৰৰ বাবে উপযুক্ত পৰিকল্পনা নিসন্দেহে অতি প্রয়োজনীয়। কিন্তু, দেখা গৈছে যে বহুত উন্নয়নশীল আৰু অনুন্নতদেশত নানান ক্ষেত্রত পৰিকল্পনাৰ কৌশল বিফল হৈছে আৰু আশানুৰূপ ফল দিব পৰা নাই। ইয়াৰ কাৰণ হৈছে এয়ে যে অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ সফলতাৰ বাবে কেতবোৰ পূর্বচর্ত পূৰণ হ'ব লাগে যাতে সামগ্রিকভাৱে পৰিকল্পনা সফল হয়। এই চর্তসমূহ তলত উল্লেখ কৰা ধৰণৰ ঃ

সুদৃঢ় আৰু সুদক্ষ প্রশাসন

পৰিকল্পনা ৰূপায়ন কৰাৰ বাবে প্রশাসনীয় পদ্ধতিটো সুদৃঢ় আৰু সুদক্ষ হ'ব লাগে। পৰিকল্পনাৰ উদ্দেশ্য কার্যকৰী কৰাৰ বাবে উপযুক্ত কার্য-কৌশল আৰু নিৰীক্ষণ প্রক্রিয়া থাকিব লাগে। যদিহে প্রশাসনীয় প্রক্রিয় অদক্ষ হয়, দুর্বল হয় আৰু বিভিন্ন ক্ষেত্রত মাজত সমন্বয়ত বিফল হয়, তেন্তে নির্দ্ধাৰিত সময়সীমাৰ ভিতৰত পৰিকল্পনাৰ উদ্দেস্য বাস্তৱায়িত হ'ব নোৱাৰে। বেছিভাগ উন্নয়নশীল দেশতেই এই সমস্যাটোৰ উদ্ভৱ হয়। তদুপৰি, প্রশাসন দুর্নীতিপূর্ণ হ'লেও পৰিকল্পনা সফল হোৱাত বাধা আছে।

ৰাজনৈতিক সংগঠন

পৰিকল্পনা সফল হোৱাৰ বাবে ৰাজ্য আৰু কেন্দ্রীয় চৰকাৰ সুদৃঢ় আৰু ক্ষমতাশালী হ'ব লাগে। ভাৰতবর্ষৰ দৰে যুক্তৰাষ্ট্রীয় পদ্ধতিৰ দেশত এইটো পর্যবেক্ষণ কৰা হয় যে কেন্দ্র-ৰাজ্য তথা স্থানীয় প্রশাসনীয় গোটসমূহৰ মাজত উপযুক্ত যোগাযোগ, সমন্বয় আৰু সোহার্দ্যপূর্ণ সম্পর্কৰ অভাৱ। সেইটোৱে পৰিকল্পনা ৰূপায়নৰ স্তৰটিত যথেষ্ট কঠিন কৰি তোলে। কিন্তু, সমাজবাদী বা সাম্যবাদী তথা একনায়কত্ববাদী দেশসমূহত কঠোৰ কেন্দ্রীয় নির্দেশনা থকা বাবে এনে হোৱা দেখা নাযায়।

পৰিকল্পনা অভিকৰণৰ সৃষ্টি

সফল পৰিকল্পনাৰ বাবে এটা কার্যকৰী সংস্থা, আয়োগ বা এজেন্সি গঠন কৰাটো প্রয়োজনীয়। অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা প্রস্তুতিৰ বাবে ই এক প্রাথমিক স্তৰ। নীতি নির্দ্ধাৰক বা সংশ্লিষ্ট চৰকাৱে এই পৰিকল্পনা অভিৰকণটো এনেদৰে গঠন কৰা উচিত যাতে তাত অর্থনীতিবিদ, পৰিসংখ্যাবিদ, অভিযন্ত্রা, ইত্যাদি বিভিন্ন ক্ষেত্রৰ অভিজ্ঞ লোকক অন্তর্ভুক্ত কৰা হয়। পৰিকল্পনাৰ উপযুক্ত ডিজাইন আৰু ৰূপায়নৰ বাবে এই অভিকৰণ দায়ী বা জবাবদিহি হ'ব।

পাৰিসাংখ্যিক তথ্য

অর্থনীতিখনৰ বিভিন্ন খণ্ডৰ সঠিক, শুদ্ধ আৰু শেহতীয়া তথ্য বা পৰিসংখ্যা সংগ্রহ হৈছে অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ অন্যতম পূর্বচর্ত। যদি পৰিসংখ্যা বা তথ্য সুলভ নহয়, তেন্তে পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্য আৰু কৌশল অশুদ্ধ হ'ব। বেছিভাগ দেশৰেই এইটো হৈছে এটা বাস্তৱ সমস্যা।

পৰিকল্পনাৰ উদ্দেশ্য

প্রতিখন অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰেই স্পষ্ট আৰু নির্দিষ্ট উদ্দেশ্য থাকিব লাগে। সেই উদ্দেশ্যসমূহ সৰল-সহজ ভাষাত সকলোৰে বোধগম্য হোৱাকৈ প্রচাৰ কৰিব লাগে। তেতিয়া সর্বসাধাৰণেও পৰিকল্পনা কর্তৃপক্ষৰ সৈতে আৰু নিজৰ মাজতো সহযোগিতা আগবঢ়াই সেই নির্দিষ্ট পৰিকল্পনাৰ সফলতা লাভৰ সম্ভাৱনা বৃদ্ধি কৰিব পাৰে। তদুপৰি, নীতি নির্দ্ধাৰক আৰু পৰিকল্পনা প্রস্তুতকর্তাসকলে এটা কথা মন কৰিব লাগে যাতে উদ্দেস্য পৰস্পৰ-বিৰোধী নহয়। অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ কেতবোৰ উমৈহতীয়া, গুৰুত্বপূর্ণ আৰু লক্ষ্য কৰিবলগীয়া উদ্দেশ্য হৈছে- জনমুৰি আয় বৃদ্ধি

কৰা, লাভদায়ক কৰ্মসংস্থানৰ সুবিধা সৃষ্টি কৰা, দৰিদ্ৰতা আৰু অসমতা দূৰকৰা, ৰাজ্যবোৰৰ মাজৰ বা আঞ্চলিক ভিত্তিত থকা অসমতা দূৰ কৰা, কৃষি-উদ্যোগ-সেৱা খণ্ডৰ বিকাশ সাধন কৰা স্থানীয়, আঞ্চলিক আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্য উন্নীত কৰা ইত্যাদি।

জনসাধাৰণৰ সহযোগিতা

সৰ্বসাধাৰণ লোকৰ উপযুক্ত সহায় সহযোগিতা পালেহে পৰিকল্পনা সফল হয়। পৰিকল্পনা সফলতাৰে ৰূপায়ন কৰিবলৈ সহায়-সহযোগিতা অতিকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ। জনসাধাৰনেও নিজকে পৰিকল্পনাৰ অংশ বুলি বিবেচনা কৰিব লাগে আৰু এইটো হৃদয়ঙ্গম কৰিব পাৰিব লাগে যে পৰিকল্পনাৰ সফলতাই তেওঁলোকৰো কল্যান বৃদ্ধি কৰিব। এই সন্দৰ্ভত সৰ্বসাধাৰণ লোকৰ কাৰ্যাৱলী ভালদৰে অৱগত কৰিব লাগে আৰু শৃঙ্খলাবদ্ধ হ'ব লাগে, যাতে তেওঁলোকৰ সিদ্ধান্তসমূহ সুদক্ষ আৰু সুফলদায়ক হয়।

বিশেষ লক্ষ্যসমূহৰ আহৰণ

এইকথা সকলোৱে জানে যে এটা পৰিকল্পনাৰ নিৰ্দ্ধাৰিত সময়ত পূৰণ কৰিব পৰাকৈ বিভিন্ন লক্ষ্য বান্ধি লোৱা থাকে। এই লক্ষ্যসমূহ স্পষ্ট, সুনিৰ্দিষ্ট আৰু পূৰণ কৰিব পৰা ধৰণৰ হ'ব লাগে। এই লক্ষ্যসমূহ প্ৰয়োজনাধিক অভিলাষী বা অৱমূল্যায়নসূচক অথবা অতিৰঞ্জনাত্মক হ'ব নালাগে। দেশৰ স্থিতিৰ সৈতে সংগতি নৰখা অবাস্তৱ লক্ষ্য নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিলে, পৰিকল্পনা সফল নহ'ব। পৰিকল্পনা কৌশল বা প্ৰক্ৰিয়াটোৰ সৈতে সৰ্বসাধাৰণ লোক সজাগ হৈ থাকিব লাগে। মুঠতে, দেশৰ সীমিত সম্পদসমূহৰ ব্যৱহাৰ সুদক্ষ আৰু উপযুক্তভাৱে হ'ব লাগে, যাতে পৰিকল্পনা বাস্তৱায়িত হয়।

অৰ্থনৈতিক সন্তুলন

সফল পৰিকল্পনাৰ বাবে অৰ্থনীতিখন সমতাপূৰ্ণ হৈ থাকাটো প্ৰয়োজনীয়। পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষ আৰু নীতি নিৰ্ধাৰকসকলে অৰ্থনীতিৰ প্ৰধান প্ৰধান ক্ষেত্ৰসমূহত সমানে গুৰুত্ব দিব লাগে। সেই অনুসৰি সম্পদ আৰু মূলধনবোৰ আবণ্টন হ'ব লাগে। যদি মাথোন এটা খণ্ড অথবা কেইটামান খণ্ড উন্নত হয় আৰু অন্য গুৰুত্বপূৰ্ণ খণ্ডসমূহ পিছপৰি ৰয়, তেতিয়াই অৰ্থনীতিত ভাৰসামহীনতাৰ সৃষ্টি কৰিব। যিহেতু অৰ্থনীতিৰ খণ্ডসমূহৰ আভ্যন্তৰীণ যোগসূত্ৰ থাকে, সেয়েহে সকলো খণ্ডৰে সামগ্ৰিক উন্নয়নেহে সৰ্বাঙ্গীন কল্যান নিশ্চিত কৰিব আৰু অৰ্থনীতিখনে সুচাৰুৰূপে চলি থকাৰ উপৰিও অৰ্থনীতিৰ উন্নয়নৰ হাৰ সুষম হোৱাত সহায় কৰিব।

বিত্তীয় সম্পদৰ পৰিকল্পনা

প্ৰতিখন পৰিকল্পনাৰ বাবে পৰ্যাপ্ত পৰিমাণৰ বিত্তৰ ব্যৱস্থা ৰখাটো এক প্ৰকাৰ বাধ্যতামূলক। চৰকাৰৰ বিত্তৰ প্ৰয়োজনীয়তা বিভিন্ন উৎসৰ পৰা আহিব পাৰে। ইয়াৰে কিছুমান উৎস আভ্যন্তৰীণ আৰু কিছুমান বাহ্যিক। বিত্ত সংগ্ৰহ আৰু আবণ্টনৰ ব্যৱস্থাপনা সংশ্লিষ্ট চৰকাৰ অথবা পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষৰ। আভ্যন্তৰীণ আৰু বাহ্যিক -উভয় প্ৰকাৰৰ উৎস সমানেই গুৰুত্বপূৰ্ণ। পৰিকল্পনাৰ বাবে বিত্ত আহৰণ কৰিব পৰা কেতবোৰ আভ্যন্তৰীণ উৎস হৈছে- ঘৰুৱা সঞ্চয়, কৰ-সংগ্ৰহ, বিভিন্ন ঘৰুৱা উৎসৰ পৰা লোৱা ঋণ, কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ পৰা পোৱা ঋণ আৰু ঘাটি বিত্তায়ন, ইত্যাদি। অনুন্নত আৰু উন্নয়নশীল দেশবোৰে বিত্ত আহৰণৰ বাবে বাহ্যিক উৎসসমূহৰ ওচৰতো নিৰ্ভৰশীল হ'বলগীয়া হয়। কিয়নো, এনে দেশবোৰত বিত্তীয় সম্পদ সীমিত। এই বাহ্যিক উৎসবোৰৰ ভিতৰত আছে আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় মুদ্ৰাকোষ (IMF), বিশ্ববেংক (WB) আদিৰ দৰে আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বিত্তীয় অনুষ্ঠান। তদুপৰি, অন্যান্য উন্নত দেশৰ পৰাও ঋণ অথবা অনুদান-সাহায্যৰ ৰূপতো বিত্তীয় সম্পদ আহৰণ কৰা হয়।

ক্ষেত্ৰীয় আবণ্টন আৰু অগ্ৰাধিকাৰ

অনুন্নত আৰু উন্নয়নশীল দেশৰ সাংগঠনিক সমস্যাটো সৰ্বজনবিদিত। এই দেশসমূহত যিদৰে মূলধনৰ নাটনি আছে, একেদৰে, সম্পদসমূহো সীমিত (কেতিয়াবা সীমিত নহৈ অব্যৱহৃত। অৰ্দ্ধব্যৱহৃত বা অপব্যৱহাৰো হয়)। গতিকে, স্বাভাৱিকতেই 'পছন্দ' কৰাৰ প্ৰশ্ন উত্থাপিত হয়। পৰিকল্পনা প্ৰস্তুতকাৰী আৰু নীতিনিৰ্ধাৰসকলে যুক্তিযুক্ততাৰে প্ৰকল্প ৰূপায়ন কৰাৰ সময়ত পছন্দ কৰিবলগীয়া হয়। যিবোৰ সমস্যা জ্বলন্ত আৰু তৎকালীনভাৱে সমাধান কৰাৰ

প্রয়োজন, সেইবোৰক অগ্রাধিকাৰ দি বাকীবোৰ ভৱিষ্যতৰ বাবে থৈ দিব লাগিব। প্রকল্পসমূহ তাৰ গুৰুত্ব আৰু অর্থনীতিত হ'ব পৰা সম্ভাব্য প্রভাৱৰ কথা মনত ৰাখি আগবাঢ়িব লাগিব। কিন্তু, এনে অগ্রাধিকাৰ বা পছন্দ কৰাৰ পদ্ধতিও অধিক অনমনীয় হ'ব নালাগে। ই নমনীয় হ'ব লাগে যাতে প্রয়োজন সাপেক্ষে আৱশ্যকীয় সালসলনি কৰিব পৰা যায়।

যথার্থ বিকাশ নীতি

সফল পৰিকল্পনাই উপযুক্ত বিকাশৰ নীতি দাবী কৰে। নীতি নির্ধাৰণ কৰাৰ পূর্বে নীতি নির্ধাৰকসকলে অর্থনীতিখনৰ সম্পদ ভঁৰালক সমীক্ষা চলাব লাগে। তদুপৰি, নীতিৰ উপযুক্ততা আৰু পৰিকল্পনাৰ দৃষ্টিভংগী বহু পৰিমাণে কেতবোৰ উপাদানৰ ওপৰত, যেনে, গৱেষণা আৰু উন্নয়ন, আবিস্কাৰ আৰু নতুনত্ব উদ্ভাৱন, নতুন উৎপাদন কৌশল, বজাৰ-বোধ, নির্দিষ্ট দ্রব্য বা সেৱাৰ বজাৰ চাহিদা আৰু যোগানৰ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা, শিক্ষা আৰু প্রশিক্ষণৰ যথোপযুক্ত সুলভতা শক্তি আৰু অন্যান্য আন্তঃগাঁথনিৰ স্থিতি, উদ্যোক্তা আৰু ব্যৱসায়িক প্রতিষ্ঠান সমূহৰ প্রতি চৰকাৰৰ সদিচ্ছা, ইত্যাদিৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰিব।

উন্নয়নৰ নির্দ্ধাৰিত হাৰ

'উন্নয়নৰ হাৰ'ৰ জৰিয়তে দেশ এখনৰ মুঠ ৰাষ্ট্রীয় আয় (GNP) বা মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন (GDP) ৰ বার্ষিক বৃদ্ধিৰ হাৰ বুজোৱা হয়। সামগ্রিক সমৃদ্ধি আৰু বিকাশ জোখাৰ বাবে ই এক জটিল নির্দেশক। যদিও বা উন্নয়নৰ জোখ লোৱাৰ অহিলা হিচাপে 'উন্নয়নৰ হাৰ'ৰ কিছু সীমাবদ্ধতা আছে, তথাপিও বৃহৎ সংখ্যক দেশে এইটোকেই খামোচ মাৰি ধৰি আছে। বেছিভাগ পৰিকল্পনাৰ উদ্দেশ্যতেই নির্দিষ্ট সময়ৰ মূৰত কিমান উন্নয়নৰ হাৰ আহৰণ কৰা হ'ব, সেইটো পৰিকল্পনা প্রস্তুতকাৰীয়ে প্রস্তাৱ ৰাখি হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, ভাৰতত প্রতিটো পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাত নির্দিষ্ট হাৰৰ উন্নয়ন লাভ আহৰণৰ লক্ষ্যযুক্ত প্রস্তাব এক পৰম্পৰা স্বৰূপ আছিল।

৯.৬ পৰিকল্পিত অর্থনীতিৰ বৈশিষ্ট্য

পৰিকল্পিত অর্থনীতিৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য আছে—

- **চৰকাৰৰ দ্বাৰা দৰ আৰু পৰিমাণ নিয়ন্ত্রণ ঃ** পৰিকল্পিত অর্থনীতিত দ্রব্য আৰু সেৱাৰ দৰ নিয়ন্ত্রিত থাকে। দেশৰ সংশ্লিষ্ট চৰকাৰে এই নিয়ন্ত্রনৰ কাম কৰে। ভাৰতবর্ষ হৈছে কেন্দ্রীয় আৰু ৰাজ্য চৰকাৰৰ সহাৱস্থানত থকা যুক্তৰাষ্ট্রীয় গাঁথনিৰ দেশ। উভয় প্রকাৰৰ চৰকাৰৰ ক্ষমতা ভগাই দিয়া আছে। গতিকে, পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্যৰ সৈতে সংগতি ৰাখি উভয় চৰকাৰেই দৰ আৰু পৰিমাণ নিয়ন্ত্রণৰ দায়িত্ব ল'ব লাগে। উভয় প্রকাৰ চৰকাৰৰ ক্ষমতাৰ সীমা ভিন্ন-ভিন্ন। গতিকে, উভয়ৰে নিয়ন্ত্রণৰ ক্ষেত্রত থকা ক্ষমতাৰ প্রকৃতি আৰু পৰিসীমা সুকীয়া।
- **পৰিকল্পনাৰ যর্থার্থ ৰূপায়নৰ অর্থে চৰকাৰৰ নীতি ঃ** পৰিকল্পনাৰ ফলপ্রসূ কৰাৰ বাবে চৰকাৰে বিভিন্ন নীতি ৰূপায়ন কৰে। প্রায়বোৰ উন্নয়নশীল দেশতেই এই অনুশীলন দেখা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে, ভাৰতত পৰিকল্পনাৰ অন্তর্ভুক্ত অগণন কল্যানমূলক নীতি-আঁচনি ৰূপায়ন কৰা হয়, যিবোৰ প্রধানতঃ দৰিদ্র আৰু নিম্ন-মধ্য বর্গৰলোকৰ বাবে অগ্রাধিকাৰ খণ্ডত সন্নিবিষ্ট কৰা থাকে।
- **অলপ সংখ্যক ব্যতিৰেকে বহুলাংশে চৰকাৰ সৃষ্টি পৰিকল্পনা ঃ** পৰিকল্পিত অর্থনীতিৰ ই অন্যতম বৈশিষ্ট্য। বিভিন্ন ক্ষেত্রৰ প্রায়বোৰ পৰিকল্পনাই চৰকাৰে প্রস্তুত কৰি উলিয়ায়। কাচিৎহে কোনো ব্যতিক্রম পৰিলক্ষিত হয়।
- **অর্থনৈতিক সুস্থিৰতাৰ বহল উদ্দেশ্য ঃ** অর্থনৈতিক সুস্থিৰতা অনাৰ প্রয়াস হৈছে পৰিকল্পিত অর্থনীতিৰ বৈশিষ্ট্য অন্যতম এলেকা। সুস্থিৰ অর্থনীতি অবিহনে আর্থিক বিকাশ বা উন্নয়ন সুদূৰৰ সপোন হয়গৈ। এনে দেশবোৰৰ অর্থনৈতিক বিকাশৰ বাবে ই হৈছে এক গুৰুত্বপূর্ণ পূর্বচর্ত। উপযুক্ত অর্থনৈতিক সুস্থিৰতাৰ লগতে সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক সুস্থিৰতা অবিহনে অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা হ'বগৈ অর্থহীন।

- **সম্পদৰ বিতৰণ ঃ** সম্পদৰ বিতৰণ হৈছে পৰিকল্পিত অৰ্থনীতিৰ অন্য এক প্ৰাথমিক লক্ষ্য আৰু বৈশিষ্ট্য। সাধাৰণতে যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় গাঁথনিত কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰ অধিক ক্ষমতাশালী হয়। ইতিমধ্যে এই কথা উল্লেখ কৰা হৈছেই। গতিকে, সমূহ সম্পদ আৰু বিতৰণৰ এজেন্সিসমূহ কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ লগতেই থাকে। ভাৰতৰ ক্ষেত্ৰতো এই কথাই সত্য। কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্যৰ মাজত কিদৰে সম্পদৰ বিতৰণ কৰা হ'ব, সেইটো কেন্দ্ৰই থিৰাং কৰে।
- **বজাৰ ক্ষেত্ৰৰ মালিকী স্বত্ব ঃ** পৰিকল্পিত অৰ্থনীতিৰ আন এক বৈশিষ্ট্য হৈছে এয়ে যে বজাৰৰ বিভিন্ন ক্ষেত্ৰৰ মালিকীস্বত্ব চৰকাৰৰ লগত থাকে। চৰকাৰী যন্ত্ৰই সেইবোৰ নিয়ন্ত্ৰণো কৰে। এখন অৰ্থনীতিত ভিন্ন প্ৰকাৰৰ বজাৰ থাকে। গতিকে, চৰকাৰে সেইবোৰ একে সময়তে নিজৰ অধীনত ৰাখি নিয়ন্ত্ৰণো চলাই যায়। অৰ্থনীতিত সন্তুলন বাহাল ৰখাৰ বাবে এনে কৰা হয়।
- **বিত্তীয় পক্ষপাতিত্বৰ পৰা নিয়ন্ত্ৰিত বজাৰ কাৰক ঃ** একেবাৰে শেষত হ'লেও গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্যটো হৈছে যে চৰকাৰে বজাৰৰ কাৰকসমূহক বিত্তীয় পক্ষপাতিত্ব কৰাৰ পৰা বিৰত কৰি ৰাখে।

৯.৭ পৰিকল্পনা আৰু উন্নয়ন

পৰিকল্পনাৰ সৈতে উন্নয়নৰ নিকট সম্পৰ্ক আছে। কাৰণ পকিল্পনাৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্যই হৈছে সংশ্লিষ্ট দেশখনৰ বা অঞ্চলটোৰ সামগ্ৰিক উন্নয়ন সাধন কৰা। এই প্ৰসঙ্গতে গান্ধীজীৰ মতামত উল্লেখ কৰিব পাৰি। তেখেতে সামগ্ৰিক উন্নয়ন অনাৰ বাবে অৰ্থনৈতিক সম্পদৰ বিকেন্দ্ৰীকৰণ আৰু পৰিকল্পনাত বিশ্বাস কৰিছিল। তেখেতে কৈছিল যে সমাজৰ শেষৰজন লোকৰ বিকাশ পৰ্যন্ত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ চৰম উদ্দেশ্য হোৱা উচিত। অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা হৈছে উন্নয়নশীল দেশৰ উন্নয়নৰ এক দীৰ্ঘকালীন আহিলা। উপযুক্ত পৰিকল্পনাৰ সহায়ত অৰ্থনীতি এখন ইচ্ছানুসৰি ধনাত্মক দিশত আগবঢ়াই নিব পাৰি। গতিকে, এখন উন্নয়নশীল দেশৰ অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ বাবে পৰিকল্পনাৰ ভূমিকা অতি তাৎপৰ্যপূৰ্ণ। পৰিকল্পনাৰ অৰ্থই হৈছে দেশ এখনৰ কল্যান আৰু সামগ্ৰিক উন্নয়নৰ খাতিৰত ভৱিষ্যতৰ বাবে পদ্ধতিগত কাৰ্যব্যৱস্থা গ্ৰহন কৰাটো। এই কথাটো মনত ৰখা ভাল যে সকলো ধৰণৰ পৰিৱৰ্তনেই অৰ্থনীতিৰ বাবে ভাল নহ'বও পাৰে। কোনো কোনো বিশেষ অৰ্থনীতিৰ বাবে কোনো কোনে পৰিৱৰ্তন প্ৰত্যাশিত নহ'ব পাৰে। গতিকে, এই ক্ষেত্ৰত ধনাত্মক দিশৰ পৰিৱৰ্তন বাবে আমাক উপযুক্ত পৰিকল্পনাৰ প্ৰয়োজন হয়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ঃ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ অৰ্থ কি?

প্ৰশ্ন নং ২ঃ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰয়োজনীয়তা চমুকৈ লিখক।

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ উদ্দেশ্যসমূহ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ পৰিকল্পিত অৰ্থনীতিৰ যিকোনো পাঁচটা বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰক।

চিন্তা চৰ্চা কৰক

ভাৰতৰ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাসমূহ অধ্যয়ন কৰক আৰু উমৈহতীয়া উদ্দেশ্যসমূহ বিচাৰি উলিৱাওক। এতিয়া দ্ৰৱিদ্ৰতা নিবাৰণ তথা কৰ্মসংস্থান সৃষ্টিৰ বাবে পৰিকল্পনাবোৰত লোৱা ব্যৱস্থাসমূহ চাওক আৰু তাৰ সুফলসমূহৰ বিষয়ে লিখক।

৯.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা হৈছে এনে এক ব্যৱস্থা য'ত কেন্দ্রীয় পৰিকল্পনা কর্তৃপক্ষ বা কেন্দ্রীয় চৰকাৰে সম্পদসমূহৰ যথাসম্ভৱ উৎকৃষ্ট পদ্ধতিৰে আবণ্টন কৰাৰ বাবে অর্থনৈতিক সিদ্ধান্ত গ্রহন কৰে।
- মুক্ত বজাৰ ব্যৱস্থাতকৈ অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাক উৎকৃষ্ট বুলি গণ্য কৰা হয়, কাৰণ, ই অর্থনীতিৰ উৎপাদন দক্ষতা বৃদ্ধিত সহায় কৰে, বর্তমান জনসাধাৰণৰ লগতে ভৱিষ্যৎ প্রজন্মৰ বাবেও দ্রব্য আৰু সেৱাৰ বহনক্ষমতাযুক্ত উৎপাদনত অৱিহণা যোগায়, সম্পদসমূহক ইচ্ছানুসৰি সংগ্রহ কৰাৰ সুবিধা আগবঢ়ায়, ফলত, উৎপাদন বাঢ়ে, অর্থনৈতিক অসমতা দূৰীকৰণ আৰু পিছপৰা অঞ্চলৰ উন্নয়ন অগ্রাধিকাৰ ভিত্তিত সম্ভৱ কৰি তোলে। ই চৰকাক অর্থনীতিখন নিয়ন্ত্রণ কৰি ইপ্সিত হাৰত উন্নয়ন আহৰণতো সহায় কৰে।
- দেশৰ অর্থনৈতিক উন্নয়ন, দৰিদ্রতা দূৰীকৰণ, আত্মনির্ভৰশীলতা অর্জন, সামাজিক ন্যায় আৰু সমতা স্থাপন, আঞ্চলিক উন্নয়ন, কর্মসংস্থান সৃষ্টি, আঞ্চলিক অসমতা দূৰীকৰণ, সন্তুলিত আঞ্চলিক বিকাশ আৰু জীৱনৰ মান উন্নত কৰাৰ বাবে অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্রয়োজন হয়।
- পৰিকল্পনা সফল কৰাৰ বাবে কেতবোৰ পূর্বচর্তৰ প্রয়োজন। সেইবোৰ হৈছে- সুদৃঢ়-সবল আৰু সুদক্ষ প্রশাসন, ৰাজনৈতিক গাঁথনি, পৰিকল্পনা অভিকৰণৰ স্থাপন, পৰিসংখ্যাৰ প্রয়োজনীয়তা, ইত্যাদি।
- অর্থনৈকি পৰিকল্পনাৰ প্রাথমিক উদ্দেশ্যসমূহ হৈছে সর্বসাধাৰণৰ সহযোগিতা, লক্ষ্যপূৰণত উপনীত হোৱা, সন্তুলন বাহাল ৰখা, সমভাৰে ক্ষেত্রীয় আবণ্টন দিয়া, উপযুক্ত উন্নয়ন নীতি গ্রহণ কৰা, উন্নয়ন হাৰ পূর্বতেই নির্দ্ধাৰণ কৰি লোৱা, ইত্যাদি।
- কেন্দ্রীয়ভাৰে পৰিকল্পিত অর্থনীতি এখনৰ প্রাথমিক বৈশিষ্ট্যসমূহ হৈছে চৰকাৰীভাৰে দ্রব্যৰ উৎপাদন তথা দৰ নিয়ন্ত্রণত ৰখা, পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্যত উপনীত হ'বৰ বাবে বিভিন্ন নীতি গ্রহণ কৰা, সমতা লাভ কৰা, দক্ষতা আৰু সুস্থিৰতা আহৰণ কৰা, বিভিন্ন ৰাজ্যত কেন্দ্রীয় চৰকাৰৰ দ্বাৰা সম্পদ বিতৰণ কৰা, বজাৰ নিয়ন্ত্রণ কৰি নিয়মীয়াকৈ ৰখা ইত্যাদি।

৯.৯ অধিক জানিবলৈ

1) Lekhi, R. K., Singh, J. (2015). The Economics of Development and Planning. Kalyani Publishers.
2) Mukherjee, D. (2019). Indian Economy since Independence. NCBA Ltd. London.
3) Ahuja, H. L. (2016). Development Economics. S. Chand.
4) Dhar, P. K. (2014). Indian Economy: Its Growing Dimensions. Kalyani Publishers.

৯.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ এন্চাইক্লু'পিডিয়া ব্রিটেনিকাৰ মতে অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা হৈছে এনে এক ব্যৱস্থা, যাৰ দ্বাৰা দেশৰ সম্পদসমূহ যথাসম্ভৱ উৎকৃষ্ট পদ্ধতিৰে বিতৰণ কৰাৰ বাবে পৰিকল্পনা কর্তৃপক্ষ বা কেন্দ্রীয় চৰকাৰে অর্থনৈতিক সিদ্ধান্ত গ্রহন কৰে।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ তলত উল্লেখ কৰা ধৰণেই অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্রয়োজনীয়তাৰ বিষয়ে চমুকৈ উল্লেখ কৰিব পাৰিঃ

- ভাৰতৰ দৰে দেশত অর্থনৈতিক উন্নয়ন বৃদ্ধি কৰাৰ উদ্দেশ্যেৰে অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা গ্রহন কৰা

হয়।

- বেছিভাগ উন্নয়নশীল দেশতেই দৰিদ্রতা হৈছে এক জ্বলন্ত সমস্যাষ অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা গ্রহণ কৰি দৰিদ্রতা দূৰ কৰিব পাৰি।
- অর্থনৈতিক স্বাবলম্বিতা অর্জনৰ বাবেও অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা গ্রহন কৰা হয়, বিশেষকৈ, খাদ্য উৎপাদন, শক্তি উৎপাদন, প্রতিৰক্ষা শিতান আদিৰ বাবে আত্মনির্ভৰশীলতা আনিবলৈ পৰিকল্পনা গ্রহন কৰা হয়।
- সামাজিক ন্যায় আৰু সমতাৰ খাতিৰত দেশসমূহে অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা গ্রহন কৰে। সমাজৰ সকলো শ্রেণীৰ লোকৰ সর্বাত্মক কল্যানৰ বাবে পৰিকল্পনাৰ প্রয়োজন।
- দেশৰ সকলো অঞ্চলক সমানেই উন্নতি হ'লেহে দেশৰ সর্বাত্মক উন্নয়ন সম্ভৱ হয়। সকলো অঞ্চলৰ সম উন্নয়নৰ বাবে যর্থার্থ পৰিকল্পনাৰ প্রয়োজন হয়।
- উন্নয়নশীল দেশসমূহত নিবনুৱা সমস্যা দূৰীকৰণার্থে কর্মসংস্থানৰ সুবিধা সৃষ্টি কৰা হয় উপযুক্ত পৰিকল্পনা গ্রহণৰ যোগেদি।
- দেশৰ জনসাধাৰণৰ জীৱন ধাৰণৰ মান উন্নীতকৰণৰ বাবেও অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা গ্রহণৰ প্রয়োজন হয়।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ অনেক উদ্দেশ্য নির্দ্ধাৰিত কৰি লোৱা হয়। প্রধানত দেশ এখনৰ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন বা মুঠ ৰাষ্ট্রীয় উৎপাদন আৰু জনমুৰি আয় বৃদ্ধি কৰা, নিয়োগৰ সুবিধাৰ সৃষ্টি কৰা, অসমতাৰ সমস্যাটো সমাধানৰ প্রয়াস কৰা, অর্থনীতিৰ প্রাথমিক, গৌন তথা সেৱাখণ্ডৰ সামগ্রিক বিকাশ সাধন কৰা ইত্যাদি হৈছে অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ উদ্দেশ্য।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ পৰিকল্পিত অর্থনীতিৰ পাঁচটা বৈশিষ্ট্য তলত উল্লেখ কৰা হ'ল ঃ

ক) চৰকাৰে উৎপাদনৰ সীমা আৰু দৰ নিয়ন্ত্রণ কৰে।
খ) অর্থনীতি-পৰিকল্পনাসমূহ চৰকাৰে লোৱা নীতি-আঁচনিৰ সহায়ত ৰূপায়ন কৰা হয়।
গ) কেইটামান খণ্ডৰ বাহিৰে অর্থনীতিৰ সকলোবোৰ খণ্ডৰ বাবে চৰকাৰে পৰিকল্পনা প্রস্তুত কৰে।
ঘ) কেন্দ্রীয় কর্তৃপক্ষই স্ব-ইচ্ছাৰে সম্পদসমূহৰ বিতৰণ কৰে।
ঙ) বজাৰ শক্তিসমূহক বিত্তীয় পক্ষপাতিত্ব লোৱাৰ পৰা বিৰত ৰখা হয়।

? ৯.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ সংজ্ঞা লিখক।

প্রশ্ন ২ ঃ ভাৰতৰ দৰে উন্নয়নশীল দেশত পৰিকল্পনাৰ প্রয়োজনীয়তা কি কি?

প্রশ্ন ৩ ঃ সফল পৰিকল্পনাৰ পূর্বচর্তসমূহ কি কি?

প্রশ্ন ৪ ঃ পৰিকল্পিত অর্থনীতিৰ প্রাথমিক বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি?

প্রশ্ন ৫ ঃ পৰিকল্পনা আৰু উন্নয়নৰ মাজৰ সম্পর্ক আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ১০ঃ পৰিকল্পনাৰ প্ৰকাৰসমূহ - ১

অধ্যায় গাঁথনি

১০.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য
১০.২ পৰিচয়
১০.৩ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ উদ্দেশ্যসমূহ
১০.৪ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰকাৰসমূহ
  ১০.৪.১ গাঁথনিগত পৰিকল্পনা
  ১০.৪.২ কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনা
  ১০.৪.৩ ভৌতিক বা কায়িক পৰিকল্পনা
  ১০.৪.৪ বিত্তীয় পৰিকল্পনা
  ১০.৪.৫ সুদূৰ প্ৰসাৰী বা দীৰ্ঘম্যাদী পৰিকল্পনা
  ১০.৪.৬ হ্ৰাস্বম্যাদী পৰিকল্পনা
১০.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১০.৬ অধিক জানিবলৈ
১০.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
১০.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১০.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ উদ্দেশ্যসমূহ জানিব পাৰিম
- অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বিষয়ে জানিব পাৰিম
- প্ৰত্যেক প্ৰকাৰৰ পৰিকল্পনাৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিম
- বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ পৰিকল্পনাৰ সুবিধা আৰু অসুবিধাবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ম।

১০.২ পৰিচয়

সকলো প্ৰকাৰৰ অৰ্থনৈতিক ৰোগৰ নিৰাময়কাৰী ৰূপত 'পৰিকল্পনা'কেই গণ্য কৰা হয়। দেশ এখনৰ আৰ্থিক উন্নয়ন অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ সৈতে ওতঃপ্ৰোতভাৱে জড়িত। যদিও পৰিকল্পনাৰ ধাৰণাটো ২৪০০ বছৰতকৈও পুৰণি, যিটো পোন প্ৰথম বাৰৰ প্লেটৰ 'ৰিপাব্লিক' (Plato's Republic) ত বিশ্বযুদ্ধৰ পিছত যুদ্ধ বিধ্বস্ত অৰ্থনীতি সমূহৰ পুনৰসংস্থাপন আৰু পুনৰ গঠন আৰু অনুন্নত দেশবোৰৰ দ্ৰুত অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ বাবে এটা প্ৰণালীবদ্ধ ৰূপ পায়। আৰ্থিক কাৰ্যৰ সৈতে জড়িত প্ৰকল্প ৰূপায়নৰ বাবে লোৱা সামগ্ৰিক ব্যৱস্থাটোৱেই হৈছে অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা। পৰিকল্পনাক দুই ধৰণেৰে সংজ্ঞায়িত কৰিব পৰা যায়, সেয়া হৈছে, (ক) নিৰ্দ্ধাৰিত লক্ষ্যত উপনীত হোৱাৰ বাবে গ্ৰহণ কৰা এক প্ৰকল্প, আৰু (খ) এই লক্ষ্য আহৰণ নিশ্চিত কৰাৰ বাবে গ্ৰহন কৰা ব্যৱস্থাসমূহেই সম্পদ বা উপায় নিৰূপণকো অন্তভুক্ত কৰে।

১০.৩ ভাৰতত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ উদ্দেশ্যসমূহ

- **অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন ঃ** ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ অন্যতম প্ৰধান উদ্দেশ্য হৈছে- অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন বৃদ্ধি কৰা, যিটো মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন (জি.ডি.পি.) ৰ দ্বাৰা জোখা হয়। এই ধাৰণাটোৱে দেশত দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ উৎপাদন আৰ উপভোগ বৃদ্ধি, কৰ্মসংস্থান সৃষ্টি আৰু দৰিদ্ৰতা হ্ৰাসকৰণক সামৰি লয়।
- **দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ ঃ** দেশৰ সৰ্বসাধাৰণ লোকৰ বাবে নিয়োগৰ সুবিধা সৃষ্টি কৰি, শ্ৰমিক শক্তিৰ উৎপাদনশীলতা বৃদ্ধি কৰি আৰু দুখীয়সকললৈ প্ৰাথমিক প্ৰয়োজনীতা পূৰণৰ উপায় আগবঢ়াই অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ দ্বাৰা দৰিদ্ৰতা দূৰ কৰাৰ প্ৰয়াস কৰা হয়।
- **আত্মনিৰ্ভৰশীলতা ঃ** খাদ্য, শক্তি আৰু প্ৰতিৰক্ষা- এই তিনি গুৰুত্বপূৰ্ণ শিতানত আত্মনিৰ্ভৰশীলতা লাভৰ লক্ষ্য নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি লোৱাটো ভাৰতৰ পৰিকল্পনাবোৰত পৰিলক্ষিত হয়। এনে লক্ষ্যত উপনীত হোৱাৰ বাবে ঘৰুৱা উৎপাদন বৃদ্ধি, আমদানিৰ পৰিমাণ হ্ৰাসকৰণ তথা স্থানীয়ভাৱে গবেষণা আৰু উন্নয়নৰ ওপৰত গুৰুত্ব দি অহা হৈছে।
- **সামাজিক ন্যায় আৰ সমতা ঃ** অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ সুফলসমূহ যাতে সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰ মাজত যুক্তিসংগতভাৱে ভগাই দিয়া হয় তাক নিশ্চিত কৰিবৰ বাবে ভাৰতত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাত সামাজিক ন্যায়ৰ সৈতে সমতা আহৰণ কৰা লক্ষ্য নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়।
- **আঞ্চলিক উন্নয়ন ঃ** আঞ্চলিক অসমতা দূৰীকৰণৰ বাবে ব্যৱস্থা লৈ আৰু পিছপৰা অঞ্চলমূহৰ উন্নয়নৰ কাৰ্যাৱলী ৰূপায়ন কৰাৰ বাবে ভাৰতৰ পৰিকল্পনাই আঞ্চলিক উন্নয়নৰ উদ্দেশ্য নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি লয়।
- **কৰ্মসংস্থান সৃষ্টি ঃ** পৰিকল্পনাসমূহত কৰ্মসংস্থান সৃষ্টিৰ লক্ষ্য লোৱা হয়, যাতে সেৱা আৰু নিৰ্মান খণ্ডত নিয়োগৰ সুবিধা বাঢ়ে আৰু লগতে স্ব-নিয়োজন তথা উদ্যামিতাও বিকশিত হয়।
- **আঞ্চলিক বৈষম্য হ্ৰাসকৰণ ঃ** ভাৰতবৰ্ষ এখন বিশাল দেশ, য'ত আন্তঃগাঁথনি, আয়, স্বাস্থ্য তথা শিক্ষাৰ সুবিধাৰ উপলব্ধতা আদিৰ ক্ষেত্ৰত সুষমতাৰ অভাৱ পৰিলক্ষিত হয়। অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাই অনুন্নত অঞ্চলত প্ৰয়োজনীয় সম্পদৰ আবণ্টন কৰি আঞ্চলিক বৈষম্য দূৰ কৰাৰ লক্ষ্য স্থিৰ কৰি লয়।
- **সন্তুলিত আঞ্চলিক বিকাশ ঃ** অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাত সন্তুলিত বিকাশ আহৰণৰ বাবে উন্নয়নৰ সুফলসমূহ দেশৰ সকলো অংশলৈ প্ৰসাৰিত কৰাৰ ব্যৱস্থা লোৱা হয়। এই লক্ষ্য পূৰণৰ অৰ্থে আন্তঃগাঁথনিত বিনিয়োগ, পিছপৰা অঞ্চলত উদ্যোগ স্থাপন তথা উদ্যমিতা বিকাশ আদিৰ আঁচনি গ্ৰহণ কৰা হয়।
- **উন্নত জীৱনৰ মান ঃ** ভাৰতত পৰিকল্পনাৰ জৰিয়তে অৰ্থনৈতিক সমৃদ্ধি সম্প্ৰসাৰিত কৰি, সৰ্বসাধাৰণ লোকে ঢুকি পোৱাকৈ স্বাস্থ্য, শিক্ষা, বাসগৃহ আদিৰ সুবিধা সৃষ্টি কৰি মানুহৰ জীৱন ধাৰণৰ মান উন্নত কৰাৰ লক্ষ্য লোৱা হয়।

১০.৪ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰকাৰসমূহ

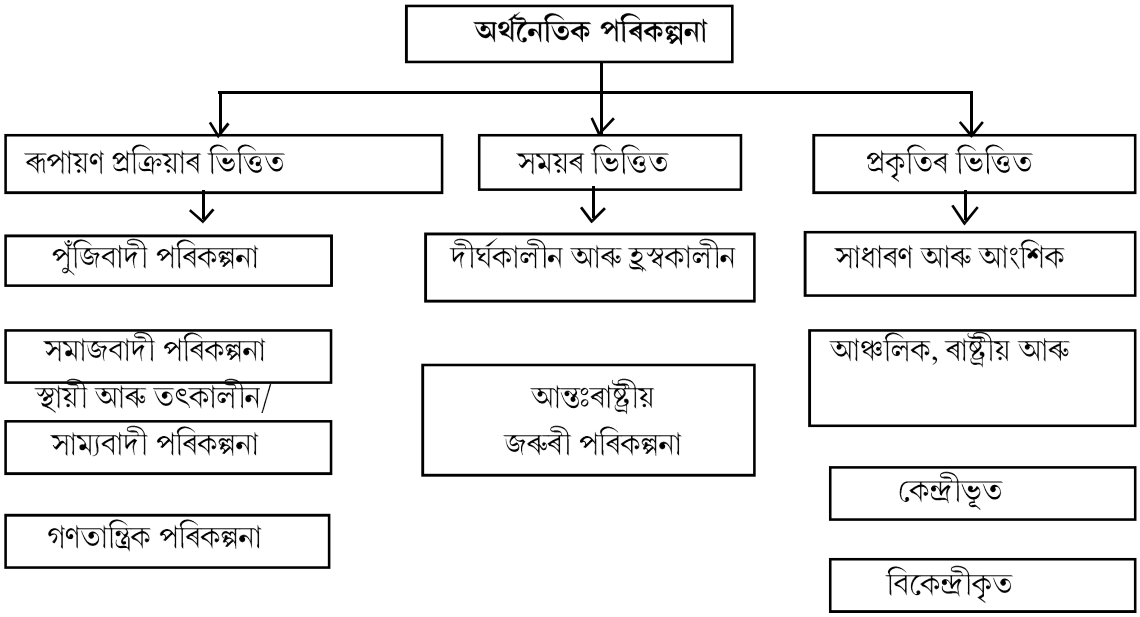
উৎপাদন, আবণ্টন বা বিতৰণ, বিনিয়োগ, ইত্যাদিবোৰ একো একোটা আংশিক পৰিকল্পনা হ'ব পাৰে। কিন্তু, সম্পূৰ্ণ অৰ্থত পৰিকল্পনাই এটা অৰ্থনৈতিক গোটৰ সম্পূৰ্ণ আৰ্থিক জীৱন বা সমগ্ৰ কামকাজকেই সামৰি লয়।

ভাৰতত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাক বিভিন্ন কাৰক যেনে, পৰিকল্পনাৰ দৃষ্টিভংগী, মূলকেন্দ্ৰ, পৰিসৰ, কেন্দ্ৰীকৰণৰ স্তৰ ইত্যাদিবোৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বিভিন্ন ভাগত ভাগ কৰিব পৰা যায়। যি প্ৰকাৰেই নহওক কিয়, ভাৰতত পৰিকল্পনাই বহনক্ষমতাযোগ্য অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন, দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ আৰু অসমতা আদিয়েই হৈছে ভাৰতৰ পৰিকল্পনাসমূহৰ মূল লক্ষ্য। তলত ভাৰতৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ পৰিকল্পনাৰ আভাস দিয়া হ'ল—

- **নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনা আৰু প্ৰোৎসাহনমূলক পৰিকল্পনা ঃ** অঃ নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনাত চৰকাৰে সম্পদৰ

আবণ্টন আৰু দ্ৰব্য তথা সেৱাৰ উৎপাদনৰ নিৰ্দেশনা আগবঢ়ায় আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। আনহাতে, প্ৰোৎসাহনমূলক পৰিকল্পনাত চৰকাৰে বজাৰকেন্দ্ৰিক নীতি তথা উৎসাহমূলক আঁচনি গ্ৰহনেৰে ব্যক্তিগত খণ্ডক বিনিয়োগ কৰাৰ বাবে উৎসাহী কৰি তোলে।

- **বিত্তীয় পৰিকল্পনা ভৌতিক পৰিকল্পনা ঃ** বিত্তীয় পৰিকল্পনাত বিত্তীয় সম্পদসমূহ আবণ্টনৰ ক্ষেত্ৰত আৰু ভৌতিক পৰিকল্পনাত ভূমি, জল, খনিজ সম্পদবোৰৰ আবণ্টনত গুৰুত্ব দিয়া হয়। বহনক্ষমতাযোগ্য উন্নয়ন আৰু বিকাশৰ বাবে উভয় প্ৰকাৰৰ পৰিকল্পনাই গুৰুত্বপূৰ্ণ।
- **সাংকেতিক পৰিকল্পনা আৰু আদেশমূলক পৰিকল্পনা ঃ** সাংকেতিক পৰিকল্পনাত ব্যক্তিগত খণ্ড তথা বজাৰ শক্তিসমূহক পালন কৰিবলগীয়া পথ নিৰ্দেশিকা আৰু লক্ষ্য নিৰ্ধাৰণ কৰি দিয়া হয়। আনহাতে, আদেশমূলক পৰিকল্পনাত লক্ষ্যত উপনীত হ'বৰ বাবে পৰিকল্পনাত বাধ্যতামূলক নিয়ন্ত্ৰণ তথা নীতি-নিৰ্দেশনাও থাকে।
- প্ৰবাহমান আৰু স্থিৰ পৰিকল্পনা ঃ প্ৰবাহমান পৰিকল্পনা নমনীয়, যিটোক প্ৰতি বছৰে পুনৰ বিচাৰ কৰি সংশোধন কৰিব পৰা যায়, যাতে পৰিৱৰ্তিত পৰিস্থিতিৰ সৈতে ই খাপ খায়। স্থিৰ পৰিকল্পনাৰ সময়সীমা নিৰ্দ্ধাৰিত কৰা হৈয়েই থাকে, যিটো সময়ৰ পূৰ্বে সংশোধনী কৰিব নোৱাৰি।
- **কেন্দ্ৰীভূত পৰিকল্পনা আৰু বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনা ঃ** কেন্দ্ৰীভূত পৰিকল্পনাত কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰে নেতৃত্ব বহন কৰি পৰিকল্পনা আৰু তাৰ ৰূপায়নৰ সম্পূৰ্ণ দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰে। আনহাতে, বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাত এই দায়িত্ব কেন্দ্ৰৰ লগতে ৰাজ্যিক, জিলা তথা স্থানীয় প্ৰশাসনিক গোটসমূহৰ হাতলৈও যায়।

১০.৪.১ গাঁথনিগত পৰিকল্পনা

এনে পৰিকল্পনাই প্ৰচলিত গাঁথনি সলনি কৰাৰ লক্ষ্য লয়। সেই সময়ত চলি থকা সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক গাঁথনি সলনি কৰি নতুন সংৰচনা কৰা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, পুঁজিবাদী আৰ্থ-সামাজিক স্থিতিৰ পৰা সমাজবাদী স্থিতিলৈ পৰিৱৰ্তিত হ'লে তাক গাঁথনিগত পৰিৱৰ্তন বোলা হয়। ই অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ গতি বৃদ্ধি কৰাত সহায় কৰব পাৰে। ৰাছিয়া, চীনদেশৰ দৰে সাম্যবাদী অৰ্থনীতিৰ দেশে এনে গাঁথনিগত পৰিকল্পনা অনুসৰণ কৰিছে।

১০.৪.১.১ গাঁথনিগত পৰিকল্পনাৰ সুবিধাসমূহ

গাঁথনিগত পৰিকল্পনাৰ সুবিধাসমূহ হ'ল—

- গাঁথনিগত পৰিকল্পনাই এক সুনির্দ্ধাৰিত ভৌগলিক এলেকা (উদাহৰণ স্বৰূপে, নগৰীয়া উন্নয়ন, আন্তঃচহৰৰ পুনৰ উন্নয়ন, মুক্ত এলেকা পৰিকল্পনা, প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগ ব্যৱস্থাপনা, বিশুদ্ধ খোৱাপানীৰ গুণাগুণ আৰু পৰিমাণ ব্যৱস্থাপনা, প্ৰাকৃতিক আৰু সাংস্কৃতিক ঐহিহ্যৰ সংৰক্ষণ, ইত্যাদি)ৰ জটিল পৰিৱেশ সম্পৰ্কীয় দিশবোৰৰ সংহত ব্যৱস্থাপনাৰ সূত্ৰপাত কৰে।
- যেতিয়া বৃহৎ এলেকাৰ উন্নয়ন বা পুনৰ উন্নয়নৰ প্ৰশ্ন আহে, তেতিয়াই সময়ে সময়ে স্তৰসমূহৰ সমন্বয় সাধন কৰে।
- এনে পৰিকল্পনাই বিভিন্ন জনৰ মালিকীস্বত্বত থকা খইণ্ডিত ভূমিৰ মাজত, ইতিমধ্যে থকা আৰু নতুনকৈ সংযোজিত হ'বলগীয় প্ৰস্তাবিত ভূমিৰ মাজৰ উন্নয়ন অথবা পুনৰ উন্নয়ন সমন্বিত তথা সামঞ্জস্যপূৰ্ণ ধাৰা আৰু গভীৰতাৰে সুনিশ্চিত কৰে।
- খণ্ডিত ভূমি, যিবোৰ ভিন্ন ভিন্ন লোকৰ স্বত্বাধিকাৰত থাকে অথভা বিভিন্ন পৰিষদ বা আয়োগৰ অধীনত থাকে, সেইবোৰৰ আন্তঃগাঁথনি আৰু অন্যান্য কামৰ সমন্বয় সাধন কৰে গাঁথনিগত পৰিকল্পনাই।
- উন্নয়ন বা পুনৰ উন্নয়নৰ বাবে নির্দ্ধাৰণ কৰা এলেকাটোৰ নক্সা, চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্য, উন্নৰ সম্ভাব্য ব্যয় আদিৰ বিষয়ে উন্নয়নকাৰী লোক, পৰিষদ, অংশীদাৰ আৰু বৃহত্তৰ ৰাইজকো নিশ্চিতি প্ৰদান কৰে।
- গাঁথনিগত পৰিকল্পনাৰ সহায়ত কোনো এক নির্দিষ্ট অঞ্চলৰ ভিন্ন দিশৰ আন্তঃসম্পৰ্ক আৰু প্ৰস্তাৰিত ব্যৱস্থাপনা ভালদৰে বুজিবলৈ প্ৰদৰ্শন কৰিব পাৰি (বিভিন্ন দৃশ্য মাধ্যম, যেনে- মানচিত্ৰ, নক্সা, ৰেখাচিত্ৰ আদি ব্যৱহাৰ কৰি)।
- গাঁথনিগত পৰিকল্পনা হৈছে এনে এক উত্তম উপায় যাৰ সহায়ত নতুন উন্নয়নৰ নক্সা, আৰ্হি, ঘনত্ব, চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্য আৰু লগতে পৰিবহনবোৰ আন্তঃসংযোগ সহ সুষম নগৰীকৰণ আৰু ফলাফল নিশ্চিত কৰিব পাৰি।
- পৰিৱেশ সম্পৰ্কীয় বিবেচনাসমূহৰ লগত অর্থনৈতিক, সামাজিক, সাংস্কৃতিক দিশবোৰবোৰ ব্যৱস্থাপনা কৰা হৈছে, সেইটো প্ৰকাশ কৰাৰ বাবে গাঁথনিগত পৰিকল্পনা এক সুন্দৰ উপায়। সমূহীয়াভাৱে ফলাফলসমূহৰ সৈতে সম্পৰ্কিত হ'লে গাঁথনিগত পৰিকল্পনা অধিক সহায়ক হয়।

গাঁথনিগত পৰিকল্পনা প্ৰায়েই পূৰ্বে ব্যৱহাৰ নকৰা 'সেউজক্ষেত্ৰ'ৰ উন্নয়নৰ সৈতে জড়িত। কিন্তু, ইয়াৰ সহায়ত নগৰৰ ডিজাইনৰ পথ প্ৰদৰ্শক, আন্তঃগাঁথনি আৰু সৰু সৰু ৱার্ডৰ পুনৰ উন্নয়নৰ উদ্দেশ্যৰেও ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।

কিছুমান পৰিষদে নির্দিষ্ট অঞ্চলটোৰ উন্নয়ন বা পুনৰ উন্নয়নৰ স্বাৰ্থত যথার্থ মাত্ৰাৰ বিত্তীয় অৱদান বা উন্নয়ন-অৱদান পাবলৈ গাঁথনিগত পৰিকল্পনাক এক উপাদান হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰে। গাঁথনিগত পৰিকল্পনাই ভৱিষ্যতৰ উন্নয়নৰ স্তৰ সম্পৰ্কে কিছু দূৰ নিশ্চিতি প্ৰদান কৰিব পাৰে, যিটোৰ পৰা আন্তঃগাঁথনি আৰু সেৱাসমূহৰ জোখ বা পৰিমাণ উলিয়াই ল'ব পাৰি। ভৱিষ্যৎ আন্তঃগাঁথনিৰ বাবে কোনে দায়িত্ব ল'ব, কিমান সময়ৰ প্ৰয়োজন হ'ব, ইত্যাদিবোৰো গাঁথনিগত পৰিকল্পনাই চিহ্নিত কৰি ঘোষণা কৰে।

১০.৪.২ কার্যকৰী পৰিকল্পনা

কার্যকৰী পৰিকল্পনাৰ অধীনত নতুন গাঁথনি কৰাৰ প্ৰয়োজন নাথাকে, বৰঞ্চ, ইতিমধ্যে চলি থকা গাঁথনিটোত সালসলনি কৰি সংশোধন কৰা হয়। ছোৱেইগ (Zweig) ৰ ৰচনা 'দ্য প্লানিং অৱ ফ্ৰী ছোচাইটি'ত লিখিছে 'কার্যকৰী পৰিকল্পনাই কেৱল মেৰামতি কৰিব, নতুনকৈ নির্মান নকৰে, ই প্ৰচলিত বিধি-বিধান উন্নত কৰিব, কিন্তু তাক পিছপেলাই থৈ নাযায়। এই পৰিকল্পনা সংৰক্ষণশীল, অথবা, বিৱর্তনশী পৰিকল্পনা, যিয়ে ইতিমধ্যে কার্যকৰী হৈ থকা গাঁথনিটো

চেৰাই থৈ নাযায় আৰু পূৰ্বৰ ঠেক চাৰিসীমাৰ ভিতৰতেই চলাচল কৰিব।' গতিকে, কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনাই অৰ্থনৈতিক বা সামাজিক পৰিকাঠামোত কোনো পৰিৱৰ্তনৰ সূচনা নকৰে।

ব্যৱসায়-বাণিজ্যত ভৱিষ্যতৰ পৰিকল্পনা লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্য ভিত্তিক হয়। এই লক্ষ্য পৰিকল্পনাটোৰ ৰূপৰেখা হয় আৰু বাস্তৱত লক্ষ্য পূৰণৰ বাবে এই ৰূপৰেখা ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সুলভ্য সম্পদ ব্যৱহাৰ কৰি সংস্থা এটাই কি লাভ কৰিব বিচাৰে, সেইটো বুজি পোৱাৰ প্ৰক্ৰিয়াটোৱে হৈছে- কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনা। এই বোধনেই সংস্থাটোৱে লক্ষ্যত উপনীত হোৱাৰ বাবে কিদৰে কাম কৰি যাব, কিদৰে বিশেষ পৰিকল্পনাৰ সৃষ্টি কৰিব, তাক বুজিবলৈ ভিত্তি তৈয়াৰ কৰি দিব।

১০.৪.২.১ কাৰ্যকৰী স্তৰৰ পৰিকল্পনা

উচ্চ সাংগঠনিক স্তৰত গ্ৰহণ কৰা উদ্দেশ্য বা লক্ষ্য পূৰণৰ বাবে কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনাই উন্নয়ন তথা নথিভুক্তকৰণৰ কাম কৰে। বিভিন্ন ক্ষেত্ৰ, যেনে- বজাৰ, উৎপাদন, মানৱ-সম্পদ কিদৰে কৰা হ'ব, তাৰ বিশেষীকৰণো ইয়েই অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। সুষমভাৱে প্ৰস্তুত কৰা কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনাই হ্ৰস্বম্যাদী লক্ষ্যসমূহত উপনীত হোৱাৰ বাবে পথ-প্ৰদৰ্শকৰ কাম কৰে, যাতে পৰিকল্পনাৰ দীৰ্ঘম্যাদী কৌশলযুক্ত লক্ষ্যসমূহ সফলতাৰে আহৰণ কৰিব পৰা যায়।

পৰিকল্পনা প্ৰয়োগৰ সময়ত, কৰ্মীসকলৰ সিদ্ধান্তক প্ৰায়েই কৌশলী পছন্দ বুলি বৰ্ণনা কৰা হয়। ই সংগঠন এটাৰ বিভিন্ন কাৰ্যাৱলী কিদৰে পা�ৰস্পৰিক আন্তঃক্ৰিয়া চলে আৰু সামগ্ৰিক কৌশল স্তৰৰ সৈতে জড়িত।

কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনা হৈছে এক বিতং পৰিকল্পনা, যিয়ে একাধিক কাৰ্যত আলোকপাত কৰে। প্ৰতিটো কাৰ্যৰে লক্ষ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰি লোৱা হয়। কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনা অবিহনে এটা কোম্পনীয়ে গতিবেগ হেৰুৱাই পেলাব পাৰে আৰু প্ৰতিযোগিতা বাঢ়ি গৈ থকাৰ মাজত জটিলতা বৃদ্ধি পাব পাৰে।

১০.৪.২.২ কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনাৰ দায়িত্ব

দায়িত্ব ঃ দৈনন্দিন বিভাগীয় কামৰ বাবে কাৰ্যকৰী পৰিচালক গৰাকীক জবাবদিহি কৰা হয় আৰু জ্যেষ্ঠ পৰিচালকে বান্ধি দিয়া লক্ষ্য পূৰণ কৰাৰ দায়িত্ব দিয়া হয়। ভৱিষ্যতৰ বাজেট আৰু সম্পদৰ ব্যৱস্থাপনা কৰি পৰিকল্পনাৰ ভৱিষ্যৎ উন্নয়ন আৰু বিকাশৰো দায়িত্ব তেওঁ পালন কৰিব লাগে।

কাৰ্যকৰী পৰিচালক গৰাকী যথেষ্ট অভিজ্ঞ আৰু নিজৰ বিভাগৰ বিশেষজ্ঞ হয়। তেওঁ নিজৰ জ্ঞান আৰু অভিজ্ঞতা তলতীয়া কৰ্মচাৰীসকলৰ কামৰ নিৰীক্ষণৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰে যাচে কামৰ গুণ অক্ষুণ্ণ ৰখাৰ নিশ্চিতি দিব পৰা যায়।

কাৰ্যকৰী পৰিচালকজনে ব্যৱসায়ৰ শীৰ্ষ ব্যক্তি বা সঞ্চালক গৰাকীক সময়ে সময়ে প্ৰতিবেদন দাখিল কৰিব লাগে, যিয়ে বিনিময়ত পুনৰ কামৰ বাবে বিস্তাৰিত ৰূপত পথ-নিৰ্দেশনা দিয়ে। বৃহৎ সংগঠনৰ ক্ষেত্ৰত কোম্পানীৰ শীৰ্ষতম বিষয়া (CEO) আৰু কাৰ্যকৰী পৰিচালকৰ মাজত কেইবাটাও উপ-বিষয়াৰ স্তৰ থাকে।

১০.৪.২.৩ কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনাৰ কালত মন কৰিবলগীয়া প্ৰধান বিষয়

কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনা হৈছে আটাইতকৈ বেছি ব্যাপক পৰিকল্পনা। প্ৰতিটো বিভাগৰে নিজা উদ্দেশ্য বা লক্ষ্য আৰু সমাধানৰ বাবে ডিজিটেল বা অন্যান্য আহিলা থাকে। প্ৰয়োগকালত এই আটাইবোৰ বিষয়লৈ মন দিয়া হয়। সকলোবোৰ বিভাগেই নিজৰ নিজৰ কাৰ্যৰ আৰু দলীয় সাফল্যৰ তথ্য পাতি মজুত ৰাখে।

- **অগ্ৰগতি ঃ** যেতিয়া কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনা নাথাকে, তেতিয়া অগ্ৰগতিৰ বুজ লোৱা তথ্য-পৰিসংখ্যাসমূহৰ অত্যধিক

নিৰীক্ষণৰ বিপদ থাকে। কোম্পানীটোৰ পৰিকল্পনাই সমৰ্থন লাভ কৰিছেনে নাই, সেইটো জানিবলৈ কোনবোৰ তথ্য-পৰিসংখ্যা নিৰীক্ষণ কৰাটো প্ৰয়োজন, সেই বিষয়ে সাবধানে চিন্তা কৰাটো গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা।

- **সংহতি ঃ** কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনা উলম্ব আৰু সমান্তৰাল উভয় ধৰণেৰে সমন্বিত কৰিব লাগে। উৎপাদন আৰু ক্ৰয়, মজুত আৰু সৰবৰাহ হৈ থকা দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ সমন্বয়ৰ উদাহৰণ এই ক্ষেত্ৰত ডাঙি ধৰিব পাৰি।
- **সম্পদ আবণ্টন ঃ** কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনা প্ৰক্ৰিয়া চলাই নিবলৈ প্ৰত্যেক বিভাগকে পৰ্যাপ্ত পৰিমাণৰ সম্পদৰ আবণ্টন লাগিব। অন্য কথাত, যদিহে কোনো বিভাগে মানৱ বা বিত্তীয় সম্পদৰ অভাৱত ভুগিবলগীয়া হয়, তেন্তে পৰিকল্পনা কাৰ্যকৰী কৰাটো সম্ভৱ নহ'ব।

১০.৪.২.৪ গাঁথনিগত পৰিকল্পনা আৰু কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনাৰ মাজৰ পছন্দ

ভাৰতৰ পৰিকল্পনাত গাঁথনিগত আৰু কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনা উভয়ৰেই সংমিশ্ৰণ দেখিবলৈ পোৱা যায়। ৰাজহুৱা খণ্ডত নতুন অৰ্থনৈতিক গাঁথনি সন্নিবিষ্ট কৰাৰ বিপৰীতে ব্যক্তিগত খণ্ডত পূৰ্বৰ স্থিতিৰেই সংশোধন কৰা দেখা গৈছে। অৱশ্যে, গাঁথনিগত পৰিকল্পনা আৰু কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনাৰ মাজত বেছি পাৰ্থক্যও নাই। গাঁথনিগত পৰিকল্পনাও আগলৈ গৈ কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনাই হয়গৈ।

গাঁথনিগত পৰিকল্পনা আৰু কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনাৰ পাৰ্থক্য

কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনা	গাঁথনিগত পৰিকল্পনা
(১) কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনা হৈছে বিৱৰ্তনমুখী (২) কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনাই প্ৰচলিত আৰ্থ-সামাজিক সংগঠনৰ মাজত থাকিয়েই অৰ্থনৈতিক সমস্যাবোৰ আঁতৰ কৰি পৰিকল্পিত কাৰ্যকলাপ ৰূপায়ণৰ বাবে নিৰ্দেশনা দিয়ে।	(১) গাঁথনিগত পৰিকল্পনা হৈছে ক্ৰান্তিকাৰী। (২) গাঁথনিগত পৰিকল্পনাই দেশৰ আৰ্থ-সামাজিক কাঠামোৰ পৰিৱৰ্তনৰ কথা বুজায়। উন্নয়নশীল দেশবোৰত প্ৰায়েই গাঁথনিগত প্ৰৰিকল্পনা গ্ৰহণ কৰা দেখা যায়।

১০.৪.৩ ভৌতিক পৰিকল্পনা

ভৌতিক পৰিকল্পনাত নক্ষ্যসমূহ পাৰ্থিব সম্পদৰ ৰূপত গ্ৰহণ কৰা হয়। পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰোতে অৰ্থনীতিখনত উপলব্ধ হোৱা প্ৰাকৃতিক, মানৱ, কেঁচামাল, মূলধনী আদি প্ৰকৃত সম্পদৰ ভিত্তিতেই কৰা হয়। দ্বিতীয় পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাত কোৱা হৈছে যে ভৌতিক পৰিকল্পনাত কোৱা হৈছে যে ভৌতিক পৰিকল্পনা হৈছে আয় আৰু নিয়োগ সৰ্বোচ্চ কৰিবলৈ লোৱা উন্নয়ন প্ৰচেষ্টাৰ পৰিনাম উপাদানৰ আবণ্টন আৰু উৎপাদিত দ্ৰব্যৰ জৰিয়তে অনুমান কৰি দেখুওৱাৰ এক প্ৰয়াস। দেশৰ বিত্তীয় পৰিকল্পনা গ্ৰহণ কৰাৰ আঁৱতো ভৌতিক লক্ষ্য পু�ৰণৰ উদ্দেশ্যই থাকে। কিন্তু, এনে লক্ষ্য সন্তুলিত হ'ব লাগে। তদুপৰি, ভৌতিক পৰিকল্পনা দীৰ্ঘকালত পৰিকল্পনা হিচাপে গণ্য কৰিব লাগে, হ্ৰস্বম্যাদী পৰিকল্পনা নহয়।

- বহল অৰ্থত ভৌতিক পৰিকল্পনাই কোনো এখন ঠাই আৰু তাৰ বাসিন্দাসকলৰ বৈষয়িক, আৰ্থিক আৰু সামাজিক কল্যাণ উন্নীত কৰাৰ বাবে গ্ৰহণ কৰা এলানি কাৰ্যক সূচায়।
- ই ভূমি ব্যৱহাৰ কৰা সংগঠনসমূহক অন্তৰ্ভুক্ত কৰি লয়, যাতে ব্যক্তিয়ে সম্পদ ব্যৱহাৰ, স্থানৰ কাৰ্যকাৰিতা আৰু সৌন্দৰ্যৰ গুনাগুণ দক্ষতা সহকাৰে সৰ্বোত্তম স্তৰলৈ উপভোগ কৰিব পাৰে।
- নগৰীয়া পৰিকল্পনাৰ প্ৰধান গুৰুত্বদিবলগীয়া কথাবোৰে নগৰীয়া স্থানসমূহৰ সু-বিন্যাস, সৌন্দৰ্যবন্ধন, আৰ্থ-সামাজিক তথা অন্যান্য ক্ষেত্ৰৰ প্ৰায়োগিক দক্ষতা আৰু সবাৰোপৰি জনকল্যানক সামৰি লয়।

শৃঙ্খলাবদ্ধ, অগ্ৰগামী, বহনক্ষমতাযোগ্য গ্ৰাম্য আৰু নগৰীয়া উন্নয়ন লাভ কৰিবলৈ ঔদ্যোগিক পৰিকাঠামো হিচাপে সামাজিক তথা ভৌতিক আন্তঃগাঁথনি, কৃষি আধুনিকীকৰণ আৰু দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণৰ প্ৰয়োজন।

১০.৪.৩.১ বিশেষ লক্ষ্য বা মিচন

উপযুক্তভাৱে পৰিকল্পিত ভূমি ব্যৱহাৰ নিশ্চিত কৰা, উন্নত আঁচনি লোৱ, কাৰিকৰী সমৰ্থন আগবঢ়োৱা, পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰা আৰু ৰূপায়ন কৰাৰ সময়ত নিৰীক্ষণ কৰা।

১০.৪.৩.২ ভৌতিৰ পৰিকল্পনাৰ উদ্দেশ্য

(১) অৰ্থনৈতিক বিকাশ বৃদ্ধি কৰা।
(২) নগৰ আৰু চহৰবোৰ পৰিকল্পিতভাৱে গঢ় দিয়া।
(৩) আন্তঃগাঁথনি, ৰাজহুৱা উপযোগিতামূলক সুবিধা আৰু সেৱা আগবঢ়োৱা।
(৪) সকলোৰে বাবে অনুকূল পৰিৱেশৰ সৃষ্টি কৰা।
(৫) সৌন্দৰ্যবৰ্দ্ধন কৰা আৰু সংৰক্ষণ কৰা।

১০.৪.৩.৩ ভৌতিক পৰিকল্পনাৰ কাৰ্যাৱলী

(১) ৰাষ্ট্ৰীয় ভূমি ব্যৱহাৰ নীতি প্ৰস্তুত কৰা আৰু পৰ্যলোচনা কৰা।
২) ৰাষ্ট্ৰীয় আৰু আঞ্চলিক পৰিকল্পনা।
৩) মানক স্থিৰ কৰা
(৪) স্থানীয় কৰ্তৃপক্ষলৈ কাৰিকৰী সহযোগিতা আগবঢ়োৱা।
৫) 'টাউন এণ্ড কাউণ্ট্ৰী প্লেনিং বোৰ্ড' লৈ কাৰিকৰী আৰু প্ৰশাসনিক সমৰ্থন আগবঢ়োৱা।
৬) দেশৰ ভৌতিক পৰিকল্পনাৰ বাবে আইনী পৰিকাঠামোৰ পৰ্যালোচনা কৰা।
(৭) দেশৰ ভূমি ভিত্তিক উন্নয়নৰ পৰিদৰ্শন আৰু নিৰীক্ষণ কৰা যাতে ই পৰিকল্পনাৰ আঁচনি, বিধি-বিধানসমূহৰ দ্বাৰা অনুমোদিত হোৱা বুলি নিশ্চিত হ'ব পৰা যায়।
(৮) বিভিন্ন মন্ত্ৰ্যালয় আৰু বিভাগে কৰা ভূমিৰ ব্যৱহাৰ আৰু উন্নয়নৰ ধাৰা নিৰীক্ষণ কৰা আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় নীতি-আঁচনি, মানক তথা পৰিকল্পনাৰ সৈতে সামঞ্জস্য আছে বুলি নিশ্চিতি দিয়া।

১০.৪.৩.৪ ভৌতিক পৰিকল্পনাৰ সুবিধা

(১) ভৌতিক পৰিকল্পনা গ্ৰাম্য তথা নগৰীয়া দৰিদ্ৰতাৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ কৰাত সহায়ক হয়।
(২) পৰিৱেশজনিত সমস্যাৰ সমাধান উলিওৱাত সহায়ক হয়।
(৩) ভূমি আৰু অন্যান্য সম্পদৰ সৰ্বোচ ব্যৱহাৰত ই সহায়ক হয়।
(৪) ই শৃঙ্খলাবদ্ধ উন্নয়ন সম্ভৱ কৰি তোলে।
(৫) ভৌতিক পৰিকল্পনাই পৰিকল্পনাত 'সৌন্দৰ্য' বিষয়কো অন্তৰ্ভুক্ত কৰে।
(৬) সামঞ্জস্যহীন ভূমি ই পৃথক পৃথক কৰি উলিয়ায়।
(৭) ই সেৱামূলক সুবিধাসমূহ সুলভ কৰে।
(৮) এনে পৰিকল্পনাক বিত্ত সংগ্ৰহৰ আহিলা স্বৰূপেও ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।

(৯) সম্পত্তিৰ মূল্য বৃদ্ধিত ই সহায় কৰে।
(১০) উন্নয়ন কৰোতাসকলৰ মাজত ই স্বাৰ্থহীন হৈ স্বাভাৱিক আচৰণ কৰে বাবে নঞৰ্থক কথাবোৰে স্থান নাপায়।
(১১) ই গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য বা এলেকাসমূহ সংৰক্ষণ কৰাত সহায়ক হয়।

১০.৪.৩.৫ ভৌতিক পৰিকল্পনাৰ অসুবিধাসমূহ

- **তথ্য-পৰিসংখ্যাৰ অভাৱ ঃ** ভৌতিক পৰিকল্পনাৰ ক্ষেত্ৰত তথ্য-পৰিসংখ্যাৰ অভাৱ পৰিলক্ষিত হয়। পৰ্যপ্ত তথ্য অবিহনে লক্ষ্য পূৰণত বিফল হ'বলগীয়া হয়।
- **সামঞ্জস্যহীনতা ঃ** ভৌতিক পৰিকল্পনাৰ অধীনত অৰ্থনীতিৰ বিভিন্ন অংশৰ সন্তুলন ৰখাটো অসুবিধা হৈ পৰে। গাঁথনিগত অসুবিধাৰ বাবে দেশৰ আভ্যন্তৰত সামঞ্জস্য অনাটো অসম্ভৱ প্ৰায়।
- **মুদ্ৰাস্ফীতিজনিত হেঁচা ঃ** ভৌতিক লক্ষ্য পূৰণত ঘাটি হ'লে মুদ্ৰাস্ফীতি হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে, যিটো উন্নয়নশীল দেশৰ বাবে ক্ষতিকৰ। মুদ্ৰাস্ফীতিৰ হেঁচা থাকিলে সঞ্চয়ৰ হাৰ কমি যাব আৰু তেতিয়া মূলধন গঠনৰ হাৰো কমিব। বিত্তীয় পৰিকল্পনা অবিহনে ভৌতিক পৰিকল্পনা সফল হ'ব নোৱাৰে। ভাৰতৰ ক্ষেত্ৰত, বিত্তৰ অভাৱৰ বাবে প্ৰতিটো পৰিকল্পনাৰে আকাৰ সংকুচিত কৰিবলগীয়া হয়।

১০.৪.৪ বিত্তীয় পৰিকল্পনাৰ

বিত্তীয় পৰিকল্পনাৰ সহায়ত চাহিদা আৰ যোগানৰ মাজত থকা অসমতা দূৰ কৰি মুদ্ৰাস্ফীতিৰ পৰা হাত সাৰিব পৰা যায়। ই অৰ্থনৈতিক সুস্থিৰতা অনাটো সহায় কৰে। বিত্ত হৈছে অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ মূল চাবিকাঠি। বিত্তীয় সম্পদ অবিহনে ভৌতিক লক্ষ্যসমূহত উপনীত হ'ব নোৱাৰি। সকলোবোৰ লক্ষ্য বা উদ্দেশ্য বিত্তীয় ৰূপত প্ৰকাশ কৰা হয়, যেনে- কিমান ৰাষ্ট্ৰীয় আয়, সঞ্চয় আৰ বিনিয়োগ বৃদ্ধি কৰা হ'ব, ইত্যাদি।

১০.৪.৪.১ ব্যৱসায়িক বিত্তীয় পৰিকল্পনা কি ?

বিত্তীয় পৰিকল্পনা হৈছে কোম্পানীৰ সামগ্ৰিক ব্যৱসায়িক পৰিকল্পনাৰ বিত্তীয় অংশখিনি। ই ব্যৱসায়িক পৰিকল্পনাৰ বাকী অংশক প্ৰাসঙ্গিক কৰিবৰ বাবে প্ৰকৃত বিত্তীয় তথ্য প্ৰয়োগ কৰে আৰু ভৱিষ্যতৰ পৰিকল্পনা কৰে আৰু গুৰুত্বপূৰ্ণভাৱেই ই ভৱিষ্যৎমুখী। যেতিয়া আমি ইতিমধ্যে থকা হিচাপ-নিকাচবোৰ আৰু অভিজ্ঞতা ব্যৱহাৰ কৰি পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰিবলৈ লওঁ, ই কেৱল তথ্যৰ প্ৰতিলিপি কৰি স্থানান্তৰ কৰোতেই নহয়, বৰঞ্চ, আমি আমাৰ ব্যৱসায়ৰ লক্ষ্যৰ প্ৰতি নজৰ ৰাখো আৰু বিনিয়োগৰ স্তৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰোঁ, যাৰ সহায়ত আমাৰ লক্ষ্য পূৰণ কৰিব পৰা যায়।

সমগ্ৰ পৰিকল্পনাটোৰ বাবে ব্যৱসায়িক পৰিকল্পনাৰ বিত্তীয় অংশটো হৈছে আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশ, কিয়নো, কোনো বিনিয়োগকাৰী বা বেংকৰ ঋণ পোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকিলে এই অংশটোৰ প্ৰয়োজন হয়।

১০.৫ ব্যৱসায়ত বিত্তীয় পৰিকল্পনাৰ প্ৰয়োজনীয়তা

সফল ব্যৱসায়ৰ বাবে বিত্তীয় পৰিকল্পনা অতি প্ৰয়োজনীয়। ইয়াত ব্যৱসায়ৰ পৰিৱেশ, লক্ষ্য, এই লক্ষ্যসমূহ আহৰণৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় সম্পদ, দলীয় আৰু সম্পদৰ বাজেট আদি অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয় তথা সন্মুখীন হ'ব পৰা সম্ভাব্য শংকাও স্পষ্টকৈ দেখুওৱা হয়।

১০.৫.১ ব্যৱসায়ত পৰিকল্পনাৰ সুফল

- **লক্ষ্যৰ আভাস**

  সমগ্ৰ বিত্তীয় পৰিকল্পনাৰ পাতনিতেই কোম্পানী লক্ষ্য স্পষ্টকৈ জানিব পৰা যায়। কোম্পানীটোৱে পৰৱৰ্তী সময়ৰ বিভিন্ন স্তৰত কি কি লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব, তাক আগতীয়াকৈ অনুমান কৰিব পৰা যায়।

- **পৰ্যাপ্ত নগদ ধনৰ প্ৰবাহৰ ব্যৱস্থাপনা**

  বিত্তীয় পৰিকল্পনাত নগদ ধনৰ প্ৰবাহ, অৰ্থাৎ, দেনা আৰু পাওনাৰ স্পষ্ট হিচাপ থাকিব লাগে।

  পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰাৰ সময়ত দেনা আৰু পাওনা- উভয় ক্ষেত্ৰতো দেখা দিব পৰা প্ৰত্যাহ্বানৰো পুৰ্বানুমান থাকে। গতিকে, তেনে প্ৰত্যাহ্বানৰ মুখামুখি হোৱাৰ বাবে প্ৰস্তুত হৈ থাকিব পাৰি।

- **স্মাৰ্ট বাজেট আবণ্টন**

  এইটো নগদ-ধনৰ প্ৰবাহৰ ব্যৱস্থাপনা আৰু ব্যয় হ্ৰাসৰ সৈতে জড়িত। ব্যয় কৰিবলগীয়া ধনৰ পৰিমাণৰ স্পষ্ট আভাস পাব পাৰিলে, সেই ব্যয় বিক্ৰীৰ দ্বাৰা উপাৰ্জিত ধনেই হওক বা বিনিয়োগেই হওঁক, সেইটো কিদৰে কৰা হ'ব তাক ঠিক কৰিব পৰা যায়। বাজেটে প্ৰতিটো দলক নিজৰ সীমাবদ্ধতাৰ বিষয়ে অৱগত কৰে যাৰ ভিতৰত থাকি তেওঁলোকে নিৰ্মাণ কৰিব। তেওঁলোকে নিৰ্মাণ কৰিব। তেওঁলোকে সেইমতে উপলব্ধ হোৱা সম্পদৰ ভিত্তিত উৎপাদন উন্নীতকৰণৰ পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰিব পাৰে।

- **আৱশ্যকীয় ব্যয় হ্ৰাস**

  বিত্তীয় পৰিকল্পনাই আমাক কিমান ব্যয় কৰিবলগীয়া হ'ব তাৰ লগতে সম্ভাব্য সঞ্চয় সম্পৰ্কেও জানিবলৈ দিয়ে।

- **সংকট ব্যৱস্থাপনা**

  যিকোনো কোম্পনী সংকটৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰথম কথাটো হৈছে পৰ্যালোচনা কৰি নতুনকৈ পৰিকল্পনা গ্ৰহণ কৰা। ইয়াৰ অৱশ্যেই এয়ে যে অন্যথাই আমাৰ সংকটকালীন প্ৰতিক্ৰিয়া হ'ব পৰিকল্পনাহীনভাৱে তৎকালীনভাৱে কাম সম্পন্ন কৰা।

- **উন্নয়নৰ পথ-মানচিত্ৰ**

  অৱশেষত, বিত্তীয় পৰিকল্পনাই আমাক চলিত স্থিতি বিশ্লেষণ কৰাত সহায় আগবঢ়ায় আৰু ভৱিষ্যত ব্যৱসায়ৰ স্থিতিৰ অনুমানৰ আভাস দিয়ে। বৃহৎ পৰিসৰৰ ব্যৱসায়িক পৰিকল্পনাত এই কাম বহল ভিত্তিত কৰিব। ব্যৱসায় প্ৰৱেশ কৰিব বিচলা বজাৰৰ সংখ্যা, সম্ভাব্য কৰ্মীৰ সংখ্যা, বিক্ৰি কৰিব বিচৰা দ্ৰব্যসামগ্ৰী বা সেৱা, ইত্যাদি।

- **বিনিয়োগকাৰী আৰু ষ্টাফল সৈতে স্বচ্ছতা**

  কোম্পানীৰ ষ্টাফ বা কৰ্মী দলৰ সৈতে কাৰ্যবাহী প্ৰধান গৰাকীয়ে সাধুতা আৰু স্বচ্ছতাৰে ব্যৱহাৰ কৰিব বুলি আশা কৰা যায়। কিছুমান 'নতুন কোম্পানী'য়ে আনকি সমগ্ৰ বিশ্বই দেখাকৈ দৰ্মহা আদিৰ কথাও প্ৰচাৰ কৰে।

বিত্তীয় পৰিকল্পনাৰ সীমাবদ্ধতা

- এনে পৰিকল্পনাত কৰৰ জৰিয়তে সম্পদ আহৰণ কৰা হয়, যিটোৱে মানুহৰ তথা দেশৰো সঞ্চয়ত ঋণাত্মক প্ৰভাৱ পেলাব পাৰে।
- উন্নয়নশীল দেশৰ অৰ্থনীতিত মুদ্ৰা অৰ্থনীতি আৰু বিনিময় প্ৰথা উভয়েই থকা পৰিলক্ষিত হয়। এই দুই ক্ষেত্ৰত মাজত ভাৰসমতা নাথাকে। এনে প্ৰেক্ষাপটত যোগানৰ নাটনি আৰু দৰ বৃদ্ধিৰ সমস্যা দেখা দিয়ে।
- যোগানৰ নাটনি পূৰণ কৰিবলৈ আমদানি কৰিব পৰা যায়, তেতিয়া বৈদেশিক বাণিজ্যত অসমতাৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে।
- উন্নয়নশীল দেশৰ বাবে বিত্তীয় পৰিকল্পনা লাভজনক নহয়।
- কোনো ধৰণৰ বাধাৰ সৃষ্টি নহ'লেহে বিত্তীয় পৰিকল্পনা সফল হয়। এনে ক্ষেত্ৰত সামগ্ৰিক পৰিকল্পনা কৰাতকৈ ক্ষেত্ৰীয় পৰিকল্পনা কৰাতকৈ ক্ষেত্ৰীয় পৰিকল্পনাই অধিক ফলপ্ৰসূ।

১০.৬ দীৰ্ঘম্যাদী পৰিকল্পনা

দীঘকালীন পৰিকল্পনা হৈছে এনে পৰিকল্পনা, য'ত লক্ষ্যসমূহৰ ১৫ ৰ পৰা চল্লি বছৰ পৰ্যন্ত সময়সীমা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়। কিন্তু গোটেইখিনি সময়ৰ বাবে ই মাথোন এটাই পৰিকল্পনা নহ'বও পাৰে। প্ৰকৃতাৰ্থত, দীৰ্ঘম্যাদী পৰিকল্পনাবোৰ ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ অংশত ভগাই হ্ৰাস্বম্যাদী লক্ষ্য নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি লোৱা হয়। সাধাৰণতে, গোটেই সময়ছোৱা ৪ ৰ পৰা ৬ বছৰ পৰ্যন্ত ভাগ কৰা হয়। দীৰ্ঘকালীন উন্নয়ন আহৰণ কৰাৰ বাবে উদ্দেশ্য-লক্ষ্যসমূহ স্পষ্টকৈ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰাৰ ই এক নক্সা। দীৰ্ঘকালীন পৰিকল্পনা উদ্দেশ্যসমূহ এনেদৰে সৰু সৰুকৈ ভাগ কৰি পূৰণৰ বাবে প্ৰয়াস কৰা হয় যে দীৰ্ঘকালত সেই সকলোবোৰ পূৰণ হয়। অন্য অৰ্থত, সৰু সৰু হ্ৰস্বম্যাদী পৰিকল্পনাবোৰে দীৰ্ঘকালৰ পথ প্ৰদৰ্শন কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, ভাৰতত পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ অধীনত নিয়োগ সৃষ্টি আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় আয় বৃদ্ধিৰ উদ্দেশ্যসমূহ হ্ৰস্বম্যাদী দীৰ্ঘম্যাদী পৰিকল্পনাৰ ৰূপত গ্ৰহণ কৰা হৈছিল।

১০.৬.১ দীৰ্ঘম্যাদী পৰিকল্পনাৰ সুবিধা

- সৰু সৰু পৰিকল্পনাসমূহ প্ৰস্তুত কৰি ৰূপায়ন কৰাৰ বাবে ই নিৰ্দেশনা দিয়ে।
- ই স্থান বিশেষে অৰ্থনৈতিক নীতি পৰিকল্পনাৰ পদক্ষেপসমূহ একত্ৰিত কৰাত সহায় কৰে?
- এই পৰিকল্পনাই সামাজিক, অৰ্থনৈতিক, পৰিৱেশগত আৰু স্থানীয় উন্নয়নৰ লক্ষ্য সামৰি লয়।

১০.৬.২ দীৰ্ঘম্যাদী পৰিকল্পনাৰ অসুবিধাসমূহ

- দীৰ্ঘম্যাদী পৰিকল্পনাত বহুতো প্ৰশাসনিক আসোঁৱাহ থাকে, যিটোৰ বাবে এই পৰিকল্পনা সফল হোৱাটো কষ্টকৰ হয়।
- এনে পৰিকল্পনা অনমনীয় হয়। কাৰণ, অপ্ৰত্যাশিত বা অকস্মিক পৰিৱৰ্তন ভুলৰ সংশোধন আদিৰ বিষয়ে সহজতে গম পোৱা নাযায়। মিৰ্ডাল (Myrdal) ৰ মতে দীৰ্ঘম্যাদী পৰিকল্পনা পৰীক্ষামূলক সময়ৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা উচিত।

১০.৭ বাৰ্ষিক পৰিকল্পনা বা প্ৰত্যাশিত পৰিকল্পনা

বাৰ্ষিক বা হ্ৰস্বকালীন পৰিকল্পনা ৪ ৰ পৰা ৬ বছৰলৈ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয় আৰু পিছত বছৰেকীয়া পৰিকল্পনা হিচাপত ভাগ কৰি লোৱা হয়, যাতে এইবোৰ হ্ৰস্বকালীন পৰিকল্পনা হয় আৰু অৱশেষত দীৰ্ঘকালীন পৰিকল্পনাৰ অন্তৰ্ভুক্ত অংস হয়গৈ। পৰিকল্পনাবোৰক পুনৰ আঞ্চলিক বা ক্ষেত্ৰীয় পৰিকল্পনা ৰূপত ভাগ কৰা হয়। আঞ্চলিক পৰিকল্পনাসমূহ সংশ্লিষ্ট অঞ্চল, জিলা আদিত ভাগ কৰি পুনৰ বিভিন্ন ক্ষেত্ৰ, যেনে- কৃষি, উদ্যোগ, পৰিবহন, বৈদেশিক বাণিজ্য আদি ভাগত ভগাই দিয়া হয়। ইয়াৰ পিছত আকৌ সম্পদ ভিত্তিত বিভিন্ন শাখা, যেনে- লো-তীখা, খাদ্যশস্য, ৰপ্তানি আদি ভাগত পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰা হয়।

বাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ অসুবিধাসমূহ ঃ

- এই পৰিকল্পনাৰ ব্যয়বহুল হয়।
- এই পৰিকল্পনাৰ সংগঠন বা অনুষ্ঠানৰ পৰিৱৰ্তে ব্যক্তিৰ স্বাৰ্থ পূৰণত ব্যৱহৃত হ'ব পাৰে।
- পৰিকল্পনা গতিশীল পৰিৱেশত কাৰ্যকৰী নহ'ব পাৰে আৰু সৃজনীশীলতা হেৰুৱাব পাৰে।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ঃ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা কাক বোলে?

প্ৰশ্ন নং ২ঃ ভাৰতত কেতিয়া পৰিকল্পনা আৰম্ভ কৰা হৈছিল?

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ নিটি আয়োগ কেতিয়া পৰিকল্পনা আয়োগৰ স্থান দখল কৰিছিল?

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ পৰিকল্পনা আয়োগৰ অধ্যক্ষ কোন?

প্ৰশ্ন নং ৫ঃ নিটি আয়োগৰ প্ৰথম অধ্যক্ষ কোন?

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ ব্যৱসায়িক বিত্তীয় পৰিকল্পনা কি?

প্ৰশ্ন নং ৭ঃ গাঁথনিগত পৰিকল্পনা আৰু বিত্তীয় পৰিকল্পনাৰ মাজত কিদৰে পছন্দ কৰা হয়?

প্ৰশ্ন নং ৮ঃ ভৌতিক পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্যবোৰ কি কি?

প্ৰশ্ন নং ৯ঃ ব্যৱসায়ৰ বাবে বিত্তীয় পৰিকল্পনা কেনেদৰে গুৰুত্বপূৰ্ণ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন নং ১০ঃ বাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ অসুবিধাবোৰ উল্লেখ কৰক।

১.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ভাৰতবৰ্ষই আন্তঃগাঁথনি নিৰ্মাণ, শিক্ষা, বিজ্ঞান, প্ৰযুক্তি আৰু বৈদেশিক বাণিজ্যৰ ক্ষেত্ৰত তাৎপৰ্যপূৰ্ণ উন্নয়ন সাধন কৰিছে।
- অৰ্থনৈতিক কাৰ্যৰ সৈতে সম্পৰ্কিত প্ৰকল্প এটা চলাই নিবলৈ লোৱা সিদ্ধান্তৰ সম্পূৰ্ণ আয়োজনেই হৈছে পৰিকল্পনা। পৰিকল্পৱনা দুটা উপাদানৰ দ্বাৰা সংজ্ঞায়িত কৰিব পাৰি, সেয়া হৈছে (ক) প্ৰকল্প, যিটো হৈছে লক্ষ্যস্থান য'ত উপনীত হ'বলৈ প্ৰস্তাৱ ৰখা হয় (খ) আয়োজন, য'ত লক্ষ্যত উপনীত হ'ব পৰা উপায় সম্পৰ্কে সিদ্ধান্ত লোৱা হয়।
- ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে দৰিদ্ৰতা হ্ৰাসকৰণ, সামাজিক ন্যায় প্ৰতিষ্ঠা সহকাৰে দ্ৰুত অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন আহৰণ কৰা। এই লক্ষ্যসমূহ বিভিন্ন পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ জৰিয়তে পূৰণ কৰা হৈছে, যিবোৰ পৰিকল্পনাত দেশৰ আৰ্থ-সামাজিক উন্নয়ন উদ্দেশ্য-লক্ষ্য আৰু সেইবোৰত উপনীত হোৱাৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা আঁচনি-কৌশল আদিৰ প্ৰতিফলন দেখিবলৈ পোৱা যায়।
- বিভিন্ন কাৰক, যেনে- দৃষ্টিভংগী, কেন্দ্ৰবিন্দু, পৰিসৰ, কেন্দ্ৰীয়কৰণৰ মাত্ৰা আদিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাবোৰক বিভিন্ন ভাগত ভাগ কৰা হৈছে। এই সকলো প্ৰকাৰৰ পৰিকল্পনাই মূলতঃ বহনক্ষম অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন আহৰণ, দৰিদ্ৰতা আৰু অসমতা দূৰীকৰণ, সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰ বাবে জীৱন-যাপনৰ প্ৰাথমিক সা-সুবিধা সুলভ কৰি তোলা আদি লক্ষ্যবোৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি লয়।
- দ্বিতীয় পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ মতে, ভৌতিক পৰিকল্পনা হৈছে আয় আৰু নিয়োগ সৰ্বাধিক কৰিবলৈ লোৱা উন্নয়ন প্ৰচেষ্টাৰ পৰিনাম উপাদানৰ আবণ্টন আৰু উৎপাদিত দ্ৰব্যৰ জৰিয়তে অনুমান কৰি দেখুওৱাৰ এক প্ৰয়াস। ভৌতিক পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্য পূৰণৰ বাবে বিত্তীয় পৰিকল্পনা লোৱা হয়। কিন্তু, এই লক্ষ্যসমূহ সন্তুলিত হোৱা উচিত। তদুপৰি, ভৌতিক পৰিকল্পনাক হ্ৰস্বম্যাদী বুলি নকৰি দীৰ্ঘম্যাদী বুলিহে গণ্য কৰা উচিত।
- বিত্তীয় পৰিকল্পনাই চাহিদা আৰু যোগানৰ মাজৰ অসমতা দূৰ কৰি মুদ্ৰাস্ফীতি পৰিহাৰ কৰি অৰ্থনৈতিক স্থিৰতা বজাই ৰখাত সহায় কৰে। অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ বাবে বিত্ত হৈছে মূল চাবি-কাঠি। বিত্তীয় সম্পদ অবিহনে, ভৌতিক লক্ষ্যসমূহ পূৰণ কৰিব নোৱাৰি।
- দীৰ্ঘম্যাদী পৰিকল্পনাসমূহক এনেদৰে সৰু সৰু পৰিকল্পনাত ভাগ কৰা হয় যে এটা এটাকৈ হ্ৰস্বকালীন

লক্ষ্য পূৰণেৰে দীৰ্ঘকালীন পৰিকল্পনাৰ সমগ্ৰ লক্ষ্য পূৰণ হয়। অৰ্থ অৰ্থত হ্ৰস্বকালীন পৰিকল্পনাই দীৰ্ঘকালীন লক্ষ্য পূৰণৰ বাবে পথ মুকলি কৰি দিয়ে। উদাহৰণ স্বৰূপে, ভাৰতত পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাবোৰৰ নিয়োগ সৃষ্টি আৰু জাতীয় আয় বৃদ্ধিৰ দুই লক্ষ্যক হ্ৰস্বম্যাদী আৰু দীৰ্ঘম্যাদী দুয়োটা ভিত্তিতেই পূৰণ কৰাৰ নিশ্চিতি দিয়া হৈছিল।

১০.৯ অধিক জানিবলৈ

1) Dhar, P.K (2014) : Indian Economy : Its Growing Dimension (Guwahati : Kalyani)

১০.১০ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা হৈছে অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপ সম্পৰ্কীয় পৰিকল্পনা যিয়ে আৰ্থ-সামাজিক লক্ষ্য পূৰণৰ বাবে কাৰ্য ৰূপায়ন কৰে।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ভাৰতত ১৯৫১ চনত পৰিকল্পনা আৰম্ভ কৰা হৈছিল।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ২০১৫ চনৰ ১ জানুৱাৰীত পৰিকল্পনা আয়োগৰ ঠাইত নিটি আয়োগ গঠন কৰা হৈছিল।

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ভাৰতৰ প্ৰধানমন্ত্ৰী পৰিকল্পনা আয়োগৰ অধ্যক্ষ।

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ নৰেন্দ্ৰী মোডী নিটি আয়োগৰ প্ৰথম অধ্যক্ষ।

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ কোম্পানী এটাৰ সামগ্ৰিক ব্যৱসায়িক পৰিকল্পনাৰ বিত্তীয় অংশৰ পৰিকল্পনাই হৈছে বিত্তীয় পৰিকল্পনা।

৭নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ভাৰতৰ পৰিকল্পনা গাঁথনিগত আৰু বিত্তীয় পৰিকল্পনাৰ সংমিশ্ৰণ। ৰাজহুৱা খণ্ডৰ নতুন অৰ্থনৈতিক গাঁথনি সংস্থাপিত কৰা হয়, আনহাতে, ব্যক্তিগত খণ্ডত ইতিমধ্যে বৰ্তি থকা গাঁথনিত সংশোধন বা সালসলনি কৰা হয়। দুয়োটাৰ মাজত বেছি পাৰ্থক্য নাথাকে। কিছুসময়ৰ পিছত গাঁথনিগত পৰিকল্পনা বিত্তীয় পৰিকল্পনা হয়গৈ।

৮নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ভৌতিক পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্যবোৰ হৈছে-

- অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন বৃদ্ধি কৰা।
- চহৰ-নগৰবোৰৰ বাবে পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰা।
- আন্তঃগাঁথনি, ৰাজহুৱা উপযোগিতা আৰু সেৱামূলক সুবিধা আগবঢ়োৱা।
- সকলোৰে বাবে অনুকূল পৰিৱেশ গঢ় দিয়া।
- সৌন্দৰ্যৰ সংৰক্ষণ কৰা।

৯নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ **নগদ ধনৰ ব্যৱস্থাপনাঃ** বিত্তীয় পৰিকল্পনাই কোম্পনীৰ দেনা-পাওৱাৰ নগদ ধনৰ প্ৰবাহৰ প্ৰত্যাশ্য স্পষ্ট কৰিব লাগে।

স্মাৰ্ট বাজেট আৱণ্টনঃ নগদ ধনৰ প্ৰবাহ ব্যৱস্থাপনা আৰু ব্যয় সংকোচনৰ সৈতে স্মাট বাজেটৰ সম্পৰ্ক আছে। বাজেটে প্ৰতিটো দলকে নিজা নিজা বাধাৰ বিষয়ে অৱগত কৰায়।

আৱশ্যকীয় ব্যয় হ্ৰাসঃ বিত্তীয় পৰিকল্পনাই সম্ভাব্য ব্যয় আৰু সম্ভাব্য সঞ্চয় সম্পৰ্কে জানিবলৈ দিয়ে।

১০নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ

- পৰিকল্পনা ব্যয়বহুল হয়।
- এই পৰিকল্পনা প্ৰতিষ্ঠানৰ স্বাৰ্থৰ পৰিৱৰ্তে ব্যক্তি স্বাৰ্থ পূৰণৰ অৰ্থে ব্যৱহাৰ হোৱাৰ শংকা থাকে।
- গতিশীল পৰিৱেশত ই ফলপ্ৰসূ নহ'ব পাৰে।

? ১০.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

চুটি প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায়১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ যিকোনো তিনিটা উদ্দেশ্য ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনাৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ বুলি বিবেচিত দিশসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ঃ চমুটোকা লিখকঃ

(ক) ঘূৰ্ণীয়মান পৰিকল্পনা

(খ) স্থিৰ পৰিকল্পনা

(গ) নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনা

দীঘলীয়া প্ৰশ্ন ঃ (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ গাঁথনিগত পৰিকল্পনা কি? গাঁথনিগত পৰিকল্পনাৰ সুবিধাবোৰ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ কাৰ্যকৰী স্তৰৰ পৰিকল্পনা কি? গাঁথনিগত পৰিকল্পনা আৰু কাৰ্যকৰী পৰিকল্পনাৰ পাৰ্থক্য দেখুৱাওক।

প্ৰশ্ন ৩ঃ দীৰ্ঘম্যাদী পৰিকল্পনা কি? এনে পৰিকল্পনাৰ সুবিধা আৰু অসুবিধাবোৰ লিখক।

*** ***** ***

অধ্যায় ১১ঃ পৰিকল্পনাৰ প্ৰকাৰসমূহ -২

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য
১১.২ পৰিচয়
১১.৩ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ
১১.৪ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰকাৰসমূহ
১১.৪.১ নিৰ্দেশনামূলক পৰিকল্পনা
১১.৪.২ প্ৰোৎসাহনমূলক পৰিকল্পনা
১১.৪.৩ কেন্দ্ৰিভূত পৰিকল্পনা
১১.৪.৪ বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনা
১১.৪.৫ গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনা
১১.৪.৬ অধিনায়কত্ববাদী পৰিকল্পনা
১১.৪.৭ ভৌতিক/কায়িক পৰিকল্পনা
১১.৪.৮ বিত্তীয় পৰিকল্পনা
১১.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১১.৬ অধিক জানিবলৈ
১১.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
১১.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১১.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ বৈশিষ্টসমূহ কি কি
- অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ বৈশিষ্টসমূহ কি
- প্ৰতি প্ৰকাৰৰ পৰিকল্পনাৰ ভূমিকা কি কি
- প্ৰতি প্ৰকাৰৰ পৰিকল্পনাৰ দোষ-গুণসমূহ কি কি?

১১.২ পৰিচয়

যিকোনো প্ৰকাৰৰ অৰ্থনৈতিক ৰুগ্নতাৰ চিকিৎসাৰ উত্তম পদ্ধতিগত কৌশল হিচাপে অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাকেই বিবেচনা কৰা হয়। ইতিমধ্যে বিশ্বৰ বিভিন্ন দেশত সফলভাৱে অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা ৰূপায়ণ কৰি অহা হৈছে।

ভাৰতত ১৯৩৪ চনত এম. বিশ্বেশ্বৰীয়া (M.visvesyaryya) ৰ 'Planned Economy for India' নামৰ কিতাপখন প্ৰকাশ হোৱাৰ পিছৰে পৰাই অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰণালীৱদ্ধ প্ৰয়াস আৰম্ভ হোৱা বুলি ক'ব পৰা যায়। ভাৰত চৰকাৰে ১৯৪৪ চনত 'পৰিকল্পনা আৰু উন্নয়ণ' বিভাগ গঠন কৰে আৰু দ্বিতীয় মহাযুদ্ধৰ পিছত অৰ্থনৈতিক পুনৰ গঠন তথা উন্নয়ণৰ অৰ্থে স্বাভাৱিক অৱস্থা বৰ্তি থাকিব পৰাকৈ দীৰ্ঘকালীন আৰু হ্ৰস্বকালীন পৰিকল্পনা আৰম্ভ কৰে। কিন্তু, প্ৰকৃতাৰ্থত ১৯৫০ চনত মাৰ্চ মাহত ভাৰতীয় পৰিকল্পনা আৰম্ভ হৈছিল। ১৯৫১ চনৰ পৰা ১৯৫৫-৫৬

চনলৈ কাৰ্যকৰী হোৱাকৈ প্ৰথম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ খচৰা উপস্থাপন কৰে।

উন্নয়নশীল দেশত বজাৰ প্ৰক্ৰিয়াটো উন্নত আৰু শক্তিশালী কৰি গঢ়ি তোলাৰ ক্ষেত্ৰত পৰিকল্পনাৰ প্ৰয়োজনীয়তাক যুক্তিসিদ্ধ বুলি বিবেচনা কৰা হৈছিল। উন্নয়ণশীল দেশসমূহত অজ্ঞতা আৰু অনভিজ্ঞতাৰ হেতু বজাৰ প্ৰক্ৰিয়া ত্ৰুটীপূৰ্ণ হয়। বজাৰ অসমপূৰ্ণতী দূৰ কৰাৰ বাবে, সম্পদসমূহ আহৰণ কৰি সুদক্ষতাৰে ব্যৱহাৰ কৰাৰ বাবে, বিনিয়োগৰ উপাদানসমূহ আৰু পৰিমাণ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰাৰ বাবে আৰু সাংগঠনিক অনমনীয়তা আঁতৰোৱাৰ বাবে বজাৰ প্ৰক্ৰিয়াটো পৰিকল্পনাৰ জৰিয়তে ত্ৰুটীশূণ্য হোৱা দৰকাৰ।

১১.৩ ভাৰতত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ বৈশিষ্ট

- **গণতান্ত্ৰিক ঃ** ভাৰতত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰথম বৈশিষ্ট্যটো হৈছে এয়ে যে ই সম্পূৰ্ণভাৱে গণতান্ত্ৰিক। ভাৰতত গণতান্ত্ৰিকভাৱে নিৰ্বাচিত চৰকাৰে পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ সৈতে জড়িত প্ৰতিটো প্ৰাথমিক বিষয় নিৰ্ধাৰণ কৰে।
- **নিয়ন্ত্ৰণ প্ৰক্ৰিয়া ঃ** ভাৰতত পৰিকল্পনাৰ অন্য এক গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য হৈছে এয়ে যে এক কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষ, অৰ্থাৎ, ভাৰতৰ পকিল্পনা আয়োগৰ নিৰ্দেশানাক্ৰমে পৰিকল্পনাবোৰ বাবে ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগ পৰ্যাপ্ত নিয়ন্ত্ৰণ কৌশলেৰে শক্তিশালী।
- **কেন্দ্ৰীয় আৰু ৰাজ্যিক পৰিকল্পনাৰ উভয় স্থিতি ঃ** ভাৰতৰ পৰিকল্পনাৰ অন্য এক বৈশিষ্ট্য হৈছে কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনা আৰু ৰাজ্যিক পৰিকল্পনাৰ সহাৰস্থান। দেশৰ প্ৰতিখন পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাত কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পা আৰু ৰাজ্যিক পৰিকল্পনাৰ বাবে আছুতীয়াকৈ ধনৰ আবণ্টন কৰা হয়?
- **ৰাজহুৱা আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডৰ পৰিকল্পনা ঃ** প্ৰতি পৰিকল্পনাতেই ৰাজহুৱা বা চৰকাৰী খণ্ড আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বাবে পৃথকে-পৃথকে ধন আবণ্টন কৰা হয়। প্ৰতিটো পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাত বিনিয়োগৰ পৰিমাণ নিৰ্দ্ধাৰিত হয় আৰু উভয়ে মিলি পৰিকল্পনাৰ মুঠ বিনিয়োগৰ পৰিমাণ হয়গৈ।
- **সন্তুলিত আঞ্চলিক উন্নয়ণ ঃ** অঞ্চলসমূহৰ মাজত সন্তুলিত উন্নয়ণৰ বাবে অবিৰতভাৱে গুৰুত্ব প্ৰদান কৰি অহা হৈছে। গতিকে, পিছপৰা অঞ্চলৰ উন্নয়ণ সাধন কৰাটো প্ৰতিটো পৰিকল্পনাই উদ্দেশ্য বা লক্ষ্য হিচাপে নিৰ্ধাৰণ কৰি লোৱা হয়।
- **অপৰিবৰ্তনীয় অগ্ৰাধিকাৰ ঃ** দেশৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি ভাৰতৰ পৰিকল্পনাত অগ্ৰাধিকাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়। পৰিকল্পনাসমূহত উদ্যোগ, শক্তি আৰু সামান্য সাল-সলনিৰে কৃষিখণ্ডৰ উন্নয়নত যথেষ্ট গুৰুত্ব দি অহা হৈছে।

১১.৪ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰকাৰসমূহ

পৰিকল্পনাৰ দৃষ্টিকোণ, কেন্দ্ৰবিন্দু বা লক্ষ্য, পৰিসৰ আৰু কেন্দ্ৰীয়কৰণৰ স্তৰ আদি বিভিন্ন কাৰকৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ভাৰতত পৰিকল্পনাৰ ভাগবোৰ কৰা হয়। ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্য হৈছে বহনক্ষমতাযুক্ত অৰ্থনৈতিক উন্নয়ণৰ হাৰ বৃদ্ধি কৰা, দৰিদ্ৰতা তথা অসমতা দূৰ কৰা আৰু সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীৰ মানুহকে প্ৰাথমিক সা-সুবিধাবোৰ গ্ৰহণ কৰিবলৈ সুযোগ দিয়া। ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰকাৰবোৰ হৈছে ঃ-

- **নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনা আৰু প্ৰোৎসাহনমূলক পৰিকল্পনা ঃ** নিৰ্দেশনামূলক বা নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনাত (Planning by Direction) চৰকাৰে দ্ৰব্য-সেৱাৰ উৎপাদন তথা সম্পদ আবণ্টনৰ ক্ষেত্ৰত চৰকাৰে নিৰ্দেশনা দিয়ে আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।

  আনহাতে, প্ৰোৎসাহনমূলক পৰিকল্পনাত (Planning by Direction) চৰকাৰে দ্ৰব্য-সেৱাৰ উৎপাদন তথা

সম্পদ আবণ্টনৰ ক্ষেত্ৰত চৰকাৰে নিৰ্দেশনা দিয়ে আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।

আনহাতে, প্ৰোৎসাহনমূলক পৰিকল্পনাত (Planning by Inducement) চৰকাৰে বজাৰ কেন্দ্ৰিক নীতি তথা উৎসাহমূলক আঁচনি আদি গ্ৰহণ কৰি ব্যক্তিগত খণ্ডক বিনিয়োগৰ বাবে আগ্ৰহী কৰি তোলে।

- **বিত্তীয় পৰিকল্পনা আৰু ভৌতিক পৰিকল্পনা ঃ** বিত্তীয় পৰিকল্পনাত (Finacial Planning) ভূমি, জল, খনিজ সম্পদ আৰু ভৌতিক সম্পদসমূহৰ আবণ্টনৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হয়। বহনক্ষমতাযুক্ত আৰ্থিক উন্নয়ণ তথা বিকাশ লাভৰ বাবে উভয় প্ৰকাৰৰ পৰিকল্পনাই গুৰুত্বপূৰ্ণ।
- **সাংকেতিক পৰিকল্পনা আৰু আদেশসূচক পৰিকল্পনা ঃ** সাংকেতিক বা ইঙ্গিতমূলক (Indicative) পৰিকল্পনাত ব্যক্তিগত খণ্ড তথা বজাৰ শক্তিসমূহৰ বাবে পালনীয় পথ-নিৰ্দেশিকা তথা লক্ষ্য নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি দিয়া হয়, আনহাতে, আদেশসূচক পৰিকল্পনাত (Imperative planning) লক্ষ্যত উপনীত হ'বৰ বাবে পৰিকল্পনাত বাধ্যতামূলক নিয়ন্ত্ৰণ তথা নীতি-নিৰ্দেশনাও থাকে।
- **প্ৰবাহমান আৰু স্থিৰ পৰিকল্পনা ঃ** প্ৰবাহমান বা ঘূৰ্ণায়মান পৰিকল্পনা (Rolling Plan) হৈছে নমনীয় পৰিকল্পনা, যিটো প্ৰতি বছৰে পুনবিচাৰ কৰি সংশোধন কৰা হয়, যাতে পৰিৱৰ্তিত আৰ্থিক স্থিতিৰ লগত অগ্ৰাধিকাৰ সলনি কৰিব পৰা যায়। আনহাতে, স্থিৰ পৰিকল্পনাৰ (Fixed Plan) সময় সীমা নিৰ্দ্ধাৰিত কৰা হৈয়েই থাকে, যিটো সময়ৰ পূৰ্বে সংশোধন কৰিব নোৱাৰে।
- **কেন্দ্ৰীভূত আৰু বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনা ঃ** কেন্দ্ৰীভূত পৰিকল্পনাত কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰে নেতৃত্ব বহন কৰি পৰিকল্পনা আৰু তাৰ ৰূপায়ণৰ সম্পূৰ্ণ দায়িত্ব লয়। আনহাতে, বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাত এই দায়িত্ব কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰে নেতৃত্ব বহন কৰি পৰিকল্পনা আৰু তাৰ ৰূপায়ণৰ সম্পূৰ্ণ দায়িত্ব লয়। আনহাতে, বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাত এই দায়িত্ব কেন্দ্ৰৰ লগতে ৰাজ্যিক, জিলা তথা স্থানীয় প্ৰশাসনিক গোটবোৰৰ হাতলৈও যায়।

১১.৪.১ নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনা আৰু প্ৰোৎসাহনমূলক পৰিকল্পনা

পৰিকল্পনাৰ বাবে সম্পদ আহৰণ কৰাৰ উদ্দেশ্যৰ ভিত্তিত অধ্যাপক লিৱি (Professor Lewis) য়ে নিৰ্দেশনামূলক পৰিকল্পনা আৰু প্ৰোৎসাহমূলক পৰিকল্পনাৰ মাজৰ পাৰ্থক্য উলিয়াইছে।

- **নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনা**

ছোভিয়েট ইউনিয়নৰ নিচিনা সমাজবাদী পদ্ধতিত নিৰ্দেশাত্মমূলক বা নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনা হৈছে এক অবিচ্ছেদ্য অংগ। এই পৰিকল্পনা অবাধ স্বাধীনতা (Laissez faire) ৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত। এনে পদ্ধতিত এক কেন্দ্ৰীয় কৰ্তৃপক্ষ থাকে আৰু পূৰ্ব নিৰ্ধাৰিত লক্ষ্য তথা অগ্ৰাধিকাৰ অনুসৰি এই কৰ্তৃপক্ষই পৰিকল্পনাৰ প্ৰস্তুতকৰণৰ কাম, নিয়ন্ত্ৰণ-নিৰ্দেশনা আৰু ৰূপায়ণৰ বাবে ব্যৱস্থা কৰে। এনে পৰিকল্পনা সৰ্বাত্মক আৰু গোটেই অৰ্থনীতিখনকেই সামৰি লয়। লাঙ্গাই (Lange) কোৱাৰ দৰে' সামাজিক খণ্ডৰ লগত সংগতি ৰাখি ৰাষ্ট্ৰীয় পৰিকল্পনাই বাধ্যতামূলক নিৰ্দেশাৱলীক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। ৰাষ্ট্ৰৰ পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্য তথা ইয়াৰ বিত্তীয় ব্যৱস্থাসমূহ মন্ত্ৰালয় আৰু বিভিন্ন প্ৰতিষ্ঠানে ৰূপায়ণ কৰিবলগীয়া নিৰ্দেশনাক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। পৰিকল্পনাৰ নিৰ্দেশনাবোৰ কাৰ্যকৰী কৰিবলৈ মন্ত্ৰালয় বা প্ৰতিষ্ঠানসমূহ বাধ্য।' সমগ্ৰ ব্যক্তিগত খণ্ডৰ উদ্যোগ, কৃষিক্ষেত্ৰ, বেংক তথা পৰিবহন- আটাইবোৰ নিজৰ অধীনস্থ কৰি ৰাখি ৰাষ্ট্ৰই 'নিৰ্দেশকাৰীৰ পদবী'টো নিজৰ হাতত ৰাখে। এনে কেন্দ্ৰীকৰণ অবিহনে পৰিকল্পনা কাৰ্যকৰী কৰাৰ আহিলাসমূহ ৰাষ্ট্ৰৰ হাতত নাথাকিব। কাৰ্যকৰীকৰণৰ কোনো প্ৰতিভূতি নথকাকৈ পৰিকল্পনাত থকা আঁচনি-ব্যৱস্থাবোৰ মাথোন আন্তৰিক শুভকামনাহে হ'বগৈ'।

- **নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনাৰ অসুবিধাসমূহ**

নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনাৰ কেতবোৰ অসুবিধা আছে ঃ

প্ৰথমতে, নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনা আমোলাতান্ত্ৰিক আৰু একনায়কত্ববাদী শাসন ব্যৱস্থাৰ সৈতে জড়িত। এনে

ব্যৱস্থাত উপভোক্তা গ্ৰাহকৰ সাৰ্বভৌমত্ব নাথাকে। জনসাধাৰণে নিজৰ পছন্দ মতে ব্যয় বা ভোগ কৰিব নোৱাৰে। আনকি, নিজৰ জীৱিকাও পছন্দ কৰিব লোৱাৰ অধিকাৰ নাথাকে। শ্ৰমিকৰ তথা উপভোক্তাৰ বজাৰ উভয়ৰে ক্ষেত্ৰত সিদ্ধান্ত লোৱাৰ ক্ষমতা পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষৰহে হাতত থাকে। ৰেচন-ব্যৱস্থা আৰু দৰ-নিয়ন্ত্ৰণ হৈছে নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনা এনে দুই অৱলম্বন, যিয়ে দুৰ্নীতি আৰু স্বজন-তোষণৰ পথ মুকলি কৰে। মুঠতে, এনে পৰিকল্পনাত অৰ্থনৈতিক স্বাধীনতা নাথাকে।

দ্বিতীয়তে, বৰ্তমানৰ জটিলতাৰ অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ প্ৰেক্ষাপটত নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনাৰ ফলাফল কোনোপধ্যেই সন্তোষজনক নহয়। যিকোনো দ্ৰব্যসামগ্ৰী এবিধৰ উৎপাদনৰ পৰিমাণ বঢ়াবলৈ হ'লে সামগ্ৰীবিধৰ প্ৰতিটো পৰিপূৰকৰ পৰিমাণ বঢ়াব লাগিব অথবা কোনোবাবিধ বিকল্প দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ কম কৰিব লাগিব। যেতিয়া আগনন দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ বাবে এনে সিদ্ধান্ত ল'বলগীয়া হয়, তেতিয়া ই সম্পূৰ্ণভাৱে এক জটিল কাম হৈ উঠে আৰু লক্ষ্য কেতিয়াও পূৰণ কৰিব পৰা নাযায়।

তৃতীয়তে, নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনা হৈছে অনমনীয়। এবাৰ পৰিকল্পনা গ্ৰহণ কৰাৰ পিছত তাক আংশিকভাৱেও সালসলনি কৰা সম্ভৱ নহয়, লাগিলে পৰিবৰ্তিত পৰিস্থিতিত তেনে সালসলনি অতিকৈ প্ৰয়োজনীয়ই নহওক কিয়হ্ল কাৰণ, সম্পূৰ্ণভাৱে বা সামগ্ৰিক পৰিকল্পনাত পৰিৱৰ্তন নকৰাকৈ এটা অংশও সলনি কৰাটো যথেষ্ট জটিল কাম। গতিকে, পৰিকল্পনাত বিভিন্ন ভুল-ভ্ৰান্তি চকুত পৰিলেও সালসলনি নকৰাকৈয়ে সামগ্ৰিকভাৱে কাৰ্যকৰী কৰিবলগীয়া হয়।

চতুৰ্থতে, ওপৰত উল্লেখ কৰা বৈশিষ্ট্যৰ ফলস্বৰূপে পৰিকল্পনা আগবঢ়াই নিলেও পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্যত উপনীত হ'ব পৰাটো এক কঠিন কাম হয়গৈ। যিমানেই নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনাৰ অসুবিধাবোৰ আঁতৰাবলৈ প্ৰয়াস কৰা যায়। সিমানেই নিয়োজিত সম্পদৰ হিতাপত লক্ষ্য পূৰণ যথেষ্ট ব্যয়বহুল হৈ পৰে।

পঞ্চমতে, লিৰি (Lewis) য়ে কোৱাৰ দৰে নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনাই সকলোকে একোটা সাঁচত বহুৱাবলৈ বিচৰাৰ প্ৰবনতা গঢ়ি উঠে। যিহেতু, এই পৰিকল্পনাত উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়া সহজ হয়, গতিকে, অত্যাধিক মানকীকৰণলৈ গতি কৰে। মানক সামগ্ৰী বা প্ৰামানিকৃত সামগ্ৰী কোনো বিভিন্নতা নোহোৱাকৈ উৎপাদিত হয়। লিৰিয়ে কৈছে যে 'মানকীকৰণ ঘনেপতি প্ৰগতিৰ ইঞ্জিন হয় আৰু বাৰেপতি সুখ-সন্তুষ্টিৰ শত্ৰু হয় তথা বৈদেশিক বাণিজ্যৰ ক্ষেত্ৰত বহুতো সময়ত ই সফলতাৰেই ঘাতক হয়।' তদুপৰি, প্ৰতিটো উৎপাদন শাখাত এবিধ মাথোন মানবিশিষ্ট সামগ্ৰীৰ উৎপাদন হয়তো উৎসাহ-উদ্যমিতাৰ বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত বিপৰীতেও গতি কৰিব পাৰে। এই ব্যৱস্থাত উদ্ভাৱনৰ গতি কৰিব পাৰে। এই ব্যৱস্থাত উদ্ভাৱনৰ কোনো তাড়না বা সুৰুঙা নাই।

শেষত, নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনা হৈছে এক ব্যয়বহুল কাৰবাৰ। এনে পৰিকল্পনাৰ বাবে এদল কেৰানী, পৰিসংখ্যাবিদ, অৰ্থনীতিবিদ আৰু অন্যান্য দক্ষতাসম্পন্ন প্ৰশিক্ষণপ্ৰাপ্ত ব্যক্তিৰ প্ৰয়োজন হয়। অসংখ্য গণনা আৰু জৰীপৰ কামৰ বাবে বৃহৎ পৰিমাণৰ বিত্ত ব্যয় কৰিবলগীয়া হয়।

ওপৰত উল্লেখ কৰা অসুবিধাবোৰ থকা সত্বেও ছোভিয়েট ইউনিয়নৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰা স্পষ্ট প্ৰমাণ পোৱা যায় যে অৰ্থনীতি এখনৰ উন্নয়ণৰ হাৰ বৃদ্ধিৰ বাবে নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনা হৈছে অধিক ফলদায়ক কৌশল।

১১.৪.২ প্ৰোৎসাহনমূলক পৰিকল্পনা

প্ৰোৎসাহনমূলক পৰিকল্পনা হৈছে গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনা। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে বজাৰ প্ৰভাবিত কৰিব পৰাকৈ পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰা। এনে ব্যৱস্থাত কোনো বাধ্য-বাধকতা বা প্ৰৰোচনাৰ স্থান নাই। বৰঞ্চ, ইয়াত অনুষ্ঠান-উদ্যমিতাৰ স্বাধীনতা, উপভোগৰ স্বাধীনতা তথা উৎপাদনৰ স্বাধীনতা আছে। কিন্তু, এনে স্বাধীনতা ৰাষ্ট্ৰ বা চৰকাৰৰ নিয়ন্ত্ৰণ তথা নীতি-নিয়মম সাপেক্ষ। চৰকাৰৰ মুদ্ৰানীতি তথা ৰাজনীতিৰ জৰিয়তে জনসাধাৰণক এক নিৰ্দিষ্ট পথেৰে কাম কৰিবলৈ

প্ৰোৎসাহিত কৰা হয়। যদিহে পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষই উচিত বুলি বিবেচনা কৰে, তেন্তে কোনো দ্ৰব্য-সামগ্ৰী উৎপাদনৰ বাবে ৰাজসাহায্য প্ৰদান কৰিব পাৰে। আকৌ, বজাৰত কোনো সামগ্ৰীৰ নাটনি দেখিলে, চৰকাৰ বা কৰ্তৃপক্ষই দৰ-নিয়ন্ত্ৰণ বা ৰেচনৰ ব্যৱস্থা কৰিব পাৰে। মূলধন-গঠনৰ হাৰ বৃদ্ধিৰ বাবে পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষই চৰকাৰী বিনিয়োগ বঢ়াব পাৰে, অথবা ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বিনিয়োগ আহ্বান কৰিব পাৰে প্ৰোৎসাহনৰ জৰিয়তে। এক অনুকূল মুদ্ৰা নীতি আৰু কৰ নীতিৰ জৰিয়তে বিনিয়োগক প্ৰোৎসাহিত কৰি উপভোগ নিৰুৎসাহিত কৰিব পাৰে।

তুলনামূলকভাৱে কম ব্যক্তিগত স্বাধীনতা ত্যাগ কৰি নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনাৰ সমানেই প্ৰোৎসাহনমূলক পৰিকল্পনাৰ সমানেই প্ৰোৎসাহনমূলক পৰিকল্পনাৰ দ্বাৰা সুফল লাভ কৰিব পৰা যায়।

প্ৰোৎসাহনমূলক পৰিকল্পনা অসুবিধা ঃ প্ৰোৎসাহনমূলক পৰিকল্পনাত উদ্ভৱ হ'ব পৰা অসুবিধাবোৰৰ বাবেই নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনাৰ তুলনাত কম সফলতা লাভৰ সম্ভাৱনা থাকে।

- ৰাষ্ট্ৰ বা চৰকাৰে দিয়া উৎসাহ-উদ্গনিমূলক সা-সুবিধাসমূহ প্ৰত্যাশিত ফল লাভ কৰিব পৰাকৈ উৎপাদনকাৰী অথবা উপভোক্তাৰ বাবে যথেষ্ট নহ'বও পাৰে। তেতিয়া চৰকাৰ পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষ অসন্তুষ্ট হ'ব পাৰে।
- যিহেতু পৰিকল্পনাৰ প্ৰকৃত কাৰ্যাৱলী বজাৰৰ শক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল, তাত উদ্ধৃত্ব বা নাটনি যিকোনো এটা হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকেই। চাহিদা আৰু যোগানৰ মাজত উপযুক্ত সন্তুলন পোৱাটো কঠিন। নাটনি সঘনাই হয় আৰু তাৰ বাবে দৰ নিয়ন্ত্ৰণ অথবা ৰেচন ব্যৱস্থা যিটোৱেই সুবিধাজনক হয় প্ৰয়োগ কৰিবলগীয়া হয়। তেনে অৱস্থাত, প্ৰোৎসাহমূলক পৰিকল্পনাৰ সৈতে নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনাক একত্ৰিত কৰা হয়।
- একেদৰে মুদ্ৰানীতি আৰু ৰাজস্ব নীতি প্ৰয়োগেৰে মূলধন গঠনৰ হাৰ বৃদ্ধি কৰি অৰ্থনৈতিক উন্নয়ণক প্ৰোৎসাহিত কৰাকৈ যথোপযুক্ত নহয়। উন্নয়ণশীল দেশত আয় তথা সঞ্চয়ৰ পৰিমাণ কম হোৱা হেতু মূলধন গঠনৰ হাৰ বৃদ্ধি কৰাটো কঠিন। অনুৎপাদনশীল পথেৰে সঞ্চয় ব্যৱহাৰ কৰাৰ প্ৰৱণতাও মানুহৰ মাজত লক্ষ্য কৰা যায়। আনহাতে, এনে ক্ষেত্ৰত নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনা অধিক ফলপ্ৰসূ।

দেশ এখনে নিৰ্দেশাত্মক আৰু প্ৰোৎসাহনমূলক পৰিকল্পনাৰ মাজত কোনটো গ্ৰহণ কৰিব, সেয়া চৰকাৰৰ পদ্ধতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। সামগ্ৰিকভাৱে সম্পূৰ্ণ সমাজবাদী দেশ এখনে নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনা গ্ৰহণ কৰিব। আনহাতে, পুঁজিবাদী অৰ্থনীতিত প্ৰোৎসাহনমূলক পৰিকল্পনা মানি চলিব।

কিন্তু, উভয় পৰিকল্পনা পৰস্পৰৰ পৰিপূৰক। উভয়কে নিকপকপীয়াকৈ পৃথক কৰি ৰাখিব নোৱাৰি। উন্নয়ণশীল দেশৰ বাবে উভয়েই একে সময়তে বাস্তৱ-ব্যৱহাৰ যোগ্য আৰু অপৰিহাৰ্য। এনে দেশত চৰকাৰে অকলে অৰ্থনীতিখন উন্নত কৰিব নোৱাৰে। কেৱল বিত্তীয় নহয়, এনে দেশত চৰকাৰৰ প্ৰশাসনীয় সম্পদৰো অভাৱ থাকে। গতিকে, তেনে ক্ষেত্ৰত চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণ আৰু নিৰ্দেশনাৰ অধীনত ব্যক্তিগত খণ্ড কৰ্মক্ষেত্ৰলৈ আহে আৰু সম্প্ৰসাৰিত হয়। ইয়াৰ বাব ৰাজসাহায্য আৰু কৰ ৰেহাইৰ ৰূপত চৰকাৰে অনুপ্ৰেৰণা যোগায়। এনেদৰে, সঞ্চয়, বিনিয়োগ, উপভোগ আৰু উৎপাদন আটাইবোৰকে সঠিক দিশত আগবঢ়াই নিব পাৰি। ৰাষ্ট্ৰ বা চৰকাৰে ঘাটি বিত্তায়ণ, ঋণ আৰু কৰ ৰাজহৰ দ্বাৰা বিত্তীয় সম্পদ আহৰণ কৰে। এনে পদ্ধতিত প্ৰাথমিক আৰু গধুৰ উদ্যোগ স্থাপন কৰিব পাৰে আৰু আৰ্থ-সামাজিক পৰিকাঠামো নিৰ্মাণ কৰিব পাৰে। গতিকে, সৰ্বোৎকৃষ্ট পন্থা হৈছে উন্নয়ণশীল দেশে উভয় পৰিকল্পনাকে সংযোজিত কৰি ৰূপায়ণ কৰিব লাগে।

ভাৰত চৰকাৰে পৰিকল্পনাৰ বাবে এক মধ্যম পন্থা অৱলম্বন কৰি মিশ্ৰ অৰ্থনীতি গ্ৰহণ কৰে, য'ত নিৰ্দেশাত্মক আৰু প্ৰোৎসাহনমূলক পৰিকল্পনাই নিজৰ নিজৰ ভূমিকা পালন কৰিছিল।

১১.৪.৩ কেন্দ্ৰীভূত পৰিকল্পনা

এনে পৰিকল্পনাত পৰিকল্পনাৰ ৰূপৰেখা প্ৰস্তুত কৰা, গ্ৰহণ আৰু ৰূপায়ণ কৰা, নিৰীক্ষণ আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰা-

সকলো কাম কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষৰ দ্বাৰা কৰা হয়। পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষই লক্ষ্য তথা অগ্ৰাধিকাৰসমূহ নিৰ্ধাৰণ কৰে। পৰিকল্পনা প্ৰক্ৰিয়াটোত সমন্বয় অনাটো পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষৰ অনাটো পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষৰ কৰ্তব্যৰ অন্তৰ্গত। এনে পৰিকল্পনা শীৰ্ষৰ পৰা নিম্নভাগলৈ গতি কৰা বিধৰ। এনে পৰিকল্পনাই সমতা আৰু সংহতি নিৰ্ধাৰিত কৰে। আঞ্চলিক আৰু স্থানীয় প্ৰয়োজনীয়তাৰ ভিত্তিত কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষই প্ৰাথমিক আঁচনিসমূহ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে।

কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষই গ্ৰহণ কৰা লক্ষ্য আৰু উদ্দেস্য অনুসৰি সকলো বিনিয়োগৰ সিদ্ধান্ত লোৱা হয়। সকলোবোৰ অৰ্থনৈতিক সিদ্ধান্ত, যেনে, কি উৎপাদন কৰা হ'ব, কিদৰে উৎপাদন কৰা হ'ব, ক'ত উৎপাদন কৰা হ'ব আৰু কাৰ কাৰ মাজত এইবোৰৰ আবণ্টন কৰা হ'ব, ইত্যাদিবোৰ একচেটিয়াভাৱে কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনা আয়োগে থিৰাং কৰে। অৰ্থনীতিৰ সকলো দিশ কেন্দ্ৰীয় কৰ্তৃপক্ষই নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। আকৌ, দৰ আৰু মজুৰি থিৰাং কৰে পৰিকল্পনা আয়োগেই। অস্কাৰ লাঙ্গা (Oscar Lange) ই এই পৰিকল্পনাক অগণতান্ত্ৰিক চৰিত্ৰ তথা প্ৰকৃতিৰ বাবে সমালোচনা কৰিছে। এনে পৰিকল্পনাক সম্পূৰ্ণভাৱে কৰ্তৃপক্ষই নিয়মীয়াকৰণ কৰে তথা নিয়ন্ত্ৰণো কৰে। এই পৰিকল্পনা অনমনীয় বাবে কম গ্ৰহণযোগ্য। ইয়াত অৰ্থনৈতিক স্বাধীনতা একেবাৰেই নাই। আকৌ, কেন্দ্ৰীভূত পৰিকল্পনাত সৃষ্ট সন্তুলনহীনতা সহজতে দূৰ কৰিব পৰা নাযায়।

১১.৪.৪ বিকেন্দ্ৰীভূত পৰিকল্পনা

এনে পৰিকল্পনাত স্থানীয় আৰু আঞ্চলিক কৰ্মকৰ্তাসকলৰ সৈতে দায়িত্ব অৰ্পন কৰা থাকে, যিয়ে পৰিকল্পনাৰ সিদ্ধান্তসমূহ লয়। এনে পৰিকল্পনা তৃণমূল পৰ্যায়ৰ পৰা আৰম্ভ হয়। অন্য কথাত ক'বলৈ গ'লে এই পৰিকল্পনা নিম্নস্তৰৰ পৰা শীৰ্ষলৈ গতি কৰে। এনে পৰিকল্পনাৰ ৰূপৰেখা কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষই দেশৰ অন্যান্য প্ৰশাসনিক গোটসমূহৰ সৈতে বিচাৰ বিবেচনা কৰি প্ৰস্তুত কৰে।

এনে পৰিকল্পনাই কেন্দ্ৰীয়, ৰাজ্যিক আৰু স্থানীয় পৰ্যায়ত পৰিকল্পিত আঁচনিসমূহ অন্তৰ্ভূক্ত কৰি লয়। তদুপৰি, বিভিন্ন উদ্যোগৰ বাবেও পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰা হয়। কিন্তু, ব্যক্তিগত প্ৰতিষ্ঠানসমূহে স্বাধীনভাৱে নিজৰ বিনিয়োগ তথা নিৰ্ধাৰিত উৎপাদনৰ পৰিমাণ ধাৰ্য কৰিব পাৰে। এনে পৰিকল্পনাত চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণ থাকে যদিও বজাৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰাই দৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়।

উৎপাদন, উপভোগ আৰু বিতৰণৰ ক্ষেত্ৰত সম্পূৰ্ণ অৰ্থনৈতিক স্বাধীনতা থাকে। এনে বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাৰ প্ৰধান দুৰ্বলতা হৈছে এয়ে যে ইয়াত অৰ্থনীতিৰ বিভিন্ন খণ্ডৰ মাজত সমতা আৰু সমন্বয় নাথাকে। ইংলেণ্ড আৰু ফ্ৰান্সত এনে পৰিকল্পানা গ্ৰহণ কৰা হৈছিল।

ভাৰতত বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাৰ গুৰুত্ব ঃ

- **গাঁও আৰু সৰু চহৰসমূহৰ মাজত উন্নত সংযোগ স্থাপন ঃ** ভাৰতত গাওঁসমূহৰ জনসংখ্যাৰ বিশাল আকাৰ অনুপাতলৈ চাই সৰু-সৰু, সিচঁৰতি হৈ থকা গাওঁ আৰু নিকটৱৰ্তী সৰু সৰু চহৰবোৰৰ মাজত উন্নত সংযোগ স্থাপন কৰাটো অতি প্ৰয়োজনীয়, বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাৰ জৰিয়তে সংযোগ পথ বা উপপথ নিৰ্মাণ কৰি উন্নত পৰিবহন সা-সুবিধাৰ সৃষ্টি কৰি বজাৰ-পণ্যাগাৰৰ সুবিধা তথা স্বাস্থ্য অনাময় সুবিধা আৰু কল্যাণ কেন্দ্ৰৰ সুবিধা আগবঢ়াব পৰা যায়।
- **পৰিকল্পনা অধিক বাস্তৱ-সন্মত আৰু নমনীয় ঃ** বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাক অধিক বাস্তৱসন্মত বুলি বিবেচনা কৰা হয়, যিহেতু স্থানীয়ভাৱে উপলব্ধ হোৱা সম্পদ, থলুৱা মানৱসম্পদ, স্থানীয় কৌশল তথা স্থানীয় প্ৰয়োজনীয়ভাৱে মাজত নিকট-সমন্বয় ৰক্ষা কৰিব চলে।
- **কৃষি উন্নয়ণ ঃ** কৃষি আৰু আনুষঙ্গিক কাৰ্যাৱলী, যেনে- পশুপালন, মীনপালন, উদ্যানশস্য, বনানি তথা গ্ৰামীন কুটীৰ উদ্যোগৰ উন্নয়ণৰ বাবে বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনা উপযুক্ত।

- **জনসাধাৰণৰ অংশগ্ৰহণ বৃদ্ধি ঃ** স্থানীয় পৰিকল্পনা আৰু আঁচনিসমূহ ৰূপায়ণত বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাই থলুৱালোকৰ অংশগ্ৰহণ সক্ৰিয়তাৰে উন্নত কৰে। অৰ্থাৎ, উন্নয়ণৰ কামকাজত থলুৱা সম্প্ৰদায়ৰ অন্তৰ্ভুক্তি বৃদ্ধি কৰে।
- **সম্পদৰ অপব্যয় হ্ৰাস ঃ** বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাত সম্পদৰ অপব্যয় হ্ৰাস কৰিব পৰা যায়, কিয়নো পৰিকল্পিত আঁচনি ৰূপায়ণত তথা আবণ্টিত ধন ব্যৱহাৰত পৰিকল্পনাত অংশগ্ৰহণ কৰা স্থানীয়লোকে সম্পূৰ্ণ নজৰ ৰাখিব পাৰে।

ভাৰতত বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাৰ উদ্দেশ্য ঃ

ভাৰতত বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ উদ্দেশ্য কেতবোৰ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল-

(ক) দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ আঁচনিসমূহৰ সফল ৰূপায়ণ।

(খ) সৰ্বসাধাৰণ লোকৰ ন্যূনতম প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণত অৰ্থে সন্তুলিত আঞ্চলিক উন্নয়ণ নিশ্চিতকৰণ।

(গ) বিভিন্ন ক্ষেত্ৰৰ উন্নয়ণ প্ৰক্ৰিয়াত জনসাধাৰণৰ অংশগ্ৰহণ নিশ্চিতকৰণ।

ভাৰতত বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাৰ হতাশজনক প্ৰদৰ্শন ঃ

- **অসফল ভূমি সংস্কাৰ ঃ** বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাৰ সফলতা বহু পৰিমাণে ভূমি সংস্কাৰৰ আঁচনিসমূহ, যেনে- ভূমি উচ্চ সীমা বা চিলিং আইন প্ৰয়োগ, উদ্বৃত ভূমিৰ সঠিক বিতৰণ, স্বত্ব-সংশোধন, ভূমিৰ সঠিক বিতৰণ, স্বত্ব-সংশোধন, ভূমিৰ একত্ৰীকৰণ আদিৰ যথোপযুক্তভাৱে ৰূপায়ণ কৰাৰ ওপত নিৰ্ভৰশীল।
- **উপযুক্ত প্ৰশাসনিক সংস্থাৰ অভাৱ ঃ** ভাৰতত উপযুক্ত আৰু পৰ্যাপ্ত প্ৰশাসনিক সংস্থাৰ অভাৱৰ বাবে বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনা সফল নহয়, কিয়নো- বিভিন্ন আঁচনি ৰূপায়ণৰ বাবে স্থানীয় এলেকাবোৰত প্ৰয়োজনীয় প্ৰশাসনিক গোট নাই।
- **ফলপ্ৰসূ সংগঠনৰ অভাৱ ঃ** নিজৰ নিজৰ অৰ্থনৈতিক স্বাৰ্থসমূহৰ সুৰক্ষাৰ্থে উপযুক্ত স্থানত প্ৰতিনিধিত্ব কৰিবলৈ ক্ষুদ্ৰ আৰু উপান্ত কৃষি শ্ৰমিক, ক্ষুদ্ৰ কাৰিকৰ, অনুসূচীত জাতি, অনুসূচীত জনজাতি আৰু অন্যান্য পিচপৰা শ্ৰেণীসমূহৰ মাজত ফলপ্ৰসূ সংগঠনৰ অভাৱ পৰিলক্ষিত হয়।
- **উপযুক্ত সম্পদ হস্তান্তৰকৰণৰ অভাৱ ঃ** বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাৰ সম্পদ আবণ্টনৰ নীতিসমূহ বিস্তৃতভাৱে, খাটাংকৈ ঠিক কৰিবৰ বাবে ভাৰতৰ চৰকাৰী শাসনযন্ত্ৰ পৰ্যাপ্ত ব্যৱস্থাপনাযুক্ত সংগঠন গঢ়ি তোলাত ব্যৰ্থ হোৱা পৰিলক্ষিত হয়।

ভাৰতত বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাৰ কাৰ্য-প্ৰদৰ্শন উন্নত কৰাৰ বাবে লোৱা ব্যৱস্থাসমূহ ঃ

(ক) দেশত বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনা কৃতকাৰ্য কৰাৰ বাবে পঞ্চায়তী ৰাজৰ অন্তৰ্ভুক্ত অনুষ্ঠানসমূহ সবল কৰি তুলিব লাগিব।

(খ) ভাৰতৰ বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাৰ সফল ৰূপায়ণৰ বাবে ভূমি সংস্কাৰ আৰু অন্যান্য আনুষ্ঠানিক সংস্কাৰসমূহ আৰম্ভ কৰিব লাগিব।

(গ) ৰাজ্য চৰকাৰসমূহে পঞ্চায়তীৰাজ অনুষ্ঠানসমূহলৈ উপযুক্ত পৰিমাণৰ বিত্ত হস্তান্তৰৰ আৰু থলুৱা ব্যক্তিগত মূলধন আহৰণৰো উচিত ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিব লাগে।

(ঘ) বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনা সফলতাৰে ৰূপায়ণ কৰিবলৈ হ'লে ইয়াৰ ৰূপায়ণৰ নীতিসমূহৰ সৰলীকৰণ কৰি প্ৰণালীবদ্ধ কৰিব লাগিব।

কেন্দ্ৰীভূত পৰিকল্পনা আৰু বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাৰ মাজৰ পছন্দ ঃ

কেন্দ্ৰীভূত পৰিকল্পনাৰ তুলনাত বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনা শ্ৰেষ্ঠ। কাৰণ, ই অৰ্থনীতিখনক স্বাধীনতা আৰু নমনীয় স্থিতি দিয়ে। দ্ৰব্য-সামগ্ৰী উৎপাদনৰ ক্ষেত্ৰত বজাৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ নিৰ্ভৰ শীলতাই দ্ৰব্যৰ হ্ৰাস-বৃদ্ধি ঘটাব পাৰে।

তেনে ক্ষেত্ৰত চৰকাৰেহে সন্তুলন আনিব পাৰে। যদি দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ উৎপাদন কম হয়, তেতিয়া মুদ্ৰাস্ফীতিৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে।

এই মুদ্ৰাস্ফীতিৰ হেঁচা চৰকাৰে দৰ-নিয়ন্ত্ৰণ আৰু ৰেচন নীতি প্ৰয়োগ কৰি নিজৰ আয়ত্বাধীন কৰিব পাৰে। পুনৰ, পৰিকল্পিত কাৰ্যাৱলী আৰু পৰিকল্পনা বহিৰ্ভূত কাৰ্যাৱলী সম্পৰ্কে লোৱা সিদ্ধান্তৰ মাজত সমন্বয় স্থাপন কৰাটো সম্ভৱ নহয়। এনে হ'লেও দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ চাহিদা আৰু যোগানৰ মাজত অসন্তুলনৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে। আকৌ, বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাই অৰ্থনৈতিক স্বাধীনতা আৰু বজাৰক প্ৰোৎসাহন দিয়ে, আনহাতে, কেন্দ্ৰীভূত পৰিকল্পনাই অৰ্থনীতিখনক একত্ৰিত কৰি ৰাখে।

১১.৪.৫ গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনা

গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনাই এনে এক অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাক বুজায়, য'ত চৰকাৰে গঠন কৰি দিয়া পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষ সৰ্বসাধাৰণ লোকৰ সমৰ্থনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। অৰ্থনীতিবিদ হায়েক (Hayek) আৰু লিপম্যান (Lippman) ৰ মতে গণতন্ত্ৰত পৰিকল্পনা যুক্তিসংগত নহয়। হায়েকে কৈছে যে 'যিটো পথ স্বাধীনতাৰ পথ বুলি আমাক প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়া হৈছিল, সেইটো প্ৰকৃততে দাসত্বৰ পথহে আছিল (Whar was promised to us the road to freedom was in fact the high road to serfdom)'। গতিকে, গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনাত ৰাষ্ট্ৰ বা চৰকাৰে উৎপাদনৰ আহিলাসমূহ নিয়ন্ত্ৰণ নকৰে বা ব্যক্তিগত খণ্ডৰ আৰ্থিক কামকাড প্ৰত্যক্ষভাৱে নিমমীয়াকৰণ নকৰে।

গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনা বৈশিষ্ট্য ঃ

গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰধান চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত দিয়া ধৰণৰ ঃ

- গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰত্যক্ষ ফলস্বৰূপেই মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ জন্ম হ'ল, য'ত ৰাজহুৱা খণ্ড আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডই পৰস্পৰে সমান্তৰালভাৱে কাম কৰে।
- কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষৰ ৰাজহুৱা খণ্ডৰ ওপৰত প্ৰত্যক্ষ নিয়ন্ত্ৰণ থাকে।
- মুদ্ৰানীতি আৰু ৰাজনীতিৰ সহায়ত কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পা কৰ্তৃপক্ষই ৰাষ্ট্ৰীয় স্বাৰ্থৰ খাতিৰত পৰোক্ষভাৱে ব্যক্তিগত খণ্ডকো নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।
- জনসাধাৰণে অৰ্থনৈতিক, সামাডিক আৰু ধৰ্মীয় স্বাধীনতা উপভোগ কৰিব পাৰে। ৰাষ্ট্ৰীয় স্বাৰ্থৰ খাতিৰত আৰু সামগ্ৰিকভাৱে সমূহীয়া কামসমূহ যেনে- উৎপাদন, উপভোগ, বিতৰণ, বিনিয়োগ আদি কৰাৰ বাবে স্বাধীনতা লাভ কৰে।
- পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰাৰ সময়ত জনসাধাৰণৰ সহযোগিতাৰ প্ৰয়োজন হয়। জনসাধাৰণৰ কল্যাণ আৰু অৰ্থনৈতিক কামকাজৰ মাজত নিকট সম্পৰ্ক থাকে।
- ৰাজহুৱা আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডৰ কৰ্মৰাজিৰ প্ৰতি সহযোগিতা আগবঢ়োৱাতো হৈছে এই পৰিকল্পনাৰ অন্যতম উদ্দেশ্য।
- পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্য পূৰণৰ ক্ষেত্ৰত জনসাধাৰণৰ সহযোগিতা পাবৰ বাবে প্ৰোৎসাহিত কৰা।
- লাভ আহৰণৰ প্ৰত্যাশা আৰু সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধিৰ দ্বৈত লক্ষ্যৰে অৰ্থনৈতিক কামকাজ আগবঢ়াই নিয়া হয়।
- গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনাত দৰ-প্ৰক্ৰিয়া আৰু চৰকাৰী-সিদ্ধান্ত উভয়কে গুৰুত্ব দিয়া হয়।
- ব্যক্তিগত খণ্ড আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ লক্ষ্যৰ মাজত সমন্বয় অনা হয়।
- এনে পৰিকল্পনা যথেষ্ট নমনীয়, কিয়নো, ব্যক্তিগত খণ্ডৰ লক্ষ্যসমূহ সালসলনি কৰাৰ অৱকাশ ৰখা হয়। একেদৰে, ৰাজহুৱা খণ্ডতো পৰিবৰ্তিত পৰিস্থিতিত লক্ষ্যসমূহ সলনি কৰি ল'ব পৰা যায়।
- এনে পৰিকল্পনা বিকেন্দ্ৰীকৃত হোৱাৰ প্ৰৱণতা থাকে।

- ইয়াৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য হৈছে জনসাধাৰণৰ জীৱন ধাৰণৰ মান শীঘ্ৰেই উন্নীত কৰা। সেয়েহে, গধুৰ উদ্যোগৰ লগতে উপভোক্তাৰ দ্ৰব্য-সামগ্ৰী উৎপাদন কৰা উদ্যোগকো সমানেই গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হয়।

গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনাত গণতান্ত্ৰিক চৰকাৰখনৰ দৰ্শনিক আদৰ্শগত ভিত্তি হিতাপে বিবেচনা কৰা হয়। এনে ধৰণৰ পৰিকল্পনাত চৰকাৰী প্ৰোৎসাহন তথা মুদ্ৰানীতি আৰু ৰাজস্বনীতিৰে কৰা আংশিক নিয়ন্ত্ৰণৰ দ্বাৰা ব্যক্তিগত খণ্ডই লোৱা সিদ্ধান্তসমূহ প্ৰভাৱিত হয়। পৰিকল্পনাৰ প্ৰস্তুতকৰণ আৰু ৰূপায়ণৰ প্ৰতিটো পদতেই জনসাধাৰণ জড়িত হয়। আচলতে, গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনাই চৰকাৰী হস্তক্ষেপ আৰু পুঁজিবাদৰ পুনৰ সংযোজন ঘটায়।

যিহেতু গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনা হৈছে মানুহৰ বাবে মানুহৰ দ্বাৰা কৰা মানুহৰেই পৰিকল্পনা। সেয়েহে, চৰকাৰ বা ৰাষ্ট্ৰৰ নিজা পৰিচয়ৰ পৰিৱৰ্তে মানুহৰ প্ৰতিনিধি হিচাপেই কাম সম্পন্ন কৰে। ৰাষ্ট্ৰ বা চৰকাৰে জনসাধাৰণৰ ৰায় বা মতামত জানিবৰ বাবে প্ৰচাৰ চলায় আৰু দেশৰ মানুহৰ সক্ৰিয় সহযোগিতা আৰু সমৰ্থন পাবৰ বাবে বেচ চেষ্টা চলায়। দেশৰ দৰিদ্ৰসকলৰ কল্যাণৰ অৰ্থে ই যিকোনো ধৰণৰ সংঘাত এৰাই চলিব বিচাৰে আৰু ভিন্ন ভিন্ন মতামতৰ মাজত সমন্বয় অনাৰ প্ৰয়াস কৰে।

গতিকে, বিভিন্ন এজেন্সী, স্বেচ্ছাসেৱী অনুষ্ঠান আৰু অন্যান্য সংস্থাবোৰ একত্ৰিত হৈ থাকে আৰু পৰিকল্পনা ৰূপায়ণত মুখ্য ভূমিকা পালন কৰে। পুনৰ, এনে পৰিকল্পনাকে লৈ সদনত সম্পূৰ্ণভাৱে বিতৰ্ক-আলোচনা কৰাৰ সুবিধা থাকে, কেন্দ্ৰ, ৰাজ্য আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডকো ই সম্ভৱ হয়। এনে পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰে পৰিকল্পনা আয়োগে, যি সম্পূৰ্ণভাৱে গ্ৰহণযোগ্য নহ'বও পাৰে। তেতিয়া ইয়াক প্ৰত্যাখ্যান কৰিব পাৰি বা সংশোধন কৰি ল'ব পাৰি। এনেদৰে, ইয়াক শীৰ্ষৰ পৰা বল প্ৰয়োগেৰে ৰূপায়ণ নকৰি সম্পূৰ্ণ পদ্ধতিগতভাৱে চলাই নিয়া হয়।

১১.৪.৬ অধিনায়কত্ববাদী পৰিকল্পনা

যেতিয়া একনায়কত্ববাদী শাসকৰ অধীনত পৰিকল্পনা গ্ৰহণ কৰা হয়, তাক অধিনায়কত্ববাদী (Totalitarian) পৰিকল্পনা বুলি কোৱা হয়। এনে পৰিকল্পনাত ৰাষ্ট্ৰ বা চৰকাৰে অৰ্থনৈকিক কামকাজ, উৎপাদনশীল সম্পদৰ ব্যৱহাৰ তথা অৰ্থনৈতিক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ আদি সকলো কামকাজ নিজৰ অধীনস্থ কৰি লয়। ৰাষ্ট্ৰ হৈছে উৎপাদনশীল সম্পদসমূহৰ ব্যৱহাৰ কৰাৰ চূড়ান্ত কৰ্তৃপক্ষ আৰু কেন্দ্ৰীয় কৰ্তৃপক্ষৰ নিৰ্দেশ অনুসৰি সকলোবোৰ নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়।

উৎপাদনৰ পৰা হোৱা লাভ ব্যক্তিগত পুঁজিবাদীৰ পৰিৱৰ্তে ৰাষ্ট্ৰৰ হাতলৈ যায় আৰু সেইবোৰ দৰিদ্ৰসকলৰ অৱস্থাৰ উন্নতিৰ হকে ব্যয় কৰা হয়। অধিনায়কত্ববাদী পৰিকল্পনাই সমগ্ৰ ৰাষ্ট্ৰীয় অৰ্থনীতিটোৰেই সম্পূৰ্ণ সামাজিকীকৰণ কৰাটো দেখুৱায়। এনে পৰিকল্পনাত ৰাষ্ট্ৰই পৰিকল্পনাৰ প্ৰস্তুতকৰণ, নিয়ন্ত্ৰণ, বিত্তীয় পৰিচালনা, ৰূপায়ণ - ইত্যাদি সকলোবোৰ কৰে আৰু জনসাধাৰণে কৰিবলৈ একো নাথাকে। ম'ৰিছ ডব (Maurice Dobb) ৰ লেখাত এনে কৰ্তৃত্বশীল পৰিকল্পনাৰ বিষয়ে পঢ়িবলৈ পোৱা যায়।

অধিনায়কত্ববাদী পৰিকল্পনাৰ বৈশিষ্ট্য ঃ

অধিনাকয়কত্ববাদী পৰিকল্পনাৰ বৈশিষ্ট্য হৈছে ঃ

- এনে পৰিকল্পনাত কেৱল চৰকাৰী বা ৰাজহুৱা খণ্ডহে থাকে। চৰকাৰৰ হাতত প্ৰত্যক্ষ আৰু পূৰ্ণ নিয়ন্ত্ৰণ ক্ষমতা থাকে।
- সমগ্ৰ অৰ্থনীতিটোৰ বাবে কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষই পূৰ্ণ পকিল্পনা প্ৰস্তুত কৰে।
- যিহেতু চৰকাৰেই সকলোবোৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে, গতিকে জনসাধাৰণৰ আৰ্থিক স্বাধীনতা নাথাকে।
- দেশৰ দ্ৰুত অৰ্থনৈতিক উন্নয়ণৰ স্বাৰ্থত জনসাধাৰণৰ কল্যাণ উৎসৰ্গিত হ'ব পাৰে। সৰ্বসাধাৰণৰ ন্যূনতম প্ৰয়োজনীয়তাহে পূৰণ কৰা হ'ব পাৰে।
- চৰকাৰে উদ্যোক্তা এগৰাকীৰ দৰেই উৎপাদনৰ আহিলাসমূহ নিয়ন্ত্ৰণৰ কাম কৰে। ব্যক্তিগত উদ্যোক্তাৰ বাবে কোনো স্থান নাথাকে।

- অৰ্থনৈতিক সিদ্ধান্তসমূহ বজাৰ প্ৰক্ৰিয়া বা দৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা নহয়, চৰকাৰৰ দ্বাৰাহে লোৱা হয়।
- চৰকাৰৰ দ্বাৰাই সকলো সিদ্ধান্ত লোৱা হয় বাবে অৰ্থনৈতিক স্বাধীনতা নাথাকে।
- সকলোবোৰ আৰ্থিক সিদ্ধান্ত যেনে- বৈদেশিক বাণিজ্য, বৈদেশিক মূলধনৰ বিনিয়োগ, স্থান আদিবোৰৰ সিদ্ধান্ত চৰকাৰেই গ্ৰহণ কৰে।
- এই পৰিকল্পনা অনমনীয়। পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্য আহৰণৰ ক্ষেত্ৰত চৰকাৰে জনসাধাৰণক যিকোনো কথা বা কামত বাধা আৰোপ কৰিব পাৰে।
- এই পৰিকল্পনা অধিক ব্যাপক, সমন্বিত আৰু সুদক্ষ।

গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনা আৰু অধিনায়কত্ববাদী পৰিকল্পনাৰ মাজত অধিক গ্ৰহণযোগ্যতাৰ তুলনা কৰি কোনো কোনোৱে কৈছে যে গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনা অধিক গ্ৰহণযোগ্য কিয়নো, ইয়াত উপভোক্তা আৰু উৎপাদনকৰ্তাই পূৰ্ণ স্বাধীনতা লাভ কৰে। কিন্তু, এনে পৰিকল্পনাত অৰ্থনৈতিক উন্নয়ণৰ হাৰ অতি লেহেমীয়া হয়। আন এচামে গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনাক কাল্পনিক আখ্যা দিছে কিয়নো, এনে পৰিকল্পনাতো চৰকাৰী হস্তক্ষেপ অনিবাৰ্য। আনহাতে, অধিনায়কত্ববাদী পৰিকল্পনাত জনসাধাৰণে চৰম ত্যাগ কৰিবলগীয়া হয়। কিন্তু, তাত অৰ্থনৈতিক উন্নয়ণৰ হাৰ তীব্ৰ। আকৌ, অধ্যাপক মিৰ্ডালে (Myrdal) কৈছে যে 'পৰিকল্পনা যিয়েই নহওঁক কিয়, তাত গণতন্ত্ৰৰ প্ৰভাৱ থাকিবই।'

১১.৪.৭ ভৌতিক পৰিকল্পনা আৰু वित्तীয় পৰিকল্পনা

वित्तীয় পৰিকল্পনাত ব্যৱহৃত কৌশল অনুসৰি সম্পদসমূহৰ মুদ্ৰা ৰূপত আবণ্টন দিয়া হয়, আনহাতে, ভৌতিক বা কায়িক (Physical) পৰিকল্পনাত মানুহ, দ্ৰব্য আৰু যন্ত্ৰৰ ৰূপত সম্পদ আবণ্টনৰ কৌশল ব্যৱহৃত হয়।

- **ভৌতিক পৰিকল্পনা ঃ**

'উপাদানসমূহৰ আবণ্টন আৰু দ্ৰব্যৰ উৎপাদনৰ যোগেদি আয় আৰু নিয়োগৰ পৰিমাণ সৰ্বাধিক কৰিব পৰা উন্নয়ণ কৌশল ৰূপায়ণৰ প্ৰয়াসেই হৈছে ভৌতিক পৰিকল্পনা। বিনিয়োগ আৰু উপাদানৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ উপযুক্ত মূল্যায়নতেই ভৌতিক সন্তুলন নিহিত হৈ থাকে। বিনিয়োগৰ গুণঞ্চ গণনা কৰা হয়। এই গুণাঞ্চই বিনিয়োগৰ পৰিমাণ ইঙ্গিত দিয়ে আৰু লগতে এটা দ্ৰব্যৰ উৎপাদনৰ নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণ বৃদ্ধিৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা ভিন্ন বিনিয়োগযোগ্য সংমিশ্ৰণ-উপাদানবোৰো ইঙ্গিত দিয়ে। উদাহৰণ স্বৰূপে এক টন অতিৰিক্ত পৰিমাণৰ তীখা উৎপাদনৰ বাবে কিমান পৰিমাণৰ লো, কিমান কয়ালা, কিমান বিদ্যুৎ শক্তিৰ প্ৰয়োজন হ'ব? তেনে হিচাপৰ ভিত্তিত বিভিন্ন দ্ৰব্যৰ উৎপাদনৰ পৰিকল্পিত বৃদ্ধিৰ আৰু বিনিয়োগৰ পৰিমাণ তথা প্ৰকাৰৰ মাজত সন্তুলন অনা হয়। একেদৰে, অৰ্থনীতিখনৰ বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত উৎপাদনৰ পৰিমাণৰ মাজতো সন্তুলন ৰখাৰ প্ৰয়োজন হয়, কিয়নো, এটা শাখা বা ক্ষেত্ৰত উপাদান (input) গৈ আন এটি শাখাৰ উৎপাদ (Output) বা চূড়ান্ত দ্ৰব্য হিচাপে পৰিগণিত হয়। এই উদ্দেশ্যৰ সফলতা লাভ কৰিবলৈ वित्तীয় পৰিকল্পনা হৈছে এটা উপায় বা মাধ্যম। এখন উন্নয়ণশীল দেশত বিনিয়োগ প্ৰকল্প এটা আগবঢ়াই নিয়াত বিত্তৰ অভাৱ হ'লে সাধাৰণতে ভৌতিক সম্পদৰ অভাৱ প্ৰতিফলিত নহয় কিন্তু, ভৌতিক পৰিকল্পনাত বাস্তৱ সামগ্ৰীবোৰ যেনে, কেঁচামাল, মানৱ সম্পদ আদিৰ উপলব্ধতা আৰু পৰিকল্পনা কাৰ্যকৰী হৈ থাকিবলৈ কিদৰে এই সম্পদবোৰ আহৰণত থকা বাধাবোৰ আতৰাব পৰা যাব, ইত্যাদি সকলোবোৰৰ সামগ্ৰিক মূল্যায়নৰ ব্যৱস্থা কৰা হয়। ভৌতিক পৰিকল্পনাত অৰ্থনীতিখনৰ বিভিন্ন খণ্ড, যেনে- কৃষি আৰু আৰু উদ্যোগ ক্ষেত্ৰৰ উৎপাদন, সামাজিক-সাংস্কৃতিক তথা পৰিবহন সেৱা, উপভোগৰ স্তৰ সন্দৰ্ভত ভৌতিক লক্ষ্য নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি লোৱাৰ প্ৰয়োজন হয়। পৰিকল্পনাত নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা লক্ষ্যসমূহৰ মাজত সঠিক ভাৰসাম্য থাকিব লাগে। মুঠৰ ওপৰত ভৌতিক পৰিকল্পনাক এক হ্ৰস্বকালীন আংশিক পকিল্পনা হিচাপে নলৈ দীৰ্ঘকালীন সামগ্ৰিক পৰিকল্পনা হিচাপে বিবেচনা কৰিব লাগে। অধ্যাপক বালোৱে (Professor Balogh) ভৌতিক পৰিকল্পনাৰ তাৎপৰ্য এনেদৰে বৰ্ণনা কৰিছে, 'ৰাজনৈতিকভাৱে সবল আৰু নৈতিকভাৱে দায়িত্বশীল

একমাত্ৰ কৌশিল হৈছে ভৌতিক সম্পদৰ সীমালৈকে ধীৰ-স্থিৰ চাপ অব্যাহত ৰখাটো। এনে পৰিকল্পনাত সুতীব্ৰ ক্ষেত্ৰীয় ভাৰসাম্য থাকে আৰু যোগানৰ দিশত উদ্ভৱ হ'ব পৰা অসুবিধাবোৰ আঁতৰোৱাৰ প্ৰতি মনোযোগ দিব লাগে। ৰাষ্ট্ৰীয় দৃষ্টিভংগীৰে চালে পৰিকল্পনা এখনৰ সুদৃঢ়তা ই সৃষ্টি কৰা চাপৰ দ্বাৰাহে পৰীক্ষা কৰিব পৰা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে, বৈদেশিক মুদ্ৰা সংৰক্ষনৰ লঘূ চাপ মানে হ'ল ধাৰণ ক্ষমতা শক্তিৰ সৰ্বাধিক বিন্দু ই স্পৰ্শ কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা নাই।

- **ভৌতিক পৰিকল্পনাৰ সীমাৱদ্ধতা ঃ**

উন্নয়ণশীল অৰ্থনীতিৰ দেশত ভৌতিক পৰিকল্পনাৰ কিছু সীমাৱদ্ধতা আছেঃ

প্ৰথমতে, দেশত উপলব্ধ হোৱা ভৌতিক সম্পদৰ প্ৰেক্ষাপটত পৰ্যাপ্ত পাৰিসাংখ্যিক তথ্যৰ অভাৱ হৈছে এনে পৰিকল্পনাৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ সমস্যা। যদিহে উপযুক্ত পৰিসংখ্যাৰ অভাৱৰ বাবে সম্পদৰ সঠিক স্থিতি নজনাকৈ লক্ষ্য স্থিৰ কৰা হয়, তেতিয়া পৰিকল্পনা অৰ্থহীন আৰু ফলশূণ্য হ'বগৈ।

দ্বিতীয়তে, অন্য এক সমস্যা হৈছে অৰ্থনীতিৰ বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত মাজত ভাৰসমতা স্থাপন কৰাটো। উন্নয়ণশীল দেশত সহজাত সাংগঠনিক অসুবিধাৰ বাবে উচ্চ স্তৰৰ আভ্যন্তৰীণ সামঞ্জস্য পোৱাটো সম্ভৱ নহয়। যিবোৰ লক্ষ্য স্থিৰ কৰি লোৱা হয়, সেইবোৰত উপনীত হ'ব পৰাকৈ দেশৰ প্ৰযুক্তি পৰ্যাপ্ত নহ'বও পাৰে। দেশত শস্য উৎপাদন অপ্ৰত্যাশিতভাৱে বিফল হ'ব পাৰে, তেতিয়া কৃষিজাত সামগ্ৰীৰ যোগান সীমিত হৈ পৰিব। অথবা, শক্তি যোগানৰ নাটনিৰ বাবে ঔদ্যোগিক উৎপাদন নিম্নগামী হ'ব পাৰে। ডঃ লাঙ্গাই (Dr. Lange) কৈছে যে তেনে অনিশ্চিত আকস্মিকতাৰ ক্ষেত্ৰত উৎপাদনৰ উপাদান চূড়ান্ত পণ্য আৰু উপভোগৰ সন্তুলনে কিছু নিৰ্দিষ্ট সংৰক্ষিত মজুতৰ ক্ষেত্ৰত থাকিব লাগিব।

তৃতীয়তে, এনে নাটনিয়ে, যি ভৌতিক লক্ষ্যবোৰৰ ক্ষেত্ৰত উদয় হয় আৰু বৰ্দ্ধিত দৰৰ জৰিয়তে মুদ্ৰাস্ফীতিৰ চাপৰ সৃষ্টি কৰে। উন্নয়ণশীল দেশবোৰত যিহেতু আয় আৰু সঞ্চয়ৰ স্তৰ যথেষ্ট নিম্ন। গতিকে, মুদ্ৰাস্ফীতি যথেষ্ট ক্ষতিকৰ। এনে ক্ষেত্ৰত, ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগে আবণ্টনৰ ক্ষেত্ৰত নিয়ন্ত্ৰণ ৰখাৰ পৰামৰ্শ প্ৰদান কৰিছে।

১১.৪.৮ বিত্তীয় পৰিকল্পনা

বিত্তীয় পৰিকল্পনা (Financial Planning) কৌশলত মুদ্ৰাৰ মাধ্যমত পকিল্পনাৰ সম্পদ আবণ্টন দিয়া হয়, যি স্থলত ভৌতিক পৰিকল্পনাত মানৱ সম্পদ, ভৌতিক সম্পদ, যন্ত্ৰ-পাতি আদিৰ দ্বাৰাহে সম্পদৰ আবণ্টন কৰা হয়।

বিত্ত হৈছে অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ মূল চাবিকাঠি। যদি পৰ্যাপ্ত পৰিমাণৰ বিত্তৰ আবণ্টন থাকে, তেতিয়া ভৌতিক লক্ষ্যসমূহত উপনীত হোৱাত কোনো অসুবিধা নাথাকে। কিন্তু, নিৰ্দ্ধাৰিত পৰিমাণৰ ধন বা বিত্ত নাথাকিল পৰিকল্পনাৰ চূড়ান্ত সফলতা লাভ কৰিব নোৱাৰি। চাহিদা আৰু যোগানৰ মাজৰ অসন্তুলিত স্থিতি দূৰ কৰা বাবে আৰু বিভিন্ন প্ৰকল্পৰ লাভ-ব্যয়ৰ বিষয়ে গণনা কৰিবৰ বাবে বিত্তীয় পৰিকল্পনাৰ অতি আৱশ্যক। ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগে দেখুৱাব খুজিছে 'বিত্তীয় পৰিকল্পনাৰ গূঢ়াৰ্থ হৈছে এয়ে যে বজাৰৰ দৰ-গাঁথনিৰ কোনো অপৰিকল্পিত পৰিৱৰ্তন নোহোৱাকৈ চাহিদা আৰু যোগানৰ মাজত ভাৰসাম্য স্থিতি বৰ্তাই ৰখাৰ নিশ্চিতি দিয়া, যাতে ভৌতিক সম্ভাৱনাবোৰ পৰ্যন্ত পৰিমাণত বাস্তৱায়িত কৰিব পৰা যায়।

বিত্তীয় পৰিকল্পনাৰ ক্ষেত্ৰত 'পৰিকল্পনাৰ ব্যয় মুদ্ৰা হিচাপত ধাৰ্য কৰা হয় আৰু জাতীয় আয়, উপভোগ, আমদানি আদিৰ উন্নয়ণ সন্দৰ্ভত অনুমানৰ ভিত্তিত আয়-ব্যয়ৰ হিতাপ কৰা হয়, যাতে কৰ ৰাজহ, সঞ্চয় আৰু বৰ্দ্ধিত নগদ ধনৰ প্ৰবাহেৰে ব্যয়ৰ জোৰা মাৰিব পৰা যায়।' ইয়াৰ বাবে জনসাধাৰণৰ আয়, মজুৰি, কৃষক আৰু অন্যান্যসকলৰ আয় তথা জনসাধাৰণৰ বাবে উপলব্ধ হোৱা ভোগ্য সামগ্ৰীৰ মাজত ভাৰসমতা স্থাপন কৰিব লাগে। পুনৰ, ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বিনিয়োগ হিচাপে জনসাধাৰণে ব্যৱহাৰ কৰা আয়ৰ অংশ আৰু ব্যক্তিগত বিনিয়োগকাৰীৰ বাবে উপলব্ধ হোৱা

বিনিয়োগ-দ্ৰব্যৰ মাজতো ভাৰসাম্য স্থিতি বৰ্তি থাকিব লাগিব। শেষত, ৰাজহুৱা খণ্ডত বিনিয়োগৰ উদ্দেশ্যে উপলব্ধ হোৱা বিত্তীয়ধন আৰু উৎপাদন হ'বলগীয়া বা আমদানি কৰি আনিবলগীয়া বিনিয়োগ সামগ্ৰীৰ মাজত সন্তুলন থাকিব লাগিব। এই ভাৰসাম্য স্থিতিবোৰৰ লগতে বৈদেশিক লেনা-দেনাৰ মাজতো ভাৰসমতা থাকিব লাগিব।' গতিকে, বিত্তীয় পৰিকল্পনাই চাহিদা আৰু যোগানৰ মাজৰ ভাৰসাম্য স্থিতি বিচাৰে আৰু মুদ্ৰাস্ফীতি পৰিহাৰ কৰি অৰ্থনৈতিক সুস্থিৰতা অনাৰ প্ৰত্যাশা কৰে।

- **বিত্তীয় পৰিকল্পনাৰ সীমাৱদ্ধতা ঃ** উন্নয়ণশীল দেশৰ বাবে বিত্তীয় পৰিকল্পনাৰ ৰূপায়ণত কেতবোৰ সীমাৱদ্ধতা দেখিবলৈ পোৱা যায়। সেইবোৰ হৈছে-

প্ৰথমতে, কৰৰ জৰিয়তে বিত্তীয় সম্পদ আহৰণ কৰাৰ ব্যৱস্থাটোৱে জনসাধাৰণৰ সঞ্চয় প্ৰৱনতাৰ ওপৰত প্ৰতিকূল প্ৰভাৱ পেলাব পাৰে।

দ্বিতীয়তে, উন্নয়ণশীল দেশৰ এক বৃহৎ এলেকাৰ মুদ্ৰা-হীন অৰ্থনীতি চলি থাকে আৰু সৰু এলেকাহে সু-সংগঠিত মুদ্ৰা-অৰ্থনীতিৰ অন্তৰ্ভুক্ত। গতিকে, উভয় ক্ষেত্ৰত ভাৰসাম্যহীনতা থকাটো তেনেই স্বাভাৱিক। এইটোৱে যোগান প্ৰক্ৰিয়াত নাটনিৰ সৃষ্টি কৰি দৰস্তৰত মুদ্ৰাস্ফীতি বঢ়াৱ। ফলস্বৰূপে, ভৌতিক লক্ষ্যসমূহ পূৰণ হোৱাত বাধাৰ সৃষ্টি হ'বগৈ।

তৃতীয়তে, এই কথা সত্য যে আমদানিৰ যোগেদি যোগান বঢ়াব পাৰি। কিন্তু ইয়াৰ দ্বাৰা বৈদেশিক বাণিজ্যৰ লেনদেনত ভাৰসাম্যহীনতাৰ অসুবিধাৰ সৃষ্টি কৰিব, যিটো উন্নয়ণশীল দেশবোৰত ইতিমধ্যেই পৰিলক্ষিত হয়।

চতুৰ্থতে, সফল হ'বলৈ হ'লে বিত্তীয় পৰিকল্পনা সকলো ধৰণৰ প্ৰতিবন্ধকতা, যেনে- মুদ্ৰাস্ফীতি বৃদ্ধি আদিৰ পৰা মুক্ত হ'ব লাগে। এনে পৰিকল্পনা কৌশল সামগ্ৰিক পৰিকল্পনাতকৈ ক্ষেত্ৰীয় পৰিকল্পনাত অধিক প্ৰযোজ্য।

শেষত, বিত্তীয় পৰিকল্পনা উন্নয়ণশীল দেশৰ অৰ্থনীতিৰ বাবে অনুকূল নহয়। কাৰণ, ইয়াত 'ই কেৱল সম্ভাব্য আয়ৰেই লোকচান নহয়, ই কেৱল সম্ভাব্য আয়ৰেই লোকচান নহয়, ই সন্তুলিত সামাজিক উন্নয়ণৰ প্ৰত্যাহ্বন স্বৰূপো হ'ব পাৰে। কাৰণ, ইয়াত বৰ্দ্ধিত জনসংখ্যাৰ তুলনাত অপৰ্যাপ্ত গড়-মজুৰি সহকাৰে নিয়োগ সুবিধাৰহে সৃষ্টি হয় আৰু তেনেদৰে প্ৰকৃততেই কাম আৰু আয়ৰ প্ৰয়োজন থকা লোক তথা নিয়োগ প্ৰাপ্তিৰ ক্ষেত্ৰত অগ্ৰাধিকাৰ থকা লোকৰ মাজত অসমতা বৃদ্ধি হৈ থাকে।'

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ঃ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা কাক বোলে?
প্ৰশ্ন নং ২ঃ ভাৰতত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা কেতিয়া আৰম্ভ হৈছিল?
প্ৰশ্ন নং ৩ঃ কেতিয়া নিটি আয়োগ পৰিকল্পনা আয়োগৰ স্থলাভিষিক্ত হ'ল?
প্ৰশ্ন নং ৪ঃ পৰিকল্পনা আয়োগৰ অধ্যক্ষ কোন?
প্ৰশ্ন নং ৫ঃ নিটি আয়োগৰ অধ্যক্ষ কোন?
প্ৰশ্ন নং ৬ঃ গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনা কাক বোলে?
প্ৰশ্ন নং ৭ঃ কেন্দ্ৰীভূত আৰু বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাৰ মাজত কিদৰে পচন্দ কৰা হয়?
প্ৰশ্ন নং ৮ঃ বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাৰ উদ্দেশ্যসমূহ কি কি?
প্ৰশ্ন নং ৯ঃ অধিকনায়কত্ববাদী পৰিকল্পনাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ উল্লেখ কৰক।
প্ৰশ্ন নং ১০ঃ গণতান্ত্ৰিক আৰু অধিনায়কত্ববাদী পৰিকল্পনাৰ মাজত কিদৰে পচন্দ কৰা হয়?

১১.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- উন্নয়নশীল দেশত বজাৰ প্ৰক্ৰিয়া সবল আৰু উন্নত কৰাৰ বাবে পৰিকল্পনা গ্ৰহণৰ যুক্তিযুক্ততা আহি

পৰে। উন্নয়নশীল দেশত অজ্ঞতা আৰু অপৰিচিতিৰ বাবে বজাৰ কৌশলে সম্পূৰ্ণ সক্ৰিয় হৈ কাম নকৰে। গতিকে, বজাৰ অসম্পূৰ্ণতা দূৰ কৰিবলৈ, প্ৰাপ্ত সম্পদৰ আহৰণ তথা সুদক্ষ ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ, বিনিয়োগৰ পৰিমাণ আৰু মিশ্ৰণ কৰিবলগীয়া উপাদান নিৰ্ধাৰণ কৰিবলৈ আৰু সাংগঠনিক অনমনীয়তা সংশোধন কৰিবলৈ উন্নয়নশীল দেশৰ বজাৰ-প্ৰক্ৰিয়াৰ বাবে উপযুক্ত পৰিকল্পনাৰ প্ৰয়োজন।

- ভাৰতৰ পৰিকল্পনাত এক মধ্যম-পন্থা অৱলম্বন কৰা হৈছে। ইয়াত মিশ্ৰ অৰ্থনীতি আছে, য'ত নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনা আৰু প্ৰোৎসাহনমূলক পৰিকল্পনাই নিজৰ নিজৰ ভূমিকা পালন কৰে।
- ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাক অনুসৰণ কৰা পন্থা, গুৰুত্ব বা কেন্দ্ৰবিন্দু, পৰিসৰ আৰু কেন্দ্ৰীকৰণৰ স্তৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বিভিন্ন শ্ৰেণীত ভাগ কৰিব পৰা যায়। ভাৰতত পৰিকল্পনাসমূহে বহনক্ষমতাযুক্ত অৰ্থনৈতিক উন্নয়ণ আগবঢ়াই নিয়া, দৰিদ্ৰতা আৰু অসমতা দূৰ কৰা আৰু সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীৰ লোকলৈ প্ৰাথমিক সা-সুবিধা আগবঢ়োৱা ইত্যাদি লক্ষ্য ধাৰ্য কৰি লয়।
- কেন্দ্ৰীভূত পৰিকল্পনাতকৈ বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনা অধিক শ্ৰেষ্ঠ। ই অৰ্থনীতিত অৰ্থনৈতিক স্বাধীনতা আৰু নমনীয়তা আগবঢ়ায়। বজাৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ নিৰ্ভৰশীলতাই দ্ৰব্য-সেৱাৰ উৎপাদনত নাটনি অথবা উদ্বৃত্তৰ সৃষ্টি কৰে। চৰকাৰৰ হস্তক্ষেপৰ জৰিয়তে এই অসুবিধা দূৰ কৰিব পৰা যায়।
- গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনাত গণতান্ত্ৰিক চৰকাৰৰ দৰ্শনক নৈতিক ভিত্তি হিচাপে লোৱা হয়। এনে পৰিকল্পনাত ব্যক্তিগত খণ্ডৰ সিদ্ধান্তসমূহ চৰকাৰৰ মুদ্ৰানীতি আৰু ৰাজস্ব নীতিৰ প্ৰোৎসাহন তথা আংশিক নিয়ন্ত্ৰণৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়। পৰিকল্পনাৰ প্ৰস্তুতি আৰু ৰূপায়ণৰ প্ৰতিটো পদক্ষেপতেই জনসাধাৰণৰ যোগদান থাকে। অন্যাৰ্থত, গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনাই পুঁজিবাদ আৰু চৰকাৰী হস্তক্ষেপক একত্ৰিত কৰে।
- দ্বিতীয় পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ এক উক্তি অনুসৰি, ভৌতিক পৰিকল্পনা হৈছে নিয়োগ আৰু আয় সৰ্বাধিক কৰাৰ উদ্দেশ্যেৰে উৎপাদনৰ উপাদান সমূহৰ আবণ্টন কৰি চূড়ান্ত দ্ৰব্য বৃদ্ধিৰ বাবে লোৱা এক উন্নয়ণ প্ৰচেষ্টা। বিত্তীয় পৰিকল্পনা হৈছে ভৌতিক লক্ষ্যসমূহত উপনীত হোৱাৰ এক মাধ্যম। কিন্তু, এই লক্ষ্যসমূহৰ মাজত সঠিক সন্তুলন থাকিব লাগে। পুনৰ, ভৌতিক পৰিকল্পনাক হ্ৰস্বম্যাদী বুলি গণ্য নকৰি এক দীৰ্ঘকালীন সামগ্ৰিক পৰিকল্পনা হিচাপে গণ্য কৰিব লাগে।
- বিত্তীয় পৰিকল্পনাই চাহিদা আৰু যোগানৰ মাজৰ অসমতা দূৰ কৰি, মুদ্ৰাস্ফীতি এৰাই চলি অৰ্থনৈতিক স্থিৰতা অনাত সহায় কৰে। অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ বাবে বিত্ত হৈছে প্ৰাথমিক চাবিকাঠি। বিত্তীয় সম্পদ অবিহনে ভৌতিক পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্য পূৰণ কৰিব নোৱাৰি।
- দীৰ্ঘকালীন পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্যসমূহ হ্ৰস্বকালীন লক্ষ্যলৈ এনেদৰে ভাগ ভাগ কৰি ৰূপায়ণ কৰা হয় যে দীৰ্ঘকালত আটাইবোৰ লক্ষ্য পূৰণ কৰিব পৰা যায়। অন্য কথাত, হ্ৰস্বকালীন পৰিকল্পনাই দীৰ্ঘকালৰ উদ্দেশ্য পূৰণৰ বাবে পথ প্ৰশস্ত কৰি দিয়ে। উদাহৰণ স্বৰূপে, ভাৰতৰ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ নিয়োগ সৃষ্টি আৰু জাতীয় আয়ৰ উদ্দেশ্যক হ্ৰস্ব আৰু দীৰ্ঘকালৰ ভিত্তিক নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়।

১১.৬ অধিক জানিবলৈ

1) Dhar, P. K (2014) : *Indian Economy : Its Growing Dimension* (Guwahati: Kalyani)

১১.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ সুনিৰ্দিষ্ট সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক ফলাফল লাভৰ প্ৰত্যাশাৰে যিকোনো অৰ্থনৈতিক কামকাজৰ বাবে লোৱা পৰিকল্পনাই হৈছে অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ১৯৫১ চনত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা আৰম্ভ হৈছিল।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ২০১৫ চনৰ ১ জানুৱাৰীত পকিল্পনা আয়োগৰ ঠাইত নিটি আয়োগ গঠন কৰা হৈছিল।

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ প্ৰধানমন্ত্ৰী হৈছে পৰিকল্পনা আয়োগৰ অধ্যক্ষ।

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ নিটি আয়োগৰ অধ্যক্ষ হৈছে প্ৰধানমন্ত্ৰী নৰেন্দ্ৰ মোডী।

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ যি পকিল্পনাৰ কৰ্তৃপক্ষৰ কৰ্তৃত্ব চৰকাৰৰ ওপৰত অৰ্পন কৰা হয় আৰু সৰ্বসাধাৰণৰ সমৰ্থনৰ ভিত্তি কৰি ৰূপায়ণ কৰা হয়, সেয়াই গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনা।

৭নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ কেন্দ্ৰীভূত পৰিকল্পনাৰ তুলনাত বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনা শ্ৰেষ্ঠ। ই অৰ্থনৈতিক স্বাধীনতা আৰু নমনীয়তা প্ৰদান কৰে। বজাৰ-প্ৰক্ৰিয়াত নিৰ্ভৰশীল হ'লে দ্ৰব্য-সামগ্ৰী তথা সেৱাৰ উৎপাদনত নাটনি বা উদ্বৃত্বৰ সৃষ্টি হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে। তেতিয়া চৰকাৰী নীতিৰ দ্বাৰা ইয়াৰ সংশোধন কৰিব পৰা যায়। যদি দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ নাটনি হয়, তেতিয়া মুদ্ৰাস্ফীতি চাপ বাঢ়ে।

এই মুদ্ৰাস্ফীতিৰ চাপ দৰ-নিয়ন্ত্ৰণ আৰু ৰেচন প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা কম কৰিব পৰা যায়। কিন্তু, ইয়াৰ ফলত সমস্যা অধিক বাঢ়িবহে পাৰে। তদুপৰি, পৰিকল্পিত আৰু পৰিকল্পনা বহিৰ্ভুত কামকাজ সম্পৰ্কীয় সিদ্ধান্তৰ সমন্বয় অনাটোও সম্ভৱ নহয়। ইয়াৰ ফলত দ্ৰব্য-সামগ্ৰী তথা সেৱাৰ চাহিদা আৰু যোগানৰ মাজত সন্তুলনহীনতাৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে। আকৌ, বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাই বজাৰ অৰ্থনীতিক প্ৰোৎসাহন আৰু আৰ্থিক স্বাধীনতা প্ৰদান কৰে, আনহাতে কেন্দ্ৰীভূত পৰিকল্পনাই অৰ্থনীতিত সমন্বয়ৰ সৃষ্টি কৰে।

৮নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাৰ উদ্দেশ্যসমূহ হৈছে-

(ক) দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ আঁচনিসমূহৰ ফলপ্ৰসূভাৱে ৰূপায়ণ কৰা।

(খ) জনসাধাৰণৰ ন্যূনতম প্ৰয়োজনীয় অভাৱ দূৰ কৰিব পৰাকৈ সন্তুলিতভাৱে আকস্মিক উন্নয়ণ সাধন কৰা।

(গ) বিভিন্ন ক্ষেত্ৰৰ উন্নয়ণ প্ৰক্ৰিয়াত জনসাধাৰণৰ সক্ৰিয় অংশগ্ৰহণ নিশ্চিত কৰা।

৯নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ অধিনায়কত্ববাদী পৰিকল্পনাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ হৈছে-

- এনে পৰিকল্পনাত মাথোন চৰকাৰী খণ্ডহে থাকে। চৰকাৰৰ হাতত পূৰ্ণ, প্ৰত্যক্ষ নিয়ন্ত্ৰণ ক্ষমতা থাকে।
- যিহেতু চৰকাৰেই সকলোবোৰ অৰ্থনৈতিক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে, এনে পৰিকল্পনাত অৰ্থনৈতিক স্বাধীনতা নাথাকে।
- দেশৰ অৰ্থনীতিৰ দ্ৰুত বিকাশৰ বিকল্প হিচাপে সৰ্বসাধাৰণৰ কল্যান উৎসৰ্গিত হয়। সৰ্বসাধাৰণৰ ন্যূনতম প্ৰয়োজনহে পূৰণ কৰা হয়।
- চৰকাৰে উদ্যোগপতিৰ দৰেই কাম কৰে আৰু উৎপাদনৰ আহিলাসমূহ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। ব্যক্তিগত উদ্যোক্তাৰ কোনো ভূমিকা নাথাকে।

১০নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ গণতান্ত্ৰিক আৰু অধিনায়কত্ববাদী পৰিকল্পনাৰ পচন্দ সন্দৰ্ভত কোনো কোনোৱে গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনাই উত্তম বুলি নন্তব্য কৰে যিহেতু ইয়াত উৎপাদক আৰু উপভোক্তাৰ স্বাধীনতা থাকে। কিন্তু, এনে পৰিকল্পনাত অৰ্থনৈতিক উন্নয়ণৰ হাৰ লেহেমীয়া। অন্য এচামে গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনাক কাল্পনিক বুলি আখ্যা দিয়ে যিহেতু, পৰিকল্পনাত চৰকাৰী হস্তক্ষেপ অপৰিহাৰ্য। আনহাতে, অধিনায়কত্ববাদী পৰিকল্পনাত সৰ্বসাধাৰণ লোকৰ যথেষ্ট ত্যাগ নিহিত হৈ থাকে। কিন্তু, আৰ্থিক উন্নয়ণৰ হাৰ ক্ষিপ্ৰ হয়। অধ্যাপক মিৰ্ডালৰ মতে, 'পৰিকল্পনাই যিকোনো প্ৰকাৰে গণতান্ত্ৰিক প্ৰভাৱিত কৰিবই।'

? ১১.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

চমু প্ৰশ্নাৱলী (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখিব)

প্ৰশ্ন ১ঃ ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ যিকোনো তিনিটা বৈশিষ্ট্য ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ ভৌতিক পৰিকল্পনাৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশবোৰ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ঃ চমুটোকা লিখক

(ক) ঘূৰ্ণয়মান পৰিকল্পনা

(খ) স্থিৰ পৰিকল্পনা

(গ) নিৰ্দেশক/ইঙ্গিতমূলক পৰিকল্পনা।

দীঘলীয়া প্ৰশ্নাৱলী (প্ৰায় ৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখিব)

প্ৰশ্ন ১ঃ বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনা কি? বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনাৰ গুৰুত্বৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ ভৌতিক পৰিকল্পনা কি? ভৌতিক আৰু वित्तীয় পৰিকল্পনাৰ পাৰ্থক্য লিখক।

প্ৰশ্ন ৩ঃ নিদেৰ্শাত্মক পৰিকল্পনা কি? নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনাৰ অসুবিধাবোৰ ব্যাখ্যা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ১২ঃ অনুন্নত দেশত পৰিকল্পনা

অধ্যায় গাঁথনি

১২.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য
১২.২ পৰিচয়
১২.৩ অনুন্নত বা উন্নয়ণশীল দেশৰ অর্থ
১২.৪ অনুন্নত দেশত পৰিকল্পনাৰ প্রয়োজনীয়তা
১২.৫ সফল পৰিকল্পনাৰ প্রাক্-চর্তসমূহ
১২.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১২.৭ অধিক জানিবলৈ
১২.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
১২.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

১২.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- উন্নয়ণশীল বা অনুন্নত দেশৰ অর্থ দিবলৈ সক্ষম হ'ম
- অনুন্নত দেশত পৰিকল্পনাৰ প্রয়োজনীয়তাৰ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিম
- সফল পৰিকল্পনাৰ বাবে প্রয়োজন হোৱা প্রাক্-চর্তসমূহৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ম।

১২.২ পৰিচয়

নৱম অধ্যায়ত আমি অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা পদ্ধতি বিষয়ে অধ্যয়ণ কৰিছো। তাত অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ সংজ্ঞা, বৈশিষ্ট্য, প্রয়োজনীয়তা আৰু পৰিকল্পনা গঠন আদি সন্নিবিষ্ট হৈ থাকে। এইটো অধ্যায়ত আমি অনুন্নত বা উন্নয়ণশীল দেশৰ প্রেক্ষাপটত অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

প্রথমতে, আমি ৰাষ্ট্রসংঘই (United Nations) দিয়ামতে উন্নয়ণশীল বা অনুন্নত দেশৰ অর্থ আলোচনা কৰিম। তাৰ পিচত আমি উন্নয়ণশীল দেশত পৰিকল্পনাৰ প্রয়োজনীয়তাৰ বিষয়ে বিশ্লেষণ কৰিম। প্রতি দেশৰেই সফল পৰিকল্পনাৰ কেতবোৰ পূর্বচর্ত থাকে। ইতিমধ্যে, আমি অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা সফল কৰাৰ বাবে দৰকাৰ হোৱা কিছুমান চর্তৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছো। এইটো অধ্যায়ত আমি সেইখিনি কথা উন্নয়ণশীল দেশৰ প্রেক্ষাপটত আলোচনা কৰিম। আমি ইতিমধ্যে অৱগত যে অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা বৃহৎ সংখ্যক উন্নয়ণশীল দেশৰ বাবেই অপৰিহার্য অংশ। তেনেবোৰ দেশৰ বাবে অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্রয়োজনীয়তাৰ বিষয়ে বিতং আলোচনা কৰা হ'ব।

১২.৩ উন্নয়ণশীল বা অনুন্নত দেশঃ অর্থ

ৰাষ্ট্রসংঘই অনুন্নত অথবা কম উন্নত বা স্বল্পোন্নত তথা (LDC) তথা উন্নয়ণশীল দেশৰ তালিকা প্রস্তুত কৰিছে। এই তালিকাৰ ভিত্তি হৈছে এই দেশবোৰে প্রদর্শন কৰা আর্থ-সামাজিক উন্নয়ণৰ নিম্ন-সূচাকাঙ্খা। এই ধাৰণটো ১৯৬০ ৰ দশৰ আশে-পাশে বাস্তৱায়িত হৈছিল আৰু ৰাষ্ট্রসংঘই ১৯৭১ চনত প্রথমবাৰৰ বাবে এনে তালিকা প্রস্তুত কৰি উলিয়াইছিল। দেশ এখনৰ কম উন্নয়ণৰ হয়নে নহয়, সেইটো নির্ভৰ কৰিব তিনিটা কাৰকৰ ওপৰত। প্রথমতে,

কেতবোৰ নির্ধাৰিত দিশত দৰিদ্রতা জোখা হ'ব, দ্বিতীয়তে, পৰিপুষ্টি, স্বাস্থ্য, শিক্ষা, সাক্ষৰতাৰ ভিত্তিত মানৰ সম্পদৰ দুর্বলতা আৰু তৃতীয়তে, অর্থনৈতিক দুর্বলতা যিবোৰ জোখাৰ ভিত্তি হ'ব কৃষি উৎপাদনৰ অস্থিৰতা, দ্রব্য-সামগ্রী ৰপ্তানীৰ অস্থিৰতা, অপৰম্পৰাগত কার্যাৱলীৰ অর্থনৈতিক গুৰুত্ব, সামগ্রী ৰপ্তানী কেন্দ্রীভূতকৰণ, অর্থনৈতিক ক্ষুদ্রত্বৰ প্রবিন্ধকতা, প্রাকৃতিক দুর্যোগত স্থানান্তৰিত হোৱা জনসংখ্যাৰ শতকৰা হিচাপ ইত্যাদি। ২০২৩ চনৰ ডিচেম্বৰ মাহ পর্যন্ত প্রকাশিত তথ্যমতে এতিয়াও ৪৫ খন দেশ স্বল্পোন্নত বা অনুন্নত দেশৰ তালিকাত আছে। আমি ইয়াত যদিও অনুন্নত আৰু উন্নয়ণশীল শব্দ দুটা একে অর্থ বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰিছোঁ, কোনো কোনোৱে উভয়ৰে মাজত কিছু পার্থক্য দেখুৱাইছে। তেনে অধ্যয়নৰ মতে, অনুন্নত দেশবোৰৰ (Underdeveloped countries) উন্নয়ণ একেবাৰে নিম্নস্তৰত থাকে আৰু উন্নয়ণশীল (Developing) দেশবোৰ তেনে দেশতকৈ উন্নত স্তৰত থাকে। অৱশ্যে, আমাৰ আলোচনা পৰিকল্পনাতে সীমাৱদ্ধ থাকিব আৰু সেই প্রেক্ষাপটত উভয় শব্দকেই সালনাসলনিকৈ ব্যৱহাৰ কৰা হ'ব।

১২.৪ অনুন্নত দেশত পৰিকল্পনাৰ প্রয়োজনীয়তা

পূর্বৰ অধ্যায়ত অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা আৰু প্রাসঙ্গিক ধাৰণাসমূহৰ বিষয়ে আমি আভাস পাইছো। ইয়াত এতিয়া অনুন্নত বা উন্নয়ণশীল দেশত পৰিকল্পনাৰ প্রয়োজনীয়তাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ব। ১৯৫০ চন পর্যন্ত বেছিভাগ উন্নয়ণশীল দেশেই বৃটিছৰ ঔপনিৱেশিক শাসনৰ অধীনত আছিল। এইখিনি সময়ত বৃটিছ ঔপনিৱেশিক শাসকে সেই দেশবোৰ বাৰুকৈয়ে শোষণ কৰিছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে, আমি ভাৰতৰ কথাই ক'ব পাৰো। প্রাক্-ঔপৰিনৱেশিক কালত ভাৰত বেচ প্রাচুর্যশালী দেশ আছিল। কিন্তু, ঔপনিৱেশিক শাসনকালত অনুন্নত আৰু দুখীয়া দেশত পৰিণত হ'ল। বৃটিছৰ সস্তীয়া আমদানিকৃত ঔদ্যোগিক দ্রব্য-সামগ্রীৰ সৈতে ভাৰতৰ হস্তনির্মিত সামগ্রীয়ে ফেৰ মাৰিব নোৱাৰিলে। ফলত সেই ক্ষেত্রত নিয়োজিত হৈ থকা কাৰিকৰ শিল্পীসকল নিবনুৱা হৈ পৰিল। দৈনন্দিন প্রয়োজনীয় দ্রব্যৰ অভাৰ পূৰণৰ অর্থে তেওঁলোক কৃষিখণ্ডত জড়িত হৈ পৰাত বৃহৎ মাত্রাত ছদ্মৱেশী নিবনুৱাৰ সৃষ্টি হ'ল। ঔপনিৱেশিক শাসনৰ পৰা মুক্তহোৱাত অর্থনীতিখনৰ উন্নয়ণৰ বাবে ভাৰত পৰিকল্পনা গ্রহণ কৰা হ'ল।

নিম্নলিখিত কথাবোৰৰ বিবেচনা কৰিলে অনুন্নত দেশত পৰিকল্পনাৰ প্রয়োজনীয়তাৰ বিষয়টো স্পষ্ট হৈ পৰিব।

(১) **বজাৰ অপূর্ণতাৰ সংশোধন ঃ** আমাৰ সকলোৱে জ্ঞাত যে অনুন্নত দেশৰ বজাৰ-অসম্পূর্ণতাৰ পৰিসৰ যথেষ্ট বহল। উদাহৰণ স্বৰূপে, তেনে দেশত দ্রব্য-সামগ্রীৰ বজাৰত একচেটীয়া বজাৰ, স্বল্পবিক্রেতা আৰু অন্যান্য প্রকাৰৰ অসম্পূর্ণতা পূর্ণ-বজাৰ পৰিলক্ষিত হয়। তেনে দেশত অসম্পূর্ণতা পূর্ণ উপাদান-বজাৰ থকা বাবে উৎপাদনৰ উপাদানসমূহৰ নির্দ্ধাৰিত দৰত সামাজিক সুযোগ ব্যয় (Social opportunity cost) প্রতিফলিত নহয়। উন্নয়ণশীল দেশৰ উৎপাদনৰ উপাদান বজাৰ, দ্রব্য বজাৰ তথা বৈদেশিক বিনিময় বজাৰত অসম্পূর্ণতা থকা বাবে অর্থনৈতিক দক্ষতাহীন অথবা পেৰেটো-অদক্ষতাৰ (Pareto non-optimality) উদ্ভৱ হয়। ফলস্বৰূপে, সর্বাধিক সামাজিক কল্যাণ লাভ কৰিব নোৱাৰি। তেনে দেশত বিনিময় বজাৰখনো অসম্পূর্ণতাৰে ভৰা। দেশীয় মুদ্রাৰ বিনিময়ৰ হাৰ উর্দ্ধ-মূল্যায়ণ কৰি ৰপ্তানি নিৰুৎসাহিত আৰু আমদানি প্রোৎসাহিত কৰিব পৰা যায়, যাৰ ফলত লেনদেন ভাৰসামতাৰ অসুবিধাৰ সৃষ্টি হয়। গতিকে, তেনে প্রেক্ষাপটত ৰাষ্ট্র বা চৰকাৰৰ কর্তব্য হৈছে পৰিকল্পনা গ্রহণ কৰা আৰু অর্থনৈতিক দক্ষতা আহৰণৰ উদ্দেশ্যৰে দৰ-প্রক্রিয়াত থকা আঁসোৱাহবোৰ দূৰ কৰা।

(২) **সম্পদ আবণ্টন আৰু অর্থনৈতিক উন্নয়ণত ইতিবাচক বাহ্যিকতাৰ সুফল নিশ্চিতকৰণ ঃ**
কল্যাণকেন্দ্রিক দেশসমূহ সম্পদ আবণ্টনৰ দ্বাৰা ইতিবাচক বাহ্যিকতা সৃষ্টিৰ প্রতি মনোযোগী। মনকৰিবলগীয়া যে সৰহভাগ উন্নয়ণশীল দেশেই কল্যাণকামী দেশ। এইটো সকলোৱে জ্ঞাত যে ব্যক্তিগত খণ্ড লাভৰ প্রত্যাশাৰে পৰিচালিত। গতিকে, ব্যক্তিগত খণ্ডই ইতিবাচক বাহ্যিকতা সৃষ্টিকাৰী সম্পদ, যেনে- শিক্ষা, স্বাস্থ্য সেৱা, আদিৰ

সুবিধা বিনামূলীয়াকৈ অথবা উৎপাদন ব্যয়তকৈ কমকৈ কম মূল্যত আগবঢ়াব নোৱাৰে। গতিকে, শিক্ষা স্বাস্থ্যসেৱা আদিৰ দৰে সুবিধা আগবঢ়োবৰ বাবে তেনে দেশত পৰিকল্পনাৰ প্ৰয়োজন হয়।

(৩) **বজাৰ-বিফলতাৰ সংশোধন ঃ** বজাৰ বিফলতা হৈছে অদক্ষ দৰ প্ৰক্ৰিয়া, যাৰ ফলত সম্পদৰ যোগান প্ৰয়োজনতকৈ অধিক বা প্ৰয়োজনতকৈ কম হয়। যথাযথ তথ্যৰ অভাৱ আৰু অনিশ্চয়তাৰ উপস্থিতিৰ বাবে উন্নয়ণশীল দেশৰ উৎপাদক আৰু উপভোক্তা উভয়েই এনে অৱস্থাৰ মুখামুখি হ'বলগীয় হয়। অনেক উন্নয়ণশীল দেশত বজাৰৰ আকাৰ সম্পৰ্কে উৎপাদকসকল সজাগতাহীন আৰু অনিশ্চিত। প্ৰতিযোগীৰ উপস্থিতি, উপাদানৰ উপলব্ধতা, আদি সম্পৰ্কেও তেওঁলোক অজ্ঞ। এনে বজাৰ বিফলতাত চৰকাৰে হস্তক্ষেপ কৰি পৰিকল্পনাৰ দ্বাৰা সংশোধন কৰিব পাৰে। পৰিকল্পনাৰ যোগেদি চৰকাৰে বজাৰ সম্পৰ্কে প্ৰয়োজনীয় তথ্য দিব পাৰে আৰু দৰ-প্ৰক্ৰিয়াত হস্তক্ষেপ কৰি উৎপাদক তথা উপভোক্তাক উচিত পথ প্ৰদৰ্শন কৰিব পাৰে।

(৪) **মূলধন গঠন আৰু অৰ্থনৈতিক উন্নয়ণৰ হাৰ বৃদ্ধি ঃ** অনুন্নত দেশৰ মূলধনৰ নাটনিৰ বিষয়ে আমি সকলো জ্ঞাত। অপৰ্যাপ্ত মূলধনৰ বাবেই সামগ্ৰিকভাৱে মূলধন গঠনৰ হাৰো নিম্ন। তেনে দেশবোৰত শ্ৰমিকৰ আয় কম হোৱা বাবে সঞ্চয় কম আৰু ফলত মূলধন গঠনৰ হাৰ নিম্ন। এইবোৰে তেনে দেশত ঔদ্যোগীকৰণ, আধুনিকীকৰণ আৰু প্ৰযুক্তি উন্নতকৰণ প্ৰক্ৰিয়াতো বাধা প্ৰদান কৰে। গতিকে, মূলধন গঠন তথা অৰ্থনৈতিক উন্নয়ণ বৃদ্ধিৰ বাবে এনে দেশত উপযুক্ত পৰিকল্পনাৰ অভাৱ অনুভৱ কৰা যায়।

(৫) **ঔদ্যোগিক উন্নয়ণ বৃদ্ধি ঃ** অনুন্নত দেশবোৰত, বিশেষকৈ ভাৰতত ১৯৮০ চন পৰ্যন্ত অৰ্থনৈতিক নীতিৰ দুটা বৈশিষ্ট্য আছিল যিয়ে পৰিকল্পনাৰ ভূমিকা আৰু চৰকাৰৰ হস্তক্ষেপৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল।
প্ৰথমতে, অৰ্থনৈতিক উন্নয়ণ তথা ঔদ্যোগিক উন্নয়ণ বৃদ্ধি কৰিবলৈ হ'লে অৰ্থনীতিবিদ আৰু পৰিকল্পনাকাৰী সকলে সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগৰ হাৰ বৃদ্ধি কৰাটো প্ৰয়োজনীয় বুলি চিহ্নিত কৰিছিল। আৰু ৰাষ্ট্ৰ বা চৰকাৰে মুদ্ৰানীতি তথা ৰাজস্বনীতিৰে হস্তক্ষেপ কৰি সম্পদ বিনিয়োগৰ হাৰ বৃদ্ধি কৰিব পৰা যাব। ইয়াৰ বাবেই পৰিকল্পনা তথা ৰাজস্বৰাখণ্ডৰ সীমা বহল হ'ব আৰু অৰ্থনৈতিক উন্নয়ণ বৃদ্ধিৰ বাবে ই অতি প্ৰয়োজনীয়।

(৬) **কৃষি উন্নয়ণ বৃদ্ধি ঃ** অনুন্নত দেশত কৃষি উন্নয়ণ বৃদ্ধিৰ বাবে অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ অতিকে প্ৰয়োজন। এনে দেশৰ বেছিভাগ মানুহেই পৰম্পৰাগতভাৱে অনুশীলন কৰা কৃষিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আৰু দেশসমূহৰ অৰ্থনীতিও কৃষি প্ৰধান। তেনে দেশৰ কৃষিৰ উৎপাদনশীলতা কম গতিকে আয় কম। অৰ্থনীতি এখনৰ সামগ্ৰিক বিকাশৰ বাবে কৃষি আধুনিকীকৰণ আৰু উন্নয়ণ উভয়েই অতি জৰুৰী আৰু প্ৰাক্-চৰ্ত সদৃশ। গতিকে, এই ক্ষেত্ৰত পদ্ধতিগতভাৱে কৰা পৰিকল্পনাৰ অতি প্ৰয়োজন। কৃষিখণ্ডৰ ক্ষিপ্ৰ উন্নয়ণৰ বাবে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ পৰিকল্পনা আৰু চৰকাৰী হস্তক্ষেপৰ প্ৰয়োজন। কৃষিখণ্ডৰ বাবে ভূমি সংস্কাৰ, কৃষকলৈ পৰ্যাপ্ত পৰিমাণৰ বান, জলসিঞ্চন, শক্তি আৰু বাটপথকে আদি কৰি কৃষি আন্তঃগাঁথনিৰ উন্নয়ণ ইত্যাদি সম্পন্ন কৰিবলৈ পৰিকল্পনাৰ প্ৰয়োজন, য'ত চৰকাৰে গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে।

(৭) **ব্যক্তিগত খণ্ড আৰু বজাৰৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰৰ নিয়মীয়াকৰণ ঃ** উন্নয়ণশীল আৰু অনুন্নত দেশত ৰাষ্ট্ৰ বা চৰকাৰৰ অধীনৰ পৰিকল্পনাৰ অন্য এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা আছে। যদিও মিশ্ৰ অৰ্থনীতিৰ প্ৰেক্ষাপটত এনে দেশবোৰত ব্যক্তিগত গণ্ডকো তাৎপৰ্যপূৰ্ণ ভূমিকা লোৱাৰ সুয়োগ দিয়া হৈছে, তথাপিও ভাৰতৰ দৰে দেশবোৰত বিভিন্ন উদ্যোগ তথা কৰ্মক্ষেত্ৰত সম্পদৰ কাম্য আবণ্টনৰ খাতিৰত চৰকাৰে ব্যক্তিগত খণ্ডৰ কৰ্মৰাজিৰ নিয়মীয়াকৰণ কৰিবলগীয়া হয়। গতিকে, তেনে ক্ষেত্ৰত পৰিকল্পনাৰ প্ৰয়োজনীয়তা অনুভৱ কৰা যায়।

(৮) **দৰিদ্ৰতা আৰু কৰ্মসংস্থানহীনতাৰ সমস্যা সমাধানৰ প্ৰয়াস ঃ** সকলোবোৰ অনুন্নত দেশেই দৰিদ্ৰতা আৰু নিবনুৱা সমস্যাৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হয়। এইটো সৰ্বজনবিদিত যে দৰিদ্ৰতা হৈছে এনে এক স্থিতি, য'ত জনসাধাৰণৰ খাদ্য-বস্ত্ৰ-বাসস্থানৰ দৰে প্ৰাথমিক প্ৰয়োজনীয়তাও পূৰণ নহয়। আনহাতে, নিবনুৱা হৈছে এনে এক স্থিতি, য'ত জনসাধাৰণৰ খাদ্য-বস্ত্ৰ বাসস্থানৰ দৰে প্ৰাথমিক প্ৰয়োজনীয়তাও পূৰণ নহয়। আনহাতে, নিবনুৱা হৈছে এনে

এক স্থিতি, য'ত কর্মসংস্থান বিচৰাসকলে প্ৰচলিত মজুৰিত চেষ্টা কৰিও বিফল হ'বলগীয়া হয়। নিবনুৱা সমস্যাই দৰিদ্ৰতাৰ সমস্যা অধিক বৃদ্ধি কৰি তোলে। আচলতে, দুয়োবিধ সমস্যাই আভ্যন্তৰীণভাৱে সংযোজিত।

গতিকে, অনুন্নত বা উন্নয়ণশীল দেশৰ দীৰ্ঘকালৰ পৰিকল্পনাৰ প্ৰাথমিক কৰ্মসূচী হৈছে দৰিদ্ৰতা আৰু নিবনুৱা সমস্যাৰ দূৰীকৰণ। উদাহৰণ স্বৰূপে, ভাৰতত বিভিন্ন পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাত দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ আৰু নিবনুৱা সমস্যা সমাধানত তাৎপৰ্যপূৰ্ণভাৱে গুৰুত্ব দিয়া হৈছে।

১২.৫ সফল পৰিকল্পনাৰ পূৰ্বচর্ত

অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা সফল হ'বলৈ হ'লে কিছুমান প্ৰাথমিক প্ৰয়োজনীয়তা পা পূৰ্বচর্ত আছে। সেইবোৰ তলত উল্লেখ কৰা ধৰণৰ ঃ

(১) **কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনা কর্তৃপক্ষ ঃ** অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ বাবে সবাতোকৈ অধিক প্ৰয়োজনীয় চর্তটো হৈছে এটা কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনা কর্তৃপক্ষৰ সক্ৰিয় স্থিতি। উদাহৰণ স্বৰূপে, ভাৰতত পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ দীৰ্ঘকালীন লক্ষ্যসমূহ দৃষ্টিগোচৰ কৰিবলৈ এটা কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনা কর্তৃপক্ষৰ সক্ৰিয় স্থিতি। উদাহৰণ স্বৰূপে, ভাৰতত পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ দীৰ্ঘকালীন লক্ষ্যসমূহ দৃষ্টিগোচৰ কৰিবলৈ এটা কেন্দ্ৰীয় কর্তৃপক্ষ আছিল, যিটোৰ নাম আছিল পৰিকল্পনা আয়োগ। আকৌ, ৰাচিয়াত গছপ্লান (Gosplan) নামৰ কেন্দ্ৰীয় কর্তৃপক্ষই পৰিকল্পনাৰ ৰচনা আৰু ৰূপায়ণ কৰিছিল। এনে কর্তৃপক্ষত এদল অভিজ্ঞলোক, অর্থনীতিবিদ, পৰিসংখ্যাবিদ, অভিযন্ত্ৰা, ইত্যাদিসকল থাকে, যিয়ে অর্থনীতিৰ বিভিন্ন দিশৰ কাম চোৱাচিতা কৰে। তেওঁলোকে পৰিকল্পনাৰ উপযুক্ত ৰূপায়ণৰ বাবে পৰামর্শ দিয়ে।

(২) **নির্ভৰযোগ্য পাৰিসাংখ্যিক তথ্য ঃ** অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা সফল কৰি তুলিবলৈ এক অন্যতম গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰাক্-চর্ত হৈছে অর্থনীতিৰ বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত সিঁচৰতি হৈ থকা পর্যাপ্ত, নির্ভৰযোগ্য আৰু নির্ভুল পৰিসংখ্যা পাব লাগিব। প্ৰয়োজনীয় পাৰিসাংখ্যিক তথ্য পাবৰ বাবে ইতিমধ্যে দেশত উপলব্ধ হোৱা আৰু সম্ভাৱনাপূৰ্ণ সম্পদ, যেনে-কেঁচামাল, মূলধন, মানৰ তথা প্ৰাকৃতিক সম্পদ আদি সম্পর্কে সমীক্ষা চলোৱাৰ আৱশ্যক হ'ব। মনকৰিবলগীয়া কথা যে উপযুক্ত নির্ভৰযোগ্য তথ্যৰ অভাৱত অনেক সময়ত উন্নয়ণশীল দেশত পৰিকল্পনাই ই প্সিত ফল দেখুৱাবলৈ সক্ষম নহয়।

(৩) **সুনির্দিষ্ট উদ্দেশ্য ঃ** পৰিকল্পনাৰ বাবে অন্যতম অপৰিহার্য এক চর্ত হৈছে সুনির্দিষ্ট উদ্দেশ্য বা লক্ষ্য ধার্য কৰি লোৱা। এনে উদ্দেশ্য স্পষ্ট হ'ব লাগে আৰু অর্থনীতিৰ আৱশ্যকতা অনুসৰি অগ্ৰাধিকাৰসমূহ নির্ধাৰণ কৰি থব লাগে। অৱশ্যে বা লক্ষ্যৰ সংখ্যা অধিক হ'ব নালাগে। আনহাতে, সেইবোৰ বাস্তৱসন্মত, পাৰস্পৰিক সামঞ্জস্যপূৰ্ণ, নমনীয় আৰু পৰিস্থিতিৰ প্ৰেক্ষাপটত ব্যৱহাৰযোগ্য হ'ব লাগে।

(৪) **লক্ষ্য আৰু অগ্ৰাধিকাৰ নির্ধাৰণ ঃ** সফল পৰিকল্পনাই সময়মতে লক্ষ্য, অগ্ৰাধিকাৰ আৰু সামর্থ স্পষ্টকৈ উল্লেখ কৰিব লাগে। ৰাষ্ট্ৰীয় বা আঞ্চলিক স্তৰত অর্থনীতিত বিভিন্ন প্ৰকল্পৰ ভিন্ন মাত্ৰাৰ গুৰুত্ব থাকিব পাৰে। এনে তাৎপর্যৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি পৰিকল্পনা ৰূপায়ণকাৰীয়ে অগ্ৰাধিকাৰ ধার্য কৰিব লাগে। অগ্ৰাধিকাৰবোৰ বেচি অনমনীয় হ'ব নালাগে, বৰঞ্চ প্ৰয়োজন, সাপেক্ষে এইবোৰ সলনি কৰিব পৰা বিধৰ হ'ব লাগে। এই লক্ষ্যবোৰ পাৰস্পৰিক সামঞ্জস্যপূৰ্ণ হ'ব লাগে, যাতে অর্থনীতিৰ নির্দ্ধাৰিত বৃদ্ধিৰ হাৰ লাভ কৰিব পৰা যায়।

(৫) **উপযুক্ত অর্থনৈতিক সংগঠন ঃ** পৰিকল্পনাৰ সফলতাৰ বাবে দেশত উপযুক্ত অর্থনৈতিক সংগঠন থাকিব লাগে, যিয়ে দেশক প্ৰগতিৰ পথত দেশৰ বাস্তৱসন্মত পৰিকল্পনাৰ বাবে এটা সবল কেন্দ্ৰীয় সমাজবাদী অর্থনৈতিক সংগঠনৰ প্ৰয়োজন, য'ত উৎপাদনৰ উপাদানসমূহৰ সামাজিকীকৰণ কৰা হয়। এই ভিত্তিৰ বাবেই চীনদেশ তথা ছোভিয়েট ৰাচিয়াৰ দৰে সমাজবাদী দেশ সবল আৰু ব্যাপক অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ বাবে প্ৰখ্যাত। কিন্তু, তাৰ বিপৰীতে পুঁজিবাদী দেশবোৰৰ অভিজ্ঞতাই দেখুৱায় যে ব্যক্তিগত উদ্যোক্তাসকলে কেতিয়াও পৰিকল্পনাক

উদগনি নিদিয়ে। ইয়াৰ মূল কাৰণ হৈছে এয়ে যে পৰিকল্পনামূলত ঃ এক কল্যাণকেন্দ্রীক কার্য। কিন্তু, পুঁজিবাদী অর্থনৈতিক পদ্ধতিয়ে লাভৰ প্রত্যাশাৰেহে জীয়াই থকাৰ প্রয়াস কৰে।

(৬) **সবল আৰু সুস্থিৰ চৰকাৰ ঃ** অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ সফলতা উচ্চমাত্রাৰ কর্তৃত্বশীল সবল তথা সুস্থিৰ চৰকাৰৰ ওপৰতো নির্ভৰ কৰে। অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা সফল কৰাৰ বাবে ৰাজনৈতিক সুস্থিৰতা অতি আৱশ্যকীয়। বহুতো উন্নয়ণশীল দেশত অতি সঘনাই চৰকাৰ সলনি হৈ থাকে বাবে পৰিকল্পনাৰ প্রক্রিয়াই ইপ্সিত স্তৰৰ সফলতা লাভ কৰিব নোৱাৰে। এই ক্ষেত্রত ভাৰত সৌভাগ্যশালী, যিহেতু পৰিকল্পনাৰ কালছোৱাত দেশত সুস্থিৰ ৰাজনৈতিক বাতাবৰণ বর্তি আছিল।

(৭) **স্বচ্ছ আৰু সুদক্ষ প্রশাসন ঃ** পৰিকল্পনা প্রস্তুত আৰু ৰূপায়ণৰ সময়ত উচ্চমাত্রাৰ সততা আৰু দক্ষতাৰে কাম কৰিব পৰা প্রশাসনীয় যন্ত্র এটাই আগভাগ লয়। এই ক্ষেত্রত আমাৰ দেশৰ অভিজ্ঞতা তিক্ততাপূর্ণ। আনকি, উৎকৃষ্ট মানৰ পৰিকল্পনাও দুর্নীতিগ্রস্থ, অদক্ষ, নিস্ক্রিয় তথা এলেহুৱা প্রশাসনৰ বাবে বিফল হ'বলগীয়া হৈছে।

বেচিভাগ অনুন্নত দেশতেই প্রশিক্ষিত তথা উপযুক্ত প্রশাসনীয় আৰু কাৰিকৰীলোকৰ অভাৱ দেশৰ উন্নয়ণৰ বাটৰ প্রধান প্রতিবন্ধক। অধ্যাপক লুই (Prof. Lewis) য়ে কর্মদক্ষ আৰু স্বচ্ছ প্রশাসনক সফল পৰিকল্পনাৰ প্রথম পূর্বচর্ত বুলি অভিহিত কৰিছে।

(৮) **সম্পদৰ আহৰণ ঃ** দেশৰ বিত্তীয় সম্পদৰ উপযুক্ত আহৰণ আৰু ব্যৱহাৰৰ ওপৰতেই পৰিকল্পনাৰ সফলতা নির্ভৰ কৰে। এখন অনুন্নত দেশত সম্পদসমূহ অপর্যাপ্ত আৰু অনিয়মীয়া, অদক্ষভাৱে আহৰণ আৰু উন্নত কৰা হয়। কেতবোৰ অনুন্নত দেশ অৱশ্যে প্রাকৃতিক সম্পদত চহকী। কিন্তু, দুর্বলভাৱে আহৰিত সম্পদৰ অদক্ষ ব্যৱহাৰৰ বাবে দেশসমূহ দৰিদ্র পীড়িত হৈয়েই থাকে। তেনে ক্ষেত্রত ভাৰতৰ নামো ল'ব পৰা যায়। পর্যপ্ত পৰিমাণৰ মূল্যবান খনিজ পদার্থ, প্রাকৃতিক সম্পদৰ ভাণ্ডাৰ থকা সত্বেও ভাৰতৰ উন্নয়ণৰ ছবি বৰ উৎসাহজনক নহয়।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ অনুন্নত দেশৰ তালিকা প্রথমে কোনে প্রস্তুত কৰিছিল?

প্রশ্ন নং ২ঃ কি কি কাৰকৰ দ্বাৰা অনুন্নত দেশৰ বৈশিষ্ট্য নির্দ্ধাৰণ কৰিব পাৰি?

প্রশ্ন নং ৩ঃ কিমান সংখ্যক দেশ এতিয়াও অনুন্নত দেশৰ তালিকাভুক্ত হৈ আছে?

প্রশ্ন নং ৪ঃ অনুন্নত দেশৰ পৰিকল্পনাৰ বাবে প্রয়োজনীয় বিশেষ কাৰকবোৰ কি কি?

প্রশ্ন নং ৫ঃ সফল অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ তিনিটা প্রাক্চর্ত উল্লেখ কৰক।

১২.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

অনুন্নত দেশৰ ধাৰণাটো ১৯৬০ ৰ দশকত আৰম্ভ হৈছিল আৰু ১৯৭১ চনত ৰাষ্ট্রসংঘই প্রথমবাৰৰ বাবে এনে দেশৰ তালিকা প্রস্তুত কৰিছিল।

(১) এখন দেশ স্বল্পোন্নত বা অনুন্নত দেশ হয়নে নহয়, সেইটো তিনিটা ভিত্তিৰ ওপৰত নির্ভৰশীল ঃ দৰিদ্রতা, মানৱ সম্পদৰ দুর্বলতা আৰু অর্থনৈতিক দুর্বলতা।

(২) ২০২৩ চনৰ ডিচেম্বৰ মাহ পর্যন্ত ৪৫ খন দেশ অনুন্নত বা স্বল্পোন্নত দেশ বুলি তালিকাভুক্ত হৈ আছে।

(৩) ১৯৫০ চন পর্যন্ত বেছিভাগ অনুন্নত দেশেই আছিল বৃটিছ ঔপনিৱেশিকতাৰ অধীনস্থ।

(৪) এইখিনি সময়ত নিজৰ স্বার্থৰ খাতিৰত বৃটিছ শাসকে এই দেশসমূহক তাৎপর্যপূর্ণভাৱে শোষণ কৰিছিল।

এই প্ৰেক্ষাপটত ভাৰতৰ উদাহণনেই দিব পৰা যায়।

(৫) অনুন্নত বা উন্নয়ণশীল দেশত তলত দিয়া কাৰকসমূহৰ বাবে অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা গ্ৰহণ কৰিব লাগে-

(ক) বজাৰ অসম্পূৰ্ণতা আৰু বজাৰ-বিফলতা সংশোধন কৰাৰ বাবে।

(খ) দেশ এখনৰ মূলধন গঠন, ঔদ্যোগিক উন্নয়ণ, তথা সামগ্ৰিক অৰ্থনৈতিক উন্নয়ণৰ বাবে।

(গ) অৰ্থনীতিখনৰ বিভিন্ন খণ্ডত ইতিবাচক বাহ্যিকতাৰ লাভ আগবঢ়োৱাৰ বাবে।

(ঘ) কৃষি উন্নয়ণ বৃদ্ধি আৰু কৃষি পদ্ধতি আধুনিকীকৰণৰ বাবে।

(ঙ) দৰিদ্ৰতা আৰু কৰ্মসংস্থানহীনতাৰ সমস্যা হ্ৰাস কৰাৰ বাবে।

(৬) সফল পৰিকল্পনাৰ কেতবোৰ প্ৰাক্‌চৰ্ত থাকে। সেইবোৰ হৈছে -

(ক) ছোভিয়েট ৰাচিয়া, চীনদেশ আৰু ভাৰতৰ দৰে এক ক্ষমতাশালী কেন্দ্ৰীয় পৰিকল্পনা কৰ্তৃপক্ষৰ সক্ৰিয় উপস্থিতি।

(খ) পৰ্যাপ্ত আৰু নিৰ্ভৰযোগ্য পাৰিসাংখ্যিক তথ্য উপলব্ধতা।

(গ) পৰিকল্পনাৰ নথিত বিতংভাৱে সুনিৰ্দিষ্ট তথা বাস্তৱসন্মত উদ্দেশ্য সন্নিবিষ্ট থাকিব লাগে।

(ঘ) নিৰ্ধাৰিত সময়ত পূ�ৰণত কৰিব পৰাকৈ লক্ষ্য আৰু অগ্ৰাধিকাৰ স্থিৰ কৰিব লাগিব।

(ঙ) পৰিকল্পনাৰ সফলতাৰ বাবে দেশত যথোপযুক্ত অৰ্থনৈতিক সংগঠন থাকিব লাগিব, যিয়ে দেশখনৰ প্ৰগতি তীব্ৰতাৰে আগবঢ়াই নিব।

(চ) অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ সামগ্ৰিক সফলতাৰ বাবে সবল আৰু সুস্থিৰ চৰকাৰ এখন থকাটো অতি প্ৰয়োজনীয় কাৰক।

(ছ) প্ৰশাসনীয় প্ৰক্ৰিয়াটো সক্ৰিয়, পক্ষপাতহীন বা নিৰপেক্ষ আৰু সুদক্ষ হ'ব লাগিব।

(জ) দেশৰ বিত্তীয় সম্পদৰ যথাযথ আহৰণ আৰু ব্যৱহাৰৰ ভিত্তিতেই দেশৰ পৰিকল্পনাৰ সফলতা বহুলাংশে নিৰ্ভৰশীল।

১২.৭ অধিক জানিবলৈ

1) Lekhi, R. K., Singh, J. (2015). The Economics of Development and Planning. Kalyani Publishers.
2) Mukherjee, D. (2019). Indian Economy since Independence. NCBA Ltd. London.
3) Ahuja, H. L. (2016). Development Economics. S. Chand.
4) Dhar, P. K. (2014). Indian Economy: Its Growing Dimensions. Kalyani Publishers.

১২.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ
২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ
৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ
৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ
৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ

? ১২.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ ঃ অনুন্নত বা উন্নয়ণশীল দেশৰ সংজ্ঞা লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ অনুন্নত দেশত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছেনে? আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ অনুন্নত দেশত সফল পৰিকল্পনাৰ প্ৰাক্-চৰ্তসমূহ কি কি?

প্ৰশ্ন ৪ ঃ ভাৰতৰ দৰে উন্নয়ণশীল দেশত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ সফলতা আৰু বিফলতাবোৰ বিশ্লেষণ কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ১৩ ঃ ভাৰতৰ অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা

অধ্যায় গাঁথনি

১৩.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য
১৩.২ পৰিচয়
    ১৩.২.১ অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ অর্থ
    ১৩.২.২ অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰকাৰ
১৩.৩ ভাৰতৰ অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ ইতিহাস
১৩.৪ ভাৰতত অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ যুক্তিযুক্ততা
১৩.৫ ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগ ঃ উদ্দেশ্য আৰু কার্যাৱলী
১৩.৬ ভাৰতৰ পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাসমূহৰ সফলতা আৰু বিফলতা
১৩.৭ ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগৰ বিলুপ্তিৰ কাৰণ
১৩.৮ নিটি আয়োগ
    ১৩.৮.১ নিটি আয়োগৰ গঠন
    ১৩.৮.২ নিটি আয়োগৰ সাতটা স্তম্ভ
    ১৩.৮.৩ নিটি আয়োগৰ উদ্দেশ্য
    ১৩.৮.৪ নিটি আয়োগৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত সূচক
১৩.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১৩.১০ অধিক জানিবলৈ
১৩.১১ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
১৩.১২ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১৩.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- ভাৰতৰ অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ ঐতিহাসিক পটভূমি, যুক্তিযুক্ততা, আনুষ্ঠানিক সংগঠন আৰু পৰিকল্পনা আয়োগৰ ভূমিকা বুজিবলৈ সক্ষম হ'ম
- প্ৰথম পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি দ্বাদশ পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনালৈকে ভাৰতৰ পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনা সমূহৰ উদ্দেশ্য, অগ্রাধিকাৰ তথা কৌশলসমূহৰ ৰূপৰেখা প্ৰস্তুত কৰিব পাৰিম।
- পৰিকল্পনাসমূহৰ সফলতা আৰু বিফলতাৰ বিষয়ে সমালোচনাত্মক আলোচনা আগবঢ়াব পাৰিম আৰু পৰিকল্পনা ৰূপায়নৰ সময়ত বিভিন্ন পৰিকল্পনাত সন্মুখীন হোৱা প্ৰত্যাহ্বানসমূহ মূল্যায়ন কৰিব পাৰিম।

১৩.২ পৰিচয়

এইটো অধ্যায়ত আমি ভাৰতৰ অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ সাংগঠনিক ফ্ৰেমৰ মাজত থকা পৰিকল্পনা আয়োগৰ প্ৰকাৰ, ইতিহাস, যুক্তিযুক্ততাৰ বিষয়ে বিতংকৈ আলোচনা কৰিম আৰু পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাসমূহৰ উদ্দেশ্য, সফলতা আৰু বিফলতাৰ বিষয়ে সামগ্ৰিকভাৱে বুজিবলৈ প্ৰয়াস কৰিম। আকৌ পৰিকল্পনা আয়োগ কিদৰে নিটি আয়োগলৈ

ৰূপান্তৰিত হ'ল সেই সন্দৰ্ভত এক অনুসন্ধান আৰু দেশৰ অৰ্থনৈতিক নীতিৰ উপযুক্ততা সন্দৰ্ভত চৌপাশৰ তর্ক-বিতর্কতো আলোকপাত কৰা হ'ব।

১৩.২.১ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ অৰ্থ

দেশ এখনত উপলব্ধ হোৱা আৰ্থিক সম্পদসমূহ দেশখনৰ বিশেষ আৰ্থসামাজিক লক্ষ্য পূৰণৰ বাবে সুদক্ষভাৱে সুব্যৱস্থাপনাৰে ব্যৱহাৰ কৰা প্ৰক্ৰিয়াটোকেই অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা বোলা হয়। অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য হৈছে দেশৰ অৰ্থনৈতিক বিকাশৰ বাবে দীৰ্ঘকালীন ভৱিষ্য-পৰিকল্পনা আৰু কৌশল প্ৰস্তুত কৰা।

জার্মান অৰ্থনীতিবিদ হেৰমন লেহ্ভী (Hermann Levy) ৰ মতে 'উৎপাদন বা বিতৰণৰ ক্ষেত্ৰতঃ চাহিদা আৰু যোগানৰ মাজত সুষম সন্তুলন বজাই ৰাখিবলৈ কৰা বিবেচনাশীল আৰু চিন্তাশীল নিয়ন্ত্ৰনেই হৈছে অৰ্থনৈতিক পৰিকলপনা'। অৰ্থনৈতিক লক্ষ্য পূৰণৰ অৰ্থে অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাই কৌশল আৰু নীতি -আঁচনি গ্ৰহণ কৰে। ইয়াৰ বাবে লক্ষ্য বা উদ্দেশ্য নির্দ্ধাৰণ কৰ লোৱা হয়, অগ্ৰাধিকাৰসমূহ স্থিৰ কৰা হয়, সম্পদৰ আবণ্টন কৰা হয় আৰু শেষত ব্যৱস্থাসমূহ কার্যত ৰূপায়ন কৰা হয়। অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা বিভিন্ন স্তৰৰ মাজেৰে আগবঢ়াই নিয়া হয়, স্থানীয়, আঞ্চলিক তথা ৰাষ্ট্ৰীয় পর্যায়তো পৰিকল্পনা ৰূপায়ন কৰা হয়। পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্য আৰু অগ্ৰাধিকাৰ স্থিৰ কৰাৰ পিছত আঁচনি আৰু কৌশল চিহ্নিত কৰিবলগীয়া হয়। পৰিকল্পনাৰ প্ৰত্যাশিত লক্ষ্য পূৰণৰ বাবে এই আঁচনি আৰু কৌশলসমূহ যথেষ্ট গুৰুত্বপূর্ণ। এইসমূহে আন্তঃগাঁথনি উন্নয়ন, ৰপ্তানি বৃদ্ধি বা শিক্ষা আৰু স্বাস্থ্যসেৱাৰ সুলভতা বৃদ্ধি আদিৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্ব দিয়ে। এবাৰ গঢ়ি তোলাৰ পিছত এই আঁচনিসমূহ এলানি কর্মসূচীৰ দ্বাৰা বাস্তৱায়িত কৰা হয়। এই আঁচনি কর্মসূচীসমূহৰ সফল ৰূপায়নেই হৈছে পৰিকল্পনাৰ ইপ্সিত লক্ষ্য পূৰণৰ বাটত অতি তাৎপর্যপূর্ণ বিষয়।

অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ সফল ৰূপায়নৰ বাবে অনেক কাৰক বিচাৰ বিবেচনালৈ আনিবলগীয়া হয়। এইবোৰৰ ভিতৰত পর্যাপ্ত পৰিমাণৰ সম্পদ, কার্যক্ষম নীতি-আঁচনি আৰু এইবোৰ বাস্তৱত ৰূপায়ন কৰিব পৰা অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰয়োজন অধিক। বহুতো দেশত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা এলানি পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাৰে পৰিচালিত হয়। এইবোৰ সময়ে সময়ে নবীকৰণ কৰা হয়, যাতে দেশৰ স্থিতি আৰু অগ্ৰাধিকাৰত হোৱা পৰিৱর্তনসমূহ পৰিকল্পনাত প্ৰতিফলিত হয়।

মূলতঃ চৰকাৰে অথবা সংগঠন এটাই যেতিয়া কোনো নির্দিষ্ট লক্ষ্য পূৰণৰ বাবে কোনবোৰ গুৰুত্বপূর্ণ আৰু সম্পদৰ আবণ্টন কিদৰে হ'ব, সেই বিষয়ে থিৰাং কৰে, সেয়েই পৰিকল্পনা। পূর্বানুমানৰ ভিত্তিত পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰা হয় আৰু অৰ্থনীতিখন নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ বাবে নিয়ম গঢ়া হয়। আৰ্থিক পৰিকল্পনাৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন আৰু বহনক্ষম বিকাশ আগবঢ়াই নিয়া।

১৯৫১ চনত ৰাজহুৱা বা চৰকাৰী খণ্ড আৰু বেচৰকাৰী বা ব্যক্তিগত খণ্ড- উভয়কে লৈ ভাৰতত পৰিকল্পনাৰ শুভাৰম্ভ কৰে। অৱশ্যে, উদাৰীকৰণ, ব্যক্তিগতকৰণ আৰু গোলকীকৰণৰ নতুন নীতি আৰম্ভ কৰাৰ পিছৰ পৰাই চৰকাৰে উৎপাদনশীল কার্যসমূহত নিজৰ অংশগ্ৰহণ কার্য সংকুচিত কৰি ব্যক্তিগত খণ্ডক প্ৰসাৰ কৰাৰ বাবে এৰি দিয়ে।

ফলস্বৰূপে, এতিয়া ব্যক্তিগত খণ্ড হৈছে আটাইতকৈ অধিক প্ৰভাৱশালী ক্ষেত্ৰ আৰু চৰকাৰী খণ্ড হৈছেগৈ গৌণ খণ্ড। ভাৰতৰ অৰ্থনীতিৰ এনে দুই সাংগঠনিক ব্যৱস্থাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ দুটা প্ৰধান উপাদান দেখিবলৈ পোৱা যায়।

(১) চৰকাৰে প্ৰকল্প গ্ৰহণ কৰিলে আভ্যন্তৰীণ আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় দুই উৎসৰ পৰাই বিত্তীয় সম্পদ সংগ্ৰহ কৰে আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডৰ সৈতে ভাল-সংযোগ থকা বাবে এই খণ্ডৰ উৎপাদনশীল কামত উৎসাহ যোগায়।

(২) চৰকাৰে মৌদ্ৰিক নীতি আৰু ৰাজকোষীয় নীতিৰ সহযোগত ব্যক্তিগত খণ্ডক উৎসাহিত কৰে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা সামগ্ৰিকভাৱে দেশৰ আর্থিক প্ৰগতি সম্ভৱ হয়।

ভাৰতত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাই তলত উল্লেখ কৰা স্তৰবোৰ এটা প্ৰণালীবদ্ধ ব্যৱস্থাৰ মাজেৰে আগবঢ়াই নিয়ে-

(১) ইতিমধ্যে ভুগি থকা অৰ্থনৈতিক সমস্যাসমূহৰ তালিকা প্ৰস্তুত কৰা হয় আৰু অগ্ৰাধিকাৰৰ ভিত্তিত সজাই লোৱা হয়। যিবোৰ সমস্যা তৎকালীনভাৱে সমাধান কৰাটো প্ৰয়োজনীয়, সেইবোৰ তালিকাৰ শীৰ্ষত ৰখা হয়।

(২) হ্ৰস্বকালত সমাধান কৰিবলগীয়া সমস্যাবোৰ আৰু দীৰ্ঘকালত সমাধান কৰিবলগীয়া সমস্যাবোৰ চিহ্নিত কৰি ভাগ-ভাগ কৰি লোৱা হয়।

(৩) প্ৰত্যাশিত লক্ষ্য পূৰণৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট সময়সীমা অথবা পৰিমাণ, যিটোৱে প্ৰযোজ্য হয়, নিৰ্দ্ধাৰিত কৰা হয়।

(৪) শেষত, বিভিন্ন সম্পদ, যেনে- মানৱ সম্পদ, বিত্তীয় সম্পদ, ভৌতিক তথা দ্ৰব্য-সামগ্ৰী জাতীয় সম্পদসমূহৰ ব্যৱস্থাপনাৰে প্ৰস্তাবিত পৰিকল্পনা ৰূপায়ন কৰিবলৈ লোৱা হয়। পৰিকল্পনাৰ ৰূপায়ন সঠিক ৰূপত হৈ আছেনে নাই, তাক চাবলৈ মধ্যকালীন নিৰীক্ষণ কৰা হয়। যদি ঠিক নাথাকে, তেন্তে প্ৰয়োজনীয় সালসলনিৰে পুনৰ ৰূপায়ন প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ কৰা হয়।

১৩.২.২ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰকাৰ

অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা কেইবা প্ৰকাৰৰো হ'ব পাৰে, যিবোৰৰ সহায়ত দেশে বহনক্ষমতাযোগ্য উন্নয়নৰ সৈতে বিকাশ আহৰন কৰিব বিচাৰে। কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰকাৰ তলত দিয়া হ'ল-

- **গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনা ঃ** এনে পৰিকল্পনাত জনপ্ৰতিনিধিয়ে দেশৰ অৰ্থনীতি নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। দেশৰ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাত ৰূপায়ন কৰে। ভাৰতত যিহেতু চৰকাৰ গণতান্ত্ৰিক, পৰিকল্পনাও গণতান্ত্ৰিক।
- **বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনা ঃ** এনে পৰিকল্পনাত কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰে উৎপাদন আৰু বিনিয়োগৰ লক্ষ্য নিৰ্ধাৰণ কৰি লয় আৰু চৰকাৰ তথা স্থানীয় প্ৰশাসন সমূহক লক্ষ্য পূৰণক উপনীত হোৱাৰ বাবে ব্যৱস্থা কাৰ্যকৰী কৰাৰ স্বাধীনতা দিয়া হয়। এনে পৰিকল্পনাসমূহ লক্ষ্যত উপনীত হৈ সুফল লাভ কৰাৰ বাবে উৎকৃষ্ট, সেয়েহে, ফ্ৰান্স, ইংলেণ্ড আদিৰ দৰে দেশত এনে পৰিকল্পনা দেখা যায়।
- **প্ৰোৎসাহনমূলক পৰিকল্পনা ঃ** এনে পৰিকল্পনাত চৰকাৰে মৌদ্ৰিক আৰু ৰাজকোষীয় নীতিৰ জৰিয়তে উদ্যোক্তাসকলক প্ৰোৎসাহিক কৰে আৰ নিৰ্দিষ্ট কেতবোৰ নীতি আঁচনি লৈ প্ৰকল্প ৰূপায়নৰ বাবে বিনিয়োগকাৰী সিদ্ধান্তক চৰকাৰী পৰামৰ্শেৰে প্ৰভাৱিত কৰাৰ চেষ্টা কৰে।
- **বিত্তীয় পৰিকল্পনা ঃ** এই পৰিকল্পনাত বিত্তীয় সম্পদ আবণ্টনৰ ওপৰত আলোকপাত কৰা হয়, যিদৰে ভৌতিক পৰিকল্পনাত ভূমি, জল তথা খনিজ সম্পদ আদিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে। এই পৰিকল্পনাৰ জৰিয়তেও বহনক্ষমতাযোগ্য উন্নয়ন আৰু বিকাশ লাভ কৰিব পাৰি।
- **নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনা ঃ** এই প্ৰকাৰৰ পৰিকল্পনাত চৰকাৰে ব্যক্তিগত খণ্ড আৰু বজাৰ শক্তিসমূহক লক্ষ্য নিৰ্ধাৰণ কৰি পথ নিৰ্দেশনা আগবঢ়ায়। নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনাই নিৰ্দিষ্ট লক্ষ্য পূৰণৰ বাবে বাধ্যতামূলকভাৱে নীতি নিয়ম দিয়াৰ লগতে নিয়ন্ত্ৰনো কৰে।
- **ঘূৰ্ণায়মান বা প্ৰবাহমান পৰিকল্পনা ঃ** প্ৰবাহমান পৰিকল্পনা নমনীয়। অৰ্থনীতিৰ পৰিৱৰ্তিত পৰিস্থিতি প্ৰতিফলিত হবৰ বাবে এই পৰিকল্পনা বছৰি বছৰি নিৰীক্ষণ কৰি সাল-সলনি কৰি থকা হয়, যিটো নিৰ্দিষ্ট সময়সূচী নিৰ্ধাৰিত কৰি প্ৰস্তুত কৰি উলিওৱা স্থিৰ পৰিকল্পনা ক্ষেত্ৰত কৰা নহয়।

১৩.৩ ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ ইতিহাস

আমি সকলোৱে জানো যে দুশ বছৰৰো অধিক সময়ৰ বাবে বৃটিছসকলে আমাৰ দেশৰ সম্পদসমূহ নিজৰ লাভৰ উদ্দেশ্যেৰে নিজ দেশলৈ লৈ গৈছিল। ১৯৪৭ চনত যেতিয়া বৃটিছে ভাৰত এৰি গুচি গৈছিল, আমাৰ দেশত তেতিয় দৰিদ্ৰতা, মুদ্ৰাস্ফীতি, খাদ্য-নাটনি, স্বাস্থ্যসেৱাৰ অভাৱ, আদি অনেক সমস্যাই মূল দাঙি উঠিছিল। এই সমস্যাবোৰ

আঁতৰোৱাৰ বাবে নেতাসকলে পৰিকল্পনা গ্ৰহনৰ বাবে থিৰাং কৰিছিল। স্বাধীনতাৰ পূৰ্বে অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন বৃদ্ধিৰ অৰ্থে 'বম্বে প্লেন' (Bombay Plan), গান্ধীবাদী পৰিকল্পনা (Gandhian Plan) আজি বিভিন্ন পৰিকল্পনাৰ আয়োজন কৰা হৈছিল। কিন্তু, সেই আটাইবোৰ পৰিকল্পনা কাগজ-পত্ৰতেই আবদ্ধ হৈ ৰৈ গৈছিল, কেতিয়াও কাৰ্যকৰী হোৱা নাছিল। কি কাৰণে এনে হৈছিল, সেইবোৰ এতিয়া ফঁহিয়াই চোৱা যাওঁক।

প্ৰাক্-স্বাধীনত কালত, দেশত যেতিয়া বৃটিছ ঔপনিৱেশিকতাবাদ চলিছিল, তেতিয়ৰ পৰাই অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ বিষয়ে গুণাগঁথা চলিছিল। সেই সময়ত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ ধাৰণাটোৰ ভাৰতৰ বাবে নতুন আছিল। ১৯৩৪ চনত চাৰ এম্. বিশ্বেশ্বৰিয়া (Sir M. Visvesvaraya) ই লিখি প্ৰকাশ কৰি উলিওৱা 'Planned Economy for India' নামৰ কিতাপখনত পোনপ্ৰথমবাৰৰ বাবে ভাৰতত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা গ্ৰহন কৰাৰ পৰামৰ্শ দিয়া হৈছিল। সেইবাবেই তেওঁক 'ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগৰ পিতৃ' আখ্যা দিয়া হৈছিল। কুৰি শতিকাত পৰিকল্পিত অৰ্থনীতিৰ ধাৰণাটো অধিক প্ৰসাৰিত হৈছিল, ইতিমধ্যে যিহেতু ভাৰতে বহুতো আৰ্থ-সামাজিক সমস্যাৰ মুখামুখি হ'বলগীয়া হৈছিল। ১৯৩৮ চনত পণ্ডিত জৱাহৰলাল নেহৰুৰ নেতৃত্বত গঠন কৰা নেচনেল প্লেনিং কমিটি (National Planning committee) আছিল পৰিকল্পিত অৰ্থনীতি সম্পৰ্কে আমাৰ দেশত গ্ৰহণ কৰা প্ৰথম প্ৰয়াসবোৰৰ অন্যতম। ১৯৪৪ চনত সেইসময়ৰ আগশাৰীৰ আঠগৰাকী ভাৰতীয় উদ্যোক্তাই অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ বাবে এখন পৰিকল্পনাৰ খচৰা প্ৰস্তুত কৰিছিল, যিখনক 'বোম্বাই পৰিকল্পনা' আখ্যা দিয়া হৈছিল। সেই কমিটিখনত আগশাৰীৰ উদ্যোক্তা, অৰ্থনীতিবিদ আৰু ৰাজনীতিবিদো আছিল, যিসকলে ভাৰতৰ ভবিষ্যৎ বিকাশৰ বাবে সামগ্ৰিক পৰিকল্পনাৰ খচৰা প্ৰস্তুত কৰিছিল। এই খচৰা কমিটিৰ প্ৰতিবেদনত ঔদ্যোগীকৰণৰ এক পৰিকাঠামো, নিয়োগ সৃষ্টি আৰু সমাজ কল্যান সাধিব পৰা ব্যৱস্থা গ্ৰহণৰ বাবে প্ৰস্তাব ৰখা হৈছিল। সেই পৰিকল্পনাৰ উদ্দেশ্য আছিল সেই সময়ৰ দেশৰ জাতীয় আয়ৰ পৰিমাণ দুগুন কৰা। এই পৰিকল্পনাত আগন্তুক পোন্ধৰ বছৰত ঔদ্যোগিক উৎপাদন পাঁচ গুণ আৰু কৃষি উৎপাদন দুই গুণ কৰিবৰ বাবে প্ৰস্তাৱ ৰখা হৈছিল। এই পৰিকল্পনাত পোন্ধৰ বছৰত ১০,০০০ কোটি টকা ব্যয়ৰ প্ৰস্তাৱ দিয়া হৈছিল।

বোম্বাই পৰিকল্পনাৰ বিকল্প হিচাপে ভাৰতৰ শ্ৰমিক ফেডাৰেচনে (Indian Federation of Labour) 'পিপল্চ প্লান' (People's plan) নামৰ পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰিছিল। ১৯৪৪ চনত এম. এন. ৰয়ে (M. N. Roy) এই পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰি উলিয়াইছিল। এই পৰিকল্পনাত আগন্তুক দহ বছৰৰ ভিতৰত দেশৰ সকলো মানুহলৈ প্ৰাথমিক প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণৰ সুবিধা দিয়াৰ ব্যৱস্থা ৰখা হৈছিল। এই পৰিকল্পনাৰ প্ৰস্তাৱিত প্ৰকল্প ব্যয় আছিল ১৫,০০০ কোটি টকা। পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্যত উপনীত হোৱাৰ বাবে ভূমি জাতীয়কৰণ কৰি কৃষি উৎপাদনত বিশেষ গুৰুত্ব দিয়াৰ কথা কোৱা হৈছিল। কোৱা হৈছিল যে কৃষিয়েই হৈছে দেশখনৰ প্ৰধান উদ্যোগ আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ ভেটি।

১৯৪৪ চনতেই এচ. এন. আগৰৱালাই (S. N. Agarwal) গান্ধীবাদী পৰিকল্পনা (The Gandhian Plan) নামেৰে অন্য অখন পৰিকল্পনা তৈয়াৰ কৰি উলিয়াইছিল। তেওঁ আছিল ৱার্দ্ধা কমার্চিয়েল কলেজ (Wardha Commercial college) ৰ অধ্যক্ষ। তেওঁ গান্ধীজীৰ আদৰ্শ, মূল্যবোধৰ কথা মনত ৰাখি এই পৰিকল্পনা ৰচনা কৰিছিল। পৰিকল্পনাৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য আছিল বিকেন্দ্ৰীকৃত, আত্মনিৰ্ভৰশীল কৃষি সমুদায়ৰ সৃষ্টি কৰা, য'ত কুটীৰ উদ্যোগৰ উন্নয়নৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হ'ব। এই পৰিকল্পনাৰ প্ৰস্তাৱিত ব্যয় আছিল ৩,৫০০ কোটি টকা।

প্ৰখ্যাত সমাজবাদী নেতা জয় প্ৰকাশ নাৰায়নে 'সৰ্বোদয় পৰিকল্পনা' (Sarvodaya plan) প্ৰস্তুত কৰি উলিয়াইছিল, যিখন ১৯৫০ চনত জানুৱাৰী মাহত প্ৰকাশ কৰা হৈছিল। ৰাষ্ট্ৰীয় পৰিকল্পনা কমিটিৰ (NPC) প্ৰতিবেদন প্ৰকাশৰ পিছত তথা চৰকাৰে পঞ্চ-বাৰ্ষিক পৰিকল্পনা চলাই নিয়াৰ সিদ্ধান্ত লোৱাৰ পিছত সৰ্বোদয় আছিল ভাৰতৰ পৰিকল্পিত উন্নয়নৰ একক নক্সা। ন্যাসৰক্ষী আৰু জনসমুদায়ে গান্ধীবাদী পদ্ধতিৰে কৰা সৃজনীমূলক কাম তথা প্ৰখ্যাত গান্ধীবাদী সৃজনশীল নেতা আৰ্চার্য বিনোৱাভাৱেৰ সৰ্বোদয় ধাৰণা আছিল এই পৰিকল্পনাৰ আঁৰৰ মূল অনুপ্ৰেৰণামূলক উৎস। এই পৰিকল্পনাৰ মূল ধাৰণাটো গান্ধীবাদী পৰিকল্পনাৰ সৈতে একেই। এই পৰিকল্পনাতো গান্ধীবাদী পৰিকল্পনাৰ দৰেই কৃষি, কৃষিভিত্তিক ক্ষুদ্ৰ আৰু কুটীৰ উদ্যোগ, ভূমি সংস্কাৰ, স্বাৱলম্বী গ্ৰামীন ব্যৱস্থা বিকেন্দ্ৰীকৃত তথা অংশগ্ৰহনমূলক

পৰিকল্পনা, অৰ্থনৈতিক প্ৰগতি আদিৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল। ভাৰত চৰকাৰে যেতিয়া পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা আগবঢ়াই নি আছিল, তেতিয়া ইয়াৰে কেতবোৰ ধাৰণাও গ্ৰহণ কৰিছিল।

ইয়াৰ পিচত ১৯৫১ চনৰ পৰা ১৯৫৬ চনলৈ কলম্বো পৰিকল্পনা (Colombo Plan) ৬ বছৰৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল, য'ত আনুমানিক ব্যয়ৰ পৰিমান আছিল ১,৮৩৯ কোটি টকা। এই পৰিকল্পনাৰ উদ্দেশ্য আছিল খাদ্য-শস্যৰ উৎপাদন বৃদ্ধি, ঔদ্যোগিক কেঁচা মাল তথা উৎপাদিত দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ বৃদ্ধিৰ লগতে দক্ষিণ-পূৰ এচিয়াৰ মানুহৰ জীৱনৰ মান উন্নত কৰা।

১৯৪৭ চনত ভাৰতবৰ্ষই স্বাধীনতা লাভ কৰাৰ পিছত পণ্ডিত জৱাহৰলাল নেহৰুৰ নেতৃত্বত নতুনকৈ গঠন কৰা চৰকাৰে দেশে সন্মুখীন হোৱা প্ৰত্যাহ্বানসমূহ মোকাবিলা কৰা প্ৰসঙ্গত দেশত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰা হয়। ৰজ্মপ্তজ্ম চনৰ ১৫ মাৰ্চত দেশত পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰি ৰূপায়ন কৰাৰ উদ্দেশ্যেৰে চৰকাৰৰ উপদেষ্টা অনুষ্ঠান হিচাপে ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগ (National Planning Commission) গঠন কৰা হয়। সেই প্ৰসঙ্গতে ১৯৫২ চনৰ ৬ আগষ্ট তাৰিখে পৰিকল্পনা আয়োগক সবল কৰি পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাসমূহৰ সহায়ৰ বাবে সম্পদ আৰু সহযোগিতা সংগ্ৰহৰ দায়িত্বৰে ৰাষ্ট্ৰীয় উন্নয়ন পৰিষদ (National Development Council) গঠন কৰা হয়। ই কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্য চৰকাৰসমূহৰ মাজত সহযোগিতা আৰু সমন্বয়ৰ মঞ্চ হিচাপে সেৱা আগবঢ়ায় আৰু ভাৰতবৰ্ষত নীতি নিৰ্ধাৰণৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা লয়। ৰাষ্ট্ৰীয় উন্নয়ন পৰিষদে বিভিন্ন খণ্ড, যেনে- কৃষি, উদ্যোগ, আন্তঃগাঁথনি নিৰ্মাণ আদি ক্ষেত্ৰত নীতি-আঁচনিসমূহ প্ৰস্তুত কৰে। দেশত সন্তুলিত বিকাশ আহৰণ কৰাই এই পৰিষদৰ মূল উদ্দেশ্য। এই পৰিষদত দেশৰ প্ৰধান মন্ত্ৰীয়ে অধ্যক্ষতা কৰে।

পৰিকল্পনা আয়োগ কৰি ১৯৫১ চনৰ পৰা ভাৰতে পৰিকল্পিত অৰ্থনৈতিক বিকাশৰ যাত্ৰা আৰম্ভ কৰে। ২০১৫ চনৰ পৰা নিটি আয়োগ গঠনেৰে পৰিকল্পনা আয়োগৰ স্থালাভিষিক্ত কৰা হয় আৰু পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ বিলুপ্তি সাধন কৰা হয়।

এতিয়া আমি অতি চমুকৈ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাসমূহৰ উদ্দেশ্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিমঃ

প্ৰথম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা (১৯৫১-১৯৫৬) ই দেশত কৃষিখণ্ড উন্নয়ন আৰু ঔদ্যোগিক ভেটি সুদৃঢ় কৰাৰ লক্ষ্য স্থিৰ কৰিছিল। এই পৰিকল্পনাত কৃষি উন্নীতকৰণ আৰু জলসিঞ্চনৰ সুবিধা প্ৰদানত আলোকপাত কৰিছিল।

পৰৱৰ্তী পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা প্ৰথম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাই গঢ় দিয়া ভেটিৰ ওপৰতে নিৰ্মিত হৈছিল আৰু সংশ্লিষ্ট লক্ষ্য-অগ্ৰাধিকাৰ নিৰ্ধাৰণ কৰিছিল। দ্বিতীয় পৰিকল্পনাই (১৯৫৬-১৯৬১) গধুৰ উদ্যোগ খণ্ড, তৃতীয় পৰিকল্পনা (১৯৬১-১৯৬৬) আত্মা-নিৰ্ভৰশীলতা, স্ব-নিৰ্ভৰ অৰ্থনীতি, খাদ্য উৎপাদন আৰু সেউজ বিপ্লৱক অগ্ৰাধিকাৰ খণ্ড হিচাপে চিহ্নিত কৰিছিল।

চতুৰ্থ পৰিকল্পনা (১৯৬৬-১৯৭৪) ৰ অগ্ৰাধিকাৰ ক্ষেত্ৰ আছিল স্থিৰতাৰ সৈতে উন্নয়ন আহৰন আৰু স্ব-নিৰ্ভৰশীল গ্ৰহতি। পঞ্চম পৰিকল্পনাই (১৯৭৪-১৯৭৯) দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ, নিয়োগ-ন্যায় প্ৰদান, কৃষি উৎপাদন তথা প্ৰতিৰক্ষা শিতানত গুৰুত্ব দিছিল।

ষষ্ঠ পৰিকল্পনা (১৯৮০-১৯৮৫) ই দৰিদ্ৰতা দূৰ কৰি, কৰ্মসংস্থানৰ সুবিধা সৃষ্টি কৰি, প্ৰযুক্তিগত আধুনিকতাৰ সম্প্ৰসাৰণেৰে অৰ্থনৈতিক উদাৰীকৰণৰ দিশে খোজ পেলাইছিল। সপ্তম পৰিকল্পনা (১৯৮৫--১৯৯০) ই অৰ্থনৈতিক উৎপাদনশীলতা, নিয়োগ সৃষ্টি, সামাজিক ন্যায়ৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰি একেটা গতিপথ অক্ষুণ্ণ ৰাখিছিল।

পৰৱৰ্তী পৰিকল্পনা, অৰ্থাৎ, অষ্টম (১৯৯২-১৯৯৭), নৱম (১৯৯৭-২০০২), দশম (২০০২-২০০৭), একাদশ (২০০৭-২০১২), আৰু দ্বাদশ (২০১২-২০০১৭) পৰিকল্পনাই অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ বিভিন্ন দিশ, যেনে- আন্তঃগাঁথনি, শিক্ষা, স্বাস্থ্য সেৱা, বহনক্ষমতাযোগ্য পৰিৱেশ আদিৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰাৰ লগতে ৰাজকোষীয় শৃংখলাৰক্ষা তথা অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰৰ বিষয় দুটাত আলোকপাত কৰিছিল।

১৩.৪ ভাৰতত অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ যুক্তিযুক্ততা

এতিয়া ভাৰতৰ অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ মূল উদ্দেশ্য কি তাক বুজিবলৈ প্ৰয়াস কৰা হওঁক।

অর্থনৈতিক সমৃদ্ধি ঃ ভাৰতৰ পৰিকলপনাৰ প্ৰথম আৰু প্ৰধান উদ্দেশ্য হৈছে অর্থনৈতিক সমৃদ্ধি বা উন্নয়ন আহৰণ কৰা। অর্থনীতিবিদসকলৰ যুক্তি অনুসৰি দেশৰ জাতীয় আয় আৰু জনমুৰি আয় বৃদ্ধিৰ জৰিয়তে আর্থিক সমৃদ্ধি বঢ়াব পৰা যায়। যেতিয়া এই দুই সূচক বৃদ্ধি হয়, তেতিয়া কেৱল ব্যক্তিৰেই নহয়, সমাজত সামগ্ৰিকভাৱে জীৱনৰ মান উন্নত হয়।

দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ ঃ ভাৰতে স্বাধীনতা লাভ কৰাৰ সময়ত আধাতকৈ বেছি মানুহ দুখীয়া আছিল। কর্মসংস্থানৰ অভাৱ আছিল দৰিদ্ৰতাৰ প্ৰধান কাৰণ। বেছিভাগ মানুহৰেই দুবেলা দুসাজ ভালদৰে খাবলৈ নাছিল। গতিকে, পৰিকল্পনা আয়োগে দেশৰ দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণার্থে এখনি যথার্থ পৰিকল্পনা কৰাৰ বাবে সিদ্ধান্ত লৈছিল।

অর্থনীতিৰ আধুনিকীকৰণ ঃ অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ আৰম্ভণিৰে পৰা ভাৰতৰ অর্থনীতিৰ আধুনিকীকৰণক পৰিকল্পনা প্ৰস্তুতকাৰীসকলে প্ৰধান উদ্দেশ্য হিচাপে গ্ৰহন কৰি আহিছে। কৃষি, উদ্যোগ, সেৱা- এই তিনিটা খণ্ডত গাঁথনিগত আৰু আনুষ্ঠানিক সালসলনি কৰিব পাৰিলে অর্থনীতিৰ আধুনিক, প্ৰগতিশীল যাত্ৰা আৰম্ভ কৰিব পৰা যায়। নানা তৰহৰ দ্ৰব্য-সামগ্ৰী উৎপাদন কৰিবৰ বাবে অর্থনীতিখন বৈচিত্ৰ্যপূর্ণ হোৱাটোও অতি গুৰুত্বপূর্ণ কথা।

নিয়োগ বৃদ্ধি ঃ দ্ৰব্য-সামগ্ৰী আৰু সেৱাৰ উৎপাদনৰ বাবে নিয়োগৰ ভূমিকা অতি গুৰুত্বপূর্ণ। দেশৰ সামগ্ৰিক উন্নয়ন আৰু বিকাশৰ বাবে ই তাৎপর্যপূর্ণভাৱে অৰিহণা আগবঢ়ায়। এখন দেশৰ যিকোনো উদ্যোগ বা ব্যৱসায়ৰ সফলতাৰ বাবে দক্ষ শ্ৰমিকৰ উপস্থিতি অতি প্ৰয়োজনীয়। তদুপৰি, দেশত দৰিদ্ৰতা, অপৰাধমূলক কার্যকলাপ আদি সামাজিক সমস্যাৰ মূল কাৰণ হৈছে- কর্মসংস্থানহীনতা। গতিকে, পৰিকল্পনা প্ৰস্তুতকর্তাসকলে ভাৰতৰ পৰিকল্পনাৰ আনবোৰ উদ্দেশ্যৰ লগতে নিয়োগ সৃষ্টিকো অন্যতম হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে।

আয় আসমতা হ্ৰাসকৰণ ঃ ভাৰতৰ জনসংখ্যাৰ অর্থনৈতিক স্থিতি বেচ অসামঞ্জস্যপূর্ণ, কিন্তু, আয় -অসমতা দেশৰ বাবে অতি স্পর্শকাতৰ বিষয়। দেশৰ জনসংখ্যাৰ এক বৃহৎ অংশ নিম্ন আয় গ্ৰুপৰ, তেনেই কম সংখ্যক লোকহে উচ্চ-আয় সম্পন্ন। এনে অসমতাৰ মূল কাৰণবোৰৰ ভিতৰত প্ৰধান হৈছে সম্পত্তিৰ অসম বিতৰণ, উদাহৰণ স্বৰূপে, উত্তৰাধিকাৰী সূত্ৰে লাভ কৰা ভূমি অথবা আন স্থাৱৰ-অস্থাৱৰ সম্পত্তিৰ সমান ভাগ-বটোৱাৰা নহয়। গতিকে, পৰিকল্পনাত এনে আয়-অসমতা দূৰ কৰাৰ লক্ষ্য স্থিৰ কৰি লোৱা হয়।

আত্ম নির্ভৰশীলতা ঃ খাদ্য, শক্তি আৰু প্ৰতিৰক্ষা, -বিশেষকৈ এই তিনিটা ক্ষেত্ৰত আত্মনির্ভৰশীল হোৱাৰ লক্ষ্য ভাৰতৰ পৰিকল্পনাসমূহত দেখা যায়। চৰকাৰে ঘৰুৱা উৎপাদন বৃদ্ধি কৰি, আমদানিৰ ওপৰত নির্ভৰশীলতা হ্ৰাস কৰি আৰু পৰম্পৰাগত গৱেষণা-অধ্যয়নক উৎসাহিত কৰি চৰকাৰে এই লক্ষ্য আহৰণৰ প্ৰয়াস চলাই যায়।

সামাজিক ন্যায় আৰু সমতা ঃ ভাৰতৰ অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাত সামাজিক ন্যায় আৰু সমতাৰ লক্ষ্য এইবাবেই নির্দ্ধাৰণ কৰা হয়, যাতে অর্থনৈতিক উন্নয়নৰ ফল সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰ মাজত সমানে ভগাই দিব পৰা যায়। এই দৃষ্টিভংগীৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে এক অধিক ন্যায়সঙ্গত অর্থনৈতিক আৱেষ্টনীৰ সৃষ্টি কৰা যাতে সামগ্ৰিকভাৱে নাগৰিকৰ কল্যান বৃদ্ধি পায়। এই লক্ষ্যৰ আঁত ধৰি চৰকাৰে এনেধৰণৰ নীতি-আঁচনি ৰূপায়ন কৰে, যাৰ দ্বাৰা আয় আৰু সম্পত্তিৰ মাজত থকা বৈষম্য দূৰ হয়, বিশেষকৈ সমাজৰ বঞ্চিত অৱহেলিতসকল উপকৃত হয়। এনে কৰাৰ ফলত দেশত বহনক্ষম, সমতাযুক্ত উন্নয়ন আহৰণ কৰিব পাৰি, যিয়ে দীর্ঘকাললৈ সামাজিক সুস্থিৰতাসহ প্ৰাচুর্য অনাত সহায় কৰে।

আঞ্চলিক অসমতা দূৰীকৰণ ঃ ভাৰতবর্ষ এখন বিশাল আয়তনৰ দেশ, য'ত আয়, আন্তঃগাঁথনি, শিক্ষা তথা স্বাস্থ্য-সেৱাৰ দৰে প্ৰাথমিক প্ৰয়োজনীয়তা লাভৰ ক্ষেত্ৰত আঞ্চলিক অসমতা থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। এনে অসমতা দূৰ কৰাৰ বাবেই অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা গ্ৰহন কৰা হয়, যাৰ জৰিয়তে পিছপৰা অঞ্চলমূহত অধিক সম্পদ আবণ্টন কৰি

উন্নয়ন সন্তুলিত কৰাৰ প্ৰয়াস কৰা হয়।

সন্তুলিত আঞ্চলিক উন্নয়ন ঃ পিচপৰা অঞ্চলসমূহত আন্তঃগাঁথনি নিৰ্মাণ, উদ্যোগ স্থাপন, উদ্যমিতাৰ বিকাশ আদি শিতানত বিনিয়োগৰ পৰিমাণ বঢ়াই অঞ্চলবোৰ উন্নত কৰাৰ বাবে চেষ্টা কৰা হয়, যাতে সমগ্ৰ দেশতে উন্নয়ন সন্তুলিত হয়।

জীৱনৰ মান উন্নীতকৰণ ঃ ভাৰতত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ দ্বাৰা আৰ্থিক সমৃদ্ধি কৰি, শিক্ষা, স্বাস্থ্য সেৱা তথা অন্যান্য প্ৰয়োজনীয় সেৱাসমূহ সুলভ কৰি মানুহৰ জীৱনৰ মান উন্নত কৰা হয়।

সমাজ কল্যান আৰু দক্ষ সমাজসেৱাৰ সুবিধা ঃ ভাৰতৰ আটাইকেইখন পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা আনকি নিটি আয়োগবো উদ্দেশ্য হৈছে শ্ৰমিক আৰু সমাজৰ কল্যান বৃদ্ধি কৰা। ভাৰতত সমাজ সেৱাৰ বিকাশ, যেনে- শিক্ষা, স্বাস্থ্যসেৱা আৰু জৰুৰীকালীন সেৱাসমূহৰ ব্যৱস্থা কৰাটো দেশৰ পৰিকল্পনাৰ অন্যতম অংশ হৈ পৰিছে।

১৩.৫ ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগঃ উদ্দেশ্য আৰু কাৰ্যাৱলী

উদ্দেশ্য ঃ

- ১৯৫০ চনত ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগ গঠন কৰা হৈছিল, যাৰ অধ্যক্ষ আছিল তদানীন্তন ভাৰতৰ প্ৰধানমন্ত্ৰী পণ্ডিত জৱাহৰলাল নেহৰু।
- পৰিকল্পনা আয়োগ সংবিধানিক অনুষ্ঠান নহয়। দেশৰ প্ৰাথমিক নীতি নিৰ্দ্ধাৰণকাৰী অনুষ্ঠান হিচাপে কাম কৰা ৰাষ্ট্ৰীয় উন্নয়ন পৰিষদ (National Development Council) ৰ পথ-নিৰ্দেশনা ক্ৰমে পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাসমূহ ৰূপায়িত কৰা হয়।
- পৰিকল্পনা আয়োগ গঠন কৰাৰ মূল উদ্দেশ্য আছিল দেশৰ সম্পদসমূহ সুদক্ষতাৰে সন্তুলিতভাৱে উৎকৃষ্ট পদ্ধতিৰে কাৰ্যত ব্যৱহাৰ কৰা।
- দেশৰ আৰ্থ-সামাজিক সমস্যাবোৰ আঁতৰ কৰিবলৈ চৰকাৰে পঞ্চ বাৰ্ষিক পৰিকল্পনা ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিছিল।
- ১৯৫১ চনৰ জুলাই মাহত পৰিকল্পনা আয়োগে প্ৰথম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা (১৯৫১-৫৬) ৰ খচৰী দাখিল কৰিছিল।
- ১৯৫১ চনৰ পৰা ২০১৭ চনলৈ ভাৰত চৰকাৰে মুঠতে বাৰটা পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা ৰূপায়ন কৰিলে।

কাৰ্যৱলী ঃ

ভাৰত চৰকাৰৰ ১৯৫০ চনৰ প্ৰস্তাৱকাৰে গ্ৰহণ কৰা আৰু পৰিকল্পনা আয়োগৰ প্ৰধান কাৰ্যাৱলী তলত দিয়া ধৰণৰ ঃ

- ভাৰতৰ ভৌতিক, মূলধনী আৰু মানৱ সম্পদ তথা কাৰিকৰী দক্ষতাপূৰ্ণ মানৱ সম্পদ সম্পৰ্কে এক সমীক্ষা চলোৱা আৰু লগতে, এই সম্পদসমূহৰ পৰিসৰ বৃদ্ধিৰ অৱকাশ সম্পৰ্কে অনুসন্ধান চলোৱা, যিহেতু দেশৰ প্ৰয়োজন অনুপাতে এইবোৰ সম্পদৰ উপস্থিতি যথোপযুক্ত নহয়।
- দেশৰ সম্পদসমূহৰ সুদক্ষ আৰু সন্তুলিত ব্যৱহাৰৰ বাবে পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰা।
- অগ্ৰাধিকাৰৰ ভিত্তিত পৰিকল্পনাসমূহ চলাই নিবৰ বাবে বিভিন্ন স্তৰৰ সংজ্ঞা নিৰ্ধাৰণ কৰা আৰু প্ৰতিটো স্তৰ সম্পূৰ্ণ হোৱাকে সম্পদৰ আবণ্টন দিয়া।
- অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন ব্যাহত কৰা বা কৰিব পৰা কাৰকসমূহ চিনাক্ত কৰি উলিওৱা।
- সফল পৰিকল্পনাৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা চৰ্তসমূহ দেশৰ তদানীন্তন আৰ্থ-সামাজিক স্থিতিৰ প্ৰেক্ষাপটত চিনাক্ত কৰা।
- সকলো দিশৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা যন্ত্ৰপাতিৰ প্ৰকৃতি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা, যিবোৰ সফল পৰিকল্পনাৰ প্ৰতিটো স্তৰতে প্ৰয়োজনীয় হয়।

- প্রতিটো স্তৰতেই পৰিকল্পনাৰ ৰূপায়ণ কার্যৰ নিৰীক্ষণ চলাই যোৱা যাতে প্রয়োজন সাপেক্ষে উচিত বুলি ভবা সালসলনি ঘটাব পৰা যায়, অথবা পর্যাপ্ত ব্যৱস্থা গ্রহন কৰিব পৰা যায়, যিয়ে পৰিকল্পনা সফল হোৱাত সহায় আগবঢ়ায়।
- কার্যসমূহ সঠিকভাৱে ৰূপায়ণ কৰাৰ ক্ষেত্রত সময়ে সময়ে পৰামর্শ প্রদান কৰা। এনে পৰামর্শ প্রচলিত আর্থিক স্থিতি, তদান্তীন্তন আঁচনি, কার্যকৰী ব্যৱস্থা অথবা বিকাশৰ প্রকল্পৰ সৈতে সম্পর্কিত হ'ব পাৰে। কেতিয়াবা কেন্দ্রীয় বা ৰাজ্য চৰকাৰে পৰিকল্পনা আয়োগলৈ কোনো সমস্যাৰ পৰামর্শ বিচাৰিলেও সহাৰি দিব পৰা যায়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ স্বাধীনতা লাভৰ পিছত ভাৰতে মুখামুখি হোৱা প্রধান প্রত্যাহ্বানসমূহ কি কি আছিল?

প্রশ্ন নং ২ঃ ভাৰতৰ অর্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ লক্ষ্য কি?

প্রশ্ন নং ৩ঃ ভাৰতত কেতিয়া অর্থনৈতিক পৰিকল্পনা আৰম্ভ হৈছিল আৰু পৰিকল্পনা আয়োগৰ ভূমিকা কি?

১৩.৬ ভাৰতত পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাসমূহৰ সফলতা আৰু বিফলতা

প্রথম পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনা (১৯৫১-১৯৫৬) ঃ

- এই পৰিকল্পনাত ধার্য কৰা উন্নয়নৰ হাৰ ২.১ শতাংশৰ বিপৰীতে প্রকৃত উন্নয়নৰ হাৰ হৈছিল ৩.৬ শতাংশৰ।
- প্রথম পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনা 'হেৰ'ড-ড'মাল আর্হিত' প্রস্তুত কৰা হৈছিল, যিটো আৰ. এফ. হেৰ'ড (R. F. Harrod) আৰু ই. ড'মাৰ (E.Domar) নামৰ অর্থনীতিবিদ দুগৰাকীয়ে প্রস্তুত কৰি উলিয়াইছিল।
- এই পৰিকল্পনাৰ মুখ্য উদ্দেশ্য আছিল কৃষি উৎপাদন বৃদ্ধি কৰি সামগ্রিকভাৱে কৃষি খণ্ডৰ উন্নয়ন সাধন কৰা। তদুপৰি, পূর্ণ নিয়োগ, আর্থিক অসমতা হ্রাস, শক্তি তথা পৰিবহনৰ আন্তঃগাঁথনি উন্নয়ন আদিতো গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল।
- এই পৰিকল্পনাত গ্রহন কৰা কেতবোৰ লক্ষ্য, যেনে- স্বনির্ভৰশীল হোৱা, শৰাণার্থীৰ পুনৰসংস্থাপন কৰা, দৰ-স্থিৰতা ৰক্ষা কৰা, আদিবোৰত আংশিক সফলতা আহৰণ কৰিছিল।
- এই পৰিকল্পনাত, চৰকাৰে পাঁচখন ভাৰতৰ প্রযুক্তিবিদ্যা প্রতিষ্ঠান (IIT) স্থাপন কৰিছিল।

দ্বিতীয় পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনা (১৯৫৬-১৯৬১) ঃ

- এই পৰিকল্পনাত উন্নয়ন বৃদ্ধিৰ নির্ধাৰিত লক্ষ্য আছিল ৪.৫ শতাংশ আৰু প্রকৃত উন্নয়ন হৈছিল ৪.৩ শতাংশ।
- সামগ্রিক পৰিকল্পনা প্রকল্পৰ বাবে হেৰ'ড-ড'মাৰ আর্হি সৰলভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল কৃষি তথা উদ্যোগ আদি খণ্ডৰ সম্পদ আবণ্টন কৌশল হিচাপে অধ্যাপক পি.চি. মহলানবিচে প্রস্তুত কৰি উলিওৱা দ্বি-ক্ষেত্রীয় আৰু চাৰি ক্ষেত্রীয় আর্হি ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল (এই পৰিকল্পনাক মহলানবিচ পৰিকল্পনাও বোলা হয়)।
- দ্বিতীয় পৰিকল্পনা কালত আর্থিক সুস্থিৰতা অব্যাহত আছিল, যাৰ বাবে কৃষিক কম প্রাধানৰ দিলেও হ'ব বুলি আশ্বস্ত হ'ব পৰা গৈছিল।
- পৰিকল্পনাখনৰ কেন্দ্রবিন্দু আছিল দ্রুত-ঔদ্যোগীকৰণ, য'ত গধুৰ আৰু প্রাথমিক উদ্যোগৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল। বৃহৎ পৰিমাণৰ বৈদেশিক ঋণৰো পোষকতা কৰা হৈছিল।
- ১৯৫৬ চনৰ ঔদ্যোগিক নীতি আছিল সমাজবাদী আর্হিৰ ভিত্তিত প্রতিষ্ঠিত আৰু ইয়েই আছিল অর্থনৈতিক লক্ষ্য।
- বৈদেশিক মুদ্রাৰ নাটনি হোৱাৰ ফলত উন্নয়নৰ লক্ষ্য সংকুচিত কৰা হৈছিল আৰু পূর্ববতী পৰিকল্পনাৰ তুলনাত দৰ ৩০ শতাংশ বৃদ্ধি পাইছিল। ফলস্বৰূপে দ্বিতীয় পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাৰ সফলতাৰ হাৰ আছিল তেনেই মধ্যমীয়া ধৰণৰ।

তৃতীয় পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা (১৯৬১-১৯৬৬) ঃ

- এই পৰিকল্পনাত ধাৰ্য কৰা উন্নয়নৰ হাৰ ৫.৬ শতাংশৰ পৰিৱৰ্তে প্ৰকৃত বৃদ্ধিৰ হাৰ আছিল ২.৪ শতাংশ।
- উন্নয়নৰ প্ৰাৰম্ভিক পৰ্যায়ত ভাৰতৰ অৰ্থনীতিৰ লক্ষ্য আছিল আত্মনিৰ্ভৰশীল হোৱা।
- এই পৰিকল্পনাত ক্ষুদ্ৰ, মজলীয়া আৰু কুটীৰ শিল্পবোৰৰ উন্নয়নৰ বাবে আধাৰশিলা স্থাপন কৰিছিল।
- প্ৰথম দুই পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ অভিজ্ঞতা (কৃষি উৎপাদনক ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ সীমা নিৰূপক কাৰক হিচাপে গণ্য কৰা হয়) অনুসৰি কৃষি খণ্ডক শীৰ্ষ অগ্ৰাধিকাৰ দিয়া হৈছিল, যাতে উদ্যোগ আৰু ৰপ্তানি বাণিজ্যৰো ই সহায়ক হয়।
- এই পৰিকল্পনাতেই পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে ভাৰতে আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় মুদ্ৰানিধি (IMF) ৰ পৰা ঋণ লৈছিল।
- এই পৰিকল্পনা কেতবোৰ পূৰ্বানুমান কৰিব নোৱাৰা ঘটনা, যেনে- চীনা আক্ৰমন (১৯৬২), ভাৰত-পাকিস্তান যুদ্ধ (১৯৬৫) তথা অত্যন্ত খৰাং বতৰ (১৯৬৫-৬৬) আদিৰ বাবে লক্ষ্য পূৰণত ব্যৰ্থ হৈছিল। এই বিবাদসমূহৰ বাবেই পৰিকল্পনা লক্ষ্য উন্নয়নৰ পৰিৱৰ্তে প্ৰতিৰক্ষা আৰু উন্নয়ন বুলি কোৱা হৈছিল।

তিনিটা বাৰ্ষিক পৰিকল্পনা- পৰিকল্পনাৰ বিৰতি (১৯৬৬-১৯৬৯)

- তৃতীয় পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ বিফলতা, টকাৰ মূল্যহ্ৰাস (ৰপ্তানি বৃদ্ধি কৰাৰ বাবে), তথা মুদ্ৰাস্ফীতিজনিত মন্দাৱস্থাই চতুৰ্থ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা সাময়িকভাৱে বন্ধ ৰাখিবলৈ সিদ্ধান্ত লোৱা হৈছিল। তাৰ বিপৰীতে বাৰ্ষিক পৰিকল্পনা আৰম্ভ কৰা হৈছিল। গভীৰ খাদ্য সংকট হোৱালৈ লক্ষ্য কৰি বাৰ্ষিক পৰিকল্পনাবোৰত কৃষিখণ্ডত অধিক গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল।
- এই সময়ছোৱাত এক নতুন কৌশল কৃষিখণ্ডত আৰম্ভ কৰা হৈছিল। এই কৌশল অনুসৰি বিস্তৃতভাৱে উচ্চ উৎপাদনক্ষম বীজ ব্যৱহাৰ কৰা, ৰাসায়নিক সাৰৰ ব্যৱহাৰ সম্প্ৰসাৰিত কৰা, জনসিঞ্চনৰ ব্যাপক প্ৰচলন তথা ভূমি সংৰক্ষণৰ বিষয় আদি অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছিল।
- বাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ অংশ হিচাপে সেই সময়ছোৱাতেই সফলতাৰে বিপৰ্যয়সমূহ চম্ভালি লৈছিল।
- এই পৰিকল্পনাই আগন্তুক সময়ৰ পৰিকল্পিত উন্নয়নৰ পথ নিৰ্দেশনা দিছিল।

চতুৰ্থ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা (১৯৬৯-১৯৭৪)

- এই পৰিকল্পনাৰ বাবে ধাৰ্য কৰা উন্নয়নৰ লক্ষ্য আছিল ৫.৬ শতাংশ আৰু প্ৰকৃতাৰ্থত উন্নয়ন বৃদ্ধি পাইছিল ৩.৩ শতাংশ হাৰত।
- চতুৰ্থ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাই দেশৰ উন্নয়নৰ বৃদ্ধিৰ লগে লগে বিশেষভাৱে প্ৰতিৰক্ষা ক্ষেত্ৰত আত্মনিৰ্ভৰশীলতা আৰু সুস্থিৰতা ৰক্ষাৰ লক্ষ্য নিৰ্ধাৰণ কৰি লয়।
- এই পৰিকল্পনাৰ সময়তে 'পৰিয়াল-পৰিকল্পনা'ৰ আঁচনিও আৰম্ভ কৰা হৈছিল।
- দুখীয়া আৰু সমাজৰ বঞ্চিত শ্ৰেণীৰ লোকসকলক শিক্ষা আৰু কৰ্মসংস্থানৰ সুবিধা প্ৰদান কৰি তেওলোকৰ স্থিতি উন্নীত কৰাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল।
- প্ৰধান গুৰুত্ব আছিল কৃষিখণ্ডৰ উত্তৰণৰ ওপৰত, যাতে তাৰ সহায়ত অন্যান্য খণ্ডও উপকৃত হয়। প্ৰথম দুবছৰত অভিলেখ সৃষ্টিকাৰী উৎপাদনেৰে সফলতা লাভ কৰিছিল। কিন্তু, প্ৰতিকূল বতৰৰ বাবে পিছৰ তিনিটা বছৰত আশাপ্ৰদভাৱে উৎপাদন হোৱা নাছিল।
- ১৯৭১ চনৰ ভাৰত-পাকিস্তান যুদ্ধৰ পিছত বাংলাদেশী শৰাণৰ্থীৰে দেশ ভৰি পৰিছিল, ফলত সম্পদৰ নাটনিয়ে দেখা দিছিল। ইয়াৰ ফলত পৰিকল্পনা বিফল হৈছিল।

পঞ্চম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা (১৯৭৪-১৯৭৯)

- নিৰ্দ্ধাৰিত উন্নয়নৰ লক্ষ্য ৪.৪ শতাংশৰ বিপৰীতে এই পৰিকল্পনাত প্ৰকৃত উন্নয়নৰ হাৰ আছিল ৪.৮ শতাংশ।
- পঞ্চম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ চূড়ান্ত খচৰা প্ৰস্তুত কৰি মুকলি কৰিছিল ডি.পি.ধৰে (D.P.Dhar), অৰ্থনৈতিক

সংকটৰ সময়ত। এই সংকটৰ মূল কাৰণ আছিল বৰ্দ্ধিত খনিজ তেলৰ মূল্যৰ দ্বাৰা সৃষ্ট মুদ্রাস্ফীতি। তদুপৰি, চৰকাৰে অধিগ্রহন কৰা ঘেঁহুৰ ব্যৱসায় অসফল হোৱাটোও এই সংকটৰ অন্যতম কাৰণ আছিল।

- এই পৰিকল্পনাত গ্রহন কৰা দুটা প্রধান প্রস্তাব আছিলঃ দৰিদ্রতা দূৰীকৰণ (গৰিবী হটাও) আৰু আত্মনির্ভৰশীলতা আহৰণ।
- উচ্চ হাৰৰ উন্নয়ন আহৰণ, আয়ৰ সুষম বিতৰণ আৰু ঘৰুৱা সঞ্চয়ৰ তাৎপর্যপূর্ণ বৃদ্ধিকেই লক্ষ্য আহৰণৰ মূল চাবিকাঠি হিচাপে গ্রহন কৰা হৈছিল।
- বর্দ্ধিত মুদ্রাস্ফীতিৰ ফলস্বৰূপে পৰিকল্পনাৰ প্রস্তুতিকালত নির্ধাৰণ কৰা ব্যয়ৰ পৰিমাণৰ সাল-সলনি কৰিবলগীয়া হৈছিল আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ নির্ধাৰিত ব্যয়ৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি পাইছিল। ১৯৭৫ চনত জৰুৰী-অৱস্থা ঘোষণা কৰা হেতুকে পৰিকল্পনাৰ মুখ্য গুৰুত্ব প্রধানমন্ত্রীৰ কুৰিদফীয়া আঁচনি ৰূপায়নলৈ পৰিৱর্তন কৰা হৈছিল। যেতিয়া ১৯৭৮ চনত জনতা পার্টি ক্ষমতালৈ আহিল, তেতিয়া এইখন পৰিকল্পনা অসম্পূর্ণ অৱস্থাতেই বন্ধ কৰি দিয়া হ'ল।

ঘূর্ণীয়মান পৰিকল্পনা (১৯৭৮-১৯৮০)

ষষ্ঠ পৰিকল্পনা দুখন ভিন্ন চৰকাৰৰ হাতত দুটা হ'লগৈ। জনতা চৰকাৰে ১৯৭৮-১৯৮৩ চনৰ বাবে পৰিকল্পনা প্রস্তুত কৰি কর্মসংস্থান সৃষ্টিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল, যিটো নেহৰু আর্হিৰ বিপৰীত বুলি ক'ব পাৰি। জনতা চৰকাৰখনে ক্ষমতাৰ কেন্দ্রীকৰণ, অসমতা বৃদ্ধি, দৰিদ্রতা বৃদ্ধি আদিৰ বাবে 'নেহৰু আর্হি'ক সমালোচনা কৰিছিল। পিচে, জনতা চৰকাৰৰ কার্যকালৰ দুবছৰতে অন্ত পৰিছিল। ১৯৮০ চনত পুনৰ কংগ্রেছ দলে চৰকাৰ গঠন কৰে আৰু নতুনকৈ পৰিকল্পনা ৰূপায়ন কৰে, য'ত দৰিদ্রতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰি অর্থনীতি সম্প্রসাৰিত কৰাৰ ব্যৱস্থা লয়।

ষষ্ঠ পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনা (১৯৮০-১৯৮৫)

- এই পৰিকল্পনাত নির্দ্ধাৰিত উন্নয়নৰ হাৰ ৫.২ শতাংশৰ পৰিৱর্তে প্রকৃত উন্নয়ন হৈছিল ৫.৭ শতাংশ হাৰত।
- পৰিকল্পনাত যিবোৰ বিষয়ত গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল, সেইবোৰ হৈছে- জাতীয়া আয় বৃদ্ধি কৰা, প্রযুক্তিৰ আধুনিকীকৰণ কৰা, জনবিস্ফোৰণ নিয়ন্ত্রণ কৰা, মন্দা বতৰত নিয়োগ সৃষ্টি (NREP) কৰি, সম্পদ সৃষ্টি (IRDP) কৰি তথা দক্ষতা হস্তান্তৰ কৰি (TRYSEM) দেশত ক্রমান্বয়ে দৰিদ্রতা আৰু নিবনুৰা সমস্যা হ্রাস কৰাৰ নিশ্চিতি দিয়া ইত্যাদি। বেছিভাগ লক্ষ্যই পূৰণ হৈছিল বাবে ষষ্ঠ পৰিকল্পনাক সফল বুলি ক'ব পৰা যায়, কিন্তু শেষৰ বছৰটোত (১৯৮৪-৮৫) দেশৰ বহুতো ঠাইত দুর্ভিক্ষই দেখা দিছিল, যিহেতু কৃষি উৎপাদন পূর্বৱর্তী বছৰৰ অভিলেখ সৃষ্টিকাৰী পৰিমাণতকৈ কম আছিল।
- দৰৰ ওপৰত নিয়ন্ত্রণ উঠাই লৈ অর্থনৈতিক উদাৰীকৰণক আহ্বান জনোৱা হৈছিল।
- নেহৰুবাদী সমাজবাদৰ বিলুপ্তি হোৱা বুলিও বিবেচিত হৈছিল।
- অত্যাধিক জনসংখ্যা নিয়ন্ত্রণৰ বাবে জন্ম-নিয়ন্ত্রণৰ ব্যৱস্থা লোৱা হৈছিল আৰু পৰিয়াল পৰিকল্পনা আঁচনি ৰূপায়ন কৰিছিল।
- ৰাষ্ট্রীয় কৃষি আৰু গ্রাম্য বিকাশ বেংক (NABARD) স্থাপন কৰা হৈছিল শিৱৰামন কমিটিৰ (Shivaraman Committee) পৰামর্শ অনুসৰি।

সপ্তম পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনা (১৯৮৫–১৯৯০)

- নির্দ্ধাৰিত উন্নয়নৰ হাৰ ৫.০ শতাংশৰ বিপৰীতে প্রকৃত বৃদ্ধিৰ হাৰ আছিল ৬.০ শতাংশ।
- এই পৰিকল্পনা ৰাজীৱ গান্ধীৰ প্রধানমন্ত্রীত্বৰ কালত আৰম্ভ কৰা হৈছিল।
- প্রযুক্তি ব্যৱহাৰ কৰি ঔদ্যোগিক উৎপাদন বৃদ্ধি কৰাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল। তদুপৰি, অতিৰিক্তভাৱে, এই পৰিকল্পনাই অর্থনৈতিক উৎপাদনশীলতা বৃদ্ধি, খাদ্যশস্য উৎপাদন বৃদ্ধি আৰু সামাজিক ন্যায়যুক্ত আঁচনিৰে

কৰ্মসংস্থানৰ সুবিধা সৃষ্টিৰ বাবেও প্ৰস্তাৱ লৈছিল।

- ষষ্ঠ পৰিকল্পনাৰ সফলতাই সপ্তম পৰিকল্পনাক এক সুদৃঢ় ভেটি প্ৰদান কৰিছিল।
- এই পৰিকল্পনাই দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ, আধুনিক প্ৰযুক্তিৰ ব্যৱহাৰ আৰু ভাৰতক এখন স্বনিৰ্ভৰশীল অৰ্থনীতিলৈ ৰূপান্তৰ কৰাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল।
- ২০০০ চনৰ ভিতৰত আত্মনিৰ্ভৰ হৈ বৃদ্ধি লাভ কৰিব পৰা চৰ্ত আহৰণেই আছিল মূল লক্ষ্য।
- এই পৰিকল্পনাত খাদ্য শস্য উৎপাদন বৃদ্ধি আৰু কৰ্মসংস্থান সৃষ্টিত আলোকপাত কৰিছিল আৰু 'খাদ্য, কৰ্ম তথা উৎপাদনশীলতা' প্ৰধান গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল।
- পৰিকল্পনাখন ফলপ্ৰসূ হৈছিল, যিহেতু উন্নয়ন বৃদ্ধি ৬ শতাংশ হাৰত লাভ কৰিব পৰা গৈছিল, ১৯৮০ চনত যিটো ৫ শতাংশহে আছিল। এই বৃদ্ধিক 'হিন্দু হাৰৰ বৃদ্ধি'ৰ পৰা গমন কৰা বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল।
- এই পৰিকল্পনাৰ পিছত ১৯৯২ চন পৰ্যন্ত ৰাজনৈতিক অস্থিৰতা আৰু দেশৰ আৰ্থিক সংকটৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত পৰিকল্পনা বন্ধ ৰাখিবলগীয়া হৈছিল।

বাৰ্ষিক পৰিকল্পনা- পৰিকল্পনা বিৰতি (১৯৯০–১৯৯২)

অৰ্থনৈতিক অস্থিৰ স্থিতিৰ প্ৰেক্ষাপটত ভাৰত চৰকাৰে ১৯৯০ চনত অষ্টম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা আৰম্ভ নকৰিলে। তাৰ পৰিৱৰ্তে ১৯৯০-৯১ আৰু ১৯৯১-৯২ চনৰ বৰ্ষ দুটাৰ পৰিকল্পনাক বাৰ্ষিক পৰিকল্পনা ৰূপে চিহ্নিত কৰা হ'ল। এই সময়ছোৱাত ভাৰতে বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ সংৰক্ষণৰ সংকটত ভুগিবলগীয়া হয়। এই সমস্যাৰ সমাধান কৰিবলৈ গৈ তদানীন্তন প্ৰধানমন্ত্ৰী নৰসিংহ ৰাৱে 'উদাৰীকৰণ, ব্যক্তিগতকৰণ আৰু বিশ্বায়ন'ৰ নীতি গ্ৰহন কৰিলে।

অষ্টম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা (১৯৯২–১৯৯৭)

- নিৰ্দ্ধাৰিত উন্নয়নৰ হাৰ ৫.৬ শতাংশৰ বিপৰীতে প্ৰকৃত উন্নয়নৰ হাৰ হৈছিলগৈ ৬.৮ শতাংশ।
- অষ্টম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ স্তৰত হোৱা ৰাজনৈতিক বিশৃংখলাৰ বাবে দুবছৰ দেৰিকৈ আৰম্ভ হৈছিল।
- এই পৰিকল্পনা আৰম্ভ কৰাৰ সময়ত দেশে সন্মুখীন হ'বলগীয়া হোৱা মূল সমস্যা আছিল- বৈদেশিক বাণিজ্যৰ সন্তুলনত প্ৰতিকূল অৱস্থা, বৰ্দ্ধিত ঋণৰ বোজা, বৰ্দ্ধিত বাজেট ঘাটি, ঔদ্যোগিক মন্দাৱস্থা আৰু মুদ্ৰাস্ফীতি।
- এই প্ৰত্যাহ্বানসমূহৰ মোকাবিলা কৰি গড়ে বছৰি ৫.৬ শতাংশ হাৰত উন্নয়ন বৃদ্ধি কৰি প্ৰধানমন্ত্ৰী পি.ভি. নৰসিংহ ৰাওৰ নেতৃত্বত এই পৰিকল্পনাই আৰ্থিক তথা ৰাজকোষীয় সংস্কাৰ, উদাৰীকৰণ আদি নীতিৰ কাৰ্যকৰী কৰি সামগ্ৰিকভাৱে নীতিনিৰ্ধাৰনত উল্লেখনীয় পৰিৱৰ্তন সাধন কৰিছিল।
- অষ্টম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাকালত কেইবাটাও তাৎপৰ্যপূৰ্ণ আৰ্থিক ফলাফল পোৱা গৈছিল। সেইবোৰৰ ভিতৰত দ্ৰুত অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন (বাৰ্ষিক হাৰ ৬.৮ শতাংশ), কৃষি আৰু আনুষঙ্গিক খণ্ডত গুৰুত্বপূৰ্ণ বৃদ্ধি, নিৰ্মাণ খণ্ডত বৃদ্ধি, আমদানি-ৰপ্তানিৰ উন্নত স্থিতি, বাণিজ্যিক ঘাটি আৰু চলিত খতিয়ানৰ ঘাটিৰ অনুকূল স্থিতি ইত্যাদি। দেশৰ মুঠ বিনিয়োগত ৰাজহুৱা খণ্ডৰ অংশ ৩৪ শতাংশ হ্ৰাস পোৱাটো কিছু চিন্তনীয় বিষয় আছিল যদিও উন্নয়ন লাভৰ হাৰ আছিল উৎসাহজনক।

নৱম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা (১৯৯৭–২০০২)

- এই পৰিকল্পনা 'উন্নয়ন আৰু সামাজিক ন্যায়'ৰ লক্ষ্যেৰে ৰূপায়ন কৰা অষ্টম পৰিকল্পনাৰেই সম্প্ৰসাৰিত ৰূপ আছিল। দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ আৰু পৰ্যাপ্ত সংখ্যক উৎপাদনশীল নিয়োগ সৃষ্টিৰ উদ্দেশ্যেৰে এই পৰিকল্পনাত কৃষি আৰু গ্ৰাম্য উন্নয়নত অগ্ৰাধিকাৰ দিয়া হৈছিল।
- এই পৰিকল্পনাত বিশুদ্ধ খোৱাপানী যোগান, ৰাজহুৱা স্বাস্থ্য সেৱা কেন্দ্ৰ স্থাপন সাৰ্বজনীন প্ৰাথমিক শিক্ষা, বাসস্থান আৰু যোগাযোগৰ সুবিধা আদি সকলোৰে বাবে উপলব্ধ কৰিব পৰাকৈ সুবিধা সৃষ্টিত গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল।

- এই পৰিকল্পনাই সকলোকে বিশেষকৈ দুৰ্বল শ্ৰেণীৰ বাবে খাদ্য সুৰক্ষা, পৰিপুষ্টি সুৰক্ষাৰ নিশ্চিতি দিয়াৰ উদ্দেশ্য নিৰ্ধাৰণ কৰিছিল।
- দৰিদ্ৰতা সমুলাঞ্চে বিনাশ কৰাৰ বাবে চৰকাৰে কল্যানসূচক আঁচনি গ্ৰহন কৰিছিল আৰু আৰ্থিক উন্নয়ন আহৰণৰ বাবে ব্যক্তিগত খণ্ড আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ সমন্বয়ত গুৰুত্ব দিছিল।
- দ্ৰুত উন্নয়ন আৰু নাগৰিকৰ জীৱনৰ মান উন্নীতকৰণৰ মাজত সন্তুলন ৰখাৰ প্ৰয়াস কৰিছিল।
- উদ্দেশ্যসমূহত সামাজিকভাৱে বঞ্চিত লোকসকলৰ সবলীকৰণ, আত্মনিৰ্ভৰশীলতা বৃদ্ধি আৰু শিশুৰ প্ৰাথমিক শিক্ষা সুনিশ্চিতকৰণ আদি অন্তৰ্ভুক্ত হৈছিল।
- গ্ৰহণ কৰা পৰিকল্পনা-কৌশলবোৰ আছিল আত্মনিৰ্ভৰশীলতা লাভৰ বাবে ৰপ্তানিৰ হাৰ বৃদ্ধি, দ্ৰুত উন্নয়নৰ বাবে দুষ্প্ৰাপ্য সম্পদৰ সঠিক ব্যৱহাৰ, আদি প্ৰধান আছিল। উন্নয়নৰ প্ৰত্যাশিত হাৰ আছিল ৬.৪ শতাংশ, কিন্তু প্ৰকৃততে ৫.৪ শতাংশ হাৰতহে উন্নয়ন হৈছিল।

দশম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা (২০০২-২০০৭)

- সামাজিক উন্নয়ন আৰু সমবিকাশ আছিল এই পৰিকল্পনাৰ মূলমন্ত্ৰ।
- প্ৰতি বছৰে ৮ শতাংশ হাৰত মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন বৃদ্ধিৰ লক্ষ্য নিৰ্ধাৰণ কৰা হৈছিল।
- এই পৰিকল্পনা ৮০ নিযুত লোকৰ বাবে কৰ্মসংস্থান সৃষ্টি আৰু দৰিদ্ৰতাৰ হাৰ আধালৈ কম কৰাৰ লক্ষ্য লোৱা হৈছিল। তদুপৰি, বিভিন্ন অঞ্চলৰ মাজত থকা অসমতা দূৰীকৰণৰো লক্ষ্য লোৱা হৈছিল।
- ২০০৭ চনৰ ভিতৰত শিক্ষা আৰু মজুৰিৰ ক্ষেত্ৰত থকা লিঙ্গ- বৈষম্য দূৰ কৰাৰ লক্ষ্য লৈছিল।
- উন্নয়নৰ নিৰ্দ্ধাৰিত হাৰ ৮.১ শতাংশৰ বিপৰীতে প্ৰকৃত বৃদ্ধিৰ হাৰ আছিল ৭.৬ শতাংশৰ।
- দশম পৰিকল্পনাত এই কথা উপলব্ধি কৰা হৈছিল যে কেৱল অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন আহৰণেই ৰাষ্ট্ৰীয় পৰিকল্পনাৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য হ'ব নোৱাৰে।

  সেয়েহে, এই পৰিকল্পনাত ৮ শতাংশ হাৰৰ উন্নয়নৰ লক্ষ্য নিৰ্ধাৰণ কৰি লোৱাৰ উপলিও কেতবোৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ বিকাশ সূচকৰ বাবে নিৰীক্ষণযোগ্য লক্ষ্য নিৰ্ধাৰণ কৰি লোৱা হৈছিল। এনে লক্ষ্যবোৰৰ ভিতৰত শিক্ষা আৰু মজুৰিৰ ক্ষেত্ৰত লিঙ্গ-বৈষম্য দূৰ কৰা, নবজাতক আৰু প্ৰসূতিৰ মৃত্যু হাৰ হ্ৰাস কৰা, সাক্ষৰতাৰ হাৰ বৃদ্ধি কৰা, বিশুদ্ধ খোৱাপানীৰ যোগান সুলভ কৰা, প্ৰধান নদীসমূহ পৰিষ্কাৰ কৰা, ইত্যাদিবোৰ প্ৰধান প্ৰশাসনক উন্নয়নৰ কাৰক বুলি গণ্য কৰা হয় আৰু কৃষিক অৰ্থনীতিৰ পৰিচালিকা শক্তি বুলি ধৰা হয়। পৰিকল্পনাত ৰাজ্যসমূহৰ ভূমিকা বৃদ্ধি কৰাৰ বাবেও লক্ষ্য নিৰ্ধাৰণ কৰি পঞ্চায়তী ৰাজ অনুষ্ঠানসমূহ সক্ৰিয় কৰিব বিচৰা হৈছিল। পৰিকল্পনাত ৰাজ্যভেদে উন্নয়ন আৰু সমাজকল্যানৰ পৃথক লক্ষ্য নিৰ্ধাৰণ কৰি ৰাজ্যসমূহৰ মাজত থকা অসমতা দূৰ কৰিব বিচৰা হৈছে-

দশম পৰিকল্পনাৰ প্ৰধান উদ্দেশসমূহ তলত দিয়া ধৰণৰ ঃ

- শিক্ষা, স্বাস্থ্যসেৱা, খোৱাপানী, অনাময় আদিৰ প্ৰাথমিক সুবিধাসমূহ প্ৰদান কৰা।
- সামাজিক খণ্ডত পৰ্যাপ্ত পৰিমানে সম্পদ আবণ্টন কৰা আৰু সম্পদৰ সদ ব্যৱহাৰৰ বাবে প্ৰশাসনক উন্নত কৰা।
- ২০০৭ চনৰ ভিতৰত ৫ শতাংশ আৰু ২০১২ চনৰ ভিতৰত ১৫ শতাংশ দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ কৰা।
- ২০০৭ চনৰ ভিতৰত শিক্ষাখণ্ড আৰু মজুৰিৰ ক্ষেত্ৰত লিঙ্গ-অসমতা ৫০ শতাংশ দূৰ কৰা আৰু ২০০১-২০১১ চনৰ ভিতৰত জনসংখ্যা বৃদ্ধি ১৬.২ শতাংশ হ্ৰাস কৰা।
- ২০০৭ চনৰ ভিতৰত সকলোবোৰ গাঁওতেই খোৱা পানীৰ যোগান সুনিশ্চিত কৰা।

একাদশ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা (২০০৭-২০০১২)

- একাদশ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ বিষয়বস্তু আছিলঃ 'দ্ৰুত আৰু অৰ্ন্তভুক্তিমূলক উন্নয়নৰ দিশে'।
- যদিও ভাৰতৰ অৰ্থনীতিয়ে উন্নয়নৰ ছবি দেখিছে, তথাপি সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীক সামৰি ল'ব পৰা নহয়।

গতিকে, অন্তর্ভুক্তিমূলক উন্নয়নৰ ধাৰণা পৰিকল্পনাত গ্রহন কৰা হ'ল।

- এই পৰিকল্পনাৰ অগ্রাধিকাৰ ক্ষেত্রসমূহ হৈছে কৃষি, আন্তঃগাঁথনি আৰু শিক্ষা।
- এই পৰিকল্পনাত উৎপাদন বৃদ্ধিৰ পৰা আদি কৰি আয় বৃদ্ধি, শিক্ষাৰ উন্নতি, স্বাস্থ্য সেৱাৰ সুবিধা বৃদ্ধি, শিশু উন্নয়ন, দৰিদ্রতা দূৰীকৰণলৈকে মুঠকে ২৭ টা বিস্তৃত ৰূপৰ ৰাষ্ট্রীয় লক্ষ্য নির্দ্ধাৰণ কৰা হয়।
- কৃষি, উদ্যোগ আৰু সেৱাখণ্ডত ক্রমে ৪ শতাংশ, ১০ শতাংশ আৰু ৯ শতাংশ বৃদ্ধিৰ লক্ষ্য লোৱা হয়। তদুপৰি, ২০০৯ চনৰ ভিতৰত প্রতিগৰাকী লোকক বিশুদ্ধ খোৱা পানীৰ সুবিধা প্রদানৰ লক্ষ্য লোৱা হয়।
- উচ্চ শিক্ষা, দূৰ শিক্ষা তথা তথ্য-প্রযুক্তিৰ শিক্ষানুষ্ঠান স্থাপনত অগ্রাধিকাৰ দিয়া হয়। ২০০৯ চনত শিক্ষাৰ অধিকাৰ আইন গ্রহন কৰা হয় আৰু ছয় বছৰৰ পৰা চৈধ্য বছৰ বয়সলৈ সকলোৰে বাবে শিক্ষা বিনামূলীয়া কৰা হয়।
- বহনক্ষমতাযুক্ত পৰিৱেশ আৰু লিঙ্গ সমতা হ্রাসকৰণৰ নিশ্চিতি একাদশ পৰিকল্পনাৰ অন্যতম লক্ষ্য।
- একাদশ পৰিকল্পনা প্রস্তুতকৰণৰ আঁৰৰ ব্যক্তিগৰাকী আছিল চি.বঙ্গৰাজন।
- নির্দ্ধাৰিত ৯ শতাংশ উন্নয়নৰ হাৰৰ লক্ষ্যৰ বিপৰীতে ৮% উন্নয়ন প্রকৃততে আহৰণ কৰা হৈছিল।

দ্বাদশ পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনা (২০১২-২০১৭)

- এই পৰিকল্পনাৰ বিষয়বস্তু আছিল 'দ্রুততৰ, অধিক অন্তর্ভুক্তিমূলক আৰু বহনক্ষমতাযোগ্য উন্নয়ন'।
- পৰিকল্পনাৰ উদ্দেশ্য আছিল আন্তঃগাঁথনি উন্নয়ন সুদৃঢ় কৰা আৰু গাঁওসমূহত বিদ্যুৎ যোগানৰ প্রতিশ্রুতি প্রদান কৰা।
- অতিৰিক্তভাৱে এই পৰিকল্পনাত লিঙ্গ বৈষম্য আৰু সামাজিক বৈষম্য (বিশেষকৈ স্কুলত নামভর্তিৰ সময়ত) আঁতৰ কৰা আৰু উচ্চ শিক্ষাৰ সুলভতা সম্প্রসাৰণ কৰা।
- দেশৰ সেউজ আবৰণ প্রতিবছৰে এক নিযুত হেক্টৰকৈ বৃদ্ধি আৰু অনা-কৃষিখণ্ডত নতুনকৈ কর্মসংস্থান সৃষ্টিৰ লক্ষ্য লোৱা হয়।
- উন্নয়নৰ প্রত্যাশিত হাৰ আছিল ৯ শতাংশ, কিন্তু, ৰাষ্ট্রীয় উন্নয়ন পৰিষদে দ্বাদশ পৰিকল্পনাৰ বাবে ৮ শতাংশ উন্নয়নৰ হাৰ হৈছিল এনে ধৰণৰ - ৫.১% (২০১২-১৩), ৬.৯% (২০১৩-১৪), ৭.২% (২০১৪-১৪), ৭.৬% (২০১৫-১৬), ৭.১ (২০১৬-১৭)।

  দ্বাদশ পৰিকল্পনাত সপ্ত টা মুখ্য সূচক আছিল যিবোৰ অর্থনৈতিক উন্নয়ন বৃদ্ধি, দৰিদ্রতা দূৰীকৰণ, নিবনুৱা হ্রাস, শিক্ষাৰ প্রসাৰ, স্বাস্থ্য সেৱাৰ প্রসাৰ, আন্তঃগাঁথনি নির্মাণ, পৰিৱেশ সুৰক্ষা, ৰাজহুৱা সেৱাৰ সুলভতা ইত্যাদিবোৰৰ জৰিয়তে প্রতিফলিত কৰিবলৈ প্রস্তাৱ ৰখা হৈছিল।

(১) অর্থনৈতিক উন্নয়নঃ

- মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন ৮% হাৰত আৰু কৃষি উৎপাদনৰ হাৰ ৪% হাৰত নির্দ্ধাৰণ কৰা হয়।
- নির্মাণ খণ্ডত ১০% হাৰত উন্নয়নৰ লক্ষ্য বান্ধি লৈ প্রত্যেক ৰাজ্যই অনায়াসে এই লক্ষ্য অতিক্রম কৰিব বুলি আশা কৰা হৈছিল।

(২) দৰিদ্রতা আৰু নিবনুৱাঃ

- দৰিদ্র সীমাৰেখাৰ তলত থকা মানুহৰ সংখ্যা ১০ শতাংশ কম কৰাৰ লক্ষ্য নির্ধাৰণ।
- অনা-কৃষি খণ্ডত ৫০ নিযুত নতুন কর্মসংস্থান সৃষ্টি আৰু সমান সংখ্যকলোকক দক্ষতাৰ প্রশিক্ষণ দিয়াৰ লক্ষ্য লোৱা হয়।

(৩) শিক্ষা ঃ

- দ্বাদশ পৰিকল্পনাৰ শেষলৈ স্কুললৈ যোৱা ছাত্র-ছাত্রীৰ গড় বছৰ (স্কুলীয়া শিক্ষাৰ) সাত (৭) বছৰলৈ বৃদ্ধি কৰা হ'ব।

- দুই নিযুত অতিৰিক্ত আসন সৃষ্টি কৰি উচ্চ শিক্ষাৰ সুলভতা বৃদ্ধি কৰা প্ৰতিটো গ্ৰুপক দেশৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় দক্ষতাৰে সমন্বিত কৰা।
- শিক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত থকা সামাজিক আৰু লিঙ্গ অসমতা দূৰ কৰা (অৰ্থাৎ, ল'ৰা আৰু ছোৱালীৰ মাজত, অনুসূচীত জাতি, অনুসূচীত জনজাতি আৰু মুচলমান তথা অন্যান্যসকলৰ মাজত)।

(৪) স্বাস্থ্য ঃ

- দ্বাদশ পৰিকল্পনাৰ শেষলৈ নৱজাতকৰ মৃত্যুৰ হাৰ প্ৰতি হাজাৰত ২৫ আৰু প্ৰসূতিৰ মৃত্যুৰ হাৰ প্ৰতি হাজাৰত ১ লৈ হ্ৰাস কৰা, শিশুৰ (০-৬ বছৰ পৰ্যন্ত) লিঙ্গ অনুপাত ৯৫০ লৈ অনা।
- মুঠ উৰ্বৰতাৰ হাৰ (TFR) ২.১ লৈ হ্ৰাস কৰা।
- ০-৩ বছৰৰ শিশুৰ অপুষ্টিৰ হাৰ ৰাষ্ট্ৰীয় পৰিয়াল স্বাস্থ্য সমীক্ষা - ৩ (NFHS-3) স্তৰৰ আধাৰে নিয়া।

(৪) আন্তঃগাথনি, গ্ৰাম্য আন্তঃগাথনি ঃ

- দ্বাদশ পৰিকল্পনাৰ শেষলৈ আন্তঃগাঁথনিত বিনিয়োগৰ পৰিমাণ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনৰ ৯ শতাংশলৈ বৃদ্ধি কৰা।
- মুঠ জলসিঞ্চিত কৃষিভূমিৰ পৰিমাণ ৯০ নিযুত হেক্টৰৰ পৰা ১০৩ নিযুত হেক্টৰলৈ বৃদ্ধি কৰা।
- সকলোবোৰ গাওঁতেই বিদ্যুৎ যোগান ধৰা আৰু কাৰিকৰী তথা বাণিজ্যিক লোকচান (AT&C) ৰ পৰিমাণ ২০% হ্ৰাস কৰা।
- সকলোবোৰ গাওঁ সকলো বতৰত চলিব পৰা পথেৰে সংযুক্ত কৰা।
- দ্বাদশ পৰিকল্পনাৰ শেষলৈ ৰাষ্ট্ৰীয় আৰু ৰাজ্যিক ঘাইপথসমূহ দ্বি-শাৰী (Two Lane) মানলৈ উন্নীত কৰা।
- পৰিকল্পনাৰ শেষত পূৱ আৰু পশ্চিম সমৰ্পিত মালবাহী ক'ৰিডৰ সম্পূৰ্ণ কৰা।
- গ্ৰাম্য টেলি-ঘনত্ব পৰিকল্পনাৰ শেষলৈ ৭০% শতাংশলৈ বৃদ্ধি কৰা।
- পৰিকল্পনাৰ শেষলৈ ৫০% গ্ৰামীন জনসংখ্যাৰ বাবে গড়ে প্ৰতি ৪০ লিটাৰ খোৱা পানী পাইপেৰে (40 LPCD piped drinking water) যোগান ধৰাটো নিশ্চিত কৰা আৰু ৫০% গাওঁ 'নিৰ্মল গ্ৰাম' হিচাপে গঢ়ি তোলাটো নিশ্চিত কৰা।

(৬) পৰিৱেশ আৰু বহনক্ষমতা ঃ

- পৰিকল্পনাৰ কালছোৱাত প্ৰতিবছৰে এক নিযুত হেক্টৰ সেউজ ভূমি বৃদ্ধি কৰা।
- পৰিকল্পনা কালত ৩০,০০০ মেগাৱাট পুনৰ নবীকৰণ কৰিব পৰা শক্তিৰ ক্ষমতা যোগ কৰা।
- কাৰ্বন নিৰ্গমনৰ হাৰ মুঠ জাতীয় উৎপাদনৰ হিচাপত ২০% (২০০৫ চনলৈ) আৰু ২৫% (২০২০ চনলৈ) হ্ৰাস কৰাৰ লক্ষ্য নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়।

(৭) সেৱা প্ৰদান ঃ

- পৰিকল্পনা শেষলৈ ৯০ শতাংশ পৰিয়ালে পোৱালৈ বেংকৰ সেৱা সম্প্ৰসাৰিত কৰা।
- প্ৰধান প্ৰধান ৰাজসাহায্য আৰু অন্যান্য কল্যান আঁচনিৰ ধন হিতাধিকাৰীৰ হাতত প্ৰত্যক্ষ নগদ ধন হিচাপে আগবঢ়োৱা। এই ক্ষেত্ৰত আধাৰ কাৰ্ডৰ সৈতে বেংকৰ লিংক সংযুক্ত কৰাৰো লক্ষ্য লোৱা হয়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ ভাৰতত পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ উদ্দেশ্যসমূহ কি কি?

প্ৰশ্ন নং ৫ঃ ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ সফলতা আৰু বিফলতাবোৰ কি কি?

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ এখন দেশৰ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাত কি কি কাৰকে অৱিহণা যোগায়?

প্ৰশ্ন নং ৭ঃ ভাৰতত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাই কিদৰে আৰ্থিক অসমতা দূৰকৰাৰ লক্ষ্য লৈছে?

প্ৰশ্ন নং ৮ঃ প্ৰথম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাত কি আৰ্হি গ্ৰহণ কৰা হৈছিল?

১৩.৭ পৰিকল্পনা আয়োগ বিলুপ্তিৰ কাৰণসমূহ

আৰম্ভণিতে পৰিকল্পনা আয়োগক এটা উপদেষ্টা অনুষ্ঠান ৰূপেহে গঠন কৰা হৈছিল। কিন্তু, সময় আগবঢ়াৰ লগে লগে ই এটা নির্দেশনা জাৰি কৰা কর্তৃপক্ষলৈ ৰূপান্তৰিত হ'লগৈ। ১৯৯১ চনৰ উদাৰীকৰণ নীতি গ্ৰহণৰ পিছত কেতবোৰ গুৰুত্বপূর্ণ খণ্ড, যেনে- দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ, কৃষি আৰু গ্ৰাম উন্নয়ন, শিক্ষা, খোৱা পানী যোগান আদি সমাজ সেৱা বহনকাৰী ক্ষেত্ৰবোৰত ইঙ্গিতমূলক পৰিকল্পনাৰ পৰিৱর্তে বিস্তৃত পৰিকল্পনাৰ প্ৰস্তুতি কৰা হ'ল। তদুপৰি, অর্থনীতিৰ বিভিন্ন খণ্ডত উন্নয়ন বৃদ্ধি কৰাৰ তাগিদাৰে ব্যক্তিগত খণ্ডসমূহক অধিক দায়িত্ব অর্পন কৰা হ'ল। ব্যৱসায়, বাণিজ্য, উদ্যোগ ক্ষেত্ৰসমূহক এই দায়িত্ব দিয় হৈছিল। এনেবোৰ ক্ষেত্ৰৰ বাবে নির্দেশাত্মক বা ইংগিতমূলক পৰিকল্পনা স্থিৰ কৰি ব্যক্তিগত খণ্ডৰ গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকাক স্বীকৃতি দিয়া হয় আৰু আন কেতবোৰ ক্ষেত্ৰত ৰাজহুৱা আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডৰ সমন্বিত কর্মসূচী (PPP) ৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহন কৰা হয়। এনেদৰে, পৰম্পৰাগত বিস্তৃত পৰিকল্পনা আৰু নির্দেশাত্মক পৰিকল্পনা - একে সময়তে দুয়োবিধ পৰিকল্পনা চলাই যোৱাৰ সিদ্ধান্ত লোৱা হয়।

ইতিমধ্যে এনেধৰণৰ বিতর্কৰ সৃষ্টি হৈছিল যে যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় ব্যৱস্থাত পৰিকল্পনা আয়োগে ৰাজ্যৰ স্বায়ত্ব শাসনৰ ক্ষমতাক উলঘংন কৰে। ৰাজ্যসমূহে দাখিল কৰা উন্নয়ন পৰিকল্পনাৰ প্ৰস্তাৱসমূহ পৰিকল্পনা আয়োগে অনুমোদন জনোৱা বা সালসলনি কৰা অথবা নাকচ কৰা কার্যক আয়োগ অবাঞ্ছিত হস্তক্ষেপ বুলি বিবেচনা কৰা হৈছিল, যিহেতু এই পৰিকল্পনা প্ৰস্তাৱসমূহ কেন্দ্ৰীয় বিত্তীয় অনুষ্ঠানৰ মূল্যায়নৰ পিছতো পৰিকল্পনা আয়োগৰ পৰামর্শ অনুসৰিহে চূড়ান্ত অনুমোদন জনাইছিল।

সি যিয়েই নহওঁক কিয়, সমর্পিত দায়িত্ব আৰু কর্তৃত্বৰ আবেষ্টনীৰ বাহিৰত কেতবোৰ প্ৰশাসনীয় ক্ষমতা হাতত তুলি লোৱা বুলি পৰিকল্পনা আয়োগক সমালোচনা কৰা হৈছিল। পৰিকল্পনা আয়োগৰ প্ৰধান কাম আৰু দায়িত্ব পাঁচবছৰীয়া তথা বার্ষিক পৰিকল্পনাযোগে উন্নয়নমূলক কাম কৰা আৰু সম্পদৰ সমীক্ষা আৰু মূল্যায়ন কৰোতেই সীমিত আছিল। পৰিকল্পনা প্ৰকল্প -আঁচনি ৰূপায়নৰ কাম কার্যপালিকা এজেন্সিসমূহৰ বাবেহে ৰখা হৈছিল। এই বিষয়টো প্ৰথম প্ৰশাসনীয় সংস্কাৰ আয়োগ (First Administrative Reform Commission) 'মেচিনেৰী অৱ প্লেনিং' (Machinrty of Planning Report) নামৰ প্ৰতিবেদনত উল্লেখ কৰিছিল। এই আয়োগেই পৰামর্শ দিছিল যে পৰিকল্পনা আয়োগে প্ৰশাসনীয় বিষয়ত নিজকে চামিল কৰিব নালাগে।

পৰিকল্পনা আয়োগ বিধিৰ দ্বাৰা গঠন কৰা কোনো সাংবিধানিক সত্বা নহয়। সময়ৰ লগে লগে পৰিকল্পনা আয়োগৰ প্ৰভাৱ বাঢ়ি গ'ল আৰু প্ৰতিৰক্ষা তথা বৈদেশিক পৰিক্ৰমাৰ বাহিৰে প্ৰশাসনৰ সকলোবোৰ কামতে হাত দিবলৈ ল'লে। সেয়েহে, অনেকেই আয়োগক 'দেশৰ সামগ্ৰিক অর্থনীতিৰ কেবিনেট' বুলি ৰিজনি দিলেও আচৰিত হ'বলগীয়া নাছিল। এই বুলিও সমালোচনা চলিছিল যে পৰিকল্পনা আয়োগে আনকি বিত্ত আয়োগ (Finance Commission of India) ৰ দৰে সাংবিধানিক অনুষ্ঠানৰ ক্ষমতাকো উলাই কৰিছিল, কিয়নো পৰিকল্পনা আয়োগে প্ৰধানমন্ত্ৰীৰ নিৰীক্ষণত থাকিব পাৰিছিল আৰু সংসদত জবাবদিহি হ'ব নালাগিছিল। আয়োগে এক বৃহৎ আমোলাতন্ত্ৰ গঢ়ি তুলিছিল, যিটোক আনকি জৱাহৰলাল নেহৰুৱেও প্ৰথম অধ্যক্ষ হিচাপে নেতৃত্ব দিছিল, তেখেতৰ পর্যবেক্ষণ মতেঃ 'পোনতে গভীৰ চিন্তাবিদসকলৰ দ্বাৰা গঠিত আয়োগ আছিল এটি সৰু সংস্থা, যিটো আগলৈ সঞ্চালক সচিবসকলৰ বিশাল দল, বিয়াগোম অট্টালিকাৰে এক চৰকাৰী বিভাগলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছিলগৈ।' ভাৰতৰ পৰিকল্পনাৰ কেতবোৰ প্ৰধান সমালোচনা তলত চমুকৈ আগবঢ়োৱা হ'লঃ

(১) পৰিকল্পনাত দূৰদর্শিতাৰ অভাৱ।
(২) সন্তুলিত উন্নয়ন আৰু বিকাশ।
(৩) অতিমাত্ৰা কেন্দ্ৰীভূত প্ৰকৃতিৰ পৰিকল্পনা।
(৪) এক পক্ষীয় নিয়োগ কৌশল।

(৫) ৰাজহুৱা খণ্ডৰ উদ্যোগত অধিক গুৰুত্ব।
(৬) উদ্যোগৰ দ্বাৰা কৃষিখণ্ড অৱনমিত।
(৭) আসোঁৱাহযুক্ত ঔদ্যোগিক এলেকা।
(৮) অশুদ্ধ বিত্তীয় কৌশল
(৯) পৰিকল্পনা প্ৰক্ৰিয়াৰ ৰাজনীতিকৰণ

১৩.৪ নিটি আয়োগ (NITI AYOG)

২০১৫ চনত ৰাষ্ট্ৰীয় ভাৰত ৰূপান্তৰ প্ৰতিষ্ঠান (National Institution for Transforming India) চমুকৈ নিটি আয়োগ গঠন কৰি পৰিকল্পনা আয়োগৰ স্থালাভিষিক্ত কৰা হয়। 'নিটি' শব্দটোৰ মূল আভিধানিক অৰ্থ সংস্কৃতৰ পৰা আহিছে আৰু 'নৈতিক পথ প্ৰদৰ্শক' তথা 'নীতি নিৰ্দ্ধাৰক'ৰ প্ৰতিশব্দ হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। নিটি আয়োগ বিধিবদ্ধ বা সাংবিধানিক অনুষ্ঠান নহয়, ই এক কাৰ্যবাহী সংস্থা। ইয়াৰ উদ্দেশ্য হৈছে দেশৰ অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন বৃদ্ধি কৰা আৰু ভাৰতক বিশ্বত এক সবল অৰ্থনীতিৰ ৰূপত আত্মপ্ৰকাশ কৰাত সহায় আগবঢ়োৱা।

নিটি আয়োগে ভাৰত চৰকাৰক নীতি সম্পৰ্কীয় দিহা পৰামৰ্শ আগবঢ়ায় আৰু চৰকাৰৰ চিন্তাকোষ (Think Tank) হিচাপে সেৱা আগবঢ়ায়। ই ৰাজ্যসমূহ আৰু কেন্দ্ৰলৈও কাৰিকৰী পৰামৰ্শও আগবঢ়ায়। পূৰ্বৰ পৰিকল্পনা আয়োগৰ দৰে বিবাদযুক্ত দিহা পৰামৰ্শ আগবঢ়োৱাৰ পৰিৱৰ্তে নিটি আয়োগে সমন্বিত দৃষ্টিকোনেৰে কাম হাতত লয়।

সম্প্ৰতি, প্ৰধানমন্ত্ৰী নৰেন্দ্ৰ মোডী নিটি আয়োগৰ অধ্যক্ষ হিচাপে কাম কৰি আছে।

১৩.৪.১ নিটি আয়োগৰ গঠন

নিটি আয়োগৰ সাংগঠনিক স্থিতি তলত দিয়া ধৰণৰ ঃ

- অধ্যক্ষ ঃ ভাৰতৰ প্ৰধানমন্ত্ৰী।
- সদস্য ঃ ৰাজ্য আৰু কেন্দ্ৰীয় শাসিত অঞ্চলসমূহৰ মুখ্যমন্ত্ৰী তথা লেফ্‌টেনাণ্ট গৰ্ভণৰসকল।
- আঞ্চলিক পৰিষদ ঃ সম্ভাব্য অনিশ্চিত পৰিস্থিতিৰ সৈতে মোকাবিলা কৰিবলৈ এই পৰিষদ প্ৰস্তুত থাকে, যাৰ প্ৰভাৰ একাধিক ৰাজ্যলৈ যায়। এনে পৰিষদৰ বৈঠক দেশৰ প্ৰধানমন্ত্ৰীয়ে কৰিব পাৰে আৰু তাত ৰাজ্যসমূহৰ মুখ্যমন্ত্ৰী তথা কেন্দ্ৰীয় শাসিত অঞ্চলৰ লেফ্‌টেনাণ্ট গভৰ্ণৰসকল উপস্থিত থাকিব পাৰে।
- বিশেষভাৱে আমন্ত্ৰিত ঃ বিভিন্ন ক্ষেত্ৰৰ অভিজ্ঞ তথা বিশেষজ্ঞসকলক নিটি আয়োগলৈ প্ৰধানমন্ত্ৰীয়ে মনোনীত কৰে।
- পূৰ্ণকালীন সাংগঠনিক পৰিকাঠামোঃ নিটি আয়োগৰ পূৰ্ণকালীন সংগঠনত এগৰাকী উপাধ্যক্ষ (বৰ্তমান ড° সুমন বেৰী, ২০২২ চনৰ পৰা এতিয়ালৈ,ড° ৰাজীৱ কুমাৰ, ২০১৭-২০২২, ড° অৰবিন্দ পানাগাড়িয়া, ২০১৫-২০১৭), সদস্যবৃন্দি, অংশকালীন সদস্য, পদেন সদস্য, মুখ্য কাৰ্যবাহী আৰু সচিবালয় অন্তৰ্ভুক্ত থাকে।

১৩.৪.২ নিটি আয়োগৰ সাতোটা স্তম্ভ

নিটি আয়োগৰ সপ্ত-স্তম্ভ হৈছে—

১) জনমুখীতা
২) দূৰদৰ্শিতা
৩) অংশগ্ৰহণ

৪) সবলীকৰণ

৫) সামগ্রিক অন্তর্ভুক্তিকৰণ

৬) সমতা

৭) স্বচ্ছতা

এই সপ্ত স্তম্ভ সু-শাসনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়া হৈছে আৰু ইয়েই নিটি আয়োগৰ চিন্তাকোষৰ বিষয়বস্তুক আকাৰ দিয়ে।

১৩.৮.৩ নিটি আয়োগৰ উদ্দেশ্য

- নিটি আয়োগৰ প্রাথমিক উদ্দেশ্য হৈছে ৰাজ্যসমূহৰ মাজত উমৈহতীয়া ভৱিষ্যৎ পৰিকল্পনা প্রস্তুত কৰি ৰাজ্যসমূহৰ সক্রিয় অংশগ্রহণ নিশ্চিত কৰি ৰাষ্ট্রীয় বিকাশ সাধন কৰা।
- গাওঁসমূহৰ তৃনমূল পর্যায়ত পৰিকল্পনা প্রস্তুত কৰি উচ্চ স্তৰৰ চৰকাৰী ছত্রছায়াত গভীৰভাৱে সেইবোৰৰ ওপৰত কাম কৰা।
- নিটি আয়োগৰ লক্ষ্য হৈছে সমাজৰ সকলো শ্রেণীৰ লোক বিত্তীয়ভাৱে উপকৃত হোৱাটো নিশ্চিত কৰা আৰু কোনো যাতে বাদ পৰি নাযায়, তাৰ প্রতি সচেতন হোৱা।
- নিটি আয়োগে দীর্ঘকালীন পৰিকল্পনা, আঁচনি আৰু নক্সা প্রস্তুত কৰে আৰু ৰূপায়নৰ সময়ত এইবোৰ দক্ষতাৰে নিৰীক্ষণ কৰে।
- ভাৰতত চৰকাৰী আঁচনিসমূহত প্রযুক্তিৰ ব্যৱহাৰ সুনিশ্চিতকৰণৰ ক্ষেত্রত নিটি আয়োগে তদাৰককাৰীৰ ভূমিকা পালন কৰে।
- নিটি আয়োগে চৰকাৰী আঁচনিসমূহ ৰূপায়ন কৰে আৰু জনসাধাৰণৰ জীৱিকা উন্নত কৰাৰ বাবে সম্পদ চিনাক্ত কৰে।

১৩.৮.৪ নিটি আয়োগৰ দ্বাৰা প্রকাশিত সূচক

নিটি আয়োগে প্রতিবেদন প্রকাশ কৰাৰ উপৰিও বিভিন্ন ক্ষেত্রত তথ্য ডাঙি ধৰাৰ বাবে সূচক বা নির্দেশক তথ্য দাঙি ধৰাৰ বাবে সূচক বা নির্দেশক প্রকাশ কৰি উলিয়ায়। সেইবোৰৰ প্রধানসূচকসমূহৰ নাম তলত দিয়া হ'লঃ

- সংমিশ্রিত জল ব্যৱস্থাপনা সূচক।
- জিলা চিকিৎসালয় সূচক।
- ৰপ্তানী প্রস্তুতি সূচক।
- বিশ্ব উদ্ভাৱনী সূচক।
- ভাৰত উদ্ভাৱনী সূচক।
- বহুমাত্রিক দাৰিদ্র সূচক।
- বিদ্যালয় শৈক্ষিক মান সূচক।
- বহনক্ষমতাযোগ্য উন্নয়নৰ লক্ষ্য-ভাৰত সূচক।
- ৰাজ্য শক্তি সূচক।
- ৰাজ্য স্বাস্থ্য সূচক।

১৩.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- স্বাধীনতা লাভৰ পিচৰে পৰাই ভাৰতৰ উন্নয়নৰ গতি পথক এক আকাৰ দিয়াৰ ক্ষেত্ৰত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাসমূহে তাৎপৰ্যপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছে।
- ভাৰতৰ ১৯৫১ চনত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা আৰম্ভ কৰা হৈছিল, ৰাজহুৱা খণ্ডত অধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰি ব্যক্তিগত খণ্ডত আধিপত্য উদাৰীকৰণলৈ ৰূপান্তৰ কৰিছিল। অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাত এটা পদ্ধতি অনুসৰণ কৰিছিল য'ত অৰ্থনৈতিক সমস্যাবোৰৰ তালিকা প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল অগ্ৰাধিকাৰ ভিত্তিক সেইবোৰৰ সমাধান পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ মাজেৰে অনাৰ প্ৰয়াস চলিছিল।
- পৰিকল্পনাত বিবেচনাৰ মাজেৰে সম্পদ আবণ্টন কৰা হৈছিল আৰু সুনিৰ্দিষ্ট আৰ্থ-সামাজিক লক্ষ্য পূৰণৰ অৰ্থে আঁচনি প্ৰকল্প গ্ৰহণ কৰা হৈছিল।
- ভাৰতে অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা ৰূপায়নৰ যোগেদি কৃষি ভিত্তিক অৰ্থনীতিক আধুনিক ঔদ্যোগিক ৰাষ্ট্ৰলৈ ৰূপান্তৰ কৰিছিল। চৰকাৰে ব্যক্তিগত খণ্ডক উৎসাহিত কৰিবৰ বাবে সম্পদ সংগ্ৰহ কৰি আঁচনি ৰূপায়ন কৰিছিল আৰু দেশৰ উন্নয়ন বৃদ্ধি কৰিছিল।
- পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাসমূহে বিশেষভাৱে ঔদ্যোগিক উন্নয়ন, কৃষি উৎপাদনশীলতা বৃদ্ধি, দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ আৰু আন্তঃগাঁথনি উন্নয়ন আদিৰ ক্ষেত্ৰত যথেষ্ট গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল।
- পৰিকল্পনাৰ যোগেদি ভাৰতে দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ, ঔদ্যোগিক উন্নয়ন আদি প্ৰত্যাহ্বানৰ সফলতাৰে মুখামুখি হৈছিল, কিন্তু আঞ্চলিক বৈষম্য দূৰীকৰণৰ নিচিনা কেতবোৰ লক্ষ্যত বিফল হ'বলগীয়া হৈছিল।
- পৰিকল্পনা আয়োগৰ পৰিৱৰ্তে ২০১৫ চনত নিটি আয়োগ গঠন কৰা হৈছিল আৰু পৰিকল্পনাসমূহ অধিক বিকেন্দ্ৰীকৰণৰ দিশে ধাবিত হৈছিল।
- অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাত সমস্যাসমূহ তালিকাভুক্ত কৰি অগ্ৰাধিকাৰৰ ভিত্তিত সমাধান চেষ্টা কৰা হয় আৰু লক্ষ্য, সম্পদ সংগ্ৰহ আদিৰ বিষয়ে বিতংকৈ সিদ্ধান্ত লোৱা হয়।
- ভাৰতত গণতান্ত্ৰিক পৰিকল্পনা, বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনা, প্ৰোৎসাহনমূলক পৰিকল্পনা আদিৰ অনুশীলন কৰা হৈছিল।
- নিটি আয়োগে ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন বৃদ্ধি কৰিব বিচাৰে আৰু ভাৰতক বিশ্বত এখন সবল অৰ্থনীতি ৰূপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিব বিচাৰে।

১৩.১০ অধিক জানিবলৈ

1) Singh, Ramesh (2020-21) Indian Economy, Mc Graw Hill.
2. Kapila, Uma (2023-24) Indian Economy: Performance and policies, 24th Edition, Academic Foundation.

১৩.১১ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ স্বাধীনতা লাভৰ পৰৱৰ্তী সময়ত ভাৰতে বিস্তৃত দৰিদ্ৰতা নিম্ন ঔদ্যোগিক উন্নয়ন, অৰ্থনৈতিক স্থবিৰতা আদি প্ৰত্যাহ্বানৰ মুখামুকি হৈছিল।

নিম্ন ঔদ্যোগিক উন্নয়ন, অৰ্থনৈতিক স্থবিৰতা আদি প্ৰত্যাহ্বানৰ মুখামুখি হৈছিল।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ মূল লক্ষ্য হৈছে সন্তুলিত আৰু বহনক্ষমতাযুক্ত উন্নয়ন

আহৰণ, আঞ্চলিক অসমতা হ্ৰাসকৰণ, সম্পদ আৰু সুবিধাৰ সমবিতৰণ নিশ্চিতকৰণ।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভাৰতত স্বাধীনতা লাভৰ পূৰ্বেই পৰিকল্পনাৰ কাম আৰম্ভ হৈছিল। ১৯৩৮ চনতেই ৰাষ্ট্ৰীয় পৰিকল্পনা কমিটি গঠন কৰা হৈছিল আৰু এই কমিটিয়ে দেশৰ বিকাশৰ বাবে সামগ্ৰিক পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰি উলিয়াইছিল। অৱশ্যে, ১৯৪৭ চনত দেশে স্বাধীনতা লাভ কৰাৰ পিচতহে উন্নয়নৰ প্ৰত্যাহ্বানসমূহৰ সৈতে মুখামুখি হ'বলৈ চৰকাৰে অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা গ্ৰহণৰ গুৰুত্বক স্বীকৃতি দিছিল। ১৯৫০ চনত এক পৰামৰ্শদাতা সংস্থা হিচাপে পৰিকল্পনা আয়োগ গঠন কৰা হৈছিল, যাৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য আছিল পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা ৰূপায়ন কৰা, ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগে পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাসমূহ প্ৰস্তুত আৰু ৰূপায়ন কৰি ভাৰতৰ পৰিকল্পনা প্ৰক্ৰিয়াত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছে। ভাৰতৰ পৰিকল্পনাসমূহ দেশৰ আৰ্থ-সামাজিক বিকাশৰ পথ প্ৰদৰ্শক স্বৰূপ।

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভাৰতৰ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ মুখ্য উদ্দেশ্যসমূহ আছিল ঔদ্যোগিক উন্নয়ন, কৃষি উৎপাদনশীলতা বৃদ্ধি, নিয়োগ সৃষ্টি, দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ আৰু আন্তঃগাঁথনিৰ উন্নয়ন।

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভাৰতৰ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ সফলতা-বিফলতা উভয়েই আছে, বিশেষকৈ ঔদ্যোগীকৰণ, আন্তঃগাঁথনি উন্নয়ন, দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ আদিৰ দৰে গুৰুত্বপূৰ্ণ শিতানত সফলতা লাভ কৰাৰ বিপৰীতে আঞ্চলিক বৈষম্য আৰ্থ-সামাজিক অসমতা তথা সম্পদৰ অদক্ষ আবণ্টনৰ প্ৰত্যাহ্বানসমূহ অৰ্থনীতিৰ পৰা বিলুপ্ত হৈ নগ'ল।

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ সফলতা নিৰ্ভৰ কৰা কাৰক কেতবোৰ হৈছে সম্পদৰ সুলভতা, উপযুক্ত নীতি-আঁচনি আৰু ফলপ্ৰসূ কৌশল তথা এইবোৰ ৰূপায়ন কৰিব পৰা দক্ষতাসম্পন্ন অনুষ্ঠানৰ উপস্থিতি।

৭নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাই কেতবোৰ প্ৰত্যাহ্বানমূলক সমস্যা, যেনে- সম্পদৰ অসম বিতৰণ আদি সমাধানৰ প্ৰয়াস কৰি আৰু সম্পদ-সুবিধাৰ সমবিতৰণৰ বাবে কাৰ্য-আঁচনি ৰূপায়ন কৰি দেশৰ আয় অসমতা দূৰীকৰণৰ লক্ষ্য স্থিৰ কৰি লৈছিল।

৮নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভাৰতৰ প্ৰথম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাত (১৯৫১-৫৬) হেৰ'ড-ড'মাৰ মডেল ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।

? ১৩.১২ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) চুটি প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায়১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ নিৰ্দেশাত্মক পৰিকল্পনা কি আৰু ভাৰতত কেতিয়া গ্ৰহন কৰা হৈছিল?

প্ৰশ্ন ২ঃ ভাৰতত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা কিদৰে আগবঢ়াই নিয়া হৈছিল আৰু কি কি কাৰকে ইয়াৰ সফলতাত অৰিহণা যোগায়?

প্ৰশ্ন ৩ঃ বিভিন্ন দেশত অনুসৰণ কৰা অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰকাৰসমূহ কি কি?

প্ৰশ্ন ৪ঃ ভাৰতৰ কোনটো পৰিকল্পনাত মহলানবিচ আৰ্হি লোৱা হৈছিল?

প্ৰশ্ন ৫ঃ খাদ্য, শক্তি আৰু প্ৰতিৰক্ষাৰ দৰে শিতানত আত্মনিৰ্ভৰশীল হোৱাৰ তাৎপৰ্য কি কি?

প্ৰশ্ন ৬ঃ ভাৰতত নিটি আয়োগৰ ভূমিকা চমুকৈ আলোচনা কৰক।

(খ) দীঘলীয়া প্ৰশ্ন ঃ (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ ভাৰতত অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ যুক্তিযুক্ততা ক'ত?

প্ৰশ্ন ২ঃ ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ সফলতা আৰু বিফলতাসমূহ কি কি?

প্ৰশ্ন ৩ঃ ভাৰতত পৰিকল্পনা আয়োগৰ স্থলাভিষিক্ত কৰা অনুষ্ঠানটো কি আৰু তাৰ তাৎপর্য কি?

প্ৰশ্ন ৪ঃ নিটি আয়োগ কি? পৰিকল্পনা আয়োগতকৈ নিটি আয়োগ কিদৰে পৃথক?

প্ৰশ্ন ৫ঃ ভাৰতৰ পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনা উদ্দেশ্য আৰু সফলতাসমূহৰ বহলাই আলোচনা আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন ৬ঃ ভাৰতত পৰিকল্পনা আয়োগৰ পৰা নিটি আয়োগলৈ হোৱা ৰূপান্তৰৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াওক আৰু ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাত ইয়াৰ প্ৰভাৱৰ বিষয়ে লিখক।

*** ***** ***

অধ্যায় ১৪ঃ নিটি আয়োগ

অধ্যায় গাঁথনি

১৪.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য
১৪.২ পৰিচয়
১৪.৩ নিটি আয়োগৰ কার্য-ক্ষমতাসমূহ
১৪.৪ নিটি আয়োগৰ লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্য
১৪.৫ নিটি আয়োগৰ কার্যৱলী
১৪.৬ নিটি আয়োগৰ সংবিধান
১৪.৭ নিটি আয়োগৰ ধ্বজাবাহী পদক্ষেপসমূহ
১৪.৮ নিটি আয়োগৰ গুৰুত্বপূর্ণ কার্যসূচী
১৪.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১৪.১০ অধিক জানিবলৈ
১৪.১১ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
১৪.১২ আৰ্হি প্রশ্ন

১৪.১ শিক্ষণ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- নিটি আয়োগৰ জন্ম, সাংগঠনিক গাঁথনি, ক্ষমতা আদিৰ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ম
- নিটি আয়োগ আৰু পূর্বৰ পৰিকল্পনা আয়োগৰ মাজত পৰস্পৰৰ ভূমিকা তথা পৰিকল্পনা সম্পর্কীয় দৃষ্টিভংগীৰ ক্ষেত্রত থকা পার্থক্য বিচাৰি পাবলৈ সক্ষম হ'ম
- নিটি আয়োগে কিদৰে সহযোগী আৰু প্রতিযোগিতামূলক যুক্তৰাষ্ট্রবাদ, সামগ্রিক উন্নয়ন তথা বহনক্ষমতাযোগ্য উন্নয়নৰ লক্ষ্যসমূহ আগবঢ়াই নিছে, সেইটো বিশ্লেষণ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ম
- ভাৰতৰ উন্নয়ন প্রক্রিয়াত নিটি আয়োগৰ প্রধান কার্যাৱলী, পৰিকল্পনা তথা ধ্বজাবাহী আঁচনিসমূহ বিচাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ম।

১৪.২ পৰিচয়

বিগত ৬০ বছৰত ভাৰতীয় অর্থনীতিৰ বিকাশৰ ঘাই খুটা স্বৰূপ পৰিকল্পনা আয়োগক ২০১৪ চনত ভংগ কৰি দিয়া হয়। ইতিমধ্যে পৰিকল্পনা আয়োগৰ স্থিতি নিম্নগামী আৰু অধিক আমোলাতান্ত্রিক হোৱা বুলি অভিযোগ উত্থাপিত হৈছিল। পৰিকল্পনা আয়োগে কেন্দ্রীভূত পৰিকল্পনাক অধিক গুৰুত্ব দি সম্পদ আবণ্টন কৰিছিল আৰু ৰাজ্য তথা অঞ্চলসমূহৰ বিশাল প্রয়োজনীয়তা আৰু আকাঙ্খাৰ সৈতে প্রায়েই নিজক সংলগ্ন কৰিছিল। ভাৰত চৰকাৰে এই দুর্বলতা উপলব্ধি কৰিছিল আৰু সেয়েহে পৰিকল্পনা আয়োগক অধিক দায়িত্বশীল তথা সক্রিয় কৰাৰ বাবে সংস্কাৰ-প্রক্রিয়া আৰম্ভ কৰিছিল।

পৰিকল্পনা আয়োগৰ উত্তৰাধিকাৰীৰ ৰূপত ৰাষ্ট্রীয় ভাৰত ৰূপান্তকৰণ সংস্থা (National Institution of Transforming India) স্থাপন কৰা হৈছিল, যাৰ মূল উদ্দেশ্য আছিল সহযোগী যুক্তৰাষ্ট্রীয়তাবাদৰ ভিত্তিত আঁচনি

প্রকল্পসমূহ সঠিকভাৱে কার্যকৰী কৰি সামগ্রিক উন্নয়ন আহৰন কৰা। এই অধ্যায়ে নিটি আয়োগৰ জন্ম, জন্মৰ আঁৰৰ কাৰণসমূহ জনাৰ প্রয়াস কৰিব আৰু কিদৰে ভাৰতৰ বিকাশ প্রক্রিয়াত ই এক মূল অনুষ্ঠানলৈ ৰূপান্তৰিত হ'ল সেই বিষয়ে অনুসন্ধান কৰিব।

২০১৪ চনৰ ২৯ মে' তাৰিখে নিৰপেক্ষ নিৰীক্ষণ কার্যালয় (Independent Evaluation office) ৰ তৰফৰ পৰা পৰিকল্পনা আয়োগৰ ঠাইত এক নিয়ন্ত্রণ আয়োগ গঠন কৰাৰ বাবে প্রধানমন্ত্রী নৰেন্দ্র মোডীলৈ এক মূল্যায়ণ প্রতিবেদন প্রেৰণ কৰে। সেইমর্মে ২০১৪ চনৰ ১৩ আগষ্ট তাৰিখে কেন্দ্রীয় কেবিনেটে ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগ ভংগ কৰি দিয়ে আৰু পূর্বৰ ইউনাইটেড প্র'গ্রেছিভ এলায়েন্স (UPA) ৰ দ্বাৰা গঠিত ৰাষ্ট্রীয় উপদেষ্টা পৰিষদ (National Advisory Council) ৰ স্থানত নতুন সংস্থাৰ জন্ম দিয়ে। ভাৰতৰ ৰাষ্ট্রীয় ৰূপান্তকৰণ সংস্থা বা নিটি আয়োগ (NITI AYOG) ক পূর্বৰ পৰিকল্পনা আয়োগৰ স্থলাভিষিক্ত কৰাৰ উদ্দেশ্যেৰে ২০১৫ চনৰ ১ জানুৱাৰীত কেন্দ্রীয় কেবিনেটৰ সিদ্ধান্ত লোৱা হয়। অর্থাৎ, ২০১৫ চনৰ ১ জানুৱাৰীত ভাৰত চৰকাৰে নিটি আয়োগ গঠন কৰে। ২০১৫ চনৰ ৮ ফেব্রুৱাৰীৰ পৰা প্রধানমন্ত্রী নৰেন্দ্র মোডীক নিটি আয়োগৰ অধ্যক্ষ হিচাপে লৈ কাম আৰম্ভ কৰা হয়। নীতি প্রণয়ন আৰু ৰূপায়নত ৰাজ্যসমূহৰ সক্রিয় অংশগ্রহনক উৎসাহিত কৰিবলৈ আৰু এক অধিক উদাৰ তথা আন্তঃসংযোগী মঞ্চৰ সুবিধা প্রদানেৰে সহযোগী যুক্তৰাষ্ট্রবাদ গঢ় দিবলৈ নিটি আয়োগৰ জন্ম দিয়া হৈছিল। এক বৌদ্ধিক ভঁড়াল, জ্ঞানৰ ভাণ্ডাৰ তথা ৰূপান্তৰৰ অনুঘটক হিচাপে নিটি আয়োগ গঠন কৰা হৈছিল।

জানি থোৱা ভাল

২০১৫ চনত পৰিকল্পনা আয়োগৰ স্থানত নিটি আয়োগ গঠন কৰা হৈছিল। ইয়াৰ উদ্দেশ্য আছিল পূর্বৰ আয়োগৰ কৰা গতিশীলতাক অধিক ত্বৰাণিত কৰা। ই এক ৰাষ্ট্রীয় বৌদ্ধিক বিশেষজ্ঞৰ দৰে কাম কৰি দীর্ঘকালীন পৰিকল্পনাৰে প্রকল্প-পৰামর্শ আগবঢ়াই তথা কেন্দ্র-ৰাজ্যৰ মাজত অধিক সমন্বয় স্থাপন কৰ সুষম ৰূপায়ন আৰু ফলাফলৰ বাবে যুক্তৰাষ্ট্রীয় সহযোগিতা বৃদ্ধি কৰে তথা সামগ্রিক উন্নয়ন, ৰূপান্তৰিত বিকাশ সাধন কৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ নিটি আয়োগ কি? (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখিব)

১৪.৩ নিটি আয়োগৰ কার্য-ক্ষমতাসমূহ

নীতি প্রস্তুতি ঃ নীতি আয়োগে ৰাষ্ট্রীয় বিকাশ নীতি প্রস্তুতকৰণ তথা নীতি নির্ধাৰণৰ কাম নিটি আয়োগে কৰিব লাগে। কৃষি, শিক্ষা, স্বাস্থ্যসেৰ, আন্তঃগাথনি নির্মাণ আদি ক্ষেত্রত চৰকাৰক পৰামর্শ প্রদানৰ ক্ষেত্রত এই নীতিসমূহ অতি গুৰুত্বপূর্ণ।

সহযোগী যুক্তৰাষ্ট্রবাদ ঃ নিটি আয়োগে সহযোগী যুক্তৰাষ্ট্রবাদক প্রোৎসাহন দিয়ে, য'ত কেন্দ্রীয় চৰকাৰ আৰু ৰাজ্যসমূহৰ মাজত বার্তা-বিনিময় তথা সহযোগিতা বৃদ্ধি পায়। এনে এক স্থিতি উত্তম অনুশীলন বিনিময় কৰাৰ, ভৌগলিক অসমতা দূৰ কৰাৰ আৰু দেশৰ বিভিন্ন অঞ্চলৰ প্রয়োজনীয়তা অনুসৰি নীতি গ্রহণ নিশ্চিত কৰাৰ এক উত্তম স্থিতি।

জ্ঞান কেন্দ্র ঃ নিটি আয়োগ হৈছে এক জ্ঞানৰ কেন্দ্র, যিয়ে বিকাশ সম্পর্কীয় বিষয়সমূহৰ গৰেষণা আৰু বিশ্লেষণ কৰে।

ৰূপান্তৰ পৰিৱর্তন ঃ ভাৰতৰ ৰূপান্তৰৰ জৰিয়তে পৰিৱর্তন সাধনৰ বাবে নিটি আয়োগ প্রতিশ্রুতিবদ্ধ। সামগ্রিক

উন্নয়ন, দৰিদ্রতা দূৰীকৰণ আৰু বহনক্ষমতাযুক্ত বিকাশৰ জৰিয়তে এক পৰিৱর্তন অনাৰ প্রয়াস চলি আছে।

নিটি আয়োগক অর্পন কৰা দায়িত্বসমূহ পালন কৰাৰ ক্ষেত্রত নিটি আয়োগে ইতিমধ্যে অগ্রগতি লাভ কৰিছে। ৰাষ্ট্রীয় স্বাস্থ্য মিচন (NHM), ৰাষ্ট্রীয় আন্তঃগাঁথনি পাইপলাইন (NIP) আদি প্রধান প্রধান আঁচনিসমূহ গঢ় দিয়াৰ ক্ষেত্রত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা গ্রহন কৰিছে। তদুপৰি, অটল উদ্ভাৱন মিচন (Atal Innovation Mission) আৰু ৰাষ্ট্রীয় প্রতিষ্ঠানিক ক্রমিক গাঁথনি (National Institional Ranking Framwork) ৰ দৰে আঁচনি নিটি আয়োগক সহযোগী যুক্তৰাষ্ট্রবাদক আগবঢ়াই নিয়াত সহায় কৰিছে।

নিটি আয়োগে সময়ে সময়ে হ্রস্বকালীন পৰিকল্পনা কৰে যদিও প্রধানতঃ দীর্ঘকালীন পৰিকল্পনাৰ বাবেহে ই দায়বদ্ধ। তলত নিটি আয়োগৰ তিনিটা গুৰুত্বপূর্ণ পৰিকল্পনা উল্লেখ কৰা হৈছে -

১৫ বছৰীয়া পথ-নির্দেশক চিত্রঃ ইয়াত সবাতোকৈ অধিক উচ্ছাকাঙ্খী প্রস্তাৱ সন্নিবিষ্ট হৈছে, য'ত ভাৰতৰ বিকাশৰ দীর্ঘকালীন ভৰিষ্য-পৰিকল্পনাৰ বর্ণনা আছে। ই দেশৰ উচ্চাকাঙ্খাক সামৰি লোৱা কেইবাটাও এলেকাক সামৰি লৈছে।

৭বছৰীয়া ভৰিষ্য দৃষ্টি ঃ এই পৰিকল্পনা ১৫বছৰীয়া পৰিকল্পানাতকৈ কিছু সংকুচিত, য'ত সাত বছৰৰ সময়সীমাৰ ভিতৰত আহৰণ কৰিব পৰাকৈ পথ নির্দেশনা, লক্ষ্য-কৌশলৰ বিতংকথা, কার্যকৰী পৰিকল্পনা আদি সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে।

হ্রস্বকালীন পৰিকল্পনা ঃ নিটি আয়োগে প্রয়োজন অনুসৰি কোনো বিশেষ প্রত্যাহ্বানৰ মুখামুখি হ'বলৈ বা সুবিধা আহৰণ কৰিবলৈ হ্রস্বকালীন পৰিকল্পনাও প্রস্তুত কৰে। এনে পৰিকল্পনা সাধাৰণতে কোনো নির্দিষ্ট অঞ্চল, এলেকা বা ক্ষেত্র বিশেষে। কেইমাহমান বা বছৰৰ বাবে গ্রহন কৰা হয়।

এই তিনিপ্রকাৰৰ প্রধান পৰিকল্পনাৰ লগতে নিটি আয়োগে চৰকাৰে লোৱা আঁচনি প্রকল্পৰ নিৰীক্ষণ বা মূল্যায়নৰ পৰিকল্পনাও লবলগীয়া হয়। ৭ বছৰীয়া আৰু ১৫ বছৰীয়া পথ নির্দেশক পৰিকল্পনাৰ সৈতে এই আঁচনি প্রকল্পসমূহ খাপ খাবনে নাই তাকে নিশ্চিত কৰিবৰ বাবে আয়োগে এনে প্রচেষ্টা হাতত লয়। যদিও নিটি আয়োগৰ আঁচনি প্রকল্পসমূহ সময়ৰ লগে লগে সলনি হ'ব পাৰে, তথাপিও তলত দিয়া আঁচনিবোৰ বিভিন্ন পৰিকল্পনাত সংযোজিত হৈ আছে-

১৫বছৰীয়া পৰিকল্পনাৰ পথ নির্দেশনাঃ অটল উদ্ভাৱনী মিচন এই আঁচনিৰ দ্বাৰা যুৱক যুৱতীৰ মাজত উদ্ভাৱনী আৰু উদ্যমিতাক প্রোৎসাহন দিয়া হয়।

ৰাষ্ট্রীয় স্বাস্থ্য মিচন ঃ এই আঁচনিৰ উদ্দেশ্য হৈছে ভাৰতত স্বাস্থ্যসেৱাৰ পৰিসীমা বঢ়াই অধিক ফলপ্রসূ কৰা।

ৰাষ্ট্রীয় শিক্ষা (NEP) নীতি ঃ এই আঁচনিয়ে ভাৰতৰ শিক্ষানীতিৰ বিস্তৃত ৰূপ গঢ় দিছে।

৭বছৰীয়া ভৰিষ্য- দৃষ্টি, কৌশল, কার্যকৰী পৰিকল্পনাৰ ঃ

জলজীৱন মিচন (JJM) ঃ এই আঁচনিৰ যোগেদি গ্রামাঞ্চলত পাইপেৰে পানী যোগানৰ ব্যৱস্থা লোৱা হয়।

প্রধানমন্ত্রীৰ আৱাস যোজনা (PMAY) ঃ এই প্রকল্পযোগে ২০২২ চনৰ ভিতৰতে সকলোৰে বাবে আবাসস্থলী বিতৰণৰ ব্যৱস্থা লোৱা হৈছিল।

স্বচ্ছ ভাৰত মিচন (SBM) ঃ এই আঁচনিৰ মূল লক্ষ্য আছিল মুকলি ঠাইত মলমূত্র ত্যাগ কৰাটো বন্ধ কৰা।

প্রধামনন্ত্রী জন-ধন যোজনা (PMJDY) ঃ এই আঁচনিৰ অধীনত সকলো নাগৰিকৰে বেংক একাউণ্ট খোলাটো নিশ্চিত কৰাৰ ব্যৱস্থা লোৱা হৈছিল।

হ্রস্ব কালীন পৰিকল্পনা ঃ ভাৰতৰ ক'ভিড-১৯ মহামাৰী প্রত্যাহ্বানৰ মুখামুখি হোৱাত নিটি আয়োগেও সহযোগিতা আগবঢ়াইছিল।

অর্থনৈতিক পুনৰুত্থান পৰিকল্পনা ঃ দেশৰ অর্থনৈতিক মন্দাৰ পৰা সুৰক্ষিত থাকিবলৈ নিটি আয়োগে কৌশল ৰচনা কৰে।

আঞ্চলিক বিকাশ প্রয়াস ঃ ভাৰতৰ নির্দিষ্ট অঞ্চলৰ বিকাশক অগ্রগতি দিবলৈ নিটি আয়োগে পৰিকল্পনা গঢ় দিছে।

জানি থোৱা ভাল

ভাৰতৰ দীর্ঘকালীন বিকাশৰ অগ্রধিকাৰ ভিত্তিত নিটি আয়োগে ১৫ বছৰীয়া, ৭ বছৰীয়া আৰু হ্রস্বকালীন পৰিকল্পনা গ্রহন কৰে। ৰাষ্ট্রীয় স্বাস্থ্য মিচন, ৰাষ্ট্রীয় শিক্ষা নীতি, ৰাষ্ট্রীয় আন্তঃগাঁথনি পাইপলাইন আৰু ক'ভিড-১৯ সহাৰি ইত্যাদি বৃহত্তৰ বিকাশৰ লক্ষ্যসমূহ প্রস্তুতকৰণ, নিৰীক্ষণ আৰু মূল্যায়নৰ সৈতে নিটি আয়োগ জড়িত থাকে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ২ঃ নিটি আয়োগে প্রস্তুত কৰা তিনি প্রকাৰৰ পৰিকল্পনা কি কি ? (প্রায় ৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখিব)

১৪.৪ নিটি আয়োগৰ লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্য

- **যুক্তৰাষ্ট্রীয় ব্যৱস্থাত সহযোগিতা বৃদ্ধি ঃ** নিটি আয়োগে এনে এটি সহযোগিতামূলক পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি কৰে, যাৰ বাবে কেন্দ্রীয় আৰু ৰাজ্য চৰকাৰ সমূহে সমন্বিতভাৱে আগবাঢ়ি বিকাশৰ লক্ষ্যত উপনীত হ'ব পাৰে। ৰাষ্ট্রীয় নীতিসমূহৰ নির্দেশনাই যাতে আঞ্চলিক প্রয়োজনীয়তা তথা অগ্রাধিকাৰৰ সৈতে সমন্বিতভাৱে আগবাঢ়ি পৰিকল্পনাৰ ৰূপায়ন আৰু ফলাফলক প্রভাৱিত কৰিব পাৰে, নিটি আয়োগে সেইটো নিশ্চিত কৰাৰ লক্ষ্য বান্ধি লয়।
- **গ্রামীন স্তৰত বিশ্বাসযোগ্য পৰিকল্পনাৰ প্রস্তুতি ঃ** নিটি আয়োগে এনে এটি পৰিৱেশ গঢ় দিব বিচাৰে, য'ত বিকাশৰ কার্য-কৌশলসমূহ সামূহিকভাৱে মানুহৰ আশা আৰু প্রয়োজনীয়তা অনুসৰি গঢ়ি তোলা হ'ব। তৃণমূল পর্যায়ৰ পৰিকল্পনাই বিকাশৰ প্রকল্পসমূহ অধিক প্রাসংগিক আৰু বহনক্ষম কৰি তোলে, কিয়নো এনে প্রকল্প স্থানীয় জ্ঞান তথা প্রয়োজভিত্তিক হয়।
- **অর্থনৈতিক কৌশল আৰু ৰাষ্ট্রীয় সুৰক্ষা ঃ** নিটি আয়োগে অর্থনৈতিক বিকাশৰ কাৰকসমূহ আৰু ৰাষ্ট্রীয় সুৰক্ষাৰ মাজত সন্তুলন বজাই ৰাখিব বিচাৰে, যাতে, ভাৰতৰ ৰাষ্ট্রীয় সুৰক্ষাৰ বিনিময়ত অর্থনৈতিক আঁচনিসমূহ বেয়াকৈ প্রভাৱিত নহয়। দেশৰ সাধাৰণ বিকাশৰ বাবে ৰাষ্ট্রীয় সুৰক্ষা হৈছে এক তাৎপর্যপূর্ণ বিষয়। নিটি আয়োগে সেয়েহে এখ বহনক্ষম সহনশীল অর্থনীতি বাহাল ৰাখিব বিচাৰে, য'ত অর্থনৈতিক নীতি আঁচনিয়ে ৰাষ্ট্রীয় সুৰক্ষাৰ বিষয়টোও অন্তর্ভুক্ত কৰে।
- **সমাজৰ অৱহেলিত অংশৰ প্রতি মনোযোগ ঃ** নিটি আয়োগ এই বিষয়ে জ্ঞাত যে দৰিদ্র, প্রান্তীয় জনসমুদায়, মহিলা আদিকে ধৰি সমাজৰ সকলো শ্রেণীৰ লোকে সমভাৱে সুবিধা ভোগ কৰিবলৈ নাপায়। সমভাৱে সুবিধা ভোগ কৰিবলৈ নাপায়। উপযুক্ত পৰিকল্পনাৰ সহায়ত আয়োগে এনে বৈষম্য দূৰ কৰিব বিচাৰে। অন্তর্ভুক্তিমূলক বিকাশ কৌশল প্রয়োগ কৰি সামাজিক ন্যায় আৰু কল্যান আনিব পাৰি। নিটি আয়োগে প্রান্তীয় এলেকাসমূহক লক্ষ্য কৰি লৈ সমাজক অধিক সন্তুলিত কৰি ৰাখিব পাৰে।
- **দীর্ঘকালীন তথা কৌশলযুক্ত প্রকল্প-আঁচনি ঃ** বিভিন্ন ক্ষেত্রীয় স্তৰ তথা বিষয়ক সামৰি নিটি আয়োগে বহুমুখী তথা দীর্ঘকালীন কৌশলেৰে ভাৰতৰ বিকাশ সধনৰ প্রয়াস কৰে। দীর্ঘকালীন পৰিকল্পনাই বিকাশ-প্রয়াসৰ এক স্পষ্ট ছবি ডাঙি ধৰে আৰু তেনেদৰে ৰাষ্ট্রীয় লক্ষ্য সাধনৰ বাবে নীতি-আঁচনি লোৱা হয়।
- **অংশীদাৰিত্বৰ পৰামর্শ ঃ** নিটি আয়োগে অংশীদাৰ, বুদ্ধি-বিশেষজ্ঞ, গৱেষণা-অনুষ্ঠান সকলোকে একত্রিত কৰি অভিজ্ঞতাৰ বিনিময়েৰে বিকাশৰ যৌথ প্রচেষ্টা চলাব বিচাৰে। দলবদ্ধভাৱে কৰা কাম আৰু জ্ঞানৰ বিনিময়ে নতুন সমাধান আৰু উন্নত বিকাশ আহৰণত সহায়ক হ'ব পাৰে।

- **উদ্ভাৱন, জ্ঞান আৰু উদ্যমিতাৰ সহযোগ প্ৰণালী ঃ** নিটি আয়োগে উদ্ভাৱন, উদ্যমিতা আৰু জ্ঞান বিকাশৰ সুবিধা প্ৰদান কৰাৰ অৰ্থে এক অনুকূল পৰিৱেশ সৃষ্টি কৰিব বিচাৰে। অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন আৰু নিয়োগ সৃষ্টি প্ৰধানতঃ উদ্ভাৱন আৰু উদ্যমিতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। অনুকূল পৰিৱেশ সৃষ্টি কৰি নিটি আয়োগে আত্মনিৰ্ভৰশীলতা আৰু অৰ্থনৈতিক উন্নয়নক উৎসাহিত কৰিব।
- **আন্তঃক্ষেত্ৰীয় আৰু আন্তঃবিভাগীয় সমস্যাৰ সমাধানঃ** নিটি আয়োগে বিভিন্ন ক্ষেত্ৰ আৰু চৰকাৰৰ বিভিন্ন বিভাগৰ মাজত এক সম্পৰ্ক আৰু সহমত সৃষ্টিৰে বিকাশৰ গতি ত্বৰান্বিত কৰিব বিচাৰে। বিকাশৰ প্ৰকল্প-আঁচনিসমূহ সক্ৰিয়তাৰে ফলপ্ৰসূভাৱে ৰূপায়ন কৰিবৰ বাবে উপযুক্ত সমন্বয় আৰু সংযুক্ত প্ৰচেষ্টাৰ প্ৰয়োজন হয়।
- **সৰ্বাধুনিক সম্পদ কেন্দ্ৰ ঃ** নিটি আয়োগে সুপ্ৰশাসন আৰু সম তথা বহনক্ষমতাযুক্ত অনুশীলনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল এক জ্ঞান আৰু গৱেষণাৰ ভিত্তি স্থাপন কৰাৰ প্ৰয়াস কৰে। এনে সম্পদ কেন্দ্ৰ এটি নীতি নিৰ্দ্ধাৰক তথা গবেষকসকলৰ বাবেও অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ বুলি বিবেচিত হ'ব যিহেতু তাত অনেক জ্ঞান আৰু তথ্যৰ সমল পাব।
- **আঁচনি ৰূপায়নৰ গঠনমূলক পৰ্যবেক্ষন ঃ** নিটি আয়োগে বিকাশৰ আঁচনিসমূহ নিৰীক্ষণ আৰু তাৰ ৰূপায়নৰ সফলতাৰ জোখ লোৱাত সহায় কৰে। মূল্যায়ন, পৰ্যবেক্ষন আদি কৰিলে কোন কোনা ক্ষেত্ৰৰ প্ৰয়োজনীয়তা কি অথবা আঁচনিসমূহে প্ৰত্যাশিত ফলাফল দিব পাৰিছেনে নাই, ইত্যাদিবোৰ কথা জানিব পৰা যায়।
- **প্ৰযুক্তি উন্নীতকৰণ আৰু দক্ষতা বিকাশ ঃ** নিটি আয়োগে বিকাশৰ আঁচনিসমূহ অধিক ফলপ্ৰসূ কৰাৰ নিমিত্তে প্ৰযুক্তি উন্নীতকৰণ আৰু সক্ষমতা বিকাশত বিনিয়োগ কৰিব বিচাৰে। উন্নয়নমূলক পদক্ষেপৰ দক্ষতা, উৎপাদনশীলতা তথা গুণগতমান বঢ়াবলৈ প্ৰযুক্তি আৰু দক্ষতা নিৰ্মাণৰ প্ৰয়োজন হয়।
- **অন্যান্য প্ৰাসঙ্গিক কাৰ্য ঃ** ভাৰতৰ বিকাশৰ কাৰ্যসূচীক আগবঢ়াই নিবলৈ যিকোনো প্ৰয়োজনীয় কামত সহায় সহযোগিতা আগবঢ়াবলৈ নিটি আয়োগ সাজু হৈ থাকে। এনে নমনীয়া স্থিতিৰ বাবে নিটি আয়োগে নতুন নতুন পৰিস্থিতিতো নতুন চাহিদা পূৰাব পৰা কাম কৰিব পাৰে।

জানি থোৱা ভাল

নিটি আয়োগে সহযোগী যুক্তৰাষ্ট্ৰবাদ আগুৱাই নিবলৈ, গাওঁ পৰ্যায়ত অংশীদাৰী পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰি ৰাষ্ট্ৰীয় সুৰক্ষাসহ সন্তুলিত বিকাশৰ লক্ষ্য স্থিৰ কৰে। অৱহেলিত শ্ৰেণী, উদ্ভাৱনী, উদ্যামিতা আদিক কেন্দ্ৰত ৰাখি আন্তঃক্ষেত্ৰীয় সমন্বয় স্থাপন কৰি, নিৰীক্ষণ-মূল্যায়নৰ মাজেৰে প্ৰযুক্তি উন্নীতকৰণ তথা দক্ষতা নিৰ্মানৰ জৰিয়তে সক্ৰিয় সমবিকাশ আহৰণৰ কৰিব বিচাৰে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ কেন্দ্ৰ-ৰাজ্য সম্পৰ্কৰ প্ৰেক্ষাপটত নিটি আয়োগৰ মূল উদ্দেশ্যসমূহ কি কি? (প্ৰায় ৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখিব)

১৪.৫ নিটি আয়োগৰ কাৰ্যাৱলী

নিটি আয়োগৰ দুটা প্ৰধান দায়িত্ব হৈছে ঃ দেশত বহনক্ষম উন্নয়নৰ লক্ষ্যযুক্ত আঁচনিৰ ৰূপায়ন কাৰ্যসূচী নিৰীক্ষণ কৰা আৰু ৰাজ্য আৰু কেন্দ্ৰীয় শাসিত অঞ্চলসমূহৰ মাজত সহযোগিতাৰ লগতে প্ৰতিযোগিতা গঢ়ি তোলাৰ বাবে সুবিধা প্ৰদান কৰা।

নিটি আয়োগে কেৱল বহনক্ষম উন্নয়ন লক্ষ্যৰ তথ্যসমূহ সংগ্রহ কৰাই নহয়, সক্রিয়তাৰে এই লক্ষ্য উদ্দেশ্যত উপনীত হোৱাৰ বাবেও দায়বদ্ধ। ইতিমধ্যেই পৰিসংখ্যা আৰু আঁচনি ৰূপায়ন মন্ত্র্যালয়ে (MoSPI) সমান্তৰালভাৰে অন্যান্য মন্ত্রালয়ৰ সৈতে ভাব-বিনিময় অনুশীলন কৰি আছে, যাৰ উদ্দেশ্য হৈছে বহনক্ষম বিকাশ লক্ষ্য (SDG) আহৰণৰ সূচক প্রস্তুত কৰা।

প্রাথমিক পর্যায়ত নিটি আয়োগে পৰিসংখ্যা আৰু আঁচনি ৰূপায়ন মন্ত্রালয়ৰ সৈতে দিহা-পৰামর্শ কৰি উদ্দেশ্য আৰু লক্ষ্যৰ খচৰা ৰূপৰেখা প্রস্তুত কৰিছে। তদুপৰি, কেন্দ্রীয় পৃষ্ঠপোষকতাত ৰূপায়িত মুখ্যৰো মুখ্য, মুখ্য তথা বিকল্পযুক্ত আঁচনি আৰু কেন্দ্রীয় চৰকাৰে শেহতীয়াকৈ লোৱা আঁচনিৰ ৰূপৰেখা বা মানচিত্রন প্রস্তুত কৰি উলিয়াইছে। অতিৰিক্তভাৱে, ৰাজ্যসমূহ আৰু মন্ত্রালয়সমূহে কেন্দ্রীয় খণ্ডৰ আঁচনি তথা ৰাজ্য আঁচনি প্রস্তুত কৰিছে, যিবোৰ বহনক্ষম বিকাশ লক্ষ্যৰ সৈতে এটা এটাকৈ মিলোৱা হৈছে। তলত এই কার্যাৱলীৰ বিতং বর্ণনা দিয়া হৈছে-

১) নীতি-আঁচনিৰ প্রস্তুতি আৰু ৰূপায়ণ ঃ

- **কৌশলযুক্ত পৰিকল্পনা ঃ** ৰাষ্ট্রীয় লক্ষ্য তথা আন্তঃৰাষ্ট্রীয় গতিবিধিৰ সৈতে সংগতি ৰাখি নিটি আয়োগে আর্থ-সামাজিক বিকাশৰ হকে দীর্ঘকালীন কৌশলী পৰিকল্পনা গ্রহন কৰে।
- **দিহা-পৰামর্শ প্রদান ঃ** নিটি আয়োগে চৰকাৰক বৃহৎ এলেকা যেনে- কৃষি. স্বাস্থ্য সেৱা, শিক্ষা, আন্তঃগাঁথনি আদি সামৰি লৈ তথ্য-প্রমান ভিত্তিক নীতি-পৰামর্শ আগবঢ়ায়।
- **আঁচনি নিৰীক্ষণ ঃ** নিটি আয়োগ এনে এটি সংগঠন, যিয়ে চৰকাৰৰ আঁচনিসমূহ নিজৰ নিৰীক্ষণত ৰাখে আৰু সঠিকভাৱে চলিছে নে নাই পর্যবেক্ষন কৰি প্রয়োজন সাপেক্ষে শুধৰণি আগবঢ়ায়।

২) সহযোগী যুক্তৰাষ্ট্রীয়বাদ ঃ

- **ৰাজ্যিক সংযোগীকৰণ ঃ** নিটি আয়োগে ৰাষ্ট্র আৰু ৰাজ্যসমূহৰ মাজত সংযোগ স্থাপন কৰে আৰু অংশীদাৰী যুক্তৰাষ্ট্রীয় পদ্ধতিত সামৰি লয়, যাৰ ফলত ৰাজ্যসমূহে যিকোনো বিকাশমূলক কামত আগবঢ়াৰ প্রয়াস কৰিব পাৰে।
- **জ্ঞান আৰু উদ্ভাৱন ঃ** নিটি আয়োগে জ্ঞান আৰু উদ্ভাৱন উভয়কে সমানে গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।
- **আন্তঃৰাজ্যিক সমন্বয় ঃ** নিটি আয়োগে ৰাজ্যসমূহৰ মাজত জ্ঞানৰ আদান-প্রদান আৰু সমন্বয় সাধনত গুৰুত্ব দিয়ে আৰু ইয়াৰ জৰিয়তে অঞ্চলবোৰৰ মাজত থকা পার্থক্য দূৰীকৰণৰ প্রয়াস কৰে।
- **গৱেষণা আৰু বিশ্লেষণ ঃ** নিটি আয়োগে বিকাশ সংক্রান্তীয় বিভিন্ন বিষয়ৰ সৱেষণা আৰু বিশ্লেষণ কৰে, যিটো নীতি নির্দ্ধাৰকসকলৰ সহায়ক হয়।
- **উদ্ভাৱন কেন্দ্র ঃ** প্রযুক্তি বিকাশ আৰু উদ্যমিতা সম্প্রসাৰণৰ বাবে নিটি আয়োগে উদ্ভাৱনী কেন্দ্র তথা পৰিৱেশ উষ্মায়ন যন্ত্র আদি নির্মাণ তথা ব্যৱহাৰত উদগনি যোগায়।
- **আন্তঃৰাষ্ট্রীয় সহযোগিতা ঃ** আন্তঃৰাষ্ট্রীয় বিশেষজ্ঞ সকলৰ সৈতে সংযোগ স্থাপন কৰিব পৰাকৈ নিটি আয়োগে আন্তঃৰাষ্ট্রীয় পর্যায়ৰ সংস্থাবোৰৰ সৈতে যোগাযোগ অটুত ৰাখে আৰু যথাস্থানত ভাৰতৰ হৈ মাত মাতে।

৩) বহনক্ষম বিকাশ ঃ

- **বহনক্ষম বিকাশ লক্ষ্য নিৰীক্ষণ ঃ** ৰাষ্ট্রসংঘৰ বহনক্ষম বিকাশ লক্ষ্যযুক্ত কার্যসূচীত ভাৰতৰ অগ্রগতিৰ জোখমাখ লোৱাৰ কাম নিটি আয়োগে সম্পন্ন কৰে।
- **সেউজ উন্নয়ন ঃ** পৰিৱেশ সুৰক্ষা তথা সম্পদ সক্ষমতাৰ প্রতি গুৰুত্ব আগবঢ়াই নিটি আয়োগে বহনক্ষম সেউজ উন্নয়ন আহৰণৰ ধাৰণাটো আগবঢ়াই নিয়ে।
- **অগ্রগতিৰ খতিয়ান ঃ** নিটি আয়োগে চৰকাৰী আঁচনিবোৰৰ ৰূপায়নৰ অগ্রগতি নিৰীক্ষণ কৰে আৰু চৰকাৰলৈ যাৱতীয় বার্তা প্রেৰণ কৰে।
- **প্রভাৱ মূল্যায়ন ঃ** আঁচনি প্রকল্পসমূহৰ প্রভাৱৰ বিষয়েও নিটি আয়োগে মূল্যায়ন কৰে আৰু যথাস্থানত প্রকাশ কৰে।

জানি থোৱা ভাল

নিটি আয়োগে অর্থনীতিৰ বিভিন্ন ক্ষেত্ৰৰ বাবে কৌশলযুক্ত পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰে, নিৰীক্ষণ কৰে আৰু মূল্যায়ন কৰে। নিটি আয়োগে বহনক্ষম বিকাশ লক্ষ্যযুক্ত চৰকাৰী আঁচনি-কার্যসূচীসমূহৰ নক্সা প্ৰস্তুত কৰি সেইবোৰৰ অগ্ৰগতি পর্যবেক্ষন কৰে, সেউজ-উন্নয়নক উৎসাহিত কৰে, আন্তঃৰাজ্যিক সমন্বয় সাধনত সহায় আগবঢ়ায়, উদ্ভাৱনক উৎসাহিত কৰে, আঁচনিবোৰৰ প্ৰভাৱৰ মূল্যায়ন কৰে, চৰকাৰী আঁচনি প্ৰকল্পৰ অগ্ৰগতিত অৰিহনা যোগায় আৰু নিজৰ দায়বদ্ধতাৰ নিশ্চিতি দিয়ে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ নিটি আয়োগে নিজৰ নিৰীক্ষণ আৰু মূল্যায়নৰ কার্য কি দৰে সম্পন্ন কৰে ?
(উত্তৰ প্ৰায় ৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখিব)

১৪.৬ নিটি আয়োগৰ সংবিধান

নিটি আয়োগ হৈছে এক বৌদ্ধিক মণ্ডল (Think Tank), যিটো ভাৰত চৰকাৰে ২০১৫ চনত ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগৰ স্থালাভিষিক্ত কৰি গঠন কৰিছে। ইয়াৰ এক নিজস্ব অনন্য গাঁথনিও আছে, যিয়ে নীতি নির্ধাৰণৰ যৌথ তথা যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় মডেলক সমর্থন জনায়।

গঠন ঃ নিটি আয়োগৰ মুৰব্বী হৈছে দেশৰ প্ৰধানমন্ত্রী গৰাকী, যিয়ে অধ্যক্ষ পদত কার্য নির্বাহ কৰে। সম্প্ৰতি, উপাধ্যক্ষ পদত কার্য নির্বাহ কৰে। সম্প্ৰতি, উপাধ্যক্ষ পদত অধিষ্ঠিত হৈ আছে দেশৰ এগৰাকী আগশাৰীৰ অর্থনীতিবিদ, নীতি-নির্দ্ধাৰক তথা প্ৰশাসনীয় দক্ষতাসম্পন্ন ব্যক্তি ড° সুমন কুমাপ বেৰী।

পূর্ণকালীন সদস্য ঃ নিটি আয়োগৰ পূর্ণকালীন সদস্যৰ সংখ্যা হৈছে চাৰি গৰাকী। দেশৰ প্ৰধানমন্ত্রীয়ে সদস্যসকলক নিযুক্তি দিয়ে। তেওঁলোক আয়োগৰ গৱেষণা আৰু নীতি নির্দ্ধাৰণৰ সৈতে জড়িত হ'ব লাগে।

পদেন সদস্য ঃ কেন্দ্রীয় চৰকাৰৰ জ্যেষ্ঠ মন্ত্রীসকলৰ পৰা সাধাৰণতে পদেন সদস্য মনোনীত কৰা হয়, যিয়ে আয়োগৰ সৈতে চৰকাৰৰ সংযোগ অব্যাহত ৰাখিব পাৰে। ২০২৪ চনৰ ১৬ জুলাই তাৰিখৰ তথ্যানুসৰি নিটি আয়োগৰ পদেন সদস্যসকল আছিল—

- শ্ৰী ৰাজনাথ সিং, প্ৰতিৰক্ষা মন্ত্রী
- শ্ৰী অমিত শ্বাহ, গৃহমন্ত্রী
- শ্ৰী শিৱৰাজ সিং চৌহান, কৃষি, কৃষি কল্যান, গ্ৰামোন্নয়ন মন্ত্রী
- শ্ৰীমতী নির্মলা সীতাৰমন, বিত্তমন্ত্রী।

বিশেষভাৱে আমন্ত্রিত সদস্য ঃ নিটি আয়োগত বিভিন্ন ক্ষেত্রৰ বিশেষজ্ঞসকলৰ মাজৰ পৰা এঘাৰ গৰাকী বিশেষজ্ঞসকলৰ মাজৰ পৰা এঘাৰ গৰাকী বিশেষভাৱে আমন্ত্রিক ব্যক্তিক সদস্য অন্তর্ভুক্ত কৰা হয়।

মুখ্য কার্যবাহী বিষয়া (CEO) ঃ মুখ্য কার্যবাহী বিষয়া গৰাকীয়ে আয়োগৰ দৈনন্দিন কামকাজৰ চোৱাচিতা তথা সমন্বয়কৰ ভূমিকা ল'বলগীয়া হয়।

সাংগঠনিক বিশেষত্ব ঃ

সাংগঠনিক দিশৰ পৰা এই কথা স্পষ্ট হৈ পৰে যে নিটি আয়োগে তলত উল্লেখ কৰা বিষয়বোৰত বিশ্বাস কৰে—

- **সহযোগী যুক্তৰাষ্ট্ৰ ঃ** দেশৰ ৰাজ্যসমূহৰ মুখ্যমন্ত্রীসকল আৰু কেন্দ্রীয় শাসিত অঞ্চলৰ লেফ্‌টেনাণ্ট গভর্ণৰসকল

হৈছে নিটি আয়োগৰ গভর্নিং কাউন্সিল বা পৰিচালনা পৰিষদৰ সদস্য। তেওঁলোকৰ প্রতিনিধিত্বই ৰাজ্যবোৰৰ সমস্যা তথা প্রয়োজনীয়তাসমূহৰ কথা নিটি আয়োগৰ মজিয়ালৈ অনাৰ ফলত যুক্তৰাষ্ট্রীয় সন্তুলন অটুট থাকে।

- **বৈচিত্রপূর্ণ অভিজ্ঞতা ঃ** পূর্ণকালীন সদস্য, বিশেষভাৱে আমন্ত্রিত সদস্য, মুখ্য কার্যবাহী বিষয়া, ইত্যাদিসকল ভিন্ন ক্ষেত্রৰ অভিজ্ঞতাৰে সমৃদ্ধ হৈ আহে বাবে নিটি আয়োগত প্রজ্ঞা আৰু অভিজ্ঞতাৰ সমাহাৰ ঘটে।
- **সুপ্রতিষ্ঠিত নেতৃত্ব ঃ** যিহেতু প্রধানমন্ত্রী গৰাকী আয়োগৰ অধ্যক্ষ হয়, গতিকে উচ্চ স্তৰৰ নেতৃত্ব পোৱাটো সম্ভৱ হয় আৰু চৰকাৰৰ তেনেই নিকট হয়।

এই সকলোবোৰ কাৰণতে নিটি আয়োগে কেন্দ্র আৰু ৰাজ্য চৰকাৰৰ মাজৰ দূৰত্ব আঁতৰ কৰিবলৈ সক্ষম হয় আৰু ই দেশৰ সামগ্রিক বিকাশৰ সহায়ক হয়।

জানি থোৱা ভাল

দেশৰ প্রধানমন্ত্রী গৰাকী নিটি আয়োগৰ অধ্যক্ষ হয়। তদুপৰি, উপাধ্যক্ষ, পূর্ণকালীন সদস্য, কেন্দ্রীয় মন্ত্রী পদেন সদস্য ৰূপত, বিশেষভাৱে আমন্ত্রিত সদস্য তথা এগৰাকী মুখ্য কার্যবাহী বিষয়া নিটি আয়োগত থাকে। মুখ্য কার্যবাহী বিষয়া গৰাকীয়ে দৈনন্দিন কামকাজৰ তদাৰক কৰে। এনে সাংগঠনিক আৰ্হিয়ে সহযোগী যুক্তৰাষ্ট্রীয় পদ্ধতি, বৈচিত্রপূর্ণ অভিজ্ঞতা, সুদৃঢ় ৰাজনৈতিক সমর্থন, কেন্দ্র-ৰাজ্যৰ সমন্বয় তথা দায়িত্বপূর্ণ নীতি আৰ্হি সামৰি লয়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৫ঃ নিটি আয়োগৰ প্রধান প্রধান সাংগঠনিক সদস্যসকল কোন কোন? (প্রায় ৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখিব)

১৪.৭ নিটি আয়োগৰ ধ্বজাবাহী পদক্ষেপসমূহ

নিটি আয়োগ অর্থাৎ ৰাষ্ট্রীয় ভাৰত ৰূপান্তৰকৰণ সংস্থাই দুই ধৰণৰ প্রশাসন অনুশীলন কৰেঃ প্রতিযোগিতামূলক যুক্তৰাষ্ট্রবাদ (Competitive federalism) আৰু সহযোগিতামূলক যুক্তৰাষ্ট্রবাদ (Cooperative federalism)। এই দুই প্রশাসনীয় ধাৰণাই ভাৰতত সুদক্ষ, স্বচ্ছ আৰু দায়িত্বশীল প্রশাসনীয় পদ্ধতি প্রৱর্তন কৰা বুলি আশা কৰিব পাৰি।

১৪.৭.১ প্রতিযোগিতামূলক যুক্তৰাষ্ট্রবাদ

প্রতিযোগিতামূলক যুক্তৰাষ্ট্রবাদ এইটো ধাৰণাৰ ওপৰত নির্ভৰশীল যে আন্তঃৰাজ্যিক প্রতিদ্বন্দ্বিতামূলক মনোভাৱে শ্রেষ্ঠ প্রশাসন তথা ফলাফল দেখুৱাবলৈ সক্ষম হ'ব। এনে আৰ্হিত অর্থনৈতিক বিকাশ, শিক্ষা, স্বাস্থ্য সেৱা আদি বিভিন্ন ক্ষেত্রত ৰাজ্যসমূহক পৰস্পৰৰ মাজত প্রতিযোগিতাত অৱতীর্ণ হ'বলৈ অনুপ্রাণিত কৰা হয়। এনে প্রতিযোগিতাই ৰাজ্যসমূহক উৎকৃষ্ট অনুশীলনেৰে অধিক দক্ষ হ'বলৈ তথা বিনিয়োগ বৃদ্ধি কৰিবলৈ প্রোৎসাহিত কৰাত সক্ষম হয়।

প্রতিযোগিতামূলক যুক্তৰাষ্ট্রবাদৰ মূল বৈশিষ্ট্যসমূহ ঃ

- **ৰাজ্যিক স্বায়ত্ব শাসন ঃ** নিজস্ব পৰিসীমাৰ ভিতৰত থাকি অধিক স্বায়ত্বশাসনেৰে নিজা সিদ্ধান্ত ল'বলৈ ৰাজ্যসমূহক সুযোগ দিয়া হয়।

- **প্রদর্শন মানদণ্ড ঃ** প্রধান প্রধান কর্ম নিদের্শকসমূহক ক্ষেত্রত ৰাজ্যসমূহৰ প্রদর্শনৰ তুলনা কৰা হয় আৰু সূচকৰ জৰিয়তে অগ্রগতি নির্দ্ধাৰণ কৰা হয়।
- **পুৰস্কাৰ আৰু জৰিমনা ঃ** ৰাজ্যসমূহক কার্য-প্রদর্শনৰ ভিত্তিত পুৰস্কাৰ অথবা জৰিমনা দিয়া হয়।

১৪.৭.২ সহযোগিতামূলক যুক্তৰাষ্ট্রবাদ

সহযোগিতামূলক যুক্তৰাষ্ট্রবাদে কেন্দ্র আৰু ৰাজ্যসমূহৰ মাজত সহযোগিতা আৰু সমন্বয় সাধনৰ কথা কয়। এই আর্হিয়ে বিশ্বাস কৰে যে দৰিদ্রতা, জলবায়ু পৰিৱর্তন, ৰাষ্ট্রীয় প্রতিৰক্ষাকে ধৰি আগনন বিষয়ত ভিন্ন স্তৰৰ চৰকাৰৰ যৌথ প্রচেষ্টাৰে কাম সম্পন্ন হ'ব লাগে।

সহযোগিতামূলক যুক্তৰাষ্ট্রবাদৰ মূল বৈশিষ্ট্যসমূহ ঃ

- **দায়িত্বৰ ভাগ-বটোৰাৰা ঃ** ৰাজ্য আৰু কেন্দ্রৰ উমৈহতীয়া প্রত্যাহ্বানসমূহৰ সন্মুখীন হ'বৰ বাবে উভয়ে সমানে দায়িত্ব ভাগ কৰি ল'ব লাগে।
- **আভ্যন্তৰীণ সমন্বয় ঃ** ভিন্ন স্তৰৰ চৰকাৰসমূহৰ মাজৰ আভ্যন্তৰীণ যোগাযোগ আৰু পাৰস্পৰিক সহযোগিতাৰ এক ব্যৱস্থাপনা এনে আর্হিত থাকে।
- **যৌথ প্রকল্প আঁচনি ঃ** কেন্দ্র আৰু ৰাজ্য উভয়েই মিলি যৌথভাৰে কিছুমান আঁচনি প্রকল্পৰ কাম ৰূপায়িত কৰিব লাগে।

নিটি আয়োগে তাৎপর্যপূর্ণভাৰে প্রতিযোগিতামূলক আৰু সহযোগিতামূলক উভয় প্রকাৰৰ যুক্তৰাষ্ট্রবাদ অনুশীলন কৰে। ই কেন্দ্র আৰু ৰাজ্যসমূহৰ মাজত সহযোগিতাৰ বাতাবৰণ সৃষ্টি কৰে তথা ৰাজ্যসমূহক পৰস্পৰৰ প্রতিযোগী হ'বলৈ অনুপ্রাণিত কৰে। প্রতিযোগিতা আৰু সহযোগিতাৰ মাজত ভাৰসমতা সৃষ্টিৰে নিটি আয়োগে এক অধিক সক্রিয়, স্বচ্ছ তথা দায়িত্বশীল প্রশাসনীয় ব্যৱস্থা ভাৰতত বাহাল ৰখাৰ প্রয়াস কৰে।

মুঠৰ ওপৰত প্রতিযোগিতামূলক ব্যৱস্থাই ৰাজ্যসমূহৰ মাজত ধনাত্মক প্রতিযোগিতা সৃষ্টিৰে উৎকৃষ্ট ফলাফল পোৱাটো নিশ্চিত কৰিব বিচাৰে আৰু সহযোগিতামূলক ব্যৱস্থাই উমৈহতীয়া সমস্যাবোৰৰ সমাধানৰ ক্ষেত্রত সহায় সহযোগিতাৰে সুফল আদায় হোৱাটো বিচাৰে। নিটি আয়োগে দুয়োটা আর্হিৰে সুবিধাসমূহ ব্যৱহাৰেৰে ভাৰতত উৎকৃষ্ট তথা দায়িত্ববোধ সম্পন্ন প্রশাসন সুনিশ্চিত হোৱাটো বিচাৰে।

জানি থোৱা ভাল

নিটি আয়োগে ৰাজ্যসমূহৰ মাজত প্রদর্শন ভিত্তিক প্রতিযোগিতাক অনুপ্রাণিত কৰি আৰু ৰেংক বা স্থান প্রদান কৰি প্রতিযোগিতামূলক যুক্তৰাষ্ট্রবাদ অনুশীলন কৰে। আনহাতে, বার্তা-বিনিময়, যৌথ প্রকল্প তথা দায়িত্বৰ ভাগ-বাটোৰাৰা কৰি সহযোগিতামূলক যুক্তৰাষ্ট্রবাদৰ পোষকতা কৰে। এই দ্বৈত দৃষ্টিভংগীয়ে উদ্ভাৱনী শক্তি সম্পন্ন, সুদক্ষ চৰকাৰী প্রশাসন আৰু দৰিদ্রতা, জলবায়ু পৰিৱর্তন, ৰাষ্ট্রীয় সুৰক্ষা আদি বিষয়ত উনৈহতীয়া প্রত্যাহ্বান ৰোধ কৰিব পৰা সমন্বিত কার্যসূচীৰ ৰূপায়ন হোৱাটো বিচাৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৬ঃ প্রতিযোগিতামূলক যুক্তৰাষ্ট্রবাদ কি দৰে সহযোগিতামূলক যুক্তৰাষ্ট্রবাদৰ পৰা পৃথক ? (প্রায় ৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখিব)

১৪.৮ নিটি আয়োগৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰ্যসূচী

- **পৰিৱেশ অনুকূল জীৱন শৈলী মিচন** (LIFE- Lifestyle for Environment Mission) ঃ এই মিচনৰ উদ্দেশ্য হৈছে এবাৰেই মাথোন ব্যৱহাৰ যোগ্য প্লাষ্টিক বৰ্জন কৰা আৰু বহনক্ষম বিকাশযোগ্য জীৱনশৈলী অনুসৰণ কৰা। এই মিচনৰ অধীনত গ্ৰহন কৰা মূল বিষয়সমূহ হৈছে সজাগতা অভিযান, শৈক্ষিক কাৰ্যসূচী, বহনক্ষম অনুশীলনী কাৰ্যৰৈ সমৰ্থন আগবঢ়াই ব্যৱসায়িক তথা ব্যক্তিগত সম্পৰ্ক স্থাপন, এবাৰ মাথোন ব্যৱহাৰ যোগ্য প্লাষ্টিক বৰ্জনৰ নীতি গ্ৰহণ, ইত্যাদিবোৰ সামৰি লোৱা।
- **ৰাষ্ট্ৰীয় তথ্য-পৰিসংখ্যা বিশ্লেষণ মঞ্চ** (National Data Analytics Platform- NDAP) ঃ চৰকাৰৰ বিভিন্ন বিভাগৰ মাজৰ উমৈহতীয়া এক মঞ্চ নিৰ্মাণ কৰি তথ্য-পৰিসংখ্যাসমূহ বিশ্লেষণৰ পিছত সিদ্ধান্ত গ্ৰহন কৰাই হৈছে এই গোটটি স্থাপনৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য। এই মিচনৰ জৰিয়তে তথ্য-উৎসসমূহৰ মাজত সংহতি স্থাপন কৰি বিশ্লেষণৰ বাবে উন্নত আহিলা তথা প্ৰযুক্তি কৌশল ব্যৱহাৰ কৰি উন্নত আন্তঃগাঁথনি গঢ়ি তোলাৰ প্ৰয়াস কৰা হৈছে।
- **বিশুদ্ধ বায়ুৰ শূণ্য মিচন** (Shoonya Mission of Clean air) ঃ বিভিন্ন উপায় অবলম্বন কৰি বায়ু প্ৰদূষন দূৰ কৰাই হৈছে এই মিচনৰ মূল লক্ষ্য। এই মিচনৰ অধীনত গ্ৰহন কৰা কেতবোৰ লক্ষ্য হৈছে বৈদ্যুতিক বাহন আৰু বিশুদ্ধ ইন্ধনৰ ব্যৱহাৰ বৃদ্ধিত গুৰুত্ব দিয়া, প্ৰদূষণ নিৰ্গমনৰ কঠোৰ মান নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা আৰু বায়ু প্ৰদূষণ তথা ইয়াৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কে সজাগতা সৃষ্টি কৰা।
- **পানী সংৰক্ষণৰ বাবে অমৃত মিচন** (E- Amrit Mission of water conservation) ঃ এই মিচনৰ উদ্দেশ্য হৈছে পানী সংৰক্ষণ আৰু পানী ব্যৱস্থাপনাৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা। ইয়াৰ লগতে পানী সংৰক্ষণৰ প্ৰযুক্তি উন্নত কৰা, সজাগতা বৃদ্ধি কৰা, পানীৰ সুদক্ষ সংৰক্ষণ ব্যৱস্থাপনা আদিৰ ক্ষেত্ৰতো অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হৈছে।
- **মহিলা উদ্যমিতাৰ দিশ** (Women entreprenevrship site) ঃ এই আঁচনিয়ে মহিলা উদ্যোগীসকলক অৰ্থনৈতিকভাৱে সবল হ'বলৈ সহায় আগবঢ়াব। দেশৰ মহিলাক উদ্যোগ স্থাপনৰ বাবে কেতবোৰ সুবিধা, যেনে- পৰামৰ্শদাতা, বিত্ত, দক্ষতা, বিকাশ, আন্তঃযোগাযোগ স্থাপন আদিৰ সুবিধা ল'ব পৰাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছে।
- **মিথানল অৰ্থনীতি** (Methanol Economy) ঃ এই মিচনৰ জৰিয়তে দেশত মিথানলক এক বিশুদ্ধ ইন্ধন আৰু ৰাসায়নিক কেঁচামাল হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰা হয়। গতিকে, এই আঁচনিৰ অধীনত মিথানল - ভিত্তিক প্ৰযুক্তিৰ গৱেষণা আৰু বিকাশ, মিথানল অৰ্থনীতি সমৰ্থনৰ বাবে আঁচনি-নীতি গ্ৰহণৰ পদক্ষেপ আদি অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়।
- **অৰ্ন্তদৃষ্টিসম্পন্ন ভাৰত নীতি** (India policy) ঃ এই আঁচনিৰ লক্ষ্য হৈছে চৰকাৰলৈ নীতি নিৰ্দ্ধাৰণৰ প্ৰসঙ্গত তথ্য-ভিত্তিক পৰামৰ্শ প্ৰদান কৰা। বিভিন্ন নীতিগত বিষয়ৰ গৱেষণা আৰু বিশ্লেষণ, প্ৰতিবেদন তথা নীতিসমূহৰ বিষয়ে প্ৰকাশিত প্ৰচাৰ, নীতি নিৰ্ধাৰণকাৰী আৰু অংশীদাৰসকলৰ সৈতে যোগযোগ স্থাপন আদিৰ প্ৰতি এই আঁচনিয়ে গুৰুত্ব দিয়ে।
- **ভাৰতৰ সোনৰ বজাৰৰ পুনৰুদ্ধাৰ** ঃ এই আঁচনিয়ে সোনৰ বজাৰৰ উদাৰীকৰণ আৰু নিয়ন্ত্ৰণৰ লক্ষ্য ৰাখে। প্ৰধানতঃ সোনৰ ইলেকট্ৰনিক ব্যৱসায়, নিয়ন্ত্ৰণমূলক তদাৰকী তথা সোনৰ সঞ্চয় আৰু বিনিময়ৰ বিকাসৰ সৈতে এই মিচন জড়িত।
- **নিটি আয়োগৰ বক্তৃতামালা** ঃ

  এই বক্তৃতাসমূহৰ দ্বাৰা নিটি আয়োগে নীতি নিৰ্দ্ধাৰক, বিশেষজ্ঞ তথা গৱেষকসকলৰ মাজত বার্তা-বিনিময় বা জ্ঞান-বিনিময়ৰ ইঙ্গিত দিয়ে। নিটি আয়োগে বিভিন্ন বিষয়ৰ ওপৰত বক্তৃতা তথা চেমিনাৰ কৰ্মশালা আদিৰ আয়োজন কৰি সংশ্লিষ্ট সাৰসমূহ প্ৰকাশ কৰে।

- **মহাত্মা গান্ধী ৰাষ্ট্ৰীয় গ্ৰাম্য নিয়োগ প্ৰতিভূতি আঁচনি** (MGNREGS) ঃ এই আঁচনিৰ জৰিয়তে গ্ৰামাঞ্চলৰ প্ৰতিটো পৰিয়ালক কমেও একোজনকৈ লোকক এশদিনৰ মজুৰি যুক্ত কাম নিয়াৰ লক্ষ্য লোৱা হয়। নিটি আয়োগৰ কাম হৈছে এই আঁচনিখনক কৃষিখণ্ডৰ সৈতে সংযোজিত কৰা। ইয়াৰ দ্বাৰা আয়োগে আঁচনিখনত সংযোজিত শ্ৰমিকসকলক জল-সংৰক্ষণ, পুখুৰী খনন, জলসিঞ্চনৰ বাবে খাল বা নলা খনন আদি দীৰ্ঘকালীন সম্পদ সৃষ্টিৰ কাম কৰিবলৈ উৎসাহ যোগায়, যাতে কৃষি উৎপাদনশীলতা বৃদ্ধি পায় আৰু গ্ৰামাঞ্চলৰ লোকৰ জীৱিকা বহনক্ষম হয়।
- **কেন্দ্ৰীয় পৃষ্ঠপোষকতাৰ আঁচনি** (CSS) ঃ
  ৰাজ্যসমূহে যিবোৰ আঁচনি ৰূপায়ন কৰে, সেইবোৰ আঁচনিৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় ধনৰ যোগান ধৰে কেন্দ্ৰই। নিটি আয়োগে এনে ধনৰ ব্যৱহাৰৰ হিচাপ-নিকাচ কৰে যাতে ধনৰ সদ্ব্যৱহাৰ হয়। তদুপৰি, স্থানীয় প্ৰয়োজনীয়তা অনুসৰি কেন্দ্ৰীয় আঁচনিৰ ধন আহৰণৰ ক্ষেত্ৰত আয়োগে ৰাজ্যসমূহৰ অনুকূলে কাম কৰে। আয়োগে এইটো কথাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে যাতে কেন্দ্ৰীয় পৃষ্ঠপোষকতা থকা আঁচনিসমূহ ৰাষ্ট্ৰীয় বিকাশ লক্ষ্য আৰু বহনক্ষম বিকাশ লক্ষ্য (SDGs) আহৰণৰ বাবে ব্যৱহৃত হয়।
- **দক্ষতা বিকাশ আৰু উদ্যমিতা মন্ত্ৰালয়** (MSDE) ঃ
  নিটি আয়োগে দক্ষতা বিকাশ আৰু উদ্যমিতা মন্ত্ৰালয়ৰ সৈতে একগোট হৈ ভাৰত দক্ষতা মিচন (Skill India Mission) নামৰ আঁচনি এখন ৰূপায়ণ কৰিছে। আয়োগে দেশৰ শ্ৰম শক্তিক নিয়োগযোগ্য দক্ষতাৰে দীক্ষিত কৰি দেশৰ নতুন অৰ্থনীতিৰ চাহিদা পূৰণ কৰিব পৰাকৈ সক্ষম কৰি তুলিব বিচাৰে। আয়োগে প্ৰশিক্ষণ, উদ্যমিতা বিকাশ, কাৰিকৰী কৌশল আদিৰে যুৱক-যুৱতীসকলক সুদক্ষ কৰি তুলিব নগৰচহৰ তথা গাওঁঅঞ্চলত আহিবলগীয়া সুযোগ-সুবিধাবোৰ গ্ৰহন কৰিব পৰাকৈ গঢ় দিব বিচাৰে।

স্বচ্ছ ভাৰত মিচন (SBM) ঃ

২০১৪ চনত আৰম্ভ কৰা এই আঁচনিখনৰ উদ্দেশ্য আছিল মুকলি ঠাইত মলমূত্ৰ ত্যাগ কৰা বন্ধ কৰি এখন পৰিস্কাৰ ভাৰত গঢ়ি তোলা। আচৰণ-পৰিৱৰ্তন কাৰ্যসূচী, অনাময় ব্যৱস্থাত দীৰ্ঘকালীনভাৱে জনসমুদায়ক অন্তৰ্ভুক্ত কৰি লোৱাত আঁচনিখনে গুৰুত্ব দিছিল। ৰাষ্ট্ৰসংঘৰ বহনক্ষম বিকাশৰ ৬ নং লক্ষ্যঃ 'সকলোৰে বাবে পৰিস্কাৰ পানী আৰু অনাময়ৰ সুবিধা প্ৰদান কৰা'ৰ সৈতে এই আঁচনিখনক সংযোজিত কৰি দিছিল।

- **কৃষি বিকাশ** ঃ
  কৃষিখণ্ডত দেখা দিয়া স্থবিৰতা এই আঁচনিৰ দ্বাৰা দূৰ কৰিব বিচৰা হৈছিল। জলসিঞ্চন, ভূমি সংস্কাৰ, বজাৰ দক্ষতা, প্ৰযুক্তি গ্ৰহন,- ইত্যাদি সংযুক্ত হৈ পৰা বিষয়সমূহত ই গুৰুত্ব দিছিল। কৃষিখণ্ডৰ ভিন্ন ক্ষেত্ৰলৈ প্ৰসাৰ, উদ্ভাৱন, কৃষকৰ আয়ৰ বৃদ্ধি আদি বিষয়বোৰো গুৰুত্বসহকাৰে লোৱা হৈছিল।
- **উত্তৰ-পূবৰ বাবে নিটিৰ মঞ্চ** ঃ উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলৰ ৰাজ্যসমূহৰ অগ্ৰাধিকাৰ বিকাশ এলেকা নিৰ্দ্ধাৰণৰ বাবে নিটি আয়োগৰ এই মঞ্চ ৰখা হৈছে। ই কেন্দ্ৰীয় মন্ত্ৰালয়, ৰাজ্যিক চৰকাৰ আৰু অন্যান্য অংশীদাৰৰ মাজত বিকাশৰ হাৰ, পৰ্যটন তথা যোগাযোগ বৃদ্ধিৰ বাবে সমন্বয় সাধন কৰে।
- **ভাৰতৰ হিমালয় নামনিত বহনক্ষম বিকাশ** ঃ এই আঁচনি স্পৰ্শকাতৰ হিমালয়ৰ পৰিৱেশ তন্ত্ৰৰ মাজত পৰিৱেশ সংৰক্ষণ, বহনক্ষম জীৱিকাৰ বিকাশ আৰু দুৰ্যোগ প্ৰশমন ক্ষমতাৰ প্ৰসঙ্গত গঢ় দিয়া হৈছে। নিটি আয়োগে আগবঢ়াই নিয়া আঞ্চলিক পৰিকল্পনাই আৰ্থ-সামাজিক দিশৰ অগ্ৰগতি নিশ্চিত কৰাৰ উপৰিও পৰিৱেশৰ প্ৰতিও নিশ্চিত কৰাৰ উপৰিও পৰিৱেশৰ প্ৰতিও মনোযোগী হয়।
- **বিত্তীয় পৰামৰ্শ** ঃ
  যিবোৰ ৰাজ্যই বিকাশৰ কাৰ্যসূচী আগবঢ়াই নিয়াত প্ৰশাসনীয় তথা বিত্তীয় সমস্যাৰ সন্মুখীন হয়, সেইবোৰক নিটি আয়োগে নীতিগত আৰু কাৰিকৰী সাহায্য আগবঢ়ায়। এই প্ৰয়াসটোৰে সহযোগী যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় পদ্ধতিটোত

অধিক গুৰুত্ব দিয়ে, য'ত ৰাজ্য আৰু কেন্দ্রই যৌথভাৱে বিকাশৰ সমফল আহৰণ কৰাৰ চেষ্টা কৰে।

- **শিক্ষাক্ষেত্রত মানৱ মূলধন ৰূপান্তৰকৰণৰ বহনক্ষম কার্যসূচী** (SATH-Sustainable Action for Transforming Human Capital in Education) ঃ
  স্কুল-পর্যায়ত শিক্ষাৰ মান উন্নীতকৰণৰ লক্ষ্যেৰে নিটি আয়োগে এই আঁচনি গ্রহন কৰিছে। এই আঁচনিয়ে ৰাজ্যসমূহলৈ শিক্ষণৰ ফলাফল, শৈক্ষিক দক্ষতা তথা পৰিচালনা বা ব্যৱস্থাপনাৰ গুণদায়ক প্রভাৱ বৃদ্ধিৰ বাবে সাংগঠনিক আৰ্হি আৰু সহযোগিতাৰ হাত আগবঢ়ায়।
- **জিলা অভিলাষী কার্যসূচী** (ADP) ঃ সর্বাধিক ফলপ্রসূ দুই আঁচনিৰ ভিতৰত এবিধা হৈছে জিলা অভিলাষী আঁচনি বা কার্যসূচী (Aspirational District programme) আৰু মাণ্ডলিক অভিলাষী আঁচনি (Aspiralconal Blocks programme)। এই দুই কার্যসূচীয়ে ভাৰতৰ একেবাৰেই অনুন্নত ঠাইবোৰৰ জীৱনৰ প্রয়োজনীয় দিশবোৰ, যেনে- শিক্ষা, স্বাস্থ্য, কৃষি, আন্তঃগাঁথনি নির্মাণ আদিত সমগতিৰে আর্থ-সামাজিক বিকাশ বৃদ্ধি কৰাৰ প্রয়াস কৰে। নিটি আয়োগে তথ্য-ভিত্তিক প্রশাসন তথা তাৎক্ষণিক নিৰীক্ষণৰ দ্বাৰা অগ্রগতিৰ খতিয়ান লয় আৰু দায়বদ্ধতা সুনিশ্চিত কৰে।
- **ৰাজ্যিক ক্রমাঙ্ক** (State Ranking) ঃ নিটি আয়োগে আৰম্ভ কৰা ৰাজ্যিক স্থান নির্ণয় প্রক্রিয়াই (স্কুৰীয়া শিক্ষাৰ সূচক, স্বাস্থ্য সূচক, উদ্ভাৱন সূচক আদিও উলিওৱা হয়) প্রতিযোগিতামূলক যুক্তৰাষ্ট্রীয় পদ্ধতি আগবঢ়াই নিয়ে। এই প্রক্রিয়া স্বচ্ছ আৰু মান-মর্যাদাযুক্তচ হোৱা হেতুকে ৰাজ্যসমূহে নিজৰ কার্য-প্রদর্শন উন্নত কৰিবলৈ অনুপ্রেৰণা লাভ কৰে।
- **বহনক্ষম বিকাশ লক্ষ্য** (SDGs) ঃ ৰাষ্ট্রসংঘই গ্রহন কৰা বহনক্ষম বিকাশ লক্ষ্য যুক্ত কার্যসূচীসমূহত ভাৰতৰ বিকাশৰ অগ্রগতি সমন্বিত কৰাত নিটি আয়োগৰ মূল লক্ষ্যযুক্ত কার্যসূচীসমূহৰ বিকাশ লক্ষ্যযুক্ত কার্যসূচী সমূহৰ নীতি-সংযোজন কৰা, নিৰীক্ষণ কৰাৰ বাবে নিটি আয়োগ হৈছে মূল সংস্থা। ই সকলোবোৰ চৰকাৰী আঁচনিয়ে দেশক বিশেষভাৱে বহনক্ষম দিশেৰে আগবঢ়াই নিয়াৰ লক্ষ্য লৈছেনে নাই তাৰ প্রতি মনোযোগী হৈ প্রতিবেদন দিয়াৰ কামো নিটি আয়োগে সম্পন্ন কৰে।

জানি থোৱা ভাল

নিটি আয়োগে উদ্ভাৱন, অন্তর্ভুক্তিকৰণ আৰু বহনক্ষম বিকাশ বৃদ্ধিৰ বাবে নানা বৈচিত্র্যপূর্ণ পদক্ষেপ, যেনে- লাইফ মিচন, এন.ডি.এ.পি, শূণ্য, ই-অমৃত, মহিলা আদি প্রকল্প-আঁচনি গ্রহন কৰিছে। তদুপৰি, আয়োগে এম.জি.এনৰেগা, চি এচ এচ, দক্ষতা মিচন, স্বচ্ছ ভাৰত মিচন, নিটি নর্থ-ইষ্ট ফ'ৰাম, অভিলাষী জিলা কার্যসূচী, বহনক্ষম বিকাশ লক্ষ্যযুক্ত কার্যসূচীৰ সমন্বয় সাধন আদি বিভিন্ন চৰকাৰী আঁচনিত নিজকে জড়িত কৰি সক্রিয় সমর্থন আগবঢ়াইছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৬ঃ নিটি আয়োগৰ তিনিটা প্রধান পদক্ষেপ উল্লেখ কৰক (প্রায় ৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখিব)

১৪.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ২০১৫ চনত ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগৰ স্থানত নীতি নির্দ্ধাৰক বৌদ্ধিক মণ্ডল হিচাপে দেশত সহযোগিতামূলক আৰু প্রতিযোগিতামূলক যুক্তৰাষ্ট্রীয় পদ্ধতি বাহাল ৰাখিবলৈ ৰাষ্ট্রীয় ভাৰত ৰূপান্তৰকৰণ

সংস্থা বা নিটি আয়োগৰ জন্ম হৈছিল।

- নিটি আয়োগে বিভিন্ন ক্ষেত্ৰৰ বাবে দীৰ্ঘকালীন, মধ্যকালীন আৰু হ্ৰস্বকালীন পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰে আৰু তথ্য-ভিত্তিক নীতি-পৰামৰ্শ প্ৰদান কৰে।
- নিটি আয়োগৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য হৈছে গ্ৰামীন স্তৰৰ পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰা, উদ্ভাৱনক উৎসাহিত কৰা, অন্তৰ্ভুক্তিমূলক বিকাশক প্ৰোৎসাহন দিয়া, অৰ্থনৈতিক নীতিসমূহৰ সন্তুলন ৰক্ষাৰ লগতে ৰাষ্ট্ৰীয় সুৰক্ষাৰ প্ৰতিও লক্ষ্য ৰখা।
- নিটি আয়োগে বহনক্ষম বিকাশ লক্ষ্যযুক্ত কাৰ্যসমূহৰ সমন্বয় সাধন কৰে, সেউজ বিকাশৰ হৈ অভিযান চলায়, প্ৰকল্প আঁচনি ৰূপায়ন কাৰ্যসূচীৰ নিৰীক্ষণ কৰে আৰু আন্তঃৰাজ্যিক পৰ্যায়ত জ্ঞানৰ বিনিময়ত সহযোগিতা কৰে।
- সাংগঠনিক দিশত নিটি আয়োগত অধ্যক্ষৰূপে থাকে দেশৰ প্ৰধানমন্ত্ৰী গৰাকী। তদুপৰি, কেবিনেট মন্ত্ৰী, বিশেষজ্ঞ তথা মুখ্য কাৰ্যবাহী সদস্য এগৰাকীও নিটি আয়োগত থাকে কেন্দ্ৰ-ৰাজ্যৰ মাজত কাৰ্য-আঁচনিসমূহৰ ৰূপায়ন কৰে।
- নিটি আয়োগে সহযোগিতামূলক আৰু প্ৰতিযোগিতামূলক যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় পদ্ধতিটোক স্থানাঙ্ক মূল্যায়ন, বাৰ্তালাপ, প্ৰোৎসাহনযুক্ত পদক্ষেপ তথা যৌথ-কৰ্ম প্ৰয়াসেৰে আগবঢ়াই লৈ যায়।
- নিটি আয়োগৰ প্ৰধান কাৰ্যসূচীসমূহ হৈছে- পৰিৱেশ-মিচন, তথ্য-মঞ্চ গঠন, উদ্যমিতা বিকাশ, শিক্ষা মিচন, স্বাস্থ্য মিচন, আঞ্চলিক ফ'ৰাম গঠন, ইত্যাদি।

১৪.১০ অধিক জানিবলৈ

1) https :// niti. gov. in/
2) https :// india. gov. in/

১৪.১১ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ নিটি আয়োগ হৈছে ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগৰ ঠাইত স্থাপন কৰা এক অনুষ্ঠান, যিটো ২০১৫ চনত (National Institution for Transforming India) নামেৰে গঠন কৰা হৈছে। আয়োগে চৰকাৰৰ চিন্তন-কেন্দ্ৰ স্বৰূপে কাম কৰে, সহযোগিতামূলক আৰু প্ৰতিযোগিতামূলক যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় পদ্ধতিক আগবঢ়াই নি ভিন্ন অঞ্চলৰ ভিন্ন ক্ষেত্ৰৰ বাবে তথ্য-ভিত্তিক, কৌশলযুক্ত পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰে আৰু অন্তৰ্ভুক্তিমূলক বহনক্ষম বিকাশৰ গতি আগবঢ়াই নিয়াত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰে।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ নিৰ্দিষ্ট ক্ষেত্ৰসমূহৰ প্ৰত্যাহ্বানসমূহ আঁতৰোৱাৰ অৰ্থে নিটি আয়োগে ১৫ বছৰীয়া দীৰ্ঘকালীন পৰিকল্পনাৰ ৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰেক্ষাপটৰ পথ-চিত্ৰন সহকাৰে কাৰ্যসূচী প্ৰস্তুত কৰে, মধ্যকালীন লক্ষ্য সহকাৰে ৭ বছৰীয়া কৌশলযুক্ত পৰিকল্পনা আৰু লগতে হ্ৰস্বকালীন পৰিকল্পনাও প্ৰস্তুত কৰি পৰ্যায় ক্ৰমে বিকাশ আহৰন কৰাটো নিশ্চিত কৰে।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ নিটি আয়োগে ৰাজ্যৰ মুখ্যমন্ত্ৰীসকলকো সিদ্ধান্ত নিৰ্ধাৰণ গোটত অন্তৰ্ভুক্ত কৰি কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্যসমূহৰ মাজত নিয়মিত ৰূপ বাৰ্তা বিনিম অটুট ৰখাৰ বাবে মঞ্চ তৈয়াৰ কৰি লয়। ইয়াৰ দ্বাৰা ৰাষ্ট্ৰীয় নীতি-আঁচনিসমূহ আঞ্চলিক নীতি আঁচনিৰ সৈতে সংমিশ্ৰিত হয় আৰু বিকাশৰ কৌশলসমূহৰ উভয়েই অংশীদাৰ হ'বলৈ সুবিধা পায় তথা আঁচনি ৰূপায়ন উজু হৈ পৰে।

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ নিটি আয়োগে চৰকাৰী আঁচনি কাৰ্যসূচীসমূহৰ নিৰীক্ষণ কৰে, প্ৰভাৱসমূহৰ মূল্যায়ণ কৰে

আৰু তথ্য-বিশ্লেষণৰ ভিত্তিত বিফলতা বা দুর্বলতা চিনাক্ত কৰি চৰকাৰী নীতি আঁচনিৰ ফলাফল উন্নত কৰিবলৈ সংস্কাৰ সংশোধনৰ বাবে পৰামর্শ আগবঢ়ায়।

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ নিটি আয়োগৰ সাংগঠনিক দিশটোত অধ্যক্ষৰূপে দেশৰ প্রধানমন্ত্রী গৰাকী, এগৰাকী উপাধ্যক্ষ, পূর্ণকালীন সদস্যসমূহ, পদেন সদস্য হিচাপে কেইগৰাকীমান কেন্দ্রীয় মন্ত্রী, বিশেষভাৱে আমন্ত্রিত সদস্য, বিশেষ-বিশে, ক্ষেত্রৰ অভিজ্ঞলোক তথা দৈনন্দিন কাম-কাজ ব্যৱস্থাপনাৰ বাবে এগৰাকী মুখ্য কার্যবাহী বিষয়া থাকে।

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সহযোগিতা ভিত্তিক যুক্তৰাষ্ট্রীয় পদ্ধতিয়ে যৌথভাৱে লোৱা আঁচনি প্রকল্প, দায়িত্বৰ অংশীদাৰিত্ব ইত্যাদি বিষয়ত গুৰুত্ব দিয়ে, যাৰ দ্বাৰা উমৈহতীয়া প্রত্যাহ্বানবোৰৰ মুখামুকি হ'ব পৰা যায়। আনহাতে, প্রতিযোগিতামূলক যুক্তৰাষ্ট্রীয় পদ্ধতিয়ে প্রদর্শনভিত্তিক প্রতিযোগিতা আৰু ৰাজ্যসমূহৰ উদ্ভাৱনক ক্ষেত্রত অধিক জোৰ দিয়ে।

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ নিটি আয়োগৰ প্রধান পদক্ষেপসমূহৰ ভিতৰত বহনক্ষম জীৱনশৈলী মিচন 'LIFE' উত্তৰ-পূৱ তথ্য-বিশ্লেষণ মঞ্চ, শূন্য মিচন, বৈদ্যুতিক বাহন আৰু বিশুদ্ধ প্রযুক্তি আদিৰ নাম উল্লেখ কৰিব পাৰি।

? ১৪.১২ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) চুটি প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায়১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ পৰিকল্পনা আয়োগৰ পৰা নিটি আয়োগলৈ হোৱা বিৱর্তনৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াওক। পৰিকল্পনা আয়োগৰ সীমাবদ্ধতা আৰ নিটি আয়োগৰ ধাৰণাগত ভিত্তিৰ বিষয়ে স্পষ্টকৈ উল্লেখ কৰিব।

প্রশ্ন ২ঃ সহযোগিতামূলক যুক্তৰাষ্ট্রীয়বাদ, অন্তর্ভুক্তিমূলক বিকাশ আৰু উদ্ভাৱনৰ বিশে, প্রসঙ্গৰে নিটি আয়োগৰ উদ্দেশ্য আৰু লক্ষ্যৰ আলোচনা আগবঢ়াওক?

প্রশ্ন ৩ঃ ভাৰতৰ বহনক্ষম বিকাশৰ লক্ষ্য কার্যসূচী প্রস্তুতকৰণ আৰু প্রেক্ষাপটত নিটি আয়োগৰ ভূমিকা ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৪ঃ নিটি আয়োগৰ সাংগঠনিক গাঁথনিয়ে কিদৰে আয়োগক এক ফলপ্রসূ চিন্তন কেন্দ্র তথা সমন্বয়কাৰক হিচাপে গঢ় দিছে ব্যাখ্যা কৰক।

(খ) দীঘলীয়া প্রশ্ন ঃ (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ প্রায় ৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ ভাৰতৰ সহযোগিতামূলক আৰু প্রতিযোগিতামূলক যুক্তৰাষ্ট্রীয় বাদৰ সমালোচনাত্মক মূল্যায়ণ আগবহাওক। এনে প্রেক্ষাপটত আয়োগৰ প্রভাৱে কিদৰে ৰাজ্যসমূহক প্রভাবিত কৰিছে?

প্রশ্ন ২ঃ নিটি আয়োগৰক ধ্বজাবাহী আঁচনি আৰু মিচনসমূহৰ অৱদানৰ মূল্যায়ন কৰক।

*** ***** ***